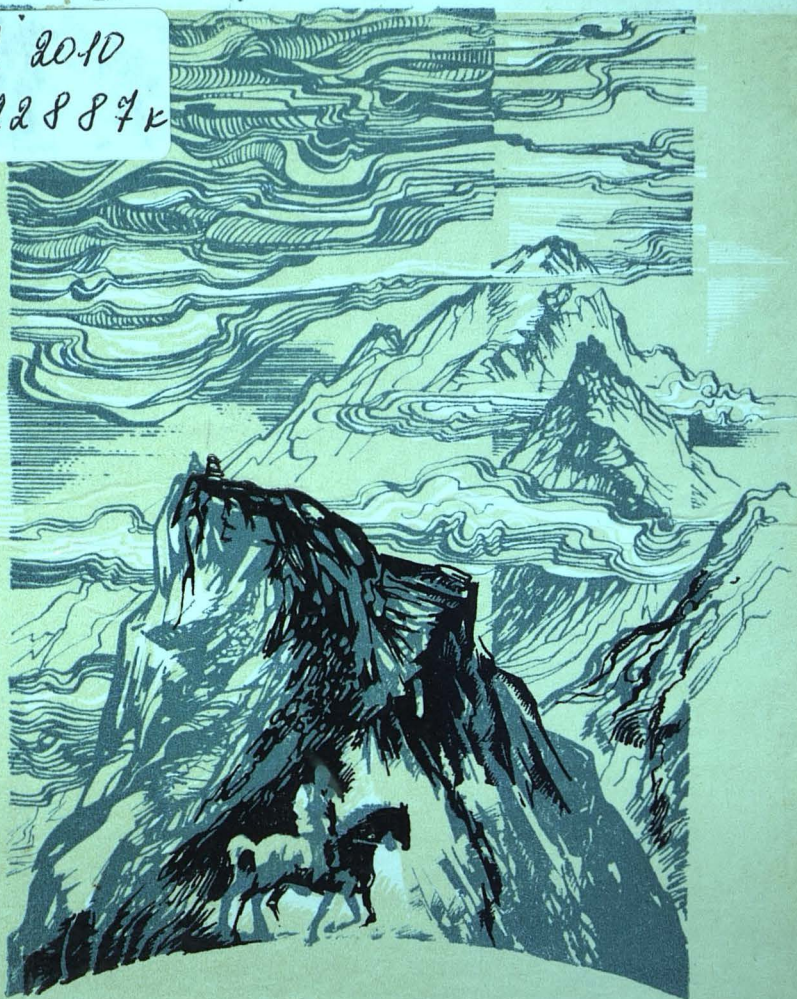

ЖҰМАБАЙ ШАШТАЙҰЛЫ

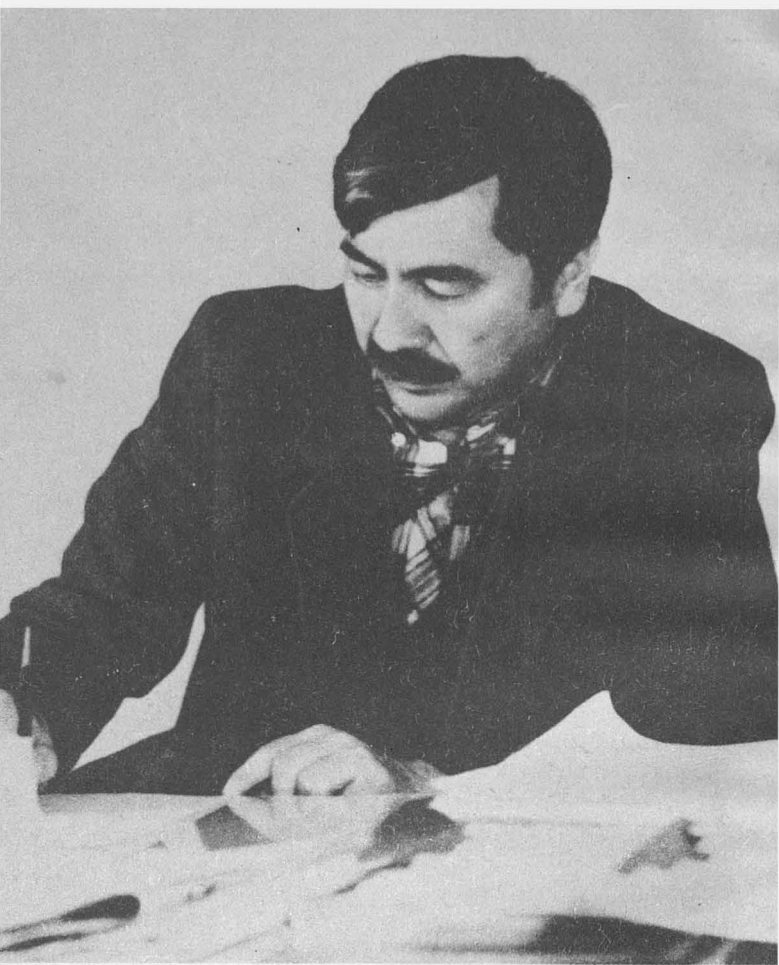
Жала мен нала

1 2010

22887к

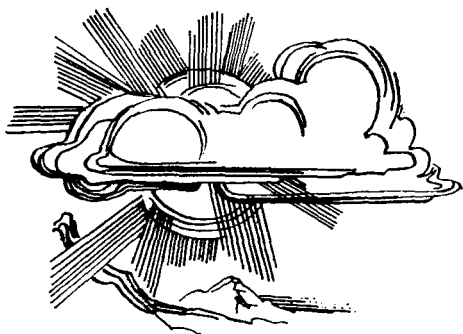
„Жалын“

ЖҰМАБАЙ ШАШТАЙҰЛЫ

жала мен нала

Повестер мен әңгімелер

АЛМАТЫ
«ЖАЛЫН»
1990

ББК 84Қаз 7-44
III 32

Пікір жазған — *Ғаббас Қабышев*

Ш $\frac{4702250201-65}{408(05) 90}$ 18-90

ISBN 5-610-00606-6

© «Жалын» баспасы, 1990

ПОВЕСТЕР

ЖАЛА МЕН НАЛА

Екі қабатты үйдің қарсы алдына қалт тоқтаған Райысқа ағылып келіп, ішке қойып кетіп жатқан балалардың кейбіреулері ғана таңырқаса бағжиып, одырайысып өткені болмаса, көпшілігі бұрылып та қарамайды. Ал бұлар оқып жүрген кезде мектеп ауласынан бөтен біреудің сұлбасы көрінсе бітті — бәрі жапа-тармағай анталай қадалатын. Қазіргілерге ештене таңсық емес. Әлдебір жайды қызу әнгімелеген екі келіншек бұған көздерінің қиықтарын тастап, бездең-бездең басып барады. Қанша туған мектебі болса да жатырқаушылық сезімнен арыла алмай, қолапайсыз селтіп тұр. Ай-шай жоқ, ішке кіріп баруға да дауаламайтын тәрізді, жүрегі лүпіл қағып, тынышсыз соқты. Осы үйдің табалдырығын алғаш аттаған шақтағы бірен-саран жағдай еміс-еміс есінде. Санасының терең түкпірінен еңселі де зәулім, самаладай жарық ғимарат қылаңытқан сәтте, ыстық бір нәрсе көкірегін желпіп өткендей болды. Туған мектебіне он жылдан кейін қайтып оралып отырған беті екен бұл. Дүниеде бұдан өткен биік үй жоқтай көрінетін со кезде. Ал қазіргі қалқайған қалпынан етене жақын момақандық аңғарылады. Оқушыларға зейін бұра қарағыштауға көшті. Аңдап қараса, ересектері еркін, мығым басады, тағы өздері әлденелерді айтып мәз-мейрам. Кішкентайларының жүздері ұяң да тымпиынқы. Солар құралпы жүгіріп өткен қыз балалар құлындай сүйкімді. «Дәл осындай уағымызда біз қандай едік өзі?» Әрқайсысының кескін-нобайын түстеп ажыратып, айырмаса да, ауылдастарының әр түрлі тұрпаттары жадында жаңғырығатын сияқты. Қатарындағы балалардың біресе о жағына, біресе бұ жағына шығып, кім болса соған ұрынып, тыныш таппай аласұра елірген қара домалақ

бала өзімен он жыл бірге оқыған Серіктен аумайды екен. Мұны соның інісіне ұйғарған. Сондай беймазалығы үшін балалар Серікті «сайтан» деп атап кеткен еді. «Мынау енді қандай атты иемденді екен?» деп ойлады. «Мен бұлардың біразын оқытатын боламын ғой, сонда!».

Ішке енгенде жүрегі дес бермей лүпілдеп соғып, көкірегіне ыстық бу шымырлай жайылды. Мұғалімдер бөлмесіне бірден кіріп баруға ыңғайсызданып, амалсыз бөгеле берді. Ұзыннан-ұзақ дәлізді балалардың шуылы кернеп тұр. Осындағы тіршілікті кірпік қақпай шолған атақты адамдардың кейіптерінде сейіле қоймайтын сұс бар. Бір қабырғаға тұтас ілінген соғысқа қатысқан адамдардың суреттеріне төне қадалды. Көбісі — қаршадайынан білетін шалдары. «Бізді мына шудың ортасына әкеліп қойғаны несі» дейтіндей аңқайыңқы көмбіс сыңайларында жатырқаушылық бардай. Назарын әркімге көп кідіртпей осылайша жүгіртіп өтіп тұрған. Кенет бесіншіден сегізінші класқа дейін тарих пәнінен сабақ берген Досаевтың кескінін ұшыратты. Танертеннен алып-ұшқан көңілі аяқ астынан ортайып: «Серіктің әкесі Кеңеске дейін бар, Досаев оны баяғыда пленде отырған деген сияқты еді. Сонда менің әкемнің суреті мұнда неге ілінбеген?» деді ішінен. Досаевтың бейнесіне қайтадан көз тігіп, қияпатындағы ойлылыққа ұқсайтын сарабалдықты ұзақ барлады.

Қоңырау соғылғанын да сезбесе керек, оқушылардың шу-дабыры сап басылып, зал тылсым тыныштық құшағына еніпті. Екінші қабаттағы директор кабинетіне баруға оқтала бергені сол еді, мұғалімдер бөлмесінің есігі жайлап ашылып, ар жақтан бір топ кісі сау етіп шыға келді. Бұл оларға, олар бұған танырқаса қарасты. Зәуреш апайы өңін әлі бермегенге ұқсайды, ал Санат пен Жылқыбек ағайлары боз бас болып үлгеріпті.

— Ал қартаймай көріндер енді. Өзін оқытқан балаң өзінмен бірге жұмыс істеген соң-ақ, аксақалдыққа мойын бұрған деген осы.

Бәрінен бұрын жетіп келген апайы қолын алып, қатты сілкіледі. Қазақ тілі мен әдебиет пәнінен берсе де ешқандай артық-ауыс әңгімеге бармайтын қаталдау кісінің емен-жарқын қалпына сенер-сенбесін білмегендей, бұл бір сәт анырып қарады. Зәурештің шарасы

үлкен көзінен сыншылдықтың баяғыдан таныс байыпты уытын сезді. Санаттың сүзіле қарағандағы жанарына ұялайтын жылы нұр қараторы кескініне іркілген шаршаңқылықты елетпей жіберетін секілді. Осы ағайынның әзіл-қалжыңға үйірсектігінен бе, «химия қиын, ашиды мын» болса да, бұлар әйтеуір жалықпайтын. Ал мына Жылқыбек ағайынның қақ-соқпен онша ісі жоқ, кіріп келіп дереу бойлықтар мен ендіктерді, құрлықтар мен мұхиттарды түсіндіре жөнелетін. Ол жағынан келгенде бұл қасиеті институт мұғалімдеріне қатты ұқсайтынын кейін барып ойлаған еді. Осы сәтте қуақы жымып алған Санат:

— Зәке, он жерден қартайдым деп айт, айтпа, бұлар бәрібір саған жастығын бермейді. Бір күні төбемізден қарайтын дәу бастық болып шыға келсе, өзіміз оқытқан шәкірт еді деп кергіп те тұра алмаймыз біз жазған. Одан да, Райысжан-ау, ат-көлігің аман ба, үйлі-баранды болдың ба, болсаң кішкентайларың қанша деп сұраған жөн.

— Біздің алдымызды орап кететін қашанғы әдетін еді, бұл баланың бастық болатынын да елден бұрын өзің айттың. Жақсылықтың бәрі сенікі-ақ болсыншы, біз Зәуреш екеуміз қызғанбай-ақ қоялық.

Жылқыбектің сөздеріне үшеуі бірдей күлді. Жүзі өрттей қызарып кеткен Райыс ұстаздарына көзінің астымен қарады.

— Әлі үйленген жоқпын, — деді.

Танымайтын ортаға тап болғанда кім мұны өстіп елеп, аспан-сайбақ етер еді. Өзін кексе жігіт санатына қосса да, қазір нақ бозөкпе баладай сезінді. Көңілін түсініксіз қуаныш тербеумен бірге бір босаң сезім жүрегін сыздатып өтті. Мұның өңіндегі құбылыстарды байыптай түскісі келгендей үш жақтан қадалған сыншыл назардан қысылып та барады. Санат осы кезде екінші қабатқа апаратын тепкішекке көз қиығын тастап, бойын жиып ала қойып тіктеліп алды.

— Әне, бізге қарай Сәкең келе жатыр. Оқушымыздың алдында әжептәуір болып тұрғанда ол кісі мақтамен бауыздап жүрсе ұят шығар, қой, есіміз барда елімізді табайық.

— Ештеңе жоқ, оқытқан баламыздың бәрі мұғалім болып жатса қайда жүр. Сәкең де қуанады, қуанбаса қуантамыз, — деп, әңгімеге киліккен Зәуреш сыңғырлап күліп жіберді.

Бір жайды сарыла ойлап, соның түбіне жете алмаған кейіппен өтіп бара жатқан Сабыр кенет қалт тоқтады. Әйнектің ар жағындағы қоныр көздеріне жылы нұрды молынан ұялатып, езуіне қуақы күлкі үйірді. Бұл кісі не айтпақ екен дегендей бәрі оның аузын баққан күйі тынып тұр.

— О, гөзелдер, көзайым болып үлгергенсіңдер ме, дұрыс.

Сабыр бұған бүкіл денесімен бұрылып, бір уақ сазара қадалды. Бала кезінен етене таныс осы момақан пішіннің селт етіп лезде сергектікке көшетін болмысында қандай құдірет барын кім білсін, Серік екеш Серікке дейін директор десе сымдай тартылып, сыптай болып тұра қалатын. Сөйткен кісінің мысы қай жерінде. Байыптап қараса, аққұба дөнгелек кескінінен жыпжылы жуастық аңқиды. Әлденені айтуға оқталғанда аузын шүйіріп, мысқылшыл қалыпқа көше қоятын тұрысының өзінде кісіні баурап әкететін ерекшелік бар. Қоныр даусын соза әндетіп шығарады. Ондайда реңі күреңіте шымырлай жөнелетінінен бұл әйтсе де әжептеуір жатырқап тосылады екен.

— Жақсылықты жақсылық деп түсінгенге не жетсін. Білсеңдер бар ғой, мен сендердің осыларыңның өзіне разы болып тұрған жайым бар. Қуанатын жасқа келіп тұрып, қуанбайтын елді де көргенбіз.

Болымсыз жымыып тұрған Санат дереу қатқыл сыңайға еніп, назарын Сабырға жорта наразы тастады.

— Осы, Сәке, өкшенізді басып келе жатқан бізді әлі бала көретінініз-ай! «Қолда өскен аттың тай аты қалмайды» деуші еді. — Сабыр тіксініп қалғандай одырая қарады.

— Санат шырағым-ау, біз енді көп болса бес жыл жұмыс істейміз. Саған әлі қайда, кемінде он, он бес жыл бар. Қырма сақал қырыққа келген біреу үйленбеген соң, жаңағы жерде інісі айтады дейді: «Осы ағам не өлмеді, не кезекті бермеді» деп. Орнымды жастарға берейін деп аудандағыларға құдайдың құтты күні қақсаймын.

— Қартайып тұрған жоқсыз ғой, ағай, — деп арада Зәуреш сөзге килікті.

Сабыр аяқ астынан қабағын сұстана түйе қойып, үшеуіне бір-бір шүйіліп барып, назарын Райысқа салды.

— Мына Райыс та кейін өздерің сияқты жақсылықты жақсылық деп ұғынуы үшін осы тұрған бәріміз кла-

сына ертіп барып таныстырып шығалық, — деп, ешкімге қарайламастан өзі бастай жөнелді. Оның соңынан үн-түнсіз ілескен ұстаздары бір-біріне қарап, жымың-жымың етісті. Санат уақытының тығыз-таяң екендігін сездіргісі келгендей сағатына қарағыштап:

— Сәкең айтқаннан кейін жұрмеске амалың жоқ, әйтпесе алтын уақыт дегенің заулап отырып бірталай жерге барып та қалыпты, — деп ұрлана бұған көзін қысып қойды.

Салып ұрып бара жатқан Сабырдың нақ қазіргі қалпынан мазаң ойдан арыла алмаған бір көңілсіздік сезіледі. Соғысқа қатысқан кісілердің ортасынан орынды ойып алып тұрған Досаев та осылай жүруші ме еді? Түкпір жақтан екінші қабатқа қарай көтерілетін тепкішектің тұсында директор қызыл тақтаға әспеттеп айқастыра іліп қойған күрек, сүймен, шелек, балондарға бір мезет сұстана шүйіліп өтті. Оған сонша тесілетіндей не тұр деген сыңайда бәрі бір-біріне таңырқаса қарасып қойды.

— Осындағы баттасқан шанды қазір елемей өте берсем де ешқайсысың кінә қоймайтын едіңдер. Бірақ соны мына шыққыр көзім көреді, көрген соң сөйлемей тұрмайсың. Жасымызда әке-шеше деген жарықтық неге зарлай береді деуші ек? Енді өзіміз де зарзаман болып бара жатырмыз.

Оның сөзін жымиған қалыптарында тыңдаған үшеуіне кенет Сабыр жалт бұрылды да, сәл бөгелген күйі ләм деп тіл қатпай жоғарыға қарай бет алды. Жүзіндегі манағы момақан жайдарылылықтың ізім-ғайым жоғалғанына аңтарылған Райыс ыстық-суығы алма-кезек ауысатын ендігі өмірдің түрлі қитұрқысынан жүрегі сескене ме, көңілі тынышсыз қобалжи берді.

— Райыс, көрдің ғой, бұл ағаларың күледі, ал мен жылап жібере жаздауға шақ қалып келемін. Айтқызбай істейтін адамдардан айналып кетпейсің бе, бұл күнде, — деді Сабыр.

Өз-өзінен қуыстанып, ана екі ағайына ұрлана қарады. Олардың жүздері түк болмағандай жайдары. Директордың мұндай қалтарыстары тек өздеріне ғана мәлім секілді көздері күлім қағады. Әрбір кластың тұсынан өткен сайын көңілі өреки берді. Қарсы алдындағы бөлмеде химиядан лабораториялық тәжірибе жасайтынын есіне алды. «Қазір бұл не болды екен? Бүгінгі кабинеттік жүйе дегеніміздің ұшқыны бізде сон-

да-ақ бар екен-ау» деді ішінен. Сол есікке жетіп келген Сабыр тұтқаны ұстаған бойы біршама бөгеліп барып ашты. Арғы жақтан толассыз шудың дабыры қатты естілді. «Сабыр ағай соған бола кідірген екен ғой» дегенше болған жоқ:

— Міне, Райыс, мұнда қазір сенің бесінші класың орыс тілін оқып жатыр. «Ой, бесінші клас па» деп олқысынбай-ақ қой. Бұлардың бір күні оныншыға қалай жетіп барғанын да сезбей қаларсың. Сонда сен де мына Санат ағаңа ұқсап алтын уақытыңды жеткізе алмай әбігерге түсіп жүрерсің. — Сабыр есікті шалқайта аша түсіп, ішке жайлап енгенде, шу құлақ жаратындай күшті естіліп барып сап тынды. Ортада сабақ түсіндіріп тұрған талдырмаш қыздың қағаздай аппақ өңіне лыпып қан жүгіріп, әлденеден секем алған сынайда көзі кең ашыла кейін шегіншектеп кетті. Мұншама адамның топырлап кіріп келгеніне не жорық дегендей, орындарынан атып-атып тұрған оқушылар үрпиісіп-үрпиісіп қалды. Санат пен Жылқыбек ағайларының жүздерінде өзіне бала кезден мәлім сұсты ұстамдылық молая түсті. Мұғалима қызға әлденелерді сыбырлап айтқан Зәуреш апайы бұған көз қиығын бірекі мәрте тастап қойды. Айтар сөзін ойша жұптап алығы келгендей оқушыларға ұзақ қадала аялдаған Сабыр аузың шүйіре ашқанда мысқыл шалыс әлденені езуіне жиып ала қойғанын көрді. Жүрегі өз-өзінен лүпілдеп, жиі-жиі соқты. Көз әйнегін жарыққа онды-солды шағылыстыра жарқ-жұрқ еткізген директор шұғыл серпіле жөнделіп, тікейіп алды.

— Осынша адам сендерге еріккеннен келіп тұрған жоқ. Мына Санат пен Жылқыбек ағаларың, ана Зәуреш апаларың не нәрсеге болсын алтын уақыттарың кия бермейтін кісілер. Райыс деген ағаларың жоғары оқу орнын бітіріп, сендерге мұғалім болып келді. Оқытқан шәкіртіміздің енді өзімізбен жұмыс істейтінін көрген соң он жасқа жасарып қалған жайымыз бар. Егер сендердің араларыңнан кейін осындай әлетке жететінің шықса, біз онда жиырма жасқа жасаратын шығармыз.

Директор сөзінің әсері қандай екен дегендей бұл ұстаздарының кескініндегі құбылысты бақылады. Әрқайсысының жүздеріне ойлылық іркіліс тауыпты. Енді оқушыларды байыппен жайлап шолуға кірісті. Оң жақ қанаттың бірінші қатарындағы үкідей бағжия қалған қыз баланы әлдекімге ұқсатады, бірақ оның кім екені

есіне түссе ше. Ал соның қасындағы оқушы онша ешкіммен аралас-құраласы жоқ жоғары көшеде тұратын сныршы кісінің ксіпіне келеді. Жолығып, амандаса қалсаң: «ей, мұның рас па?» дейтіндей аңыра селтініп барып үн қатады. Мына баланың да қара домалақ ұсқынынан сондай момақандықты андауға болатын тәрізді. «Серіктің үйіндегі он шақты баланың біреуі осында отырған шығар?» деп оқушыларға назарын жағалата тастағанмен оған ұқсас ешкім көріне қоймады. Кенет оң жақтағы қатардың соңына таман отырған қалың беті бұлтиыңқы, мұрны делдиіңкі біткен оқушыны шырамытатын секілді қалт тынды. Қоңыр көзінің аясындағы естиярлыққа ұқсас әлденеге әуелі алданып, аңқайып қалды. Титтей де қымсынып қоймайтын марғаулау болмысы баяғы Досаевқа қатты келеді. Мұның тесіліп қарап қалғанына көзін төңкере тастап наразылық білдіріп, қабағын шытынғанына дейін әкесінен аумайды. Көкірегін от қауып, тұла бойы дуылдап өтті. Сабырдың не деп жатқанын зейін қойып тындамады. Өзіне бола еріп келген ағайлары мен апайын да ұмытып, қалың қабақты балаға арбалып қалғандай селтініп тұра берді. Директордың «Райыс, Райыс» дегенін естігенде барып, селт етіп бойын жиып алды. Мұның бағанадан сөзін тындамай өзімен-өзі болып тұрғанын сезген Сабыр тұла бойын бастан-аяқ сүзе тінтіп шықты да, қуақылықпен жымыып қойды.

— Ағаларыңның түсінің суықтығын көрдіндер ғой, кейбір апаларыңның сабақтарында шулағандай шула-сандар, айтпады деп жүрмеңдер, тура бар ма, ондырмайды.

Өңі өрттей қызарып кеткен Райыс осы кезде Досаевтың баласы жакқа көзінің қиығын еріксіз тастады. Селт етпестен сазарған күйі отырған оның мына болмысында балалыққа жуыспайтын байсалдылық бар. Зәуреш апайы шарасыз кейіпте жымыып қана тұр екен. Биғайша атты мұғалима қыздың кескінінің алабұртқанына жылы шырай танытып, бүкіл денесімен бұрылған Сабыр:

— Қалқам, уақытыңызды бөлгеніңіз үшін сізге көп рақмет, — деді де ешкімге қарайламастан кете барды. Мұндай оқыс қимылды күтпеген Райыс асып-сасқан күйі Санатқа қарады. Сабырдың сырт бітіміне ұзақ қадалып барып, еңсесін тіктеп алды. Зәуреш пен Жылқыбек екеуінің қабақтарына ұялай қалған кірбіңнен

әжептәуір қуыстанып: «Бәріне сыр алдырып қойдымау, шамасы» деді. Сыртқа шыққан сон: — Сәке, — деп дауыстаған Санатқа Сабыр жалт бұрылды.

— Досаев марқұмның елуге келіп жасаған тойында сөйлеген сөзі есіңізде ме, «келгендеріңе де, келмегендеріңе де рақмет» демеп пе еді.

Аққұба жүзі аяқ астынан алабұрта жөнелген Сабыр:

— Бұл білместік дегенің кісіні өстіп соңынан опындыратыны жаман да. Жас болса келді, бас болса істемейді. Сендерге рақмет айтуды ұмытып кетіп бара жатыр екем ғой, қара басып, — деді.

— Ой, Сәке-ай, сізге әзіл айтудан да қалып барамыз ғой, бұл.

— Әзілде, әзілде, — деп көзін бір қиырға қадап барып кенет Санатқа қайта шүйілді. — Осы Досаевты көрінде тыныш жатқызсақ қайтеді?! — Райысты иегімен нұсқады. — Мыналар ненің қадірін біледі.

Директордың назары енді өзіне ауғанын байқаған бұл оның әлпетінен қатулықтан гөрі бір нәрсенің байыбына тереңдеп барып, содан көңілі оңбай қалған құлықсыздықты танып, құты қаша түсті.

— Сәке, біз жүре берелік, — деп, Санат кілт бұрылғанда қалғандары да соны күткендей ләм деместен оның соңынан ілесті. Сабыр аса құпия жайды айта-тындай бұған ақырын жақындап келді.

— Сен ойлап қалып жүрме, аналар маған ренжіп бара жатыр екен деп, түк те олай емес. Менде басқа шаруаң жоқ болса, завучтан сағаттарыңды белгілей бергін, — деді де, мұның қолтығынан ұстап, төмен қарай алып жүрді.

Ал бұл мұғалімдер бөлмесіне бірден кіріп баруға әлденеден ыңғайсыздана береді. Терезенің тұсына келіп, сыртты шолды. Қара күздің шымырлаған салқын мезгілі. Бастары біртегіс қырқылған ағаштың сапсары жапырақтары елпелек қағады. Кіші Досаевтың қымсынып қоймайтын сызданыңқы әлпеті ойына оралғанда: «Қайда барсам да Досаевтардан құтыла алмайтын болдым ғой. Оны көрінде тыныш жатқызбай жүрген кім сонда?»

— Райыс-ау, сен әлі тұрсың ба?! — деген дауыстан селт етті. Дәл осы сәтте өзін баяғы оқушы сияқты сезінді. Әлі күнге дейін шешіліп, бір ақжарқындық танытпайтын мінезін ойлады. «Мен енді Досаевтың баласының класс жетекшісімін» деді төтеннен бір ой ки-

мелеп. Оның баяғыда айтқанының ақ-қарасы әлі толық анықталмағанын есіне алғанда бас шекесі зырқ ете түсті. «Досаев неге мезгілсіз өлді екен?!» деді тістеніп.

Сабыр кім бар екенін көргісі келгендей мұғалімдер бөлмесінің есігін шалқайта ашып, ішке бас сұқты да, Райысқа жүр деген ишара жасады. Оқушы кезінде бұл бөлмеге анда-мұнда ғана кіретін. Сонда мына «Т» әрпіне ұқсастырып қойылған ұзыннан-ұзақ үстел, жағалай тізілген орындық, оң жақ қабырғада қаз-қатар тұрған шкаф — бәрі жасаулы жиһазға толы сарай сияқтанатын. Мұнда қазір де ешқандай жұпынылық жоқ екен, не нәрсе болсын шашауы шықпай рет-ретімен орналасыпты. Төрде қағазға шұқшиып отырған кісі бейсауат кіріп келгеннің бірі — директор екенін байқаса да ұстамды қалыппен оны көзімен бір сүзіп өтті. «Мынау кім?» дегендей Райысқа да байыпты қарады. Тағы қандай жұмыстың ұштығын шығарғалы келді екен деген сыңайда бастығына сазара қараған қалпының өзінде ештенеден саса қоймайтын сабырлылық бар. Оқу ісі жөніндегі орынбасарына өзімсінген райда сеніммен келген Сабыр:

— Кенеке, мына жігіт туралы кеше айтып ем ғой. Соны, міне, енді өзіңіздің қоластыңызға әкеліп отырмын. Қолдан өсіп шыққан оқушың дыңдай математик болып оралса, жан қала ма, класына Санат, Жылқыбек, Зәуреш — бәріміз апарып, таныстырып та қайттық, — дегенде оның өңіндегі манағы салғырттық тез сейіліп, лезде қунақ шырайға көшті.

— Жарықтық қариялар алдым өспесе өспесін, артым өссін деп тілейді деуші еді, Сәке. Онда мереке сізде екен ғой.

— Айтпаңыз, Кенеке, қуанған да бір, қорыққан да бір. — Сабыр әдетінше аузын шүйіре ашқанда езуіне жиыла қалған қуақы күлкіні аңдады. — Осы жаңа ғана Санатқа ренжіп ем, реті келген соң айтайын деп тұрмын. Досаевты білесіз ғой, соны ең кенжесі бірде абайламай «ата» деп қойса керек. Бұл сөзден оның шошынғаны сонша, «сұмдық-ай, мені балам ата деді» деп марқұм көпке дейін аузынан тастамай айтып жүрді. Ал сол Досаев қазір тірі жүргенде мұғалімдердің мұғалімі болатынына қалай қарайтын еді, кім білсін.

— Ол кісі аталықтан неге қашты екен? — Сабырға сұраулы жүзбен байыпты қараған оқу ісінің орынбасары қабағын кере болымсыз жымиды.

— Ата болудан неге қашты дерің бар ма, Кенеке. Мына жарық дүниеде өзімізді жуырманда өлмейтіндей көрстініміз бар ғой кейде, — деп Сабыр Райыс жаққа назарын екі ойлы тастады.

— Мыналар сол ата деген сөздің төркінін білуден де қалатын шығар, әуелі. Ата болудан Досаев ағалары қашқанда, бұлар қайда барып ондырады дейсің.

«Ондырады дейсіңге» Райыс әжептеуір елендеді. Сабырдың Досаевты аузынан тастамай, ылғи мысалға ала беретініне таң. Әйтсе де ол туралы не жақсы, не жаман демейтініне қайран. Ал оқу ісінің орынбасары Сабыр әңгімесінің күрмеу-түйінін ойша тарқатып отырғандай белгісіз тарапқа назарын қадай береді.

Бұрнағы жылы жатақханадағы студенттердің бір қызылкенірдек дау-тартысы осы сәтте ойына сап ете түсті. Дөңгелек жүзді төрт көз жігіт әдеті ме, көзәйнегіне қолын қайта-қайта апарып, тұртпектеп тыныш таппады. Кісіге бойкүйездеу әлпетпен қарағыштай да береді екен. «Достоевскийдің Раскольниковы «Адамдар шындықтан қорқады деген» деп әңгімеге килікті. Мұндайлық ақылды сөзге тым тосаң шығатын даусының сәйкеспейтініне көңілі сонда әжептеуір ортайып қалған еді. «Адамдар шындықты айтудан қорқады» дегенді қазір ішінен әлсін-әлі қайталай береді.

Үйіне тақаған кезде жалғандағының бәрін мансұқ етіп, есіктің алдында осылай қаракетсіз отыруға өмір бақи бекінген сыңайдағы әкесін көрді. Тек бұл жақындағанда ғана тіктеле жөнделіп, бір жөткірініп алды.

— Иә, мұғалім батыр, қалай, сабағыңды өткіздің бе? — Көзін сығырайта қадағанда сопайған жағының әжімдері қатпарлана жиырылды. Мұнысынан баласының мұғалім болып, сабақ беруін қызықтағандыққа қоса, мақтанышы қабат білінеді. Кенет ұлының өңіндегі кірбінді аңғарып, «мұнысы несі» дегендей аңтарыла қарады. «Осының балалығы қалмаған ба, өзі?» Кескініне еш қатқылдық жимастан Әбдібай жауап тоса шүйіліп әлі отыр.

— Көке, менің класымда Досаевтың баласы оқиды екен, — деді.

Қара торы жүзі сұрлана күреніткен Әбдібайдың қос шырағына ызбар ұялай қалды. Әкенің салыңқы ажары ойдан әбден сарылып, қажып-сансыраған сияқты көрініп кетті. Шешіліп сөйлесудің орайын таппаған Райыс ауызғы бөлмеде аяқ киімін шешіп жатып, әкесіне кө-

зінің қиығын ұрлана тастады. Осы кезде «келіп қалдың ба, балам-ау» деген шешесінің әдеттегі сыпайы сынық әлпетімен қарсы ұшырасты. Шаруасын үнемі ың-дыңсыз атқара беретін анасының бітіміндегі момақан көмбістік көңілін бұрын-соңды дәл бұлай сыздатып па еді, сыздатпап па еді, білмейді. «Мен өзімді қанша жоғары білімім бар азамат болдым, жұмыс істеуге кірістім десем де, Досаев әңгімесінің ақ-қарасын әлі айырмағаным қалай?» деген ой санасында қылаңытып өтті. «Досаевтың ата деген кенжесі жаңағы өзі оқытатын салыңқы қабағы шығар? Соғысқа қатысқандардың арасында ол маңқиып тұрса, менің әкем есіктің алдында күйкініп отыр. Бұл кісінің суреті шынында оған неге ілінбеді екен? Досаевтың айтқанындай бір кілтипан болғаны ма?» Әскерде жүргенде: «осыдан тура ауылға барған соң бәрінің анық-қанығын сұрамасам ба, қарап тұр» деген батылдығына босаң сезім еш қылау түсірмейтін. Сөйткен ауылына да келді. Бастапқыда ол ойы жадынан шығып кеткендей болды. Көкіректі сыздатқан екі жылғы сағыныш, дос-жаранға қосылып апай-топай тіршіліктің ырқымен кетуі, ақыры біртіндеп сабасына түскенде сол құрғыр батылдығын біржола жоғалтты емес пе. Содан оқу, бірінші, одан екінші курсты біткеннен кейін деп жүріп уақытты оздырып алды. Енді келіп Досаевтың баласымен ұшырасып отыр, ұшырасқанда — өзінің оқушысы.

Ертенінде тамағын апыл-ғұпыл ішіп, мектепке тұра жөнелді. Жол-жөнекей асықпай жайбарақат бара жатқан оқушыларды да басып оза бергенде тұсынан құйындатып өткен «Белорусь» анадай жерге барып, кілт тоқтады. Дық етіп секіріп түсіп, өзіне қарсы жүргеннің жалпақ кескінін бірден таныды. «Мынау Мұқан ғой, кәдімгі бақа, бақа, бақ-бақ, басың неге жалпақ» қой деп, Райыс еріксіз кідірді.

— Әй, ұзынтұра, салып-ұрып қайда бара жатырсың? — Райыстың көңіліндегі алып-ұшқан сағыныш дес бермей кететіндей көрінетін. Жол бойындағы балалардың бәрі бұларға жаппай жалт қараса қалғанынан қатты қуыстанып, аңқалаңдап өзіне жетіп келген Мұқанды тосырқай қарсы алды. Бәз баяғы қалпы, екі езуі құлағына жете ырсиып күліп тұр.

— Әй, Мұқан, байқасаңшы, балалар естіп қалса ұят болады. Мен енді анау-мынау емес, кәдімгідей мұғалім екенімді білмейсің бе, не?!

Шырттай киініп шедірейіп алған Райыстың қалпына Мұқан бір мезет бажырая қарап, күні кеше өзімен тел өскен бұған мұғалімдікті шынымен қимай ма, әйтеуір, тас шекесінен шыға алайған көзінде таңырқау басым. «Бақабас» деп балалар мұның басының үлкендігіне бола емес, мағынасыз шақырайған мына көздері үшін атаған екен-ау деп ойлады. Барлығыңқы қоңыр даусынан қатты есейіп кеткен сарынды аулады. Еш нәрсеге алаң бола қоймайтын кейпіндегі қамсыздық әлі сол қалпы екен.

— Сен жаман да мұғалім болдың-ау, енді оны жумайсың ба? — Мұқан өзімсігендіктің бұл өтеуі тым қымбатқа түсіп жүрмесін дегендей сенімі нық.

— Сабақтан қалып бара жатырмын, ал жақсы, — деп бұл оған қолын ұсынды.

Мектепті бітіргеннен кейін Серікпен де, Сейітпен де, осы Мұқанмен де өте сирек жолығатын. Көптен асыға күткен кездесудің бірі осылай болады деп тіпті ойламапты. Есік пен төрдей биік торы атқа шіреніп отырған Досаевты бала кезінде бір бәйгеде көргені бар. Төңірегіндегі шал-шауқан сонда Досаевтың аузын бақса, ол жазғандарда оның түк ісі жоқтай тұрған бойы паң. Мына шуылдақтардың жанында амалдың жоғынан тұрмын-ау дейтін сол бір кейпі қазір ойлап қараса ол айналасындағылардың бәрінен өзін жоғары қояды екен ғой, «Досаевтың алдында сол шалдардың қандай кінәсі бар?!» — деді бұл кенет. Сақалдары қауғадай, бөріктері қазандай асықпай жаймен басатын шалдардың көбінің көзі қазір тайған. Өмірінің бәрін есік алдындағы орындықта өткізетін әкесін кенет қай санатқа жатқызарын білмеді. «Соғысқа қатысқандардың суретінің ішінде Досаев бар да, менің әкем неге жоқ?» деген түйткіл сауал көкейінен кетпей көлденең тұрып алды. Екі ортада әкесін не анаған, не мынаған қоспау сұмдық түсініксіз көрінді. «Атаңа нәлет бұл шалдар өңкей надан, кертартпа» деп еді Досаев бірде сабақ үстінде. Осы сөз сөйтсе санасына мықтап бекініп алыпты. Содан бастап шал біткенге аяушылықпен мүсіркей қарайтындықты шығарып еді. Бала кезінде соғысқа тек Досаев сындылар ғана барады, тек сол сындылар ғана ерлік жасайды деген ойдың орнығып, ал қалған жұрттың бәрі құр әшейін жүрген далақпай көрінуіне кінәлі сол — Досаев, басқа ешкім де емес. Райыс солардың бәрін балалыққа аудара салғысы келгенімен

жүректің терең түпкі қалтарысынан дес бермейтін шыншыл үн бас көтеріп шыға келеді.

Мұғалімдер бөлмесінде бірлі-жарым адам өзара шүйіркелесіп тұр екен. Кешегі Биғайша деген қыз өзіне таңырқаулы пішінде жалт қарады. Сондайлық таза, сондайлық аппақ қыздың сырт қалпы қалалық ыңғайға келгенімен томырылған ұяңдығына таң. Былайынша ширақ болғанымен балаларды игере алмайтын болбырлығын ойлаған заматта Райыс Биғайшаға бір түрлі мүсіркей қарады. Өзінің бойынан да осындай бір осалдықты сезінетін бұл тез шығып кетудің қамымен журнал тұратын ұяларға еңкейгені сол еді:

— Сіз 5 «Б» класының журналын іздеп жүрсіз бе? — деген дауыстан еріксіз іркіліп барып, артына жалт бұрылды. Мұғалім қыздың көзімен көзі түйіскен сәтте көңілін төтенше бір ынтық сезім қытықтап өткендей болды. Сонысын сырт көзге білдіріп қойғандай кескініне бұрқ ете қан тебе:

— Иә, — деді.

— Ол менде, — қыз журналды майыса ұсынды. Райыс оны ала салған бойы ләм деместен сыртқа беттеді. Биғайшаның да, өзгелердің де мұндай шалт оспадарлықты тосырқай қалғандарын анық сезді. Тоңмойын жаратылысына іштей қатты опынса да өмірдегі тәртіппен рәсімнің бәрін бірдей сақтай беру мүмкін еместігін ойлады. Белінен бір-ақ басып жүре беруге де болмайтыны мәлім, сөйтсе де сондайға өзінің икемі жоқтығына амалсыз жүгінді. Қласқа кіріп келгенін балалар орындарынан атып-атып тұрғанда бір-ақ білді. Отырындар деген ишарат жасамастан журналды әуелі үстелге қойды, содан соң барып бәріне жаппай назарын салды. Осының өзі неге керек, әшейін далбаса дейтіндей айналасына немкеттілікпен қараған кіші Досаевты көрді. Бұл қанша түксіп, түнере түскенімен, селт ете қоймайтын менмен салғырттық. Қыз балалардың кейбірі шошынулы сыңайда бақырайып қарайды. Осы кішкене аралықтың өзінде бір-екі оқушының іштері пысып кеткендей миықтарынан күліп, еріндерін жымқыра тістеп алыпты. Әр уақыттың өз Серігі мен Сейіті болса, мына екеуі солар шығар, бәлкім. Сонда бұлардың Мұқаны қайсы? Әрқайсысына назарын тұрақтата түсіп кідіргенімен, ол пошымдас ешкім көрінбеген соң, көз қиығын кіші Досаев жаққа елеусіздеу тастап қойды. «Бұлардың Мұқаны осы емес пе екен өзі?» Бірақ бұл

ойынан тез қайтты. «Мұқан қорқақ. Ал мынау сәл шыдасаң үлкен Досаевқа ұқсап көзәйнегін жұлып алып, тесірейе қадалатын сияқты». Аппақ қағазбен тысталған журналға көзі түскенде ғана сабақ өткізу керектігін ойлады.

— Отырындар! — деді де, тізімге әуелі жалпылай көз жүгіртіп шықты. Содан соң оқушылардың бағаларын шамалады. Күлімбетова Айна деген қыз ғана бұрын бестік баға алыпты. Ежелгі тәжірибе ме, жоқ, әлде жақсы оқитын балаға ынтық бола ма, әйтеуір Райыс осы фамилияны бірінші атады. Нақ осы сәтте Досаевтың оқушыларды әкелерінің аттарымен Әбдібай, Кеңесбай, Серікбай деп шолақ қайыратыны есіне түсіп, миығынан бір күліп қойды. Қазір өзі де «Күлімбет» деп барып, «ованы» соңынан бір-ақ қосты. Соған кәдімгідей ыңғайсызданып, Әбдесбаевты шұғыл тез айтты. Орнынан созаландап тұрған қара домалақ оқушыға сәл іркіле тесіліп барып дереу Болысбаевқа көшті. Шетінен бәрін өстіп тұрғызып, бет-жүздерін анықтап қарап алып, Күлімбетоваға назарын қайта аударды.

— Үйге қандай тапсырма берілгенін айта қойшы.

Орнынан қымсына көтерілген қыз:

— Дайындалған жоқпын, — деді. — Даусынан кінәліліктің жұрнағы да сезілмейді. «Ылғи мен айта берем бе, басқалардан неге сұрамайсыз» деген реніш бардай. Райыс аңырып көп тұрып қалды. Өмірде өз өтімділігін бұлдайтын әдеттің ежелгі құйтыркұсы ма бұл, оны айырып, сараптауға еркі жетпеді. Осындайларға ылғи есе жіберіп келгендіктің қарымтасын қайтарудың бір кезегі жетті-ау ақыры дейтін табашыл сезім ырық бермей өршіп барады. Тек сыр бергісі келмей түксиінкі қалпы: — Отыр, екі! — деді. Бір сәт тосырқай қараған оқушы жалп етіп отыра кетті де, бойын төтенше долылық бұғандай екі қолын жастана жылап жіберді. Райыс бұған зейін бұрмай журналға қайта шұқшиды. Өңкей үштік баға қойылған фамилияның тұсына еріксіз кілдірді.

— Әбдесбаев, сен айтшы, — деді. Сөлбірейе тұрған қара домалақ «менен не сұрамақшы» деген таңырқау шалыстанған қиястықпен көзін төңкере қадады. — Білесің бе, білмейсің бе? — деді бұл шыдамы таусылып. Оның салғырт нышанында ештеңеден хабары жоқтығына опыну емес, мазаны алудың жайсыз нәубеті келгенінен шошыну ғана бар. Бұған көзін ара-арасында

сақ тастаған сайын жанары алайып, қарашықтары дег-бірсіз ойнақшып кетеді. Үлкен Досаев баяғыда бұларды оқытқанда білмей келген баланың күнделігіне бір күнгі сабақтың орнын тұтас қамтып екіні баттитып бір-ақ қоятын. Ал мынаған ондай екіні он жерден қой, бәрібір түк өнбейтінін білді. «Кіші Досаев қалай болды екен?» деді.

— Досаев, сен айтып көрші.

Әуелі маған бірдеме деді ме дегендей жан-жағына қаранып алып, орнынан аспай-саспай көтерілді. Осы сәтте оның соншалықты сүйкімсіз емес екенін байқады. Тек қабағын сәл шытынғанда ғана қалың беті бүлк ете түскенін аңғарды.

— Теңдеулер.

Мынаның әкесінен аумайтын жүзін бақылаған сайын: «Бір пұт, бір пұт нан жеп, балшықтай-балшықтай болып отырасындар» деген қоңыр даусы құдды өмірдегідей дәл құлағының түбінен естілгендей болды. Досаевтың балаларды соншалықты жақсы көре қоймағанына нақ осы жолы көзі жеткеніне қатты таң қалды. Өмірінің түйткілді жағдайына айналған оның сондағы әңгімесінің өзі жаңағы ойын растай түскендей. Енді оның баласының бойында біреуді жақсы көретін қасиеттің болатынына кім кепілдік береді.

— Ал теңдеулер дегеніміз не? — Селт ете қалған оның қоңыр көзінің шарасынан «мынау қайтеді-ей» дейтін қомсынуға ұқсас әлдене барын аңдады. «Бұл Досаевтың өрен-жараны, демек, мұның қанында да сондай опасыздық бар» деп кәміл сенетін еді. Бақса, мынауың сыңарезу бірбеткей ме, қалай өзі? Көзін бұған қаймықпай тіке қадап, өткен тақырыпты жайлап айта бастады. Бетіндегі жыпырлай қаптаған ұсақ секпіл торғай жұмыртқасінікі секілді шұбар ала. Сонысына қарамай сабақты жүйелі білетіндігін байқатқан оған:

— Отыр, бес! — деді.

«Бәсе, осылай болу керек қой» деген райда төңірегіне сеніммен көз тастап, орнына маңғаз барып жайғасты. Райыс бір кезде жаңағы Әбдесбаевтың әлі отырмай қақнып тұрғанын көрді. Ұябұзбас жоғантопай кейпінен көңіліне бір сезік кіріп қоймайтын алаңсыз қамсыздық аңқиды. Оған отыр деп айтудың да ыңғайын таппады. Бүгінгі тақырыпты өткен сабақпен түсіндіріп жатқанда да назары оған еріксіз түсе берді. Осы сәтте бес жыл класс жетекшісі болған

Жібек апайының бір мінезі ойына аяқ астынан оралды. Сабақ білмейтін оқушыны ол осылай тұрғызып қойып, бір уақытта барып, «неғып тұрсын, отырмайсың ба» деп тіл қататын.

— Әбдесбаев, отырсаңшы, — деді бұл да сөз арасында оған антарыла қарап. Бағанадан бері шынымен байқамаған ба дегендей көздері жыпылықтап, абыржи қараған қалпы орнына жалп етіп отыра кетті. Үйге берілген тапсырманы қадала сұрап, қабағын қанша шытса да дәл мұндай әсері болмағанда бір елеусіздеу әрекеттің құдіретіне шын таңырқады.

Көне дәуірдегі спартандықтардың балаларын тәрбиелеуі мен Демосфеннің өзін шешендікке қалай баулығанын Досаев мына ұлының құлағына құйып үлгерді ме екен?

Райыс оған бір мезет шүйіле қадалды. Өзіне деген өне бойғы бір түрлі қарастан ол қуыстанғандай назарын жиі-жиі бұрып әкетуге айналды. Кейде мұны жақтырмағандай қабағын қинала шытынған кезде бұған үлкен Досаевты сол күйі қайталаған кішкене құбыжық секілді көрініп кетеді. Сабақты түсіндірудің сондайда бастапқы екпінінен айрылып қалады. Ақыры қонырау соғылғанда, «осы тақырыпты үйден пысықтап келіңдер» деп, тез жиналып сыртқа шықты.

Жібектің сол баяғы бір әдісінің Әбдесбаевтың құтын алатындай не бәлесі бар екен? Оның қой көзіндегі байыпты ұстамдылықтан түк қалмай «мынаның беталысы әлден-ақ қатты, мұның ақыры не болып тынады» деген мазасыздық үйірілген әлпеті көз алдынан көлбеңдеп кетпей қойды. Жібекті он жерден қайталасын, онда тұрған не бар? Бірақ бір қолайсыздыққа тап болып, тынышы қаша беретіні қалай? Егер осы күні басқа жаққа ауысып кетпегенде бәрін Жібектің өзінен сұрап, анық-қанығына жетер ме еді, жетпес пе еді? Класс жетекшісін әйтсе де еске алған сайын ескіден көкейіне сақталып қалған өкпе-назы көкірегін ондырмай сыздата ауыртып өтеді. Бәрібір әкесінің Досаев болғаны үшін мұның алдында кіші Досаевтың, әрине, еш кінәсі жоқ. Оны сонысы үшін жек көретінін мойындау бірақ азап. Оқушының біреуіне жылы қабақ танытып, келесісіне рай бермей тымырайып алу — педагогика жарықтықтың талабына мүлде қайшы.

Дастарқан басында отырған әкесі мен шешесі ұлдарының көңілсіз екенін байқады. Әлденеден сезігі бар-

дай, тіпті әкесі бұған ұзақ тесілді. Үнемі түзде жүргендей өңі тотығыңқы, суалыңқы жағы қатпар-қатпар әжім. Шайын сораптап ұрттаған сайын екі шықшытының бұлшық еттері бұлтылдап ойнап, көзінің зәрлі уытын мұның өңменіне тіктеп қадайды. Ойлап қараса, ес білгелі бері әкесін осы қалпында көріп келеді екен. Қазір мен сенің әкеңмін дейтін нышанынан зіл артудың жұқанасы да сезілмейді. Сен бала, мен әке болсақ қайтейік, кім әке, кім бала болмай жатыр дейтінге ұқсас қабағында кейістік бардай. Босаға жақта жайғасқан шешесінің дөңгелек жүзінде де мазасыздық басым. Состып тұрып қалған бұған бір-екі мәрте көзін кең аша таңырқай қарап:

— Бала оқытқан қалай екен, шаршаның ба? Тамағыңды іш, — деді. Кең-мол пішілген денеге шіңкілдеп шығатын дауыс мүлде үйлеспейтінін бұрын қалай аңғармаған, қазір бәрі тосын.

Бұл түпкі бөлмеге кіріп, кітап-қағаздарын орнына қойды, пенжегін шешті. Сыртқа шығып қолын шайып, сүртінді. Осы бір ұсақ-түйек қимылдың бәрінде шешесінің: «Бала оқытқан қалай екен, шаршаның ба?» деген сұрағын іштей әлсін-әлі қайталады. Бір ауыз сөз көңіліндегі кірбінді жуып-шайып, сергітіп жібергендей болды. Дастарқан басына жайғасып отырып жатып, өзінің бүгінгі бір жіберіп алған әбестігін айтатындай қысыла күлді.

— Досаевтың баласына бес койдым.

Басын шұғыл көтерген әкесі бұған сұстыя тесіліп қарады. Көзінің аласы ұлғайып, қарашықтары кәдікті ойнақшып өтті.

— Осы сен тентек Досайдың баласынан басқа ешкімді оқытпайтын болғансың ба, өзін?! — дегенде даусына зіл араласты.

Әкесінің сөзі шапалақпен тартып жібергеннен де жаман әсер етті. Тіл қатуға шамасы жетпей дүлей ашу бойын билей, қыстығып барады. Әкесі міз бақпаған күйі әлі отыр. Уақыттың сарытап белгісіндей аясы қызғылт тартқан жанары тұнық емес, тек төне қадалған сайын сарғыш тартқан тамыры бадырайып көрінеді. Райыс кесесін шиыра төңкеріп атып тұрды. Еш нәрсенің байыбына бара алмаған шешесінің шошынған сыңайынан еріксіз тосылып, түпкі бөлмеге жұлқынып кіріп кетті. Мұнда бір мезет состып қалды. «Досаевтың баласы дедім ал. Досаев шамына тиеді екен, бая-

ғыда қайда қалып еді?» Осы кезде әкесі тоқтаусыз күркілдеп жөтеле жөнелді. Мұндайда оның жұп-жұқа жүзінің қатпар-қатпар жиырылған әжімдеріне дейін зор келіп, қып-қызыл болып, білеуленіп кететін әдеті еді. Бір кезде қақалып-шашалып түсініксіз бірдеңелерді айтты. Шешесі жазған ләм демеді. «Мен не деген сорлымын, кімнің ақ, кімнің қара екенін әлі анықтай алмай жүрген». Күнделікті дайындалатын орнына сылқ етіп отыра кетті. Жазған әкесінен бар жайды анықтап сұрауға мұның батылы неге жетпейді? Райыс өз басының қорқақтығы Ақберген дейтін кісіге барғаннан басталатын сияқты көрді. «Оған қай бетіммен жүгіндім екен?» Қара бұжыр қапсағай денелі Ақберген зор бітіміне келінкіремейтін жінішке даусын оқыс шаңқ еткізіп шығарып:

— Ей, ол Досаев бәріміз Тәшкенде тамақ асыраған жоқ па едік. — Қоңырқай көзінен құйтұрқы сәулені тоятсыз ойнақшытқан ол: — Иә, ол кезде соғыстан Әбекеннің Тәшкенге бір келіп кеткені рас. Әй, бірақ Әбекен сонда бір кәдік болды-ау, — деген. «Сондағы кәдігі несі?» деді. Бұл бұдан он жыл бұрын сұрайтын жай еді. Зілдей салмақ денесін батпандап басып, өткір заттың жүзі етін оңды-солды осқылап өткендей денесі тітіреніп кетті.

Ортаңғы бөлмеге кенет жұлқынып шықты. Өзіне селтиге қарасқан әкесі мен шешесінің ұстамды қалыптарынан екпіні қайтып, босанси бастағанын сезді.

— Көке, сізге Тәшкенде бір кәдік болды дейді ғой. — Райыс осы сөзді айтқанда демі тарылып, тұла денесі дуылдап, шымырлап өтті. Әбдібай ұлына көз қиығын әнтек суық тастады. Кенет ащы езу тартқанда ашуызбар жоғалып, шырайы жайдарылана түскен тәрізденді. Бір ызбар шалыс күлкі не ұлғайып, не біржола өшпей кескініне айбар-сұсты мол ұялатты.

— Ия, болды. Ал оны кімнен білдің?

— Ақбергеннен.

— Сонда Ақберген қандай кәдік болғанын айтқан жоқ па?— Әкесінің өңіндегі манағы наразылық ізім-ғайым жоғалды. Балағын түрініп, оқ тескен балтырының күж-күж шұңқырын тыр-тыр қасынып, окты көзін тағы бір қадап өтті.— Досаев соғысқа барып па, өзі?

— Білмеймін.

— Досаев кезінде ол әңгімені маған айтқан жоқ, саған айтты. Ендеше оның соғысқа қатысқан, қатыспа-

ғанын неге білмейсің? — Бір сәт томырылып үнсіз отырған Әбдібайдың кескініндегі ұстамдылық біртіндеп ызбарлы сұсқа ұласты. — Әбуғали дегенді сенің естуің бар ма?

— Иә.

— Ол кім, білсең айтшы?

— Сіздің ағаңыз.

— Иә, менің ағам! — Әбдібай ашуға өрік беріп қатты айғайлап жіберді. Қағілез кейпі тым жүдеу. Күйеуінің түріндегі өзгеріс сыралғылыққа ұқсамайтын болған соң, шешесінің көзі шарасынан шыға бақырайып кетіпті. — Оны көрінде өкіргір Досайдың баласы да, Ақберген де білетін еді. Сол менің Әбуғали деген ағам танкист болып соғысты. Бір ұрыста танкісі өртеніп, өзі қатты күйіп қалыпты. Жарты жылдай госпитальда жатқан соң бір-екі адам үйге әкеліпті. Алдында осының бәрін айтып, шешем хат жазған болатын. Амалым қайсы, іштен тынып жүре бердім. Жерімізді немістерден тазартып болып қалған кез. Ойда жоқта маған бір күні жас солдаттарды алып келу үшін Ташкентке командировкаға барасың демесі бар ма. «Иә, сәт» деп қуанып кеттім. Әйтеуір жөні келсе ауылға барып, Әбуғалиды көріп қайтатынымды ойладым. Қанша дегенмен майданнан шалғай, сәл де болса кеңшілік шығар деп сендім. Сөйтіп Ташкентке де келдік. Бұл жерде интенданттық әскердің құрамында біздің ауылдан Ақберген, Досайдың баласы, ауданнан тағы бірқатар адам бар екен. Командиріме жағдайды айтып, ары сұрандым, бері сұрандым, жалынып, жалпайып та көрдім. Жібімеді де жібермеді. Содан ауылға тарттым да кеттім. Тура мені күтіп тұрғандай келген соң Әбуғали өлді. Оны жерледік. Біраз күн кешігіп, оралмаймын ба, соғыс уақытының заны қатал, келген бетте штрафной батальонға айдады да жіберді.

— Ал Досаевтың сізді сатқын деуге қандай хақысы бар?!

— Ол иттің баласының менен гөрі оқыған-тоқығаны көп, әр нәрсені, бәлкім, артығырақ ойлайтын шығар. Соғыс кезінде ондайға барған мен де оңып тұрған жоқпын. Бірақ мен ол айыбымды қаныммен жудым ғой. Ал Досайдың баласының менде не әкесінің құны барын мен қайдан білейін?!

Райыс та, шешесі де үн-түнсіз. Ал Әбдібай бір нүктеге қадалған күйінен танбады. Уақытты осыншалық-

ты созып алғанына опыну сезімі Райыстың етжүрегін сыздатып ауыртып, ішін от шарпып өткендей қызынып барады. Сүлесөк басып сыртқа шықты. Күні бүгінге дейін әкесіне күдікпен қарап келген кінәсін жуып-шаюдың қиындығын ойлап, көзіне ыстық жас үйірілді. «Ата-на нәлет, Досаев-ай!» деді тістеніп. «Аты-жөні жоқ қаралай салуға қалай дәті барды?! Құбыжық шалыстанған Досаев бітімі көз алдына келді. Тұтқиылдан өшпенділік сезім шекесін шынылдатып, көз алдын қарауытып жіберді. Қанша шиыршық атқанымен шарасыздық меселін ондырмай қайтарып, дел-сал күйге ұшыратты.

Серікті балалар Сайтан, Сейітті Быдық дейтін.

Бәленің бәрі сол Сайтан мен Быдықтан шықты.

Лабораториялық сабақ өтер алдындағы үлкен үзіліс. Быдық пен Сайтан жуандау ұзын нұсқағыш таяқты есікке сүйеп, сыртқа шығып кеткен балалар ішке кіре бергенде кеуделеріне солк ете түскен әлдебір сұмдықтан шошына абыржып, тұра қалғанын тамашалайды. Ал бұған балалар қыран-топан күлісіп, мәз-мейрам. Анау-мынауға еліге қоймайтын Райыс та Серік пен Сейіттің қимылын көз жазбай бақты. Бір кезде әлденеден ыңғайсызданғандай айналасындағы қыздар мен балаларға көз қиығын ұрлана тастап, орнынан ебедейсіз көтеріліп, есікке беттеді. Нұсқағыш таяқты қолына қолапайсыздау алып, мұнымен не істемекші болғанын ұмытып қалғандай сәл тосылып қалды.

— Әй, Эвкалипт, есікке тіре, — деп, Серік Райыстың қасына жетіп келді. Сейіт пен Серік өздеріне таңылған лақап атқа еш қымсына қоймаса, ал Райыс бойының ұзындығына бола қойылған Эвкалипт деген бәледен қатты қысылады. Оның өзі баяғыда ботаника сабағынан шығып еді. Дүниедегі ең ұзын ағаш — эвкалипт, класс балаларының ішіндегі ең ұзыны Райыс, демек, біздің балалардың эвкалипті дегенді ойлап тапқан дәу де болса осы Сайтан. Мұның өңіндегі өзгеріспен түк ісі жоқ ол таяқтың келесі ұшын шап беріп ұстай алып, өзіне қарай жұлқи тартты. Бір шамдағай қимыл қажет болғанда тілінің ұшын екі бүктеп тістеп алатын әдетіне бақты. Серіктің қалпындағы еркіндікке қызыға аңқайған бұл дегеніне көніп, таяқты қоя бере салды да, әлпеті нарттай қызарып, орнына арбаңдап барып жалп етіп отыра кетті. Ұзын таяқшаны

тайғанап кетпесін дегендей есікке ықтияттап тіреумен әуреге түскен Сайтанның әрбір қимылын көз жазбай бақты.

— Эвкалипт, көрдің бе, осылай тіреу керек! — ол басын кегжете бұған бір маңғазданып қойды. Ду күлген балалардың өзіне жаппай қарағанынан қысылғандай Райыстың өңі қып-қызыл болып кетті. Осы кезде есікті әлдекім жұлқып ашып қалғанда, тағы бір қызықтың қалай аяқталатынын тағатсыз күткен балалар іштерінен тына қалысты. Ал таяқ есеппен дәл ыршып барып әлгінің кеудесіне солқ етіп түскеніне балалар жамыраса күлді. Әуелі кіре берістегі партада отырғандар, одан кейін орындарынан бәрі көтеріле бастады. Күлкі де, сөз де пышақ кесті тыйылып, баппен асықпай жүретін Досаевтың бір орнында қалшия қатып қалғанына таңырқаса қарасты. Кеудесіне найзадай қадалып тұрған таяқшаны серпіп те жібермейді. Бүкіл ашу-ызасын маңдайына жиып алғандай қатпар-қатпар. Қоныр көзіне ызбар ұялата оқушыларды шолған сайын тапал бойы ептеп теңселіп, тіректі таяқтан табатындай қайта нықтала қалады. Біршама уақыттан кейін барып Досаев таяқты лақтырып кеп жіберіп, табалдырықтан бері аттаған бойда бірер сәт селтиіп тұрды. Қолын жүрегінің тұсына апарып, ауырсына қабағын шытты.

— Указканы есікке тіреген қай иттің баласы? — Сейітке одырая қараған заматта Досаевтың суық назарынан ол басын төмен тұқырта қойды. — Әй, Еласаров, класс жетекшілерінді шақырып кел, жүгір! — Сыртқа қарай беттеген Сейітті балалар көздерімен ұзатып салды. — Түһ, жүрегім-ай! — Досаев қолын кеудесінен алмаған күйі қинала тіл қатты. Балаларда еш шаруасы жоқтай терезенің тұсына таяп барып, көкірегін қақ айыра ауыр күрсінді. Көктемнің лайсаң мезгіліндегі тұнжыраған бақты бейілсіз шолды. Кенет есіктен кіріп келген жас әйел Сейітті өзінен оздырып жіберіп, балаларға, одан соң терезеден сыртты көздеген Досаевқа таңырқай бөгелді.

— Бердібек ағай, жай шақырттыңыз ба?

Досаев бүкіл денесімен бұрылды. Қатты жәбір көрген кейіпке көшіп, даусы мүсәпірлене бұзылып шықты.

— Қарағым Жібек, мен соғыс мүгедегімін. Дәл қазір бір өлімнен қалдым. Осылардын ішіндегі бір жүгенсіз ана указканы, — босағада жатқан таяқты көзі-

мен нұсқап көрсетті. — Есікке сүйеп қойыпты. Ойымда ештеңе жоқ кіріп келсем, бір сұмдық нәрсе төсіме қадала кеткені. Есім ауып, әрең-әрең жан шақырып тұрғаным.

Жібектің сопақша келген пішіні күрт өзгерді. Сирек ұшырасатын секпілдеріне дейін бадырая ноқаттанып, қой көзі кең ашыла үлкейіп, ләм деп тіл қатпастан назарын әркімге бір суық бөгеді.

— Мұны істеген кім, шындарынды айтыңдар! — Әлдеқалай абыржи тосылған Жібек кенет балаларды шеттерінен тұрғызып: — Сен бе? — деп, біртіндеп сұрай бастады, бірақ тиісті жауап ала алмады. Бәрі қабақтарын түйген күйлері «білмейміз» десті. Кезек енді бір партада отыратын Сейіт пен Серікке келді.

— Кеңесбаев, Еласаров, кім мұны істеген?

— Үшеуіміз, — деп Сейіт күңк етті.

— Қай үшеуің? — Жібектің даусы төтенше ышқынып шықты. «Сен бәле де осының ішінде барсың-ау» дегендей Жібек Серікке жақындады. Қара торы кескіні сұрлана қалған Серік әлдебір жазаның зауалын тартатындай жүрегіне жүзін төмен салды.

— Қай үшеуің деймін мен саған, Еласаров?

— Әбдібаев, Кеңесбаев, мен...

— Әбдібаев, Кеңесбаев, сен... — Серік пен Райысқа алма-кезек көз тастаған Жібек даусын таңырқай созды. — Әбдібаев, жаңа сұрағанда неге бірден мойындамадың? Бар, әкенді ертіп кел! Әйтпесе мен сені сабаққа кіргізбеймін. — Жібекке көзінің астымен сүзіле қараған Райыс орнынан қозғала қоймады.

— Әбдібаев, мен саған айтып тұрмын, бар, әкенді ертіп кел! — Райыс Жібектің өзіне осынша қадала қалғанына таң. «Серік пен Сейіттің әкелерін неге шақыртпайды» деп ойлаған заматта қаны басына шапты. Көзі ашулы ұшқын атып, партаның қақпағын сілке қатты жапты. Тарс еткен күшті дыбыстан әуелі Досаев, одан соң Жібек селк ете түсті. «Бү екеш бұған дейін қыр көрсетеді, сонда не болғаны» дейтін жүздерінде аңыру бар. Сыртқа беттеп бара жатқан мұны Жібек көзімен шығарып салды. Ал Досаев Райыстың соңынан одырая бір қарады да, балаларға жайлап бұрылды.

— Қарағым Жібек! — Даусы биязы да жұмсақ. Бүлк ете түскен қалың бетінен болымсыз діріл білінді. — Мен мұның әкесі Әбдібайды білемін. Ол баяғыда не-

містерге сатылып кете жаздаған. Ал енді ондай кісінің баласы кімді ондырады дейсің.

Жібек шиыршық атып бастарын жерден алмай сүмірейіп тұрған Серік пен Сейітке жетіп келді.

— Ағаны шақыртсам қайтесің, оңбаған? — деп Серіктің негінен ұстай алды да ары-бері сілкілеп жіберді. — Ол кісінің сенсіз де жұмысы басынан асады.

Жібектің әлдебір шалт қимылынан жасқана үрей ұшып бағжия қалған Серік өзінен дене бітімі әлдеқайда ірі Сейітке жақтырмай қарады. Қырынан қарағанда оның бүйрек бетінің шығыңқы сүйегі ішке қарай қушия бітіп, жапсырыла салғандай тоқаш мұрны бітімсіз көрінетініне көзі осы жолы жеткендей таңырқай аңырды. Басын ішке тыға желкесін күжірейтіп, көзімен ішіп-жеп қарағанына ересек адамдарда ғана болатын дық аңғарылады. Жібек діңкесі құрығандай бір сәт қимылсыз қалды. Сейіт пен Серікте түк ісі жоқтай бір кезде ортаға шықты. Үшкір таяқтың уыты енді-енді тарағандай Досаев та жайдарылана түсті. Тек бір нәрсені жадынан шығарып алып, соны есіне түсіре алмаған кейістікпен бір жөткірініп қойды. Осы кезде Жібек оған жалт бұрылды.

— Аға, бұларды сабақтың соңынан алып қалып сөйлесемін, — деді. Тағы бірдене айтпақ болған райынан тез қайтты да бұрылып жүре берді.

Қабағындағы кірбін сейілместен Досаев орнына баппен жайғасты. Алдынан қия өтпейтін балалардың кішіктігіне әбден еті өліп кеткен кейпінен селқостық байқалады. Қасы әлденеден сезік алғандай жиырылып жазылады. Қалың журналды ары-бері аударыстырып отырып, бір тұста шұқшия қалды.

— Акатай. — Мұрнына қарай сырғып түсіп кеткен көз әйнегін елеместен басын көтерді. Сып беріп орнынан тұрған талдырмаш қызға бір мезет сазара қарады. — Ақатаева, неге үндемейсің? Әбдібай, — сәл іркіліп барып, тізімге қайта шұқшиды. — Бейсенбай.

— Бар, — деген бір-екі баланың даусы қосамжарласа шықты.

— Исабай. — Ешкім жауап қата қоймаған соң, басын жұлып алды. Көз әйнегі мұрнының ұшына ілінген калпы есік жақтағы қатардың соңғы партасына мойнын созды. Қаперіне сштене кіріп-шықпай қолын жастана ұйқтап кеткен Мұқанға қызықтап қараған күйі

мысқылмен жымып қойды. — Әкесі Исабайдың төрінде жатқандай шіренеді ғой, мынау, — деді.

Балалардың ду күлкісінен оянып кеткен Мұқан Досаевтың да, оқушылардың да назары өзіне ауғанын көріп абыржып қалды. Қолын жастанғандағы ізі жалпақ шикілсары бетіне білем-білем түсіпті. Езуінен аққан сілекейін алақанымен тамсана сүртіп үлгерді.

— Үндіктің айғырына ұқсап күжіреймей, тұр орныңнан! — Досаевтың қатқыл шыққан даусынан кейін класта тырс еткен дыбыс білінбеді. — Жүгенсіз, ноқта-сыз өскен атаңа нәлет, надан. Үйіңде бір пұт нан жеп, балшықтай болып семіріп алып, мектепке ұйқтауға келген екенсің ғой. — Досаев орнынан ширақ көтеріліп, сәл алға жүрді. — Осы сендер қызықсыңдар. — Шіренген тұрысында нығыздық бар. Сүмірейген Мұқан мүлде есінен шығып кеткендей өңі лезде жайма-шуақтанып қалды. — Осы мені кім деп ойлайсыңдар? Жүрген бір ақымақ дейсіңдер ме?! Кешегі соғыста Әбдібай сияқты неміске сатылған да жоқпын, немесе мына Кеңесбаевтың әкесі сияқты пленге де түскен жоқпын. Тұп-тура қып-қызыл майданның ортасында жүрдім.

Қара торы пішіні ду етіп қызарған Серік басын төмен тұқыртып алды. Құтын одан сайын қашыра түскісі келгендей Досаев ақырын басып, қасына жақындады. Лезде шаршаған кейіпке көшіп, Серікке төне қарады. — Кеңесбаев, сенің әкең бір колхоздың бастығы болса да мен шындықты айтатын адаммын. Пленде болған-болмағанын сенбесең, сұра өзінен.

Осы кезде қоңырау тынымсыз шырылдай жөнелді. Досаев айтпағым көп еді дегендей бөгеліп барып, үстел үстіндегі класс журналын колтығына қысты. Орындарынан әлі қозғала қоймаған балаларды жаңа байқағандай қасын кере бір шолып, есікке беттеді. Оның қарасы көзден таса болған кезде оқушылар орындарынан жаппай өре түрегелді. Тілін екібүктеп тістеп алған Серік өзіне-өзі әлі келе алмай отырған Сейіттің иығынан қойып қалды. Ол көз аясындағы ызбарлы уытымен сазара қарап, қарашұбар жүзін күйзелте шытыңғанымен ләм деп тіл қатпады. Серік оны лезде ұмытып, арт жағына бұрылды да балалардың әрекетін бақылауға көшті. Кітаптарын жиыстырып жатқан Мұқанды көргенде жүзіне лезде күлкі жүгіріп өтті.

— Әй, бақа, бақа, бақбақ, басың неге жалпақ? — деп Мұқанның назарын өзіне аударып алды. — О, жү-

генсіз, ноқтасыз өскен надан. Бір пұт нан жеп, балшықтай болып семіріп...

Балалар ду күлкіге басты. Шикілсары өні құлағына дейін қызарған Мұқан:

— Ой, кетші-ей, пленнің баласы, — деді.

Класс ішін күлкі тағы көміп кетті. Мұқаннан дәл мұндайды күтпеген Серік назарын әркімге тиянақсыз аудара состиып тұрғанда, Нәзира деген қызбен көзі түйісіп қалды. Кластағы ең сұлу қыз саналатын Нәзираның өзіне деген салқын райын байқады.

— Немене мээ боласын? — деді. Нәзираның сыншыл да кінәмшіл қарасынан мұның бойында түсініксіз қысылу пайда болды. Бірақ оны елеместен партасынан ытқып шығып, қасына жетіп келді. Шұғыл әрекетке барардағы әдетіне бағып, тілін екібүктеп тістеді де, Нәзираның қолынан шап беріп ұстай алды. Мұның тосын қылығынан әрі шошынып, әрі таңырқаған қыз енді қолын тартып алуға әлектеніп бақты. Манағы қолайсыз жайды жадынан мүлде шығарып жіберген ол Нәзираны қапсыра құшақтай алып, көтере жөнелді. Аяқ-қолы тырбана жан дәрмен қарсылық көрсеткен қыздың жүзі өрттей қызарып кетті. Дабырласа күлген оқушылар Нәзираның жылап жіберуге шақ қалғанын байқап, сап тыйылды. Осындайда күлкіні қошемет көретін Серік балалардың тым-тырыс бола қалғанынан сезіктеніп, Нәзираны дік еткізіп жерге қоя салды. Құп-қу болып ұсқыны қашып кеткен қыз:

— Онбаған, — деп бетін баса жылап жіберді. Серіктің етжүрегін елжірете сыздатқан түсініксіз сезім жан-жүйесін жінішкелеп ауыртып өтті. Сағы оңбай сынып, көп назарынан қашқақтаған күйі заттарын жиыстыра бастады. Сейітке қарап еді, оның миығындағыны не күлкі, не мысқыл екенін айыра алмады. Сыртқа беттеп бара жатқанда балалардың назары тек өзіне ауғандай көріп, қатты ыңғайсызданды. Әсіресе «пленнің баласы» деген Мұқанның жасқаншақтау кескіні көз алдынан кетпей тұрып алды.

Серік тас көшені бойлап отырып, үйіне бұрылатын жай жолға түскенін де білмей қалды. Бүгінгі әңгімені әкесі естісе не істемек? Кенет Райысты ойлаған кезде жүрегі шым етіп, «Эвкалипти неге қосып жіберді?!» деп, Сейітке деген ашуы қозып кетті. Қарсы алдындағы өрге бұрылып, дөң үстіндегі Райыстардың үйіне көз жіберді. Есігінің алдында өзіне тесіле қарап тұр-

ған оның қарасын бірден байқап, қарайламастан жүре беруге дәті жетпей, амалсыз кідіруге айналды. Райыстың қолын бұлғап, өзін шақырғанын көргенде онымен бетпе-бет жүздесуден қашқақтайтын қолайсыз күй кеше сілейіп қалды. Ол да сайға қарай жүгіріп түсті де, кішкене көлденең кезеңнен сопаң етіп шыға келді. Қорбандаған олапатсыз жүрісті бір мезет тамашалай қараған Серік жайсыз көңіл күйден бүтіндей арылмаса да, болымсыз жымыып:

— Эвкалипт, Досаевты өлтіріп қоя жаздадың ғой, — деп, қаркылдап күліп жіберді де, салқын кескінінен тосыла абыржыған қалпы жол жиегіне тізерлеп отыра кетті. Бір қызарып, бір қуарған Райыстың түксінген әлпетінен қашқақтап басын төмен тұқыртып алып, жерді айқыш-ұйқыш сызғылауға көшті.

— Серік, мен кеткен соң не болды? — Әлдебір жама-наттан күдіктенгендей даусы бір түрлі жүрексініп шықты. Оған антарыла қарағанымен Серік ләм деп тіл қата қоймады.

— Серік, сенің папаң колхоздың бастығы, Быдық-тың папасы бригадир болғандықтан шақыртпады.

Райыстың не айтқысы келгенін түсінбеген Серік аңқайып қараған кезде әлпетіндегі табиғи алансыздық біржола жоғалды.

— Бәрін бүлдірген Быдық қой... — Даусы күтпеген жерден ширығып шықты. Томсырайып отырған Райысты мүлдем ұмытып, жан баласының көзіне түспеген әлденеден сыр аулағандай бір нүктеге ұзақ қадалды.

— Быдық сонда не деді? — Райыс Серікке төне түсті. Өзін тарпа бас салатындай мұнын суық сынайынан сескенген Серік әлденеше оқталып барып, ойындағысын ақыры айтып тынды.

— Досаев сенің папанды немістерге сатылған, менің папамды пленде болған деді. — Деуін дегенмен Серік басын төмен тұқыртқан күйі кимылсыз отырды да қойды. Райыстан еш дыбыс болмаған соң оған көз қиығын ұрлана тастады, бақса ол тіпті бұған бұрылып та қарамапты.

Райыстың көз алдынан әуелі жүрек тұсын ұстаған Досаевтың тапал бітімі елес беріп өтті. Ал Жібектің өңінде әлдебір ойдың іркіліс тауып, өзіне сезіктене қарауында күдік пен сенімсіздік жатқандай. Бұдан былайғы әрекеттің түк мағынасы қалмағандай состиыңқы тұрысынан аумады. Көз алды қарауытып, шираты-

ла жыбырлаған сағым толқындана көлбеп, айнала төңірекке көлеңке қалың ұйысқандай болды. Серіктің дөңгелек қара торы пішінінен бәз-баяғы ойнақылықты аңдағанда Райыс жирене жалт бұрылып кете барды. «Мұның әкесі пленде отырып шыққан соң құтырып тұр ғой» деді. Әкесінің үнемі салыңқы қабағы есіне түскенде, басы солқылдай жөнелді. Бойын діріл билеп, теңселе басып келеді. Жұдырығын тас түйіп, тістеніп алған кескіні шүберектей боп-боз. Арт жағына бұрылып қарамаса да, Серіктің өзін бағып тұрғанын сезді. Кішкене дөңге шыға бергенде есік алдындағы орындықта екі бүктеле отырған әкесінің күйкі кейпіне көзі түсті. Бәрінен көңілі қарадай қалған оның осы бір тұрқы бір кездегі ауыр айыбының зауалын тартып отырғанға ұқсайды. Әкесі бір кезде басын жаймен көтеріп, қалшиып тұрған Райысқа таңырқай қарады. Әуелі ұлының тосын сыңайын қызықтағандай бөгеліңкіреп, «балалығыңа болайын» дегендей жымиып қойды. «Сонша тесілгені несі» деп кейістікпен назарын бұрып әкетті. «Көке, Досаевтың айтқаны рас па?» дегенді іштей күбірлеп қайталай берді. Әкесінің қазіргі пұшайман қалпы артық-ауыс әңгіме тұрмақ көкейіндегі түйткіл сауалды сұрауға жібермейтін секілді. Әбдібай жан қалтасындағы темекісіне қол салғанда, түтін иісін алдын ала сезгендей күрк-күрк етіп ұзақ жөтелді. Көшеден ары-бері өткендерге шүйіліп:

— Жермен-жексен болып тұқың-тұқың кетіп бара жатқан кім анау? — деп жарықшақтана шығатын даусын қамсыз созды. Жауап қатпаған соң ол жалт бұрылғанда бұл дереу назарын сол жаққа тастап білмеймін дегендей иығын қикаң еткізді. Қласс жетекшісінің «әкенді ертіп келмесең, сабаққа жібермеймін» деген сөзін дәл қазір құп көретіндей. Досаевтың әңгімесінен кейін әкесін ертіп бармақ түгіл, балаларға енді қай бетімен кездеспек.

— Әй, сенің бір жерің ауырып тұрған жоқ па?

Әкесінің әлденеден күдіктене сұрағыштағанынан ешкімге тіс жарып, сыр ашпай келген құпия саяқсуының сырына енді қаныққандай.

— Әй, саған не болған? — Даусы қатқыл шықса да ұлының сескенбей көзін өңменіне тура қадағанына абыржи тосылды. Өні қатты бұзылған ұлының бұл қылығын неге жорырын білмей дағдарған Әбдібай:

— Балам-ау, айтсаншы, біреу тиді ме, әлде бірдене деді ме?

Ақыры еш қайран жоқтығына көзі жеткендей орнынан сүйретіле көтеріліп, қора жаққа бет алды. Әкесінің сырт кейпін көзден таса болғаниша баққан Райыс: «Досаевтың айтқаны рас болса не істемекпін?» деді. Осы уақытқа дейін қаперіне ештеңе кіріп шықпаған күндерінің бұдан былай көңілсіз болатынын ойлағанда көкірегі сыздап кетті. Көзіне келіп қалған жасты да елемеді. «Бәрін бүлдірген Быдық» деген Серіктің сөзін есіне алды.

Қора жақта оны-мұныны шұқылап кайтқан Әбдібай манағы орнынан тапжылмаған ұлына таңырқай қарап қойды. Шалқая ашылып қалған қақпаны орнына келтіре алмай біраз әуреленіп тұрып та көзінің қиығын тастады. Ары-бері ырғап, түк шығара алмаған соң сілкі серпіп жіберді. Аулаға шығып, айналасына көз салды. Әкесінің әрбір қимылын бақылаудан айнып, есік алдындағы орындыққа сылқ етіп отыра кетті. Көз алдына Досаевтың жүрек тұсын ұстай алған кейпі тағы да келді. Терең қиналыс іріккен үнін талмаусырата шығарғандағы әлпетінде мұның санасы жете бойламайтын мағына бардай. Ондайлық міндетсу тек Досаевқа ғана жарасатын сияқты. Райыс алакөніл күйде көп отырды. Бір кезде әкесі жаққа қайта қарады. Ол сөйтсе дөң басына шығып, жан-жаққа көз жүгіртіп тұр екен. Онысы тілдесіп, шер тарқататын кісі таппаған жалғызсырағандыққа ұқсайды.

Төрт күн қатарынан сабаққа бармай қойған бұған Жібек ақырында Серікті жіберіпті. Әдеттегі шодыр бейбастақтықтан бүтіндей арылып, имене қарағанмен үнемі күлімдеп тұратын қап-қара тұнық жанары меймілдей мөлтектеп, күмілжи береді.

— Апай саған ертеңнен калмай сабаққа келсін деді. — Әдеттегі құйтұрқылығына көшер-көшпесін білмей тосылып, сынықтықты сақтауға шамасы эзер жеткен Серік Райыстың әңгімеге зауқы жоқтығын байқаған соң кілт бұрылды. Әлдекімге наразы сын'айда біраз аралыққа басын салбыратып барған ол кенет жол бойындағы жатқан бос қалбырды қаңғырлата теуіп жүгіре жөнелді. Данғырлаған тосаңдау дыбыс ауаға ашы сінеді. «Әкенді ертіп келмейінше сабаққа кірмейсің» деген Жібектің қатқыл даусы сияктанып басында бірер сәт шынылдап тұрды. Балалардың өзін анталай

қоршап алған кейіптері көз алдына келгенде мектепке барар-бармасын білмей екіұдай күй кешті. Енді кештің батып, таңның атпай қоя тұруын қалады.

Аспанды құрсаған бұлт кей-кейде ұсақ дым бүркеді. Көңілді ғана жадау тартқызбай, адамның сықпыт-сынын да қашыратын көктемнің ыбылжыған бір қолайсыз шағы. Үйреншікті төбешігінде қалқайып Әбдібай тұр. Ауланың сыртына шыққан Райыс әкесі жаққа анда-санда көз тастайды. Қою қара түн шымырлап түскен сайын көңіліндегі түйткіл молайып, бәрібір таңның атпай қоймайтынын ойлап мазасы кете бастады. «Мынаның әкесі сатқын екен» деп тұс-тұстан қадалатын көздер санасында және қылаңытқан сәтте ол жаққа қарай аттап басуға тіпті хұқы жоқтай.

Төсегіне жатқан соң да кірпігі айқаспай дөңбекши берді. Түннің соншалықты ұзақ болатынын бұрын кім білген. Санасына мың-сан ой килігіп, сабыр-шыдамы таусылды. Мұның бәрінен құтылудың бір жолы — өлім секілді болып көрінді де тұрды. Бірақ ол дегенің қандай, білсе бұйырмасын. Өзі өлгеннен соңғы жайды көзіне елестетіп бақты. Шашын жайып жіберіп, басы-көзін тоқпақтап жылаған сорлы шеше, жан баласына тіке қарай алмай еңсесі түсіп егілген әке, үрпиіп-үрпиіп тұрған Сайтан мен Быдық. Балалардың ортасында Жібек безеріп алыпты. Ал Досаев топырлаған жұртты қақ жарып келіп:

— Бұл баланың өліміне кінәлі бір ғана адам, ол — әкесі Әбдібай,— деп әдеттегідей ыңырана сөйлейді. Шөге түскен әкесі бір ауыз қарсы сөз айтпай жөн арқасы шодырая солқ-солқ жылағанда басы жерге тиетіндей салбырап кетіпті. Селт ете қалған Райыс әкесіне жаны ашығаны сонша, көзінен ып-ыстық жас ыршып-ыршып шықты. «Көке, Досаевтың айтқаны рас па, өтірік пе?» Намыс пен ұятқа қоса мұнда әке жанына оңдырмай жарақат салатын бірдеңе барынан да имене ме, әйтеуір, нақ солай сұрауға батылы жетпейді.

Атар таң атты-ау, ақыры. Мәңгіріп ұзақ отырды. Басы мең-зең, көзі удай ашиды. Түндегі бір қиялында өзін өлімге қиналмай қиып жібергенін ойлады. «Досаевтың айтқаны рас болып шықса қайтпекпін?» Кеше кешкілік бос қалбырды даңғырлата теуіп жүгіре жөнелген Сайтанның қылығы еріксіз есіне түсті. Бір кезде атып тұрып апыл-ғұпыл киінді де төсегін жинады. Кітаптарын реттеп сөмкесіне салды. Ортаңғы бөлмеге

шыға келіп еді, шешесі шай камдап, мұны күтіп отыр екен. Сырттағы уақ малды жайғап жүр ме, әкесі көрінбейді. Анасы мұның ұсқынына бағжиып таңырқай қарады.

— Рахым, түнде бір жерің ауырды ма, ұйқтай алмадың ғой.

— Жок, — деді бұл асып-сасып.

Ұйқтай алмағанын шешесі қалай сезіп қойды деген ой көкейінен кетпеді. Сыртқа шыға берісте жолыққан әкесінің өзіне деген күдікті қарасына да аялдамай жүгіре жөнелді.

Топ-тобымен бара жатқан балалардың бәрі де алаңсыз, бәрі де мәз-мейрам. Ара-арасында әлденені айтып қатты күлгендерін естігенде олар мұны сөз ететіндей өзінен-өзі қуыстана бастайды. Ешкімге қосылмай осылайша шеттеп саякси берген бұл қысыла-қысыла мектептің алдына қалай жеткенін де білмепті. Есіктің көзінде жоғары класта оқитын кезекші екі қыздың қыдып тұрғандарын да ескеруге шамасы жетпей ішке ене бергені сол еді, мұның қолынан біреуі шап беріп ұстай алды. Жалт бұрылғанда өзіне шұқшия төнген біреуі: «Әй, сатқынның баласы, сен қайда барасың?» дейтіндей бетінен оты шыққан Райыстың тізелері қалтырап кетті. Анау қолын тас қып ұстап жібермеген күйі кейін қарай сілкі серпіп қалып:

— Жан-жағыңа қарамай қайда барасың, ұятсыз! Комсомолдық значоғиң қайда? Жүгір, үйіңе барып тағып кел! — деді.

Санасында «ұятсыз» деген сөз жаңғырығып, шекесі шыңылдап кетті. Жол-жөнекей кезіккендерден қуыстана, берекесі қашты. Бұрын-сонды бойынан дәл мұндай дәрменсіздікті сезініп пе еді, сезінбеп пе еді, әйтеуір, қазір өзін дүниедегі адамдардың ішіндегі ең бейшара қоры санады. Шайларын баптап ішіп отырған әкесі мен шешесі бұл беймезгіл уақытта кіріп келгенде «бұған не боп қалды» деген сыңайда бір-біріне сөстия қарады.

— Жаңа ғана айтпап па едім, бұл оқуды қойған деп. Әкесінің даусы күңірене шықты. Оларға бұрылып та қарамай, төрге озып, значоғин тақты да сыртқа шыға жөнелді. Жүгіргеннен жүгіріп отырып келсе, сабақ әлдеқашан басталып кетіпті. Дәлізде еден жуушы әйелден басқа қыбыр еткен пенде жоқ. Бұған сыншыл суық назарын тастаған ол «мынау әлгі Әбдібайдың ба-

ласы екен-ау, алда жазған-ай, а» дегендей қабағын кере таңырқай бір қарап қойды.

Төр жақ бұрыштағы есіктен кенет Жібек шыға келгенде, бұл қатты састы. Райысты барлай қараған күйі бірер сәт іркіліп тұрды. Бейіл бұра жақындап келгенде кескінінен өзін аяп мүсіркеуден де өзге «осындай да бола ма екен» деген кешірімді кінәлаушылықты аңдады.

— Сен қайда жүрсін, Райыс? — Арада түк болмағандай Жібектің көрнеу бейғам тіл қатқанына бұл селт етіп бағжия қарады. Қанша шүйілгенімен көз қарасынан бой тіксінетін зіл байқалмайды. Райыс әлпетінен балаға лайықсыз қамығуды аңдаған Жібек әлденеден құты қашып: — Бұдан былай сабақтан қалушы болма! — деді. Бұл сөзді айыптау емес, бір түрлі өтінгендей жұмсақ айтты да, мұғалімдер бөлмесіне қарай бұрылып жүре берді.

Бұл орнынан тапжылмаған күйі тұрды да калды. Үй ішін әлдеқашаннан бір жайсыз салмақ басып тұратыны есіне түсіп кетті. «Әкемнің немістерге сатылғаны рас болғаны ма?» деді ішінен. Әйтпесе оның еңсесі неге түсіңкі, шешем неге бір жарқ етіп қоймайды? Кенет ту сыртынан:

— Райыс, сен неғып тұрсың? — деген Жібектің даусынан селк ете түсті. Қазір Досаевтың сабағы екенін шынымен апайы білмей ме, жоқ, білсе де әдейі айтып тұр ма, соған көзі жетпей дал. Әрі-сәрі күйде залда көп жүрді. Мұғалімдер бөлмесіне асығып бара жатқан кейбіреулер «сабақ жүріп жатқанда мынаның тұрысы қай тұрыс» дегендей бір-бір қарап өтеді. «Елдің бәрі менің жағдайымды біледі екен» деп түйді. Әкесінің сүлесөк жүріс-тұрысы көз алдына келді. Сағы сынғандықты жасырып-жауып, елге көрнеу қитарлықпен қарайтындай көрінеді. Осы кезде безектеп шырылдай жөнелген қоңырау үнінен төбе құйқасы шымырлап, жүрегі атқақтай соқты. Тұс-тұсты әуелі шу кернеп барып, зал іші апыр-топыр балаға толды. Маңмаң басқан Досаевтың қарасын көргенде бойын тіктеп ала қойды. Өзіне-өзі ырза кейіппен жан-жаққа назарын самарқау тастайды. Пошымында Райыс ұғынуға әлі ертерек бір сарабал ақылдылық бардай. Мұның тұсынан өтіп бара жатып, шырамытатын біреуіндей тесіле қарады. Көлкілдеген көзінің айналасын жыпырлаған ұсақ әжім торлапты. Шүйілген сайын жүзінен

шаршап-шалдыққан бейілсіздік сезіледі. Бір сәт сүзіле қарап тұрып, кірбің ұялаған жүзін бұрып әкетті. Досаевты көзімен ұзатып салған бойы бұл селтиіп тұра берді. Бір-ақ тұтам бойын алға қарай зорлықпен еңкейтетіндей қысқа аяқтарымен жан дәрмен тырбаң-тырбаң басқандағы қимылы тым оғаш.

— Эвкалипт, — дегенге қараса, өзіне қарай күліп келе жатқан Бақабас — Мұқан.

— Сайтан бүгін сені келеді деп еді ғой. — Оның көңіл жықпас жалтақ қалпында момақандықтан өзге кісіні өзіне баурай қоятын ерекшелік сезілмейді. Әйтсе де мұны лақап атымен атағаны ішартудың сырын аңдататындай. Сондықтан балалардың арасынан осы Бақабасты жолықтырғанына қатты қуанды.

— Мұқан, мен туралы Досаев әнеугүні не деді, айтшы?! — деді оған тесіле қарап. Әлдебір нәрсені парқытағандай лезде ойлылыққа көшкен ол көзін бұған тұрақтатпай басқа жаққа аударып әкеткенде, Райыстың жүрегіне бір жіңішке зат бойлап енгендей шым ете түсті. Беті өз-өзінен ысынып, дуылдап барады.

— Айтсаңшы, Мұқан! — Даусы сыздана шықты. Райыстың түксиген сұсты қабағынан жасқанған Мұқан басын төмен тұқырта қойды.

— Сенің папанды немістерге сатылып кеткен деді.

Мұқан екеш Мұқанға дейін Серіктің бұған жеткізген әнеугүнгі сөзін айна қатесіз қайталағанына таң қалған жоқ. Жібектің манағы сынық қалпы ойына кенет сап ете түсті. «Сабаққа бара бер деуі — «енді қайтесің, жағдай солай болса» дейтін мүсіркеуден де жаман бірдене сияқтанды. Безере қалшып қалған бұл:

— Эвкалипт, Эвкалипт, апай саған қарай келе жатыр, — деп Мұқанның жанұшыра сыбырлап, жеңінен жұлқып тартқылағанына да селт етпеді.

— Әбдібаев, сен әлі сабаққа бармағансың ба? — Ашуы ырық бермей даусы шаңқылдап шыққан класс жетекшісі қасына жетіп келді. Мұның өңіндегі балаға лайықсыз ұстамдылықтан бойы тіксінген Жібектің секпіл жапқан сопақ кескінінен әлденеден секем алушылық білінді. Оқушысының өзіне жалт қарағандағы көзінде өшпенділікке ұқсас уыт барын аңдап, не дерін білмей тосылып қалды. Әйтсе де, қабағын болымсыз керген Жібек асқан төзімділікпен жауап тосып әлі тұр.

Райыс құп-қу болып кеткен жүзі жирене күреңітіп, есікке қарай жалт бұрылды.

— Әбдібаев, тоқта, бері кел! — деген мұғалымасының даусына бұрылмастан жүре берді.

Райыс жол-жөнекей кездескен адамдардың біріне де назарын салмай суыт келеді. «Қазір барып әкемнен бәрін сұрамасам ба! Егер рас болса, онда не істемекпін?» Қос шекесі қатты солқылдап, көз алды бір қарауытып, бір бозаңытады. Манағы сәттегі бүкіл денесін алға жіберіп, томпаңдаған Досаевтың бей-жай жүрісінде алаң атаулыдан түк жоқ, мына жаратылысына, айнала бек разы кейпі көз алдынан көлбеңдеп кетпей қойды. Есік алдындағы орындықта күжірейіп отырған әкесін көріп, еріксіз тоқтады. Сырт пошымындағы осы бір көңілсіздік бәрінен түңіліп, қалған өмірін итшілеп өткізуге бел шешкен адамға қатты ұқсайды. Дауасыз шарасыздыққа тап болған Райыстың кеуде тұсы тымырсық ауаға тола, тынысы тарылып бара жатқандай, өзегін бір ащы нәрсе шарпып өтті. Сазара қалған бетінің әр қатпарын жаза таңырқап барып жиырып, содан шошығандықты ірке бағжиган әкесі:

— Ей, саған не болған тағы? — деді.

Ләм деп жауап қатпай үйге кіріп бара жатқан ұлын көзімен есікке дейін ұзатып салды. Аяқ астынан күркілдеп жөтеле жөнелгенде желқақты өңі күреніге шымырлап, қалтасындағы темекісіне қол салды. «О, тоба, мұнысы несі» деді.

Мектептен шыққан беттегі батылдығынан жұрдай айрылып, осы бір шарасыздықтан құтыла алмаған Райыс түпкі бөлменің төріне етпетінен құлай кетті де: «өлікпін, өлікпін» дегенді үздіксіз қайталай берді. На-ла сезім көкірегіне шымырлап тұтас жайылды. Қластас балаларының ішінде Мұқаннан басқасымен жүздесуден қашқақтауын қорқақтыққа әлде басқаға жорырын білмеді. Досаевтың бейнесі көз алдынан көлбеңдеп өткенде: «Мен оны өлтіремін!» деді.

— Әй, мұғалімің келді, түр! — деген әкесінің даусынан жекіру емес, күйзелген адамның шарасыздығын аңдады. Басын еппен көтергенде әкесінің көзімен көзі түйісіп қалды. Жанары қунақ жылтырағанымен үнрейген жүзі салыңқы екен.

— Жүр, ана мұғаліміңнің алдында сөйлеселік.

Әкесінің соңынан құлықсыз ілесіп, сыртқа шыға берістегі кішкене бөлмеде етжеңді денесін тік ұстап, қой

көзін кеш аша өзіне ызбарлы шүйілген Жібекпен ұшырасты. Бойын тіктеп иба көрсетудің жоралғысын жазағанмен түсініксіз енжарлыққа тап болды. Жібек мұның тұла бойын түгел тінте шолып, әлдеқандай өзгерістің белгісін іздегендей ұзақ кідірді. Секпілді жүзіне бұрқ етіп қан теуіп, қыр мұрнының жұқа танауы қусырылып кеткендей. Тиянақ таба тұрғысы келгендей сәл шегініп нықталып алды.

— Ата-ана тәрбиесін көрді деп сені кім айтады?! — Бағана мектептегі ұстамдылығынан бүтіндей айрылып шаптығып шыға келген. Безеріп тұрған бұған түк әсер ете алмағанынан қорсынғандай көзін ақшитып сәл жақындай түсті. — Әнеугүнгі Досаев ағайға істегенің анау. Ал бүгін тоқта десем қарамай кетіп қалғаның мынау. Сонда сені жалынып оқытпақпыз ба?

— Досаевқа бұл не істеп қойып еді? — деп сөзге Әбдібай килікті. Жібекке осы сұрақты қитығына тигісі келіп әдейі қойылғандай көрінді ме, әйтеуір, пішіні аяқ астынан бояудай бұзылып кетті. Көзге ұрып тұрған қараниеттілігінен жүрегі айнығандай лезде салғырттыққа көшіп:

— Сізге, не, ұлыңыз айтқан жоқ па? — деп сұрады. Сыншыл назарынан енді бұған не дер екенсің дегенді аңғару қиын емес еді. Әбдібай сұраулы пішінде әуелі Райысқа түйіліп, содан соң аң-таң күйі Жібекке қарады.

— Қарағым, бұл оған не істеп қойып еді? Пәлелі жерден аулақ жүр деп, құдайдың құтты күні қақсаймын бұған, — дегенде жүзіндегі кейістік одан сайын ұлғайып, басын кегжете қойғанда жүзінде не момақандыққа, не қияңқылыққа келмейтін тосылыс бар.

— Ол ешқандай пәлелі жер емес, үлкен кісі. Баланыз оқитын орын пәлелі болса, онда оқытпай-ақ қойыңыз, — деп Жібек шап ете түсті. Әңгіме төркіні қайда жатқанына көзі анық жетіп, бағанадан айтқан сөзі құр далаға кеткеніне қамыға қалған мұғалима Райысты бастан аяқ жаман көзімен тағы бір шолып өтті. — Төрт күн бойы сабаққа бармаған балаңызды ақтағанша, ұрсып та, айналып та ақыл айтатын сіздің жөніңіз емес пе?! Бүгін есікке таяқ тіресе, ертең темір тірейді, — деп Әбдібайға тіке қараған Жібек «айтты не, айтпады не» дегендей қабағын шытты. «Не деп кетті, құдай-ау, ағашы несі, темірі несі» деген сыңайда Әбдібай біресе баласына, біресе мұғалимаға қарайды.

— Досайдың баласы тіл-көзден аман ғой, әйтеуір, — деді бір кезде қысыңқы көзін Жібекке қунақы қадап. Реңіндегі келемеж ізім-ғайым жоғалып, тағы бірдене айтуға оқтала бергенде Жібектің өзін шошынған сыйдай бағып тұрғанын аңғарды да, амалсыз тосылды.

— Балаңыздың төрт күн бойы сабаққа неге бармағанын сұрамағаныңызға әлі таң қалып тұрмын. — Жібек бұл сөзін Әбдібайға емес, Райысқа бағыштағандай бірер сәт енді оған шүйілді. «Сынықтан басқаның бәрі жұғады» деп бекер айтылмаған-ау, бұл қалай болды дегендей, жүзіндегі абыржулы іркіліс ұлғая сағы сынып, тауы шағыла:

— Жақсы, сау болыңыз, — деді де шығып кетті.

Әке мен бала состиган-состиган қалпы тұрды да қалды. Жібектің кескінінде не десеңдер о дендер, бәрін өмір көрсетеді дейтін ұстамды тәкаппарлық бар. Райыс әкесі жаққа ұрлана көз тастайды. Оның жүзінен тоң торыс кінәлаушылықтан гөрі әлденеге алаңдаушылыққа ұқсайтын абыржу сезіледі. Суалыңқы жағының бос терілері қатпарлана жиырылып, иегі жөнсіз үшкірленіп кеткен сияқты. Өздерінен тыс бір әлемет екеуінің арасын байланыстырып тұрған дәнекер жіпті үзіп жібергендей Райыстың балаң санасы эзәзіл күдікке толып кетті.

— Маған көрсететін жақсылығыңды бастаған екенсің, балам. — Әбдібайдың даусынан қыжыл білінді. «Неге менің әкем өзге балалардың әкесіндей емес» деген ой қапелімде басына шапты. «Көке, сізді Досаев сатқын дейді, сол рас па?» деген сөз тілінің ұшына оралып тұрғанымен соны ай-шайға қарамай айтып салуға батылы құрғыр жетпейтініне тіпті қайран. Ал әкесінің түксиген қабағы өзінен сыр аулағандай қадала түскен сайын шамырқана шымырлайды. «Осы үшін азап шегіп жүргенімді білмейді-ау» деген ой көкейіне оралды.

— Әй, сен маған неге одыраясың, — деді Әбдібай. Бала болып әкеден қаймығып, жүрексірудің белгісін таппаған нышанында қорыну да жоқ емес. Әкесінің кескініндегі құбылысты баққан Райыс қатты-қатты сөздерін айтып, ұрса түссе екен деп тіледі. «Досаев мұны немістерге сатылып кетті десе, ойына ештеңе кіріп шықпайды ғой» деді ішінен. Мұндайдан зықысы шыққан Райыс үнсіз тынды. Ашу-ыза дейтіннің қауқар-қуаты қалмағандай көрініп кетті.

— Өскен сайын адам бола ма десем, бада болып бара жатырсың, — деді бір кезде әкесі. Манадан бергі ұстамдылығынан бүтіндей айрылып, түпкі бөлмеге қарай жүгіріп кіріп кетті. Осы заматта әкесімен онаша ұшырасудан қашқақтайтын сезімге тап болды. Көкірегі өксік-өкінішке толып, бет-жүзін ыстық жалын әлсін-әлі шарпып, ду-ду еткізеді. «Өлікпін, өлікпін!» деген сөзді ырқынан тыс қайталай берді, қайталай берді.

Райысты өртеңгісін әкесі оятты. Ұйқысын аша алмаған мәңгірген қалыпта бір нүктеге сазара қадалып ұзақ отырды. Бесіктен белі шықпай жатып мұншалықты бейілсіздіктің сырына бара алмай дағдарған әке жазғанның кейпінде де шарасыздық басым.

— Ей, не білгенің бар, өлтірсең де айтып өлтірші! Сені бағып-қаққаннан басқа жазығымыз қайсы? Әлде бірдеңе естідің бе?

Әкесінің тік төмен құлаған қыр мұрны делдініп кетіпті. — О, тоба, саған бірдеңе көрінген шығар! — деді сөз таба алмағандай қиналып. Өні құп-қу. — Сен бүйте берсең жетістіреді екенсің. Не түлей емес, не жыңды емес, құтымызды қашырып бітгің! Бала емес, пәлесің, білдің бе! — Әр сөзін таптап айтып тұрған әкесі кенет айғайлап жіберді. — Жүзің төмендеп, елге қарабет болып қалсаң да школыңа бар, құр сұлдерімді сүйретіп жүрген маған көрсетпе мұндай сұмдығыңды!

Бағанадан айтылған ашулы сөздердің астарына Райыс енді дендегендей орнынан атып тұрды. Апыл-ғұпыл киініп жатып, сөмкесі жаққа назарын екі ойлы тастап та қойды. Мұның бойындағы шарасыздық әкесін сескенте ме, әйтеуір, бұған жалтақтап қарай береді. Сыртқа сүйретіліп шыққан Райыс мектепке қарай жүруге жүрегі дауаламайтындай аяғын құлықсыз басады. Кетіп бара жатып артына еріксіз бұрылып қарады. Есіктің көзінде өзін бағып тұрған әкесі:

— Әй, бетіңнен басқандай не болды сонша?! — деді.

Әкесінің даусы бастапқыдай сенімді шықпағанын аңдады. Кенет оған жаны қатты ашып кетті. «Досаев бірдеңе білмесе айтпайды ғой, демек, бәрі рас болғаны ғой». Бір нәрсеге алаңдап қоймай, жайбарақат тіршілік кешу бақытынан айрылып қалғанын ойлаған сайын өзегі өртеніп түсті.

Тас көшеге түскенде жол бойымен мектепке қарай ағылған қыздар мен балалардың қарасы мол екенін

көрдi. Оларға кешегiдей тағы да қосыла алмады. Өздерi әлденеге мээ-мейрам. Бәлкiм, «мынаның әкесi сатқын болып шықты, оны Досаев айтты» десiп бара жатқан шығар.

Мектепке кiрер сәтте ерiксiз аялдады. Кешегiдей бүгiн кезекшiлер жоқ екен. Класқа таянғанда балалардың улап-шулаған дауыстары еркiн естiле бастады. Тұтқаны ұстап тұрып, қолын қайта тартып алды. Осы күйiнде тұра берсе мұғалiмдердiң көзiне түсетiнiн ойлап, қысылып та барады. Аяқ тықыры естiлген соң, есiктi жайлап ашып, iшке ене бергенде жаңағы у-шу сап басылды. Жым бола қалған балалар Райысты таныған соң жаппай күлiп жiбердi. Ал бұл көп бөгелместен өз орнына озды.

— Эвкалипт келдi. Бойы бұрынғысынан бiр метр ұзарып кетiптi, қарандаршы, — деп, Серiк дүңгiрлеп сөйлей жөнелгенде класс iшi жанғырыққан күлкiге ұласты. Серiк әзiлi Райысты бiр пәс болса да қолайсыз күйден арылтан сияқтанды. Партаға жайғаса берiп, бүкiл назардың өзiне ауғанын сездi де, тұқырая төмен қарап отырып алды. Балалардың әлпеттерiнде бұл қайда жүрiп, қайдан келдi дейтiн танырқаушылық бардай.

— Ананы қарандаршы, мойны жирафтiкiндей ұзарып кетiптi. — Серiк тыныш тұрмай тағы бiр сөз қыстырып жiбердi. Балалар ду күлдi. Қызарақтаған Райыс оған көзiн сүзе қарап қойды. Қара торы дөңгелек кескiнiнен тоқмейiлдiлiк аңғарылады. Көзiнiң қарашықтарынан өткiр ұшқын ойнайды. Ал оның қасындағы Сейiттiң ұсқыны алабөтен күреңiтiп, бұған бiр түрлi суық шүйiле бередi. Осы қарастан мұның тұла бойы тiксiнiп, iш дүниесi қызып ала жөнелдi. Мұның алдында өзiнiң айыбы барын сезiне ме, әйтеуiр, оның да көңiлiнен бiр түйткiл кетпейтiн сағы сынық тәрiздi.

Райыс бiртiндеп өзiне-өзi келе бастады. Әркiмнiң жүзiндегi өзгерiстердi жiтi бақылауға көштi. Тiп-тiк отырған Нәзираның арқасына құлаған тоқ бұрымы, қозғалақтаса бiттi, шынжырбаулы сағаттың жуан тiлiндей жаймен тербетiледi. Бұған көзiн төңкере тастап, райынан әуелi еш өзгерiс байқалмағанына абдырап, соңынан томсара қалады. Қыздың түп-тұнық жанарындағы нұр тиянақ тапқызып отырғызбайтын құпия қалтарысы мол тосын халге душар етедi. Iшiнен айтқан әр сөзi сарайында жаңғырығып, көңiлi алып-ұшатын күй ендi Нәзираның қас-кабағындағы әр өзгерiске

қарай ауытқитынын сезді. Өзінің санасын иелік ете алмай кеудесін ыстық жалын қауып, түсініксіз алақұйын сезімдермен арпалысып бақты. Осы сәтте Нәзіранның өні әлденеден күрт өзгерді. Осы кезде әкесінің жағдайы есіне оралып, қалшиып қатты да қалды.

Класқа бір кезде Жібек кіріп келді. Қашанғы әдетінше оқушыларды үнсіз тұрып, түгендеп шықты. Райысты көрген сәтте таңырқағандай қасын керіп, бір мезет шүйіліп барып дереу салғырт райға көшті.

— Сендер қазір у-шусыз отыра тұрындар. Көршілерге кедергі жасап ұят болып жүрмесін. Жетінші кластың балалары деген есейген, бәрін түсінеді деп ойлаймын.

Жібектің ызбарлылау қарасына тағы бір ілініп кеткенін байқады. Жанын жегідей жеген ойдың қайтадан бас көтеріп, өре түрегелгенінен дегбірі қашты.

— Сонымен шуламайсындар ғой, балалар?

— Шуламаймыз! — деп бәрі жамыраса үн қатты.

Осылар өтірік айтып тұрған жоқ па дегендей балаларды байыппен үнсіз шолып шықты. Әрқайсысының бойындағы қасиеттерін жүйрік көңілмен шамалағандай болымсыз езу тартты да, сыртқа беттеді.

— Әй, жираф, мойнынды созып не көрінді сонша, — деген Серіктің даусынан селт ете түсті. Балалардың ду күлгенінен қатты қуыстанды. Серіктің жүзінде, бақса, Досаевтың әнгімесіне опық жегеннің еш белгісі жоқ. Орнында бір минут дегбір тауып отыра алмай жан жағына алақ-жұлақ қарайды. Әлдебір жайды санасына салып, зерделеген сыңайда селтие қалады. Бірақ бұл күйінде ұзақ бөгелместен шұғыл серпіліп, қандай қызық ойлап тапсам екен деген пішінде іркіліп біраз тұрды. Қаперіне ештеңе кіріп-шықпастан ұйқтап жатқан Мұқанды көргенде басқа дүниенің бәрін есінен шығарып жіберіп, бүкіл ынта-бейлі соған ауып кетті. Сып етіп тұрып, дыбысын білдірмей мысықша басып келді. Балалардың бәрі бұл тағы не сойқанды ойлап таппақшы дегендей оның әрбір қимылын көз жазбай бақылауға көшті. Ал ол Мұқанның желке тұсына жақындап қалт тоқтады. Шалт әрекетке барардағы әдетінше тілін екі бүктеп тістеп, басбармағымен Мұқанның шүйдесінен осып өтті де, жасырына қалды. Басын жұлып алған ол қыран-топан күлген балаларға алақтап қарады. Беймезгіл ұйқтап кеткеніне ыңғайсызданып қана қоймай жанағы қолдың уытын ауырсынған-

дай қабағын тыжырына шытынды. Қарсы алдында өзін бағып отырған Сейітке көзін ежірейтті. Мұның алаңғасарлау қалпына мырс етіп күліп жіберген ол:

— Әй, Бақабас, басыңнан тайтұқыр алған мен деп отырсың ба? — деді.

Жасырынып отырған Серік осы кезде орнынан лып көтерілді де қайқайтып және бір осып өтті. Жалмажан желкесін ұстай алған Мұқан көзін алартып:

— Қойсаңшы, ей, ауыртып жібердің ғой, — деді.

Тайтұқыр алғанның кім екенінде де шаруасы жоқ, ашық қарсылыққа да бармайды. Жасқаншақ та жалтақ қалпынан үйреншікті сайқымазақтыққа ілініп кетем бе деген қаупі сезіледі. Бұғынып, бүрісе түскен Мұқанның төбесінен Сейіт те бір тайтұқыр алып үлгерді. Оның добалдай қолынан бастап, шошайған жуан басбармағынан, аясы қып-қызыл көзіне дейін бітімсіздіктің ұсқынын аңдағандай Райыс қатты жиренді.

— Бақабас, маған неменеге қарайсың? — деді оған бүкіл денесімен бұрылған Сейіт. Мұқанның әлпетіндегі жексұрындықты өзі ғана сезіп, өшпенділігі соған одан сайын қозатындай пішіні сұрлана күреңітіп барады. Көзінің қарашықтары кәдік ойнақшып, жанарынан жылтындаған тікенек-тікенек ұшқын шашырайды. — Неге қарайсың, Бақабас? — Даусы кекесінді, зілді. Басын жасқана көтеріп алған Мұқан жойқын қимылдан сезіктенгендей бағжия қараған күйі кейін шегіншектеді. Шарасына сыймай атырылған жанары жасаурап, жалпақ беті нарттай қызарып, алаулап кетіпті. Сейіттің өңіндегі ызбарды шынға, әлде ойынға балай алмай состия ошарылған Серік Мұқанның желкесіне қимастықпен бір түрлі үздіге жұтынып қарайды. Тілін жалмажан екібүктеп тістеп алып, қолын тағы зып еткізді. Шүйде жағын қос қолдап ұстай алған Мұқан өзіне тесірейіп қалған Сейітке назарын сәл бағыттап тұрып, бақырып жылағаны Серіктің көңіліне сыймай даракылана күліп жіберді. Бірақ ешкім қостай қоймағанына абыржи қалт тынып, әр тұстан өзіне қадала бастаған назарлардан берекесі ұшып:

— Бақабас, ойнағанды білмейсің бе, — деп, солқылдап жылап отырған Мұқанның иығынан ұстап, өзіне тартты.

Сейіттің тоқаш мұрнының ұшы тершіп, кескіні күрендене түтігіп кетіпті.

— Ойнап жүріп жыласаң таз боласың, білдің бе! —

деп, тайтұқұрды үсті-үстіне ала бастады. Қарсылық көрсетуге еш айла-шарғысы қалмаған Мұқан өкіріп жылауға көшті. Сейіттің айызы бұған да қанбайтындай жөнделіп отырып: — Ей, мынау жылайды, — дегенде ашаң тартқан жүзіне таңырқау шалыстанған әлдене үйірілді. Мұқанның жосықсыз жыласы қитығына қатты тиетіндей ұсқыны төтенше сұрлана құбылып барды. — Сен бағанадан бері өтірік жылап отырсың, шын жылауың керек. — Сейіт манадан бергі әрекетін місе тұтпай, енді Мұқан басының тиген тұсынан тоңқылдатып шертуге көшті. Сейітті тумысында көріп отырғаны осы тәрізді Райыс оған таңырқай қарап қалыпты.

— Сейіт, қойсаңшы! — деген Нәзіраның сөзін шыбын шаққан құрлы көрер емес. Бақырып-өкіріп жылаған Мұқанның басын умаждап ұстап, бұған енді не істесем екен деген кейіппен іркіліп барып, шапалақпен тартып-тартып жіберді, одан сайын қорғаншақтай түскен Мұқан пора-порасы шығып жылады. Бір жаққа қашып кетпесін дегендей тағы оның қолынан тас қып ұстап алыпты. Мұқан тіпті жұлқынып, қарсылық та көрсетпеді.

— Қандай оңбағансың, Сейіт! — деп, Нәзира ғана шырылдап жүр. Ал Мұқанға ұрынған сайын жанын жай таптыратын рақаты бардай Сейіттің қара шұбар кейпі шырайлана бал-бұл жанады. Езуіне болар-болмас іркіліс тапқан күлкі оны тым есейген секілдендіретіндей әлпетінен естиярлықты айқын байқатады. Көзінен тоят таппайтын ұшқын ғана қарасаналы тұрқының жаманат хабаршысындай тынымсыз жылт-жылт етеді. Серік манадан бері артық қимылға барудан жүрексінетіндей селтиіп қана тұр.

Райыс сөзге әлденеше рет киліккен Нәзираға, бәленің бәрін өзі бастап алып, енді барып бір шетте қағажу тұрған Серікке бір мезгіл ішіп-жеп қарады. Содан орнынан асықпай жайлап көтерілді де, Сейітке ақырын жақындап келді. Райыстың түксие түскен ұсқынынан сескенген балалар бір сұмдық болатындай іштерінен тынулы. Мұқанды зар еңірете жылатудың қызығына түскен Сейіт Райысты байқамады да. Тек бұл иығына қол салғанда ғана ол қалт тынып, өзіне таяу тұрған Серікке, сонан соң артына жаймен бұрылды. Райыстың сұстанып кеткен пішінінен аяқ астынан құты қашып, іркіліп қалды. Мәмлеге шақырған жалбарынышты жүзін байқаған сайын Райыс өзінің амалсыз іркіле

беретініне таң. Қоңыр көздің ызбарлы уыты өңменіне қадалғанынан секем ала кейін шегінген Сейіт дойырлау шалт әрекетті күтті. Ал Райыс дәл осы жерде ұрына кетудің желеуін таба алмай бір қолайсыздыққа тап болды. Кенет Сейіттің пішінінде де Досаевқа ұқсайтын бірдеңе бар тәрізді көрініп кетті. Доғалдау тоқаш мұрны еш жерінен саңлау кірмейтін сайқымазақ бірдеңедей. Сырттан бір үстемдікті сезген заматта көп нәрсені аңлай алмайтын көрнеу алаңғасарлығы Райысты қатты жирендірді. Досаевтың әңгімесі осыған бола шықты деген ой басын солқ еткізіп ұрып өтті. Сейіттің езуінен бағана байқаған күлкі ізім-ғайым жоғалыпты. Көзін тайдырып әкеткенде кірпігінің жиі жыпылықтап кеткеніне дейін аңғарды. Райыс өзінің батыл әрекетке бара алмай тұрғанынан ыңғайсызданып «Менің әлім жетеді, мұны бірақ неге ұрмаймын?» деп ойлады. Біреудің өзіне арашашы болғанын малданған Мұқанның солқылдап жылаған арыны басылып, Райысқа әлсін-әлі қарайды. Оның ықылық ата өксіп жылауы өзгелердің өзіне деген аяныш сезімін оятқысы келген зымындыққа ұқсап кетеді.

Райыстың өзіне төне түскенінен сескенген Сейіт басын кегең еткізе шалқақтай шегініп, таяныш іздегендей партаның жақтауын қолымен ұстай алды. Шақшиған шегір көзінен қапы қалмай қарсыласуға камданған жылт еткен өткір ұшқын білінді. Кенет есік жайлап ашылып, ішке қарай ұмсынып кіріп келе жатқан Жібектің мол денесі көрінді. Сыртқа дейін естілетін балалардың әдеттегі дабыр-дұбыры шықпай, тым-тырыс тыныштық орнағанына әуелі таңырқай бөгелді. Соңғы кезде атышулы бола бастаған Райыстың, Серік пен Сейіттің жат тұрыстарына аңыра қарады. Басын көтерместен дыбыссыз жылаған Мұқанға көзі түскенде:

— Исабаев, түр! Не болды саған? — деді.

Орындарына әлі жайғасып үлгермеген Райысты да, Сейіт пен Серікте де ісі жоқ, пәле бір шықса осы Мұқаннан шығатындай оның солпайынқы кейпін суық шолды. Басын одан сайын төмен тұқырта түскен Мұқан ләм деп жауапқа келмеді.

— Дап-дардай жігіт болғанша жылаған сені көрдім, Исабаев! Саған кім тиді, айтшы. Еласаров па, Кенесбаев па, жоқ, әлде Әбдібаев шығар? Осы сендерге есейген сайын ақыл кіре ме десем, бала болып барасындар. Еласаров, тұршы орныңнан!

Сүйретіле құлықсыз көтерілген Сейіт бітімінде селт етпейтін керенаулық басым. Көзінің астымен сүзіле қарап, еш нәрседі ісі жоқ ұя бұзбас бір момақан қалып танытты. Ал құты қашқан Серіктің жүзі күреніте сан құбылды. Райыстың көзі осы сәтте Нәзирамен түйісіп қалды. Әуелі бетіне бұрқ еткен бояу бірте-бірте жайылып, құлағының түбіне дейін қызарып кетті. Қос бұрымын ары-бері бұлғаңдатқан қыз қаздия қалып, қолын көтерді.

— Нәбиева, не айтайын деп ең?

— Апай, Исабаевты Еласаров ұрды. Әбдібаев болмағанда Еласаров оны аямайтын еді.

Сейіт Нәзираға оқты көзін қадап:

— Бақабасқа бірінші мен емес, Сайтан тиісті ғой, сен неге өтірік айтасың! — деді.

Пішініне көңілсіз ой ірке бөгелген Жібек кенет Серікке назарын шаршаңқы тастады.

— Сайтан деген ат алып жетіскен екенсің! Сенің біреуді қоса іліп әкететін бір жаман әдетің бар екен, Еласаров. Мен мына Кеңесбаевты ақтап отырғаным жоқ. Мұның да бір басына жетерлік әңгімесі бар. — Серіктің қасына жақындап келген Жібек тұқырайып алған одан бір сәт көзін алмай қадалды да, қайтадан Мұқанға бұрылды. — Өзінді Бақабас дегізіп, біреу ұрса жылап... Сенің Еласаровтан бір жерің кем бе, Әбдібаев арашаға түспесе, соққысына көне бермекпісің? Шырақтарым-ау, ақыл кіретіндей жасқа келіп қалдыңдар ғой, бұл! Ешкім сендерге жаманшылық ойламайды, білсеңдер. Кейде ұрсып та, жалынып та түсіндіргім келеді. Орыс халқының «Арынды жасыңнан сақта» деген сөзі бар. Осы кезден қалай қалыптастыңдар, солай кетесіңдер. — Тағы бірдеңе айтпаққа оқталып барып, сағатына үнілді. Содан назарын балаларға жалпы тастады. Көңіліндегі түйткіл сейілмеген мазаң күйде үстеліне барып жайғасып, класс журналына белгі соға бастады.

— Уақыт аз қалыпты, үйге тапсырма берейін, жазып алыңдар, — деді.

Үйге берілетін тапсырмаға Райыстың көңілі ауа қоймады. Осы жаратылыс жаратылыс болғалы бері өмір кешіп келе жатқандай сезінді. Әлдебір кедергіге бола көп нәрсені айырып, ажыратпаған ба, қалай? Жібекке енді анырып ұзақ қарады. Класс жетекшісін бір түрлі жек көрмейтін секілді. Тек Досаевқа бола

жүрегі өкпелі сыздайды. «Арынды жасыңнан сақта» деген сөз санасында жаңғырығып өткенде тура өзіне арналып айтылғандай көрінді. «Шынында, менің әкем осы кім?» Кескіні бұрқ етіп қызарып кетті. Жантала-сып әлденелерді түртіп алып жазып жатқан Сейітке әлдеқалай көзі түсті. Басы зыңылдап ала жөнелді. Ет-жүрегі езіліп ауырып, кеудесі удай ашып барады.

— Райыс, сен неғып жазбай отырсың? Білсен, техникадағы жаңалықтардың бәрі алғаш биология заңдылықтарына сүйенген, — деген Жібектің сөзінен бойын жиып алып, дереу қаламына жармасты. Үйге берілген тапсырманы жазып отырған сыңай танытып: «Арынды жасыңнан сақта» деген сөйлемді сойдақтатпай, бір жолға тәртіппен ықтияттап түсіріп шықты.

— Осы тапсырманы оқып келіндер! — Қоңыраудың соғылуын күтпестен сыртқа беттеп бара жатқан Жібек Сейіттің тұсына қалт тоқтап, оны бірер сәт сыншыл райда шолып тұрып: — Еласаров, сабақтың сонынан маған жолығып кетші, — деді.

Мектептен шығып, үйіне қарай аяндап келеді. Жібектің өзіне деген көзқарасының өзгергенін байқады. Жылт еткен жылылықты малданғандық емес, көңіліндегі түйткіл мен алаң бір мезет ұмыт болса — осылай алып-ұшатын әдеті. Көктемнің салқын-саялы мезгіліндегі желпіген самал сарайын ашып, бойын сергітіп өтті. Жан-дүниесін бірде жабырқатып, бірде жадырата-тын тұрақсыз көңіл күй тағы қайда апаратыны беймәлім. Күдікті ойлар қайтадан бой көтерсе бітті, қобалжып, қоңылтақси бастайды. Артына бұрылып қарады. Балалардан бөлініп, саяқсып келе жатқан Мұқаннның қарасы көзге ерек шалынады екен. «Өзінді Бақабас дегізіп, біреу ұрса жылап» деген Жібектің сөзі ойына оралды. Бір топ қыздардың ортасында өзін еркін ұстап, әлденені айтып, дарақылана күлген Серіктің нысапсыздығына қайран қала қалт тоқтады. Мұның анырып қалғанын көрген ол:

— Жираф, бері кел, әңгімелесеміз, — деді. Үнінде бәз-баяғы қамсыз сарын. «Қыздардың көзінше Ұзын-тұра, біресе Эвкалипт, біресе Жираф деп бұл да бәле болды ғой. Ол әкесінің, әрине, пленде болғаны үшін ұялмайды». Кенет өзінің Мұқаннан түк айырмашылығы жоқ екенін ойлады. Мұқан Сейітке ешқандай қарсылық жасамаса, ал бұл әкесінің соғыста не істеп қойғанын әлі күнге сұрап ала алмай жүр. Бағанадан осын-

дай оймен селтиіп тұрған Райыс Серіктің өзіне жақындап қалғанын байқамапты. Өңі ойнақы. Езуіне жиылып қалған күлкінің қаймағы бұзылмастан сол қалпы тұр. Онымен сөйлесуге зауқы соқпай Райыс жалт бұрылды да жүре берді.

— Жираф, тоқтасаншы, — деп, оның таңырқай дауыстағанына да қарайламады.

Есік алдындағы орындықта селт етпес көңілсіз кейіпте отырған әкесін көргенде, құлазулы сезім жанын одан сайын жабырқатып жіберді. Әке пішінінде бала кезден таныс баяғы сол кірбін. Ол жанын жегідей жеген әлдебір жайсыз уәйімнен зардап шеккен жандай. Күннен күнге ұсқыны да өзгеріп, берекесі қашып бара жатқан сияқты. Қалған санаулы ғұмырын осылай аяқтауға біржола бекінген сыңайындағы енжарлық мұның жанын бебеу қақтыратын болғалы қашан. Ұлының қылығы да қитығына тиіп біткендей Әбдібай қабағын шытып:

— Бейсенбінің қызы саған бүгін ұрысқан жоқ па? — деді.

Сұрауын сұрағанмен назарын көлденең тас жолда ары-бері өтіп жатқан жүргіншілерге аударды. Бір күн ауру, бір күн сау дімкәстікке еті әбден үйреніп, қу жанын шүберекке түйіп жүрген қалпы әбден зеріктіріп жібергендей. Күрк-күрк жөтелгенде алқымына тас тығылғандай даусы әрдайым тұншыға булығып шығады.

— Көке, сіз осы соғыста болдыңыз ба? — дегенде Райыстың үнінен діріл білінді.

Әбдібай әуелі мұны тосырқаған сыңайда шекесімен қарады. Сазарған әлпетінде әлде қамығу, әлде толқу сияқты бірдеңенің барын сезді. Бұл сұрағы қай сұрақ дегендей жүзіне таңырқау үйірген әкесі бір мезет абырап:

— Бардым, қайтеді? — деді.

Әкесінің бұл сұраққа дегбірі қаша қалғанын неге жорырын білмей дағдарған Райыстың мұрны бір делдіп, бір қусырылды. Өзіне ежірейе қараған әке көзінен кәдік шалыс ұшқын жылт етіп ойнап өткенін аңдады. Сол ұшқыннан мұның санасында күдікті ой тағы қылаң берді. Әкесінің алдында өзін еркін ұстаудан бүтіндей айрылып, жиі-жиі тұтыға бастады.

— Ана Досаев сізді соғысқа барған жоқ депті.

Әбдібай жөнделіп отырды. Мынау не айтып кетті дегендей ұлына бір уақ ойлана қарады. Реңінің қаны

қаша абдырағандай іркіліп барып, біртіндеп қатай, сұрлана түсті. Көзін тура мұның өңменіне тіктеп, жаңағы сөзді Досаев емес, құдды ұлы айтқандай қабағын күйзеле шытынды.

— Досайдың баласынан өзің соғысқа бардың ба деп неге сұрамайсың сен?! Маған келіп анау үйтіп айтты, мынау бүйтіп айтты деп тұрсың.

Райыс әкесінің аяқ астынан ашу шақырғанына таң. Досаевтың сөзін егер сол күйінде жеткізсе не болмақ. Әбдібай орнынан атып тұрғанда ұзынтұра бойына не болмағандай теңселіп кетті. Ұрынарға қара таппай айналасына алақ-жұлақ қараған кескінінен тыз етпе ұшқалақтық сезіледі. Көз аласының жиегін қамти жапқан қызыл еттен жан кетіп қалғандай тым суық.

— Қызталақ, мен Сталинградтың қып-қызыл өртінің ішінде жүргенде, ол мынау Тәшкенде болған, енді келіп соғыстым дейді. Ойпыр-ой, бет жоқ қой итте, бет жоқ! — Досаевқа еш дауа жоқтығына көзі анық жеткендей осы бір сөздерді бір түрлі күйзеле айтты. Қабағындағы кірбің одан сайын молая түсіп, селт етпейтін селсоқ кейіпке көшті. Осы бір байыпсыз ашушандық Райыстың көнілін әжептеуір қонылтақсытып жіберді. Үлкен адамдардың бірін-бірі жек көруден де былай, бірін-бірі жауапсыз қаралай салудың мәнісіне жете алмай тосылды. Арадағы сөздердің қайсысы ақиқат, қайсысы жалған екенін айырып-ажыратудың қиындығынан емес, осыншалық таусылып, азап шегудің салмағын бұдан былай көтеріп жүрудің мүмкіндігі жоқ тәрізденді. Осындай жағдай тек өз басында ғана ұшырасып, қалған балаларда болмайтынын ойлаған сәтте тұла бойын өшпенділік сезім бунап ала жөнелді. Жайсыз әңгіменің одан әрі ушығып кетуінен жүрексінетін халде тұрып-тұрып, үйге кірді. «Досайдың баласынан өзің соғысқа бардың ба деп неге сұрамадың сен?!» деген әкесінің шаңқылдап шыққан даусы құлағының түбінде шыңылдап әлі тұр.

Түпкі бөлмеде отырған Райысқа әкесі мен шешесінің күңкілдеп сөйлескендері еміс-еміс естіледі. Бірақ олардың не деп жатқандарын тыңдауға зауқы соқпады. Көңілінің жосықсыз құлазитынына да, екіұдай шарасыздыққа да көндігіп бара жатқанын сезді.

— Райыс, тамағыңды ішпейсің бе! — деген шешесінің даусынан селт етті. Шала бүлініп, шырқынды қашыратын ештеңе жоқ дейтін басалқалы үн жанын жай

таптыратындай жұмсақ естілді. Әйтсе де, есікті қысылып-қымтырылып ашып, әкесі жаққа назарын тастады. Төрте жамбастап жатқан оның өңінде бәз-баяғы салмақтылықтан бөтен өзгеріс байқалмайды. Тек бұған сыншыл да сұраулы пішінмен ұзақ шүйілді. Әлпетіне кейістік үйірілгендегі әдетінше жақ сүйегінің бос терілері қатпарлана жиырылды.

— Досайдың баласы соғысқа барғанда не істеп қойдым дейді соншалықты, қырып-жойған шығар жаман қатты?

Ұлының әлпеті бұрқ етіп қызарып кеткеніне абыр-жыған шешесі күйеуінің болмысындағы немкетті әрі өкпе шалыс сызды түсінбей состиып:

— Балаң қайдан білсін, айдаладағы Досайдың соғысқа барған-бармағанын, оған барып қырып-жойғанын, — деді.

Басын кегжете қойған Әбдібай: «сен осы бірдененің жөнін біліп алмай тұрып сөзге араласпай-ақ тыныш отырсаң қайтеді» дегендей әйеліне алая қарап:

— Баяғыда сүйегі қурап қалған Досайды айтып отырғам жоқ, — деп айғайлап жіберді. — Иттің баласын қарашы, мына тұрған Тәшкеннің төңірегінен шықпай, тағы өзі соғысқа бардым деп шіренеді. Ана Сейітжапар, Ақберген үшеуі бір жерде болған. Ақберген арақ ішкен сайын Досайдың баласының опасыздығын жыр қылып айтушы еді, кейінгі кезде онысын қойыпты.

Райысқа әке сөзі нысанаға тимей жатқандай көрінді. Тек «Досайдың баласының опасыздығы» дегенге селт ете түсті. «Көке-ау, Досаев не дейді, сіз не дейсіз?» Көкейіне келіп қалған осы сауалды қоя жаздап барып тоқтады. Күйеуі мен ұлының дәл қазіргі түсінуге қиын мінездеріне, аяқ астынан орнаған қолайсыз тыныштықтан жаутаңдап кеткен ана болмысындағы жалтақтыққа мұның етжүрегі сыздап ауырды. Міз бақпайтын суық қалпын сақтаған Әбдібай қолындағы кесесін шырып лақтырып жіберетіндей шошайта ұстап, шайды сораптап ықылассыз ұрттайды. Осы сәтте басына мың-сан ой келген Райыс әкесіне: «Досаев сізді немістерге сатылып кетті» дегенді айтуға өзінің батылы еш жетпейтініне көзі жетті.

Мектепке Райыс бүгін тым ерте келді. Көңіліне алаң кіргелі бері жұрт тек өзін бағып тұратындай көрінеді. Санасын сансыратып тастайтын ойлардан запы болғалы қашан. Бүкіл класс балаларының алдында әнеугүн-

гі Досаевтың айтқанын есіне алса бітті, қаны басына шабады, шекесі шыңылдап, көзі қарауытып кетеді. Міне, енді елден бұрын келіп, жападан-жалғыз отыр. Күн көзінен қалтарыста орналасқан бөлме іші алақөлеңке. Терезенің арғы жағындағы қалың бақ екі қабатты мектептің қалқасын сағалай маужырайды. Көлденең көшені жиектей түскен күн сәулесі көлеңке ұйысқан бақ ішіне болымсыз шашырайды. Осы көрініске алдана қарап тұрған ол жайлап есік ашылғанда селт ете жалт бұрылды. Өзіне бағжия қарап қалған Серік бір кезде ыржиып күліп жіберді. Райыстың түксиген қабағынан состия іркіліп барып, орнына асықпай жайғасты. Көп ұзамай балалар топырлап келе бастады. Назарын ешкімге тіктемей кірген Сейіттің де сағы сынық. Нәзира кешегіден сүртілмей қалған тақтадағы жазуды өшірді. Бәрінің соңын ала жеткен Мұқанның өнінде әлденеге алаңдап, тосырқау деген атауымен жоқ. Өңмендеген жүрісімен өз орнына қарай озып бара жатқанда болымсыз күлімсірегенін Райыс анық байқады. «Кешегі жағдайды бұл сонда тез арада-ақ ұмытып кеткені ме?» деді ішінен.

— Райыс, сен бүгін кезекшісің, — деп, тақ ете түскен Нәзираның саңқылдаған даусы құлағының түбінде дірілдеп тұрып алғандай болды. Кезекшісің деген соңғы кездегі көңіл күйіне сәйкеспейтіндей бір түрлі тосаң естілді. Неге екені белгісіз, Нәзираның дә әлпеті алабұртып кетіпті. Кенет кезекшісің деу, «қазір Досаевтың сабағы, абайла» деген ескертпедей көрінді. Досаевпен беттесу кезегінің тағы бір қияметі тұрғанын ойлады. Жол-жөнекей кездесе қалғанда ол шалқақтап, тоқ сыңайына белгісіз ой ірке сәл бөгеледі. Содан маңғаз қалпына біреудің көзінің сұғы өтіп кетіп жүрмесін дегендей жорта сынық тартып, бәсең басады. Бұрын бір жерден көріп, соны енді есіне түсіре алмай тұрғандай мұрнының үстіне сырғып түскен көз әйнегін жұлып алып, ұзақ аңтарылып үңілетін пішіні көз алдынан сол күйі көлбеңдеп өтті. Фамилиясын Әбдібайлата шорт қайырып, тақтаға шығаратын қылығына ашуланудың орнына, қақтығысқысы келетін ниеті ояна бастады. «Ағай, сіз соғысқа бармапсыз ғой» деп айтатын сөзді қапы жібермеуді ойлады. Балалардың дабыр-дұбырына көңіл бөлмей өзімен өзі отырған. У-шу саптынып, орындарынан бәрі жапа-тармағай көтерілгенде, бұл да қалай атып тұрғанын сезбей де қалды. Суыт

кіріп келген Жібек балаларға назарын бір түрлі дегбірі қаша тастаған сияктанды. Өні қуаң тартып, қоңыр көзінің қарашықтары шықтана мөлтілдеп, әлденеге абыржулы кейіпте ұзақ тосылды. Бір сәт көзін оқушылардан асыра қабырғаға тастады. Әлдебір жайға қайран қалып, соның зардабын санасына жеткізгісі келмегендей қинала-қинала тіл қатты.

— Балалар, — тым-тырыс қалған оқушылардың әліптің аяғын естиярлықпен баққандарыңа таңырқаған сыңайда көзін кең ашты. — Кешегі түні Досаев Бердібек ағаларың машина апатынан қайтыс болыпты. — Жібектің жарықшақтана шыққан даусынан қалтыраған діріл білінді. Бұрқ етіп қызыл бояу шарпыған жүзі сұрланып, бетіндегі секпіл нүктелері жыпырлай қарауытады.

— Ол кісі біз түгілі, біздің әкелерімізді оқытып еді. — Назарын кенет Райысқа тіктеді. Сыншыл сыңайда сыр аулау, әлдебір тоқтамға келгеннен кейінгі байыптылыққа көшкендік байқалады.

Бұл хабарға әлі де сене қоймағандай демдерін іштерінен ала тынған балалардың жүздерінде таңырқауда, қалайша дейтін абыржу да жоқ емес. Досаев өлімін естіген заматта Райыс айызы қана табалайтын пығылына дес бере алмайтынынан қатты қуыстанды. Жібектің өзіне қадала қалған сәтте осынысын оқып, сезіп тұрғандай дегбірі қашты. Қызарып кеткен жүзін төмен салды.

— Ол кісіні жерлейтін күні бәріміз барамыз, — деп, Жібек класс журналына шұқшиды.

Бір нәрсенің байыбына бара алмаған Райыс екіұдай күй кешті. Өзгелер нендей күйде отыр екен дегендей, балаларды шеттерінен барлап, қарай бастады. Ортаңғы қатардың алдыңғы партасында отырған Серік пен Сейіттің қап-қара желке шаштарынан төмен айрықшалана көрінетін шодырайған сүйектері күп-күрең. Көз жанары шарасына сыймай атырылған Нәзираның қалшиған қалпында бұл сонда қалай дейтін шошыну аралас таңырқау басым. Соңғы орындағы Мұқанның өңіндегі жоқ, ол мүмкін емес дейтін сенбеушілікте естиярлыққа ұқсайтын бірдеңе бар. Көкшіл көзін белгісіз тарапқа қадағанда бәз-баяғы баландық, жанын ештеңеге ауырта қоймайтын марғаулық байқалады. Райыс осыларды бағып отырып, көңіл күйінің түсініксіз бір қалыптығынан тағы да қуыстана бастайды. Досаевтың

өлімін жадынан лезде шығарып жіберіп, жана сабақ түсіндірудің әрекетіне қызу кіріскен Жібекке де қарады. Нышанындағы бейілділік балаларды өзіне үйіріп әкетіп барады. Барлық жанар мұғалимаға арбалып қалғандай. Ал мұның қабырғасына Досаевтың өлімі бәлендей батпаса да, өмірде күтпеген жағдайдың соншалықты тез, аяқ астынан бола салатынына таңырқаушылық күшейе бастады. Жібек әңгімесіне қаншалық ден қойғысы келгенімен бір сарынды жіңішке шығатын дауыс басында сүйкімсіз даңғырлап жаңғырыға берді. Мұрнына сырғып түскен көз әйнегін жұлып алып, ошарыла қарайтын Досаевтың кейпі көз алдына келді. Оның өлімін әкесі естісе қайтер екен? Қыбы қанғандағы әке пішінін қанша елестеткісі келгенімен онысынан ештеңе шықпады. Осы кезде қоңырау соғылды да Жібек сабағын аяқтады. Аса тығыз шаруаларынан кешігетіндей балалар алдарындағы заттарын сөмкелеріне апай-топай сүңгітіп, өре түре-гелді.

Өзінің білімділігіне насаттанатын тоқ сынайда әңгіме бастайтын Досаев жаратылысынан тіршілігіне деген разылығы қатты сезілетін. Түлкінің күшігін қойнына тыға салып, сапқа тұра қалған спартаандықтың әлгі бәле қанша тырнап, азаптаса да сыр бермейтін төзімділігіне немесе Демосфеннің теңіздің жағасына барып сөз сөйлеп, берекесін қашыра қиқаңдай беретін нығына жоғарырақтан қас қылыш асып, сәл қыбыр етсе осып түсетін ыңғайға келтіріп, ақыры шешен болғанын әңгімелегенде Досаевтың салбыранқы салғырт жүзі бір қунақтанған ширақ кейіпке енуші еді. Райыс дәл қазір өзінің Досаевқа деген өшпенділігі жоқтығына таңырқады. Тек қайдағы бір табалағыш сезімді сырт көз байқап қойғандай өз-өзінен қуыстанып, берекесі қашады. Сөйтсе де әлгі түлкінің күшігін қойнына тығып ала қойған спартаандықтың төзімділігі мен Демосфеннің ерік-жігері туралы сондай сүйіспеншілікпен әңгімелеу, басқа басқа, ал Досаевтың аузынан шығуы мүмкін емес сияқты.

Баяғы орнынан тапжылмай әкесі отыр екен. Оны көрген заматта көңілі алып-ұшқан тағатсыз күй кешті. Жақындай түскен сайын селт етпес сол марғау қалпын таныды. Оны осыбір көңілсіздіктен арылту өз қолында тұрғандай ентіге жетіп келген Райыс:

— Көке, Досаев өліп қалыпты! — деді.

Бір түрлі сүйінші сұрағандай асығып-аптығып келді.

— Тек! — деп, басын жұлып алған әкесі бұған ажыра-
рая қарады. Күреңіткен кескініне «балам-ай, сонша не
көрінді, өлім ойыншық па саған» деген реніш үйіріп,
қабағын шытты. — Түске дейін өлген кісіні естімеді деп
тұрсың ба, барып та шықтық.

Тіршілікте өлім дейтін нәрсенің кездейсоқтығынан
шошынатын кейіпте Әбдібай ұзақ бөгелді. Райыс әке-
сінің жүзінде қайғырып-қамығудың терең сызаты жоқ-
тығын байқады. Бірақ Досаев өлімінің әсері неге күш-
ті болды деген ойдан еріксіз мүдіре берді. Әйтсе де
Досаевтың бір ауыз сөзіне бола мұның шегіп жүрген
азабын әкесінің тіпті сезбейтініне налыды. «Мен әлі
айтқан жоқпын, егер айтатын болсам, өлмесе өмірем
қапсын» деп шыға келер. Шеке тамырлары солқылдап
ала жөнеліп, көз алды ысынып барады.

— Ол сізді немістерге сатылып кеткен депті.

Әбдібай ұлына жақтырмай қарады. Күреңіте шы-
мырлаған қара торы кескіні сұстана түскендей. Қы-
сыңқы көзінің қоңырқай қарашықтары дегбірсіз ұшқын
атады.

— Оны маған не қыл деп айтып отырсың?! Ол өл-
мей тұрғанда қайда қалып едің? Досайдың баласы қа-
ғынайын деп қағынбаған шығар, осынысына көрінейін
деген ғой. — Қатқыл үнінен шамшыл сарынды аулай
алмады. Ұстамдылығын жорта сақтап отыр дейін де-
се, жүзі өрт сөндіргендей түтігіп кеткен. Көзінің сұ-
ғын тура мұның өңменіне қадап: — Бәсе, бұған не бол-
ды деп ойламаймын ба?! Досайдың баласы мейлі жар-
райды, қараниет-ақ болсын, ал Бейсенбінің қызына не
жок, бәрін көріп, естіп тұрып, әнеугүні тепсініп кетке-
нін қарашы! — деді.

Әкесінің өңіндегі күйзеліске ұқсайтын төтенше өзгері-
сті ұзақ барлады. Жүзінде опыну да, наза да бар
секілді. Райыс бір жағдайға түсінбей дал. Сыртқа
шығаруға жүрексініп келіп, абайсызда айтып қойған
жаңағы бір кесапат сөзге әкесі неге ашуланбайды?
Өзіне түксініп қарағандағы суық райынан бір жағдай-
ды дендеп ойлауға дәті жетпей дегбірі қашатын секіл-
ді. Түйіні жуырмаңда шешілмейтін, әйтеуір, шым-шы-
тырық бірдеңе. Балалардың алдында Досаевтың айт-
қаны анау да, әкесінің сөзі мынау. Ішкі күдігі қайта
бас көтерді. «Әкем менің шынымен сатқын ба, мен

сонда сатқынның баласы болғаным ба?!» деп, тығырыққа тіреле берді. Әлденеден қарманып ұстамаса, дүние шыр көбелек айналып бара жатқандай көрінді.

Райыс өлімді жерде кек болмайды дегенге жүгінер-жүгінбесін білмей, түпкі бөлмеде қалшып әлі отыр. Бір қу ағашты есікке тірегенге бола балалық өмірінің бүлінгенінің обалы Досаевқа деп он жердеп айтқанымен ештеңенің орны толмайтыны белгілі. Өкініш тәрізді кермек сезім кеудесін сыздатып-сыздатып өтеді. Сонда Досаевты жерлеуге бармай қоюын өзіндік қарсылыққа жорыса да, көңілі көншімейтін бір ықылассыз күйден арыла алмады. Енді келіп оның салыңқы қабақ баласына: «Сенің әкеңді елдің бәрі жек көретін, аты-жөні жоқ қаралай салатын. Соғысқа барды ма, бармады ма білмеймін, әйтеуір, қатты сиқырситын» десе жақсы бола ма? Бұдан да бәрібір меселі қайтпайтынын түсінді. Түбінде онысы көкірегінен запыран болып лықсып шығып кете ме деп қауіптенетіні де рас. Оның бір ғана сөзі үшін кішкентайынан булығы тығылып өскендіктің өксігі қазір де аһ деп қалса бітті, қолқасын қауып, кеудесін ыстық дем кеулеп кетеді. «Өлетін Досаев өлді, оның қараниеттілігі ақыры өзіне жақсы болған жоқ. Оның өлімі таза кездейсоқтық болса да, ал мен неге ылғи жөнсіз жайларға сене берем осы?»

Манағы томсырайған қалпынан аумай, бір нүктеге сазара қадалып қалған әкесінің кейпіне ашпалы есіктің жақтауынан ұрлана көп қарағыштады. Кенет «штрафной батальон» деген сұмдықтың абыройсыздығымен қоса, айтып жеткізуге қиын ауыртпалықты ойлаған уақытта тұла бойы тіксініп, шымырлап өтті. Мынау пәни дүниеде бір жазған өз еншісіне тиесілі қиындықты өлермендікпен көтерсе, екінші біреуге ондай сын маңдайына көрнеу жазылмайтын сияктанып кетті. «Сорлы әкем! Мұның көрген азабының жанында Досаевтың жаласы түкке де тұрмай қалатын шығар, әуелі?» деді ішінен. «Осы біздер неге шешіліп сөйлесе алмаймыз?» Мұншалықты шеккен тауқыметтің аздаған игілігін көрмеуден жаман қорлық жоқтай. Әке денесіндегі құбыжықтанып біткен шор-шор жаракаттарды ақыл-есінен мүлде айрылған әлденеге ұқсата қойды. «Осыншалықты сенімсіздіктің салдарынан оған княнытым тиіп жүрген жоқ па екен?» деген күдік ойына

сап ете түсті. Осының бәрін айтып, кешірім сұрап, көңілдегі кірді жуып-шаюға жетпейтін тоңмойындық қана кінәлі секілді. Іштен таусылып, құпияны қанша тіс жарып ашпауға бекем осынау тірліктерін сыншыл сырт көз үнемі бақылап тұратындай көрінеді.

Бір кезде әкесі орнынан сүйретіле көтерілді. Еңкіш бойын қинала жазғанда қарауытқан кескінінен манағы ашу-ыза әлі толық сейіліп болмапты. Кенет бұл отырған жаққа жалт бұрылып, одырая қарағанда әлпетінде бір ойдың ұштығына жетпей сансыраған селқостық қана қалыпты. Әке жүзіне ұялаған мұндай кірбінді көріп отырғаны осы секілді сасқалақтап қатты абыржыды. Арқасы шымырлай мұздаған бұл есіктен екі бүктеле шыққан әкесінің қоянның жонындай күжірейіп кеткен жотасы мен біраз уақыт сембеген күрк-күрк жөтелгеніне дейін етжүрегін езіп, елжіретіп жіберетін аяулы нәрсесіндей сезінді. Осы сәтте әке өмір бақилық әке, ал өзінің маңдайына бала болып қалу несібесі жазылғандай көрініп кетті.

Мектепке қарай таң ертеңгісін келе жатқанда да әкесінің кешегі болмысы көз алдынан кетпей көлбеңдеп тұрып алды. Онысы және бұрынды-соңды көріп жүрген тыз етпе ашушандыққа мүлде ұқсамайды. Атжақты арық жүзіндегі қатпар-қатпар әжім, шалт тастағанда шарасындағы бой тіксінетін уыт — бәрі тереңдеп дендеген күйзеліс пен қиналыстай. Жанын жегідей жеп жүрген мазан ой сондықтан да ұсқынын мың-сан құбылтатын секілді. Жүрек тұсы тұтқиылдан тағы да сыздай жөнелді. Досаевтың баяғы сол лаңынан кейін төрт күн бойы мектепке бармай, ақыры шақыртып болмаған соң келгенде есіктің көзінде қидып тұрған әлгі ересек екі қыз: «Галстугің қайда, ұятсыз, бар тағып кел» дегені қазір есіне сап ете түсті. Өзіне-өзі қатты жаны ашып кетті. Досаев сұмның жапқан жаласы анау, бетінен басқандай болып құр сүлдесін сүйретіп мектепке келгендегісі мынау. Маңдайымен жартасы соққандай есеңгіреп үйіне қайтса... Райыстың шекесі дың етіп, көзінің алды қарауытып, бұлдырап бара жатқандай көрінді. «Жан алғыштай қыдың-қыдың еткен қыздарға жалынышпен жаутаңдау он беске келіп қалған сойталдай жігітке онай тиді дейсің бе?» Әлдекім мұның өңіндегі өзгерістерді бағып тұрғандай көрініп, жан-жағына қарап алды. Тас көшенің бойындағы әр үйдің тұсынан шығып тұрған балалардың жо-

ғарыдан келетін топты асықпай тосқан кейіптерінде үлкен кісілерде ғана болатын басалқалы естіярлық бардай. «Кіші Досаевта таза балалық нышан бар ма?» деді бір кезде өзіне-өзі. Досаевтың баласы болған үшін ғана осы бір сұраққа оң жауабын Серуге еркі жетпейтіндей. «Балаға сену керек, оларды ала-ламай жақсы көру керек деп үйреткен жоқ па» деді ішінен тағы. Райыс өз бойындағы пендешілікті ойлаған заматта көңілі кәдімгідей қоңылтақсып қалды. Мектепке кіргенде де осы бір қуыстанушылықтан арыла алмай, жүріс-тұрысындағы олпы-солпылыққа таңырқап қарай беретін секілді.

Мұғалімдер бөлмесіне кіре берісте Сабыр қарсы жолықты. Бұған одырая бір қарап, амандасудың ишаратын жасады. Мұның селт етпейтін суық райынан назарын тайқыта төмен түсіріп, томпаңдаған жүрісімен сыртқа беттеп барады. Мектеп директорының өзіне деген қарасынан әкімдік мысы барын аңдады. Мұғалімдер бөлмесіне кіргенде терезе жақта әрқашандағыдай бір топ әйел шүйіркелесе әңгімелесіп тұрғанын көрді. Төрде отырған оқу ісінің менгерушісі бұған көзін сүзіп өтіп, жазып жатқан қағазына қайта шұқшиды. Ал ана Биғайша жас болса да кексе әйелдердің ортасында тұрғанда байқалмай қалатынына таңырқаған күйі журналды алып кете бергені сол еді:

— Шырағым, сен осы жоспар жасайсың ба, жасамайсың ба? — деген байсалды шыққан қатқылдау дауыстан амалсыз кідірді. Күнделікті жоспарды көрсете берудің ыңғайы келе бермейтін кездер де бар. Мына бір топ әйелдің көзінше жалпаң-жұлпаңға ұқсайтын болған соң, сұрай қалса көрсетермін деп ойлаған. Мұғалималар сөздерін кілт доғарып, бұған аңтарыла қарасты. Биғайшаның бетіне қызыл ойнап, қас-қабағын кере, көзін төнкере тастады. Кескіні ду етіп қызарып кеткен бұл оқу ісінің менгерушісіне жалт бұрылды. Әдепкіде осы бір шалт қимылынан ыңғайсызданып та қалды.

Асықпай жайлап ашып, әр жолға шұқшия кадалған ана кісі бір кезде:

— Осылай көрсетіп тұрған қиын емес шығар, — деп, байыптылығынан еш жаңылмай езу тартып қойды.

Райыс жасы үлкен адамдардың мінездеріндегі ірілі-ұсақты қилы сәтті аңдап болжаудың қиындығын ойлады. Бұл кісінің көзінше жаңағы бір топ мұғалім

әйелдердің қысылып-қымтырылмай әңгіме соққандарына не жорық?

Бала оқытуға еті біртіндеп үйрене бастаған секілді. Түрлі ойдың шырмауынан шыға алмай класқа кіріп келеді, орындарынан атып-атып тұрған балаларға отырындар дейді де, бірден сабақты түсіндіруге кірісіп кетеді. Бірақ өзі жетекшілік ететін кластағы кіші Досаев дертіне айналып бара жатқан бірденеге ұқсайды. Іздеп тұратын секілді назары ылғи соған түседі. Осы біреу маған бәле болды ғой дейтіндей ол да қабағын кіржитіп, көзін бұған қырын тастайды. Бүгін де бәрінен кештеу созылаңдап тұрды. Қитығуын қитыққан Райыс сыр бермей түксіп, оны бір сәт үн-түнсіз барлады. Әбдесбаевтың жалпақтау пошымы да назарына бір ілігіп өтті. Күлімбетованың қап-қара жанары мөлдіреп, жатырқаулы сыңайда селтиіп қалғанын аңдады. Қайдағы бір аяушылық сезім көкірегін шымырлатып жібергенде, ширақтығын аяқ астынан жоғалтып алады.

— Әбдесбаев, сен бүгін дайындалып келген шығарсың? — Сенімінің шамалылығын білдіріп алғандай үні бәсең. Орнынан ауырлау көтерілген Әбдесбаев екі иығы салбырап, сүмірейіп барады. Бірер сәт Райыс оны көз алмай бақты. Мұндайда Әбдесбаев нобайынан балалық нышан жоғала бастайтынына таң. Құдды зәрезап болып, бәрінен көңілі қалып, түңілген сыңайға енеді.

— Әбдесбаев, сен тақтаға шықшы, — деді амалы бітсе де жұмсақ тіл қатып. Осы кезде біреудің сыңқ етіп күліп жібергенін естіді. Әрбір баланың жүзін байыптап шолуға кіріскенде кіші Досаевтың кескіні қунақ, күлкінің ізі өшпей езуіне жиылып қалғанын көрді. Мұның өзіне қадалып тұрғанын аңдап, екі қолын алдына салды да үлгілі оқушылық қалыпқа лезде көшті. Өзінің жанары нұрлы екен. «Мұның көзіндегідей ұшқын мына Әбдесбаевта неге жоқ болды екен?» деді. Оның жаратылысындағы марғаулық шымбайына қатты бататындай бұл атып тұрып, қасына қалай жетіп барғанын сезбеді. Төмен тұқырып алған оның басын әрең көтеріп, назарын аударып алды. Қарашықтары көзінің құйрығына тығылып, аласы мағынасыздау ұлғайып, ақшиып барады. «Қақ-соқта түк ісі жоқ біртоға адам болады-ау түбінде. Біреулерді басына шығарып алатын ез шығар, бәлкім. Бұған қандай амал жасаса жөн?» дейтін шарасыздыққа ұрынды. Осы кез-

де сарт ете қалған дыбысқа еріксіз бұрылды. Қараса, орнына тез жиналып үлгерген Досаевтың тымпылып алып отырғанын байқады. «Бұл өзі неге құтырып алған?» деп ойлап:

— Досаев, тыныш отыр! — деді. Шынымен қаймыққандай жүзі мүләйіңкі тартты. «Мұны әкесіне бола жек көрем бе, жоқ, сүйкімсізі сүйкімсіз бе? Осы Әбдесбаев қанша можантопай, қанша кеше болса да жек көрмеймін. Неге?»

— Әбдесбаев, не істеуге болады, өзін айтшы? — Онымен ақылдасып, сырласқысы келгендей бір түрлі толқып тіл қатты. Ол екі иығын қомдана күжірейіп, көзінің астымен қарағаннан басқа әрекетке бармады. Мұндайда Досаевтың «үндіктің айғырына ұқсамай» деп тілдей жөнелетінін ойына алды. Енді оның ұлы жаққа еріксіз көз салды. Алдындағы баланың желкесінен нұқып қалып, жайбарақат қана отыра қалғанының үстінен түсті. Алдындағы оқушы да қабағын кіржитіп, қолын сілтеп кеп жібергенде шалқая шегініп үлгерген Досаев дарытпады. Кенет өзіне қадалып тұрған мұны сезе қойды да: «мынаны қарашы, өзінен-өзі ұрынып отыр» дегендей иегін изеді. Басында қалың бетке мұншалықты сергектікті қимай таңырқай беретін. Өзін місе тұтпай, басынғысы келетін ыңғайын танығандай болды. Осы бір ой көкейіне қапелімде келгенде басына ыстық қан шауып, көзінің алды тұманданып кетті. Ұстамдылығынан қанша айрылмауға тырысқанымен кіші Досаевтың тұсына түтігіп жетіп келді. «Мынау қайтеді-ей» дейтін оның сескенулі сынайынан балалыққа тән емес, жөргекке сіңісті әлдебір зымияндықты аңғарғандай әуелі қалт тынды. Ал ананың шарасы үлкейіп, делдіңкі танауы қусырылып барады. Мұның ақырының аңдысын баққан ұстамдылығында да әкесін сол күйі қайталайтын бірдеңе бар. Кенет Райыс оның желкесінен нығыздап ұстай алып, тік көтеріп тұрғызды да алға қарай шиыра серпіп қалды. Бірқауым аралыққа дедектеп барып, екпінін әрең тежеген ол — «мынаның есі дұрыс па» дегендей одырая қарады. Райыс оны желкелеген күйі есіктен сыртқа мытып жіберді. Суық сынайынан балалардың үрпиісіп қалғанын аңдады. Әбдесбаевтың салбыраңқы ұсқынындағы пұшаймандыққа манағыдай жан ашу сезімімен емес, көзтүрткі сүйкімсіздіктен әбден запы болғандай оған жеріне қарады.

Ғласта шыбынның ызыңы естілетіндей тыныштық орнапты. «Ұстамдылық керек жерде дүлей ашудың ырық бермей, ағаттыққа апарғаны-ай» деген опыну санасына оңдырмай сызат сала қылаңытты. Сабасына түсе алмай ары-бері жүрді. Өзіне қадалған көп көз таңырқаса жәутендейді. Ақ, қара, сары кескіндердің кесел-кінәраттан таза аңырулы қалыптарында мынау ұзынтұра мұғалімнің о жарлау мінез-құлқынан шын тосырқау бар ма, қалай? Қолайсыздықты сейілтудің ретін таппай бөгеле берді. Бір кезде Әбдесбаевты көзінің астымен шолып: «Отыр» деген сәтте даусы өзіне тосын әрі қату естілгендей болды. Әбдесбаевтың бойындағы осыншалықты жігерсіздікке ме, өз бойынан байқалған осалдыққа ма, әйтеуір, ашуы қатты қозды. Өзіне анта-лаған көздердегі секемшілдік пен сыншыл естиярлыққа ұқсаған жылт-жылт еткен ақылды ұшқынмен әр ұшырасқан сайын құты қашатын сияқты. Енді бірде мұның қалпындағы олпы-солпылыққа таңырқаулы балалық ыштызарлықты аңдады.

Бұрынғы мұғалімнің өткізген сабақтарына амалсыз көз жүгіртті. Оның көбінесе қойған үштік бағалары ұзынды-қысқалы, артық-кемі білінбей көгенделе тізіліп тұрғанына таңырқады. Ал өзінің Қүлімбетоваға қойған екілігі мен кіші Досаевқа қойған бестігі мыналардың қасында тырбиыңқы, көзге тым қораш.

— Қүлімбетова, тақтаға шықшы, — деді журналдан көз алмаған күйі. Бұрынғы мұғалімнің үш қоюға келгендегі ұқыптылығына қызыққандық емес, «сонша жыпырлата бергені несі» деген ой тербеп өтті. «Әбдесбаевқа да үш, ал Әбдесбаев біреу емес, көп болса қайтем?» Қүлімбетованың кенет үздік-создық шыққан үнінен селт ете басын көтерді. Демін ентіге алған кішкентай қыздың қап-қара көздері жәудірей мөлдірейді. Мұнысы несі дегендей аңыра селтиіп қалды. Екі тізесі қалтырап тұр екен. Бір жадырап қоймайтын түксиіңкі қабағынан мұншалықты қаймығушылықты сезгенде қуыстанушылық пен көңіліндегі түйткілден бүтіндей арылып, бойы жеңілейіп шыға келді. Қүлімбетованың сөздері қиыспаса да зейін қоя тыңдаған кейіп танытты. Қалтырап-дірілдеген қыздың нақ осы қалпынан бір ләззат алатын секілді түсініксіз күй кешті. Және оған ыңғайсызданбайтынына таңырқады. Осы күнге дейін Досаевқа ғана ысырып келген жамандық атаулы өз бойынан табылатынына көзі жеткен сәтте жайдары-

лылығын жоғалта бастады. Өзіне деген ашу-ыза алқымына тіреліп, кескіні күреніте жөнелді.

— Күлімбетова, жақсы, отыра ғой, — деп акырып үн қатты. Жасқа толы мөлтілдеген шарасы сәби бейкүнәлілікпен бұған бір сәт төнкере тастады. Ұрку, тосырқау қабат білінген мына пішінге шүйіле түскен сайын етжүрегі сыздап ауыратын сияқты. Сүйекпен біткен кіді тоңмойындық қазіргі жайсыз сәтті сейілтіп жіберуге икемсіз еді. Күлімбетова тауы шағылып, сағы сынған қалпында орнына беттеп барады. Райысқа бұл сағат тым ұзарып кеткендей көрінді. «Бүгінге дейін біржақты ойлап келгеннен саумын ба, өзі?» Осыша баланы үйіріп қойып, өзімен-өзі болып кеткеніне ыңғайсызданып, дереу жана сабақ түсіндіруге көшті.

Райыс жол-жөнекей «Досаевтың баласын шығарып жіберудің орнына тыныш отыр деп бір-екі рет ескерткенім дұрыс па еді» деп ойлады. Осы күнге дейін өзін көрнеу алдаусыратып келгендей сезінді. Сол Досаевты бұрын қандай жексұрын санаса, өзінің бүгінгі пендешілігі арқылы енді оны жазғырып, қаралауға хұқы жоқтай.

Кішкене төбешікке шыға келгенде күнделікті отыратын орнында әкесінің қарасы көрінбегеніне көңілі сәл елегізгендей болды. Ауызғы үйде күйбеңдеп жүрген шешесі әдетінше бұған бір қарап, үйреншікті тіршілігіне кірісіп кетті. Момақан шешесіне дейін сыр беріп алғандай сезінді өзін. «Түк те болған жоқ, тек Досаевтың салыңқы қабақ баласын желкесінен ұстап, сыртқа шығарып жібергеннен басқа» деді ішінен. Райыс осы мезетте өзін-өзі ақтауға тырысатын қуыстанушылықтан арыла алмады. Әлі тапжылмай состиып тұрған шешесінің сезікті кескінінен абыржи іркіліп барып, ішке сып беріп кіріп кетті. Шекесін үздіксіз дыңылдатқан бір ырғақты ызындаған сарыннан зықысы шығып, төсегіне киімшен құлады. Тізелері қалтылдап, сабақты жыламсырап айтқан Күлімбетованың кейпі көз алдынан көлбеңдеп өткенде бір масаттанушылық сезім жанын жадыратып жібергендей болды. Қыз баланың онысы сыннан өтер алдындағы толқыныс екенін ойлаған заматта — соны әжептеуір малдана қалғанынан ішінен қатты қолдайсызданды. «Досаевқа деген жеккөрінішім өз бойымдағы пендешілікті сездірмей жіберген бе, тіпті?!».

— Әй, Райыс, тамағыңды ішпеуші ме ең?! — Аяқ астынан шыққан дауысқа ашу-ызалы сарын тосаңдау

қосамжарласты. Сол дыбыс терең бейқамдық қойнауына сіңіп жоқ болғандай бір сәт тыныштық орнады. Сәл бөгелсе шырқын қашырып тағы еститіндей орнынан тез көтерілді. Дастарқан басына келген соң шешесінің жүзін бажайлап шолды. Қара торы томпақтау шырайына мазаң ой ұялап, соның әсерінен кескіні қызыл күреңітіп шымырлайтын секілді.

— Көкем бір жаққа кеткен бе?

Шынында ол қайда кетіп еді деп шешесі есіне түсіре алмағандай тосылып барып, қабағын шытты.

— Тұмауратып қалған ба, жатыр ғой. — Немкеттілеу үнде одан басқа не бітіруші еді деген ренішке ұқсайтын қыжыл бар. Мұнысы әкесінің қиястау мінезінен әбден запы болғандыққа жорып, шайын апыл-ғұпыл іше бастады.

Дайындық сабағын өткізіп, үйіне қайтып келе жатқан беті. Мана түсте алай-дүлей халді басынан кешсе, қазір бей-жай. Жаратылысының осындайда нашарлығына мойынсұнғанда көңілі кәдімгідей пәсейіп қалады. Мектептегі он жылы, институттағы бес жылы үлкен жүректілікке баулыған-ақ тәрізді еді. Тарынудың адамшылыққа жат — жақсылық емес екенін терең зердемен емес, әлдебір шарасыздық арқылы түйсініп, соның бәрін еріксіз ойлататын бір төтен күш бар. Бірақ ол не, білмейді. Түстен кейін мектепке барғанда да есіктің көзінен Сабыр тағы жолықты. Кіре берістегі алакөлеңкеге көз әйнегі шағылысып, сол баяғы жорта сынық қалпымен сәл бөгелді. Пішініне самарқаулықты молынан үйіріп, жанын жеген ойдан әбден қажып, айтпасқа амалы қалмағандай қабағын шытты.

— Райыс, сен неге осы бір жарқ етіп қоймайсың? Қашан көрсем, түнеріп түксиесің де жүресің, — деді. Әуелі жайлап шыққан қоңыр даусына қиқу араласқанда дөңгелек жүзі алабұртып кетті. Осындайда дұрыстап жауап қайыра алмайтынына налыды. Әйтпесе: «Көңіл күйіміз мәз болып жүргенде бітіргеніміз шамалы. Адамдардың көбісі өмірін көңілді өткізгісі келеді» десе де болатын еді. «Сонда сенің әкеңнің бітіргені көп екен ғой» десе не уәж айтпак.

Әдеттегі орнынан әкесі тағы көрінбеді. Тек шешесі тас жол жаққа мойнын әлсін-әлі соза қарағыштап тұр екен. Онша-мұншаға селт ете қоймайтын кейпінен мазасызданғандық айқын сезіледі. Бейсауат келген бейтаныс адамнан тосырқағандай өзіне абдырай қарап:

нын шаккеси тикенин, басмыдагы орманымнан кеткенди
атана келди.

— Кен багыттын катын чиниманым келди: шеш-
тин. — деди.

Багыттын жүрөк түсү шым өтө түстү. Өмүрүндө эл-
дебір жетамшылыкка жол берип алып, конук кесиринен
эке мен шешенин кадіріне жетпеген жокандыгына ошын-
ган сезімі өршіп, катанып демі тартылып барды. Сөз
кылдаса өжірп жылдан жіберетинин сезинди. Пешесінің
өздөнөдөн өкөм ала караган уккынында марагылы-
лыктан көбі биязат катыркаушылык бармак кетбірі
кашты. Бір кезде сыотка атып шыкты.

Кай багытты бетке алып келе катканын білменди.
Өлгөүр, жүгүрүп келди. Бір аркысыздык келеттеп
өкөтүп барды. Кандаш чиниошык атаныман шеші ма-
ржсыздыктан бір бозон бөлбөрдүк кенектик бөрменди.
Шырт каранын түндө элдебір аумакты келбө бозарып-
зорайып барып, кайта шым-вия жоралатынына кенілі
өзөгөсө, да, кейін бұрып аныктап карауга түскө жок.
Кырга бостантын маска жок, атылап тантап келди та-
ривди көзіне жарк өтүп шашынып калады. Котара шы-
рып сайдагы күркірөп андан өзенди тумасында көзүп
отырганы боз көкүлдү. Элдебір көүлөгө шашынып
жарк өтө түскөн анжолук ширимкин бөлөр бөлөбү кара-
гылыкка өңүп жок болуп кететинин өздөүрү анык көз
казбай бакты. Өзүн көнөт кайра түнөккө шым-шым ба-
гып бара каткандан сезинди. Мунчалыкты калымыс-
раган кутазушылыкка бұрып-конды чиниаманымнан
ба, бір түшайман бөңшөдө калып кылап жылдап жіберди.
Эңиліп езілмейтін, өзөгү да ашып өртөкбөнтін, өңиниң
ден наладан да өзгө түсінкөс, бозду карагына да аш-
тады. Ата-анасымен бөңжөкүп түндө катып чиниан
баланын өңөсү өбдөн ката чиниаманымна жокондон бір
күткүсүзүк.

Түнгө көзі үдрөнгөнүмен кенілі өзөгөк бөрдү. Шын-
нан түлөөх туруп салбыраган калып үңкө бөттөдү. Эң
бөкүнө шымшылдата төрөк кендөгөн түсінкөсүзүк сезім күлүп
келди. Шеші шашынгандан чиниып ала кенелди. Түгө
жаркындаганды бөкөтүн көзүндө шешесі калтынып түр-
көн. Жүрөгү түзүна тырмага аткыктап кетти, дем кет-
кен бол ашынып түрдү. Өңөсү чиниаманымна да өзгө бөт
өңүндө, бір өзөгөсү бөлөгөнүн төрөк кендөгөн түсүн
аркылап сезинетинден.

Мунун түрөк кендөгөнүнүн шешесі шешесінің бө-

ріп кіріп кетті. Өз бөлмесіне енгенде де бұл бір қоңыл-тақ сезімнен арыла алмады. Ес білгелі қабырғаға тұтылған кілем бұрынғы көгілдір түсінен айрылғандай қарақүреңденіп көрінеді. Тұрақты іргеден тапқан қоңырқай шифоньердің сыры көше қаңсып, сәл итеріп жіберсең жік-жігі қақырай ажырап, быт-шыты шығып кететін секілді. Мұншалықты жадаулықты дәл бұлай сезінбегендіктен бе, Райыс төсегіне жатқанда да әр бұрыштан ескен жұпынылықтан көңілі құлази берді. Жаңа ғана өзенге барып ағыл-тегіл жылағаны санасында бір түрлі көмескі тарта бастады.

Ояна келсе терезенің тұсындағы ағаштың сыбдырлаған сарғыш жапырақтарынан теңбіл-теңбіл түскен сәуле теңгедей саудырап төгіледі. «Осыншалық қамсыз ұйқтауға дәтім қалай жетті» деп ойлап ортаңғы бөлмеге шыға келгенде, күйбендеп жүрген шешесі бұған жалт бұрылды. Қара торы жалпақ кескінінде кешегідей емес, «қайтеміз, бәрін алланың жазуы біледі» дейтінге ұқсас тобасына келушілік бар.

— Апа, мен көкеме барып келейін.

— Оразаңды ашпай-ақ па?! — деген шешесінің жіңішке даусынан «жауды жақындатып сонша не көрінді» дейтін жақтырмаған сарын үстем естілді.

Автобус аялдамасына жиылып қалған бір топ ауыл адамдарының қатарына қосылмай шеткерірек оқшау барып тұрды. Олардың әңгімелеріне ықылас қоймаса да, үздік-создық шығатын дауыстарының әр түрлі құбылатынынан өмірде бір жайға алаң болушылықтың жұрнағы да сезілмейтін секілді. Автобусқа жапа-тармағай мініп жатқан қалыптарының өзінен мұның бәрі осылай болуға тиіс дейтін сенімділік аңғарылатындай. Жол бойында өскен биік талдардың көмкеріле еңсерілген бұтақтары жаймен шайқатылып тербетіледі. Құлағының түбінде жағымды сусыл болымсыз шуылдап тұрғандай. Қордалы қалың ұйысқан тұстарда қалт-құлт ұшқан жүрекше жапырақтар кілт төмендеп, қалықтай қонақтайды. Осы бір көріністі Райыс қазір байқағандай таң-тамаша. Техниканың өгіз аяң жылдамдығына келіңкірейтін мына қозғалыстың өзінде күз мезгіліндегі жадау тартқан жадағай жердің бозала күңгірт реңі көңілді серпілтпесе де, жазыла құлдырандап көзге жылы ұшырайды. Әкесіне осының бәрін көріп, сезіну қайтып бұйыра ма, бұйырмай ма деген ой көкейінің терең түкпірінен қылт етіп бас көтерген сәтте

әлдебір күш жұлқып тартып қалғандай жүрегі солқ ете түсті.

Досаевтың сонау лаңынан біраз бұрын, шамасы демалыс күні болар, Серікпен ойнау үшін таңертеңгісін олардың үйіне қарай жүгіріп бара жатқан. Сол төменгі көшеде бір қартаң әйел қорасының маңында мал жайғап жүр еді. Қолына ұстаған жартылығы бар екінші әйел қаздаң-қаздаң басып сол тұсқа жетіп келді. Өзіне қарағыштай бергеннен соң бұл секем алып жүрісін баяулата түсті.

— Жеңеше-ау, мына басқарма қайның әлгі Зәуренің күйеуін қамбашылықтан алып тастапты. — Таңертеңгі тұнық ауада ол сөздің қатты естілгені сонша, маңдайына тасқа тигендей бұл қалт тоқтады. Зәуре дегені өзінің шешесі де, қамбашысы — әкесі. Қақсал әйел сол жерде әдейілеп тұрып, дауыстап айтты ма, кім білсін, әйтеуір:

— Өңкиген немеге сауап болыпты, ол көксау не елге, не өз басына жақсылық жасамай ақыры тағынан тайған екен ғой, — деді.

Сонда бұл не ілгері жүрерін, не кейін қайтарын білмей бір орнында қалшия қатып қалды. Басқармасы Серіктің әкесі — Кеңес. Әуелі атойлап шыға келген намыс өшпенділікке ұласып, тұла бойын кернеп бара жатты. Көзіне ып-ыстық жас кептеліп, үйіне қарай тұра жүгірді. Ішке ентігіп кіріп келгенде әкесінің сенсең ішікті жамылып алып, теріс қарап жатқанын көрді. «Өңкиген көксау неме» деген жаңағы әйелдің сөзі санасында жаңғырығып әлі тұр. Сонша суыт келгені несі дегендей шешесі басын қылтитып қарап, ұлының сыңайындағы жайсыз өзгерістен абыржи тосылғаны күні бүгінге дейін көз алдында.

Орталыққа келіп тоқтаған автобустан жаппай қозғалған жұрттың соңын ала түсіп, ауруханаға қарай беттегенде де жүрегі лүпілдей соқты. Еңселі үйдің ортаңғы есегінен ішке енгенде төтенше өткір дәрі-дәрмек иісі мұрнын жарып өтті. Ары-бері асығыс зыр жүгірген ақжеленді адамдардың көлденең келушіге назар бұра қоймайтынын байқады. Тек кіре берістегі үстелде отырған келіншек Райысты тосырқаған сыңайлы көзінің астымен бір қарап, алдындағы жазып отырған қағазына қайта шұқшиды. Оның қасына шұғыл барып әлденелерді сұрастырған бір-екі әйелге басын зорға кө-

теріп, самарқау жауап қатты да, назарын бұған еріксіз бұрды.

— Сізге кім керек? — деді.

— Жамбыл селосынан кеше түскен Әбдібай Ниетбаев деген кісіге келіп тұрмын.

Көкшілдеу өткір көзін белгісіз тарапқа қадаған әйелдің жауабы кешеуілдеген сайын мұның жүрегі жиі соғып, дегбірі қашып барады. Әйел алдындағы қағазға шүкшиды да басын қайта көтерді. — Таңға жуық Алматыға алып кетті. Данияр Тоқсанбаев деген дәрігерге жолығыңыз, сол кісі жағдайдың бәрін түсіндіреді.

Жоғарғы қабатқа қарай жүгіре басып көтерілді. Тоқсанбаев қайда екен деп сұраса, кейбіреуі білмеймін дегендей иығын қиқаң еткізсе, келесі бірі бейілсіздеу қалыпта жоғарғы жақты нұсқайды. Райыс ұяндығынан бүтіндей арылып, әрбір есікті тосырқап-тосылмай батыл ашатынын өзі сезбек түгіл ойлауға да мұршасы келмеді. Келесі бір есікке бас сұққанда халатын шешіп, кетуге жиналып жатқан адам бұған жалт қарап:

— Кір, кір, — деді.

Селдір бұйра шашты кісінің салмақты даусы көңілін өрекітпеді. Тек аласы үлкен көзінің қарашықтары шөлкем-шалыс ойнақши қадалатынынан бойы тіксінді. Жөн-жосықты тартыншақтай айтқан замат ол елең ете түсті. Әлдебір тығыз шаруасы есіне түсіп кеткендей шкафтағы кәстөміне ұмсынып барып, қолын қайта тартып ала қойды.

— Жағдай қиын, бауырым, бүйрекке суық тиген, оның үстіне сол бүйректің даулиениесі де бар. Алматыға госпитальға жөнелттік. Соғысқа қатысқаны туралы документтерін, мүгедектігі болса, бәрін бүгіннен қалдырмай апарып тапсыр.

«Соғысқа қатысқандығы туралы документтерін» деген жаңағы дауыс Райыстың басында жаңғырығып тұрып алды. Мұның түксиінкі әлпетінің шұғыл өзгеріп кеткеніне дәрігер таңырқай қарады. «Штрафной батальонда болғандарды госпитальға жатқызбайтын шығар?» деп сұрай жаздады. Сау болыңыз деуге де мұршасы келмей сыртқа атып шықты. Бойының ауырлап, көңілінің құлазығанын да елемеуге болатынына көзі жетсе де, тек мына «штрафной батальон» деген бәледен қалай қашып құтыларын білмеді.

Мұның қарасы көрінгеннен-ақ шешесі сыртқа атып шығып, тіл қатуға дәті бармағандай күмілжи берді.

— Көкемді Алматыға жіберіпті. — Соған кінәлі өзі секілді даусы бір түрлі бәсең шықты. Шешесінің шарасына сыймай атырылған көзіне кәдік шалыс үрейдің үйірілгенін байқады.

— Алматыға! Мал болудан қалған екен ғой байғұс, енді қайттік?! — Бәрі құдды мұның қолында тұрғандай бір түрлі жалынышты қарап тұр. Қалшып тұрып қалған Райыс осы кезде жүрексіне тіл қатты.

— Соғысқа қатысқан документтерін, мүгедек болса оның куәліктерін бүгіннен қалдырмай апарып беріндер деді доғдыр. — Шошынып кеткен шешесі бір мезет үнсіз бағжып барып:

— Документтерін! Соған жан болатын болса бума-бумасы жатыр ғой, — деді. Селт ете түскен Райыс «бума-бумасы» қалай дегендей шешесіне абдырап қарады. Сабыр-тағаты қалмай, дегбірі қаша бастады. Осы кезде шешесі көкірегін қарс айыра күрсініп, сүйретіліп тұрды да ішке қарай құлықсыз беттеді. Мұның өзінде ақыл-санасы жете қоймайтын күрделі жағдай бардай көрінді. Бұл әкесінің штрафной батальонда болғаны үшін қатты қуыстанса, дәрігерге соғысқа қатысқаны мен мүгедектігі жөніндегі анықтама қағаз болса жеткілікті. Ал шешесіне оның бәрі түк емес, тек аман болғандығы ғана керек.

— Құдай-ау, неге үндемей қалдың, керегінің бәрі мынаның ішінде, — деп, орауы жұлым-жұлым сап-сары кішкене буманы қолына ұстата салды. Дереу аударыстырып қарап жіберуге жүрегі дауаламай аңырып тұрып қалды. — Өстіп тұра бересің бе, балам-ау! Әкең сорлы не күйде жатыр, ең болмаса барып біліп келсеңші, — деген шешесінің басалқалы дауыс ауанынан көңіліне күйқылжи төгілетін босаң, күйрек сезім көкірегіне шым-шым жайылып, кермек татитын әлдебір нәрсе қолқасын қапты. Тұла бойындағы дірілді сездіргісі келмей, қағаздың қат-қатын ептеп жаза бастады. Ең бірінші қолына іліккен тілдей сұрғылт қатырма қағазды ашып қалғанда сол жақ бетіндегі сурет көзіне оттай басылды. Атжақты ойлы пішінді жігіт, әрі бейтаныс, әрі жақын. Капитан Әбдібай Ниетбаев деген өшіңкіреген жазу балаң өмірінің алаңғасарлау бір сәтін санасында жаңғырта тербеп өтті. Ағаш автомат асынып, балалармен соғыс ойнын ойнап жүргенде: «Кімді капитан жасаймыз?» дейтін бәрі. «Мен боламын» деп өнмендейтін еді сонда бұл. Әлдебір сағыныш пен ки-

мастық па, жоқ, Досаевтың сөзінен кейін әкесінің әскери шені капитан екенін білмегендіктен бе, әйтеуір, сонау жылдары көрген зәбір-жапа «көкем-ау» деген құлындағы даусын шырқыратып шығаратындай өзегі өртеніп кетті. Ықтияттап бүктелген сарғыш қағаздағы жазуға ұзақ үңілді. «Ниетбаев Әбдібай айып батальонының құрамында болып, Висла өзенінің маңайындағы бекіністі алуға қатысқан шайқаста ерлік көрсетті. Соған байланысты оған бұрынғы офицерлік капитан атағы қайтып беріліп, өзінің құрамасына жіберілді». Астында майор лауазымы өшпей сол күйі тұр, тек қол қойған адамның фамилиясын оқуға біраз әлектеніп бақты, бірақ айыра алмады.

Манағы бір шырқырап шығатын құлындағы ішкі дауыспен «Көке!» деп айқайлай жаздап барып тыйылды. Тәубесіне келгендей екі қолын төсіне қойып, селтиіп қалған шешесіне назарын бұрып, аялдауға да мұршасы келмеді. Табалдырықтан аттап-пұттап түсіп, келген жағына қарай жүгіре жөнелді. Жылдар бойы жанын жеген күдіктен бүтіндей арылып, мынау өмір-жаратылысқа ынтызар жүрек алып-ұшып кеудесін бір ырғақпен ұрғылай соққанына дейін естіді. «Тек әкем тірі болса екен!» деді. Көзінен ыршып шыққан жас жерге тырс-тырс тамып, күздің құрғақ борпылдақ топырағын түйір-түйір илектеп, бүктетіле ширатылып түскеніне дейін сезіп келеді.

ШАЛ МЕН ЖЫЛҚЫ

Буырылға үйренген жылқыларының Қайыптан бірақ шыққанын естігенде: «Біреу-міреу айдады-ау, әйтпесе бір жақтағы Қайыпта несі бар?» деп шалдың ойы сан-саққа жүгірді. Күш қайта бастаған соң кежегесі кейін тартты ма, эне-міне көздеп қайтам деп жүріп, күзді де өткізіп алды. Төске түні бойы жаңбыр жауып, арты қарлы боранға айналғанда: «Төменгі жаққа бір-жола қар түскен шығар?» деп ұйғарған. Сөйтсе, онда да тура осындағыдай болыпты. «Басқалары күнін көрер-ау, әлгі күрең байталдың ұсқыны нашар еді, қайтер екен бишара» деп уәйімдей бастады. Үйдегі бесалты уақжан да бір кісінің қолын байлайды. Кемпірдің сұры анау, далаға кіріп-шығуының өзі мұң. Ты-

ғырыққа осылай тірелген сайын шал қалада тұратын балаларын есіне алатын әдеті. «Иттердің ең құрымағанда біреуінің малға үйірсек болып шықпағанын қарашы!» Мұндайда өз-өзінен өзегі өртеніп, түңіліп кетеді.

Кіші ұлы Әнуар әскерден оралып, ыстық-суығы әбден басылды-ау дегенде қасқа атты алдына көлденең тосты.

— Балам, мынау елге аман-есен оралғаныңа атағаным, ат кып мінем дейсің бе, жоқ, құс боп ұшқың келе ме, әйтеуір, не қылсаң да өзің біл.

Көп ашылып-жарылмайтын әкесінің бұл бейіліне разы боп кеткен ұлының қара торы, жұқа өңі алабұрта жөнелді. Табалдырыққа жайымен жайғасып алып, қасқа тайға ішіп-жеп қараған әкесіне бір, қалғып-мүлгіп монтаны тұрған жануарға бір қарап, жұтына түсті. Шыбындаған тайдың тынымсыз шыпылдаған құйрығы етін осып, шымылдатқанын елемеген Әнуар жұнттай жұмыр бітіміне сүйсініп, қасынан үйіріліп шықпай:

— Көке, шынымен күзеген жоқсыз ба? — деді.

Баласының сұрағына іші жылып сала берген шал «Бәсе, көрген-баққаны мал емес пе еді» деп ойлады.

— Жаралғаннан солай. Тұяқтарына қарамайсың ба, тура қолмен құйғандай. Далиған омырауына қарашы, атты кісі еркін өтіп кететіндей кең. Тағы өзі барып тұрған бұзық. Қашса, тура бар ма, атқа жеткізбейді. — Құдды немересінің қылығын әңгіме қылып, етжүрегі елжіреп кеткендей шалдың дөп-дөнгелек шырайы әлденеше құбылды. Әңгіме өзі туралы екенін сезгендей басын кегжең еткізе жұлып алған қасқа тай Әнуарға бұрылып, тұмсығымен бір түртіп қалды да, бастапқы қалпына көшті. Тайдың мінезі әбден өзіне сыралғы болғандықтан ба, шал жымыып қана қойды.

— Көке, мен мұны ауылға әр келген сайын мініп, тауға шығып тұрамын, — деді бір өңкей тікірейген жалды құлатып жатып. Шошына селт ете түскен шал Әнуарға одырая қарап, қатты да қалды. Түк сезбеген күйі ол тайды төңіректеп әлі жүр. «Құдайдың ұрғаны-ы, бұл да далабезер болмақ па? Жетпістегі әкесі желкілдеп тұр дей ме екен?» Әшейінде ырғалып-жырғалып асықпай баппен жүретін кемпірінің осы әңгіменің үстіне сап ете түскенін қарашы. Өрепкіген көңілің баса алмаған Әнуар лекілдеп лепіре сөйлеген бойы:

— Апа, мынау тайды көкем маған бердім дейді.

Осындағы Әділет пе, Қуан ба, әйтеуір, біреуге табыстап қоямын, бағып беретін шығар. Келіп-кетіп жүргенде ара-тұра мініп, тауға барып қайтармын.

Дүниенің бәрі орын-орнында тұрғандай етженді кемпірінің әңгімеге емен-жарқын араласқанына бұл әлі күнге дейін таң.

—Е, халық аман болсын, бір лажы болар. Шал сендердің бақтарыңа бола тірі жүр ғой, әшейін.

Енді, міне, сөйткен кемпірдің қабағы салыңқы, кірбің-кіржіні де көп. Бір шай бергеннің өзінде көкірегін қарыс айыра аһылап-үнілеп, у ішкізгендей қылады. Ал анда-санда балалары келе қалса жайраң қағатынын қайтерсің, тағы. Органшы ұлы басқаларынан өзгешелеу дызылдақ па, жоқ, шынымен ойлап қамығама, әйтеуір, ішке қонбайтын тосандау сұмдықтарды айтады. «Көке, балаларыңыздың сұры анау, өзіңіз болсаңыз қартайдыңыз. Жаман айтпай жақсы жоқ, ертеңгі күні бірдеңе болып кетсеңіз, бар ғой, ештеңенің есебін таппай елге күлкі боламыз да қаламыз», — дейді. «Апырай, күн суытқанда Қайып қай бір оңған өріс дейсің. Аңыздың орны болса бір жөн, күзде-ақ, шаңын шығарып айдап тастамаушы ма еді» деп, шал енді жылқылардың жағдайын ойлауға көшті. Күн төтеннен суытқалы баяғы қатты қыстағы жылқы баққаны ойынан шықпайтын болды. «Жылқыдан әулие мал жоқ-ау, жарықтық» деді өзіне-өзі. Сай мен жыраны қалқа, ық деп жайғастырып, көз байланғанда бір-ақ үйге оралатын. Таңертеңгісін кешегі жеріне қайтып келе жатып «түннен қаншасы ұшып жығылды екен» деп қамығушы еді. Онда жердің құты қаша қоймаған кез бе, желдің ығына қарай шыр айнала жайылған жануарлардың дүркін-дүркін пыр-пыр етіп, қарды гүрсілдетіп тепкілеген жойқын қимылын тумысында алғаш рет көріп тұрғандай таңырқаулы сыңайда ұзақ бөгелетін. Тынымсыз уілдеген желге қылқұйрықтардан шыққан сырылдаған дыбыс қабаттасқан уақытта жүйе-жүйесі босап, ерекше күйге ұшырайтын. Кішкене аумақтың қарын әуелі теуіп аршып болған соң тоңазі қалтылдап шыға келген бетеге, жусанды күрт еткізіп бірден қырқып алмастан ернімен жымқырып жұлатынына біраз алданып бақты. Боз, қылаң, жоқ, баран ба, ширатыла қырау тұрған ақсүңгі-ақсүңгі жылқы біткен жарықтық танауларынан бұрқ-бұрқ бу атып, айнала төңірек шаңытып жатады. Сондай күндердің

бірінде ертеңгісін келсе — кешегі орнында жылқы ұшты-күйлі жоқ. Тепсең жер көртышқанның індеріндей үйме-жүйме де, шыққан із біреу-ақ. «Бұл не сұмдығың?» деп қатты састы. Құнбатыстан соққан жел өңменнен өтердей суық. Түйетайлы сай мен ой-шұңқырдың бәрін аузы-мұрнын толтыра асып-төгілген оппа қардың жиек-жиектене қабыршықтанған мың сан түрлі бедерлі өрнегіне қанша алданбайын десе де көзі амалсыз түсе берді. Беткей-беткейдегі бетеге мен жусан жазмышқа құлдық ұрғандай қалт-құлт етіп бір уыс, бір уыс болып бүріседі. Бір тұяқтың шеңбер шаршысына дөп келетін ізбен сонда көп жүріп еді. «Апырай, бір кәдік болды-ау» дегенді іштей әлсін-әлі қайталай берген. Бір белді асып, ойпаңға түскенде тарам-тарам жосыған көп із алдынан жамырап шыға келді. Таң қалмасқа шарасы қайсы. Айналасын жал-қырат қаумалаған кең қолтықты жазықта пырдай болып жатқан жылқы ұшыраса кеткенде сыздап қобалжыған көңілі бірден жай тапты. Жылқылар елеңдесіп бастарын жұлып-жұлып алды. «Құзғындатып тағы жетті ме» деген сыңайда одырайыса қарасып, қаудифан үрпипіңкі денелерін бір-бір сілкіп, жер тебуге қайтадан қызу кірісіп кетті. Жайылған тұстары құмырсқаның илеуіндей үйме-жүйме, қардан аршылған жерлері сау тамтығы жоқ таздың басындай шұрық тесік. Дәл сонда қандай күй кешкенін кім білсін, қазір шалдың төбе құйқасы өз-өзінен шымырлап, тұла бойын қалтыратқан діріл жүгіріп өтті. Осы жасқа дейін көңілінде түйткіл секілді нәрсенің көбі болды ғой. Жалғанда жақсы көретін дүниесінен бірақ бұлайша ажырап, алыста қалғандай сезінбепті өзін. «Әлгі айғырдың қоқан-соқаны көп болғанымен, шындап келгенде он биені шығаруға шамасы келе қояр ма екен? Әй, қайдан...» Жөні жоқ жерде сестеніп, шеніне жан баласын жуытқысы келмейтін құр көкіректігін жақтырмайтыны рас. Он қаралы жылқыны сөйтсе де, бірінші құдайға, екінші соған тапсырғанда: не бопты, атасы айғыр ғой, шағын жылқының шашауын шығара қоймас» деп ұйғарған. «Ойпырай-а, Қайыпқа қалай барды екен, бір бәлеге кез болып қалмаса жарар еді де».

Сырттағы уақжанды жайғап үйге кіргенде шай қамдап қойып, өзін күтіп отырған кемпірінің жалпақ беті солғын, шығыңқы шықшыты пышақпен сылығандай тік жарланып, әжептеуір жүдеп қалғанын байқады.

Суықтан кірген шал пешке әуелі екі алақанын жайып, жылынбаққа ыңғайлана бергенде, кемпірінің күйзеле қабағын шытқанын аңғарып, қалт тынды. Қитығуын қитықты-ақ. Бірақ ештеңеден байыз таппаған көңілі құлази берді. Малымның басы да, құты да деп қажетке жаратпай жүрген тұқыл жалды, мес қарынды манғұл шалыс жиренқасқа биесінің бітімі кенет көз алдына келе кеткені. «О, қайран қасқа бие!» Көкірегінде оттың қозы қалғандай тұтас қызынып кетіп, жалыны қолқасына дейін шапты. Алты ай жазды өткізіп, күзге салым көздеуге барғанда, бәрі кісі көрмегендей одырайысып қарсы алса, қасқа бие ғана тапжылмастан жайылып тұра береді жануар. «Бейшараның азу тісіне құрт түскен сияқты еді, мына суықта қайтып жүр екен?» деді.

— Опырмой, күннің қағынғаны-ай, жалап тұр тегі. — Шалдың мұнысы — қолайсыз үнсіздікті бұзғандағысы. Жылқы жайы тілінің ұшында тұрғанымен «малынның көзін баяғыда-ақ құрт демеп пе едім» деп өзеуреген табашыл сөзін еститінін сезіп, амалсыз тыйылды.

— Енді не қыл дейсің, жақсы бопты. Жылқы біткеннен айрылып, ел-жұрттың бетіне қарай алмай әлі-ақ тотнып отырарсың.

«Ел-жұрттың бетіне қарай алмай не көрініпті» дей жаздап барып, қоя қойды. «Бұл құрғыр от алмасын де, алда-жалда от алса көр-жердегіні қопарып бір-ақ тынады. Бәрінен де ана жылқы Қайыпқа не табам деп барды екен?» деді ішінен тағы. Көкейіне қайта-қайта орала беретін осы бір түйткілдің жауабы табылса ғана көңілі тыншып, жайланатын сияқты.

— Жылқыңды сат, сат деп ала жаздай қақсадым, кісі орнына да көрген жоқсын. Соятынын сойып бердім, шетінен кертіп жеп жырғап отыр деп ойлайтын шығарсың. Айналайын, міндетсіңсең, соймай-ақ қой, жемей-ақ та қойдым. «Сенің тапқан, сенің тапқан балаларың» деп көзімді ертелі-кеш шүкісың да отырасың. Мен, не, соларды даладан тауып әкеп пе ем?! Осы күні кім баладан опа көріп жатыр? «Бүйткен бала құрсын» деп зар қақсаған ел.

Қара торы өңі қуқыл тартып, көзін бұған алайтып, тайдырмай қадаған кемпір өршеленіп-өршеленіп сөйледі. Шал сазарып отырып қалды. Бір уыс дөңгелек кескініне тоқтамды ой үйіріп, дереу қатуланды. «Ашуланған уақытта адам не демейді. Бұл, бәсе, бір нәрсе-

нің қоясын қазып, қопарып шығарып отырмаса көңілі көншімеуші еді».

— Сандалған неменің дені сау ма, өзі? Жегені жылқының еті, тағы маған соймай-ақ қойшы деп кергиді.

— Сұмдық-ай, сонша жылқың тұрып, біреуін жемесек елден ұят емес пе?

«Қой, құрысын, мұнымен дауласып жеңбеспін» дегендей шал назарын төменшіктетіп, үн-түнсіз қалды. «Жылқыны көздеп келудің жөні қалай болар екен? Мынаның сайраған қызыл тілі ғана, үйдегі малға өліп кетсе де қарамайды». Шалдың бәрінен де көңілдің аяқ астынан құлазуынан жүрегі қатты шайлыққандай. Жарымжан бейшарадай шамаң бітіп, шараң таусылып, көпке дейін өзіңе-өзің келе алмай, меңірейесің де отырасын. Ары-бері ауыр қозғалып, күйбеңдеген кемпірдің анда-санда аһ-ұһ ауыр күрсінісі болмаса бір жайсыз үнсіздік. Шәлкем-шалыс, ілік-қақпа сөзге енді екеуінің де зауқы жоқтай кескіндерінде көлеңке кірбің мол. «Қайып Буырылдан қырық шақырым, Буырылың мұнан жүз. Мініп баруға құнан жарар ма екен? Орта жолда болдырып, қара басып қала ма? Жүрісі де жайсыз, ұрып тастайды-ау». Адам да мезгілге қарай құбылып отыра ма дейді кейде шал. Қыстың қысылтаяң шағында ойдың шарламайтын жері, бармайтын ықпыл-жықпылы қалмайды екен. Міне, ашуы бел ала бастады. «Үшеуіне үш жылқы еншілегеніме ешқайсысы да пысқырмайды. Жалғыз маған ғана мал керек. Мынадан бастап бәрінің сат, сат дегеннен басқа ештеңе білмейтіні несі? Ал сатайын... Сонда мынау бекзада, аналар өңкей бек пе? Өле кетсем ошақ қоңырсытуға жарамайтындарын ойламайды тағы өздері». Ортаншы ұлы бірде: «Көке, қанша жылқыңыз бар?» деп сұраған. «Он! Біреу сізді кулак, бізді кулактың баласы десе жақсы көресіз бе?» деген. Сұлтанқұл белсенді баяғыда екі сөз айтса біреуі кулак болушы еді. Ақыры онысы жақсылыққа апарып соққан жоқ. Сондықтан да кулагы құрғыр құлағына түрпідей тиеді. «Мені сонда жылқыны көрге бірге алып кете ме деп ойлай ма екен?» Малының жайына шал қайтадан қамыға бастады. «Ең құрыса үйренген жері болса екен, сонда оларды Қайыпқа не айдап апарды?» Ортаншы ұлының сондағы сөзі жиі-жиі жадына орала берді. «Жұрт мені сонда құлақ дей ме?» Іші бір жылыса сол ортаншы

ұлына жылитын-ақ тәрізді. Қаладан өзі сирек қатынайды. Ал келсе амандық-саулықтан соң-ақ: «Көке, жылқыңыздан хабар алдыңыз ба?» дейді. Істеген жері де онша жаман емес тәрізді, кім болса соған жалбақтап, далбақтамайды. Бірақ өзінше тік болып, турасын айтам деп, кейде кіділікке салынып, бұра тартатыны жаман. Ал кіші ұлын жөніне қой. Қарайып тірі жүре берсе болғаны. Біреуді аяқ астынан аға қылып ала қояды да, құданың құдіреті тез-ақ айнып шыға келеді. Тағы өзі талайға келіп қалды, не алған қатың, не бітірген жұмысы жоқ. Ең үлкен ұлы тұрған бойы манап. Дүние көшіп жатса қозғалмайды-ау. Ел мың сөз айтқанда, бір сөз айтпай, отыра беруге дәті қалай жетеді сабаздың. Әй, ол да асып бара жатқан қай бір жақсылық дейсің. Кемпіріне салса: «бәрін бұйрық біледі» дейді. Осы елдің баласының бұйрық-сұйрыққа қарап жатқанын көрген жоқ. Қолдары бірдеңеге іліге ме, соған жабысып, ақырына дейін айрылмай тістей қатып қалады. Қың еткен сөз сыртқа да шықпайды. Осылай болуды ел қалай үйренді, біздің тіршілігіміз соларға неге ұқсамайды. Алысқа бармай-ақ мына көршінің балаларына қарасаң, жап-жақсы-ақ өсіп-өніп жатыр. Жандарын аямай жұмыс істейді. Кімнен кем, кімнен сорлы. Ал бұлар болса бас-басына тентіреп кетті. Сопайып-сопайып отырған біздің сиқымыз мынау. Жылқының жайы не болды, бәрінен де соны айтсаңшы».

Шал мұншалықты күйді басынан өткере бермейтін. «Соймай-ақ та қой, жемей-ақ та қойдым» деген кемпірі жаңағы азғантай қыбыр-жыбырды көтере алмады ма, қарсы бөлмедегі диванға сұлық түсіп жатып қалыпты. Қуаты қайтпай тұрғанда даңғыратып салған үлкен үйінің қақ төрінде жападан-жалғыз қоқиған отырысының өзінен секем алғандай, жан-жағына алақ-жұлақ етіп бір түрлі үрке қарады. Осы күнге дейін қайнаған қан базардың ортасында жүріп, ырду-дырдумен ештеңені елең қылмаған сұмдық өкініші өзегін от боп қарып өткендей болды. Тау асып қырғызға барып келетін баяғы жас шағында көрген бір құқайы, неге екені белгісіз, қазір ойына сап ете түсті. Екі кештің арасында ат шалдырғаны бар. Төңірек шымырлап қарауытқан мезгілде үйреншікті тау-тас, шоқы-төбе, қия-қапталға дейін барлығы еңселене ыздиып шыға келіп, жат пиғыл, жұмбақ тұңғық дүниеге айналып

кете бергенде-ақ жалғызсырап елегзи бастады. Кенет өзіне қарай қорбандап тұра жүгірген құбыжық секілді әлденеден шошына қатты айғайлап жіберді. Анау да оқыс шыққан дауыстан жалт бұрылды. Сөйтсе, кәдігімгі кірпікшешеннің үлкені жайра екен ғой. Шал осы қазір өз-өзінен айғайлап жіберуге шақ қалды. Көзіне ащы жас кептелді. Басы әңкі-тәңкі. Маужырай мүлгіген тыныштықты асыр-тасыр бұзып, сыртқы есікті жұлқып аша кіріп келген кіші ұлы әуелі күлімсіреп қарады. Әкесінің көңілсіз кейпін андап, солғын амандасты. Аузын болымсыз жыбырлатқан шал қабағын кіржиге шытынды. Оң жақтағы бөлмеде қимылсыз жатқан шешесіне үрпиіп тіксіне қарады. Бір нәрсе-нің ретін бұзып алатындай: «Амансыз ба, апа?» — деді ақырын. Жастықтан басын жұлып алған шешесі бір мезет шүйіле қарап, Әнуар екенін танығанда барып, ажарына ерекше жылылық үйірді.

— Күнім-ау, келіп қалдың ба?!

Осы бір сөзден кейін-ақ Әнуар дүниені өз орнында тұрғанға ұйғарды. Лезде жайдары мінезіне көшіп, әкесіне көзін күлімсірете қадады да, төргі бөлмеге сып беріп кіріп кетті. Әшейінде жай ауыр қозғалатын кемпір етжеңді денесімен қалқып басып, ұлының соңынан тұра жөнелді. Отыра-отыра жалыққан шал сүйретіле орнынан тұрды. Есіктің жақтауына сүйене бойын жазды да, сыртқа беттеп бара жатқан. Осы кезде кемпірінің сөзін құлағы шалып қап қалт тоқтады.

— Сендердің мына әкелерің жылқының етін жалмауыздай жейсің, сенің тапқан балаларың дей ме, әйтеуір, ажалымнан үш күн бұрын өлтіретін болды.

— Өзім де не істерімді білмей басым қатып жүргенде маған осындай әңгіме айтпаңызшы, апа! Жылқы да, бәрі де құрып кетсін!

Көзі тая берсе-ақ өзін жер табандата жамандап шыға келетін кемпірінің ежелгі әдетіне еті өліп кеткен сықылды, елең қыла қоймады. Бірақ ұлының не білгені бар? «Бәрі құрып кетсе шекеміз қызады екен!» Ақкөзденген арсыз ашуға ерік бермегенмен шал іштей кіжініп, шиыршық атты. «Басы ауырып, балтыры сыздайтындай не боп қалды бұған? Телім-телім боп жүр дейтіндей асырап-бағып жатқан қатын-баласы да жоқ. Қызметке таза барып, таза қайтады. Мойнына біз мініп алсақ бір жөн. Өз күнімізді өзіміз көріп жатырмыз. Сонда мұның басы неге қатады?» Осының біріне де

лайықты жауап таба алмаған шал түңіліп кеткендей қолын сілтей шытынып, сыртқа беттеді. Осы кезде ар жақтан шыққан күңкіл-сүңкілге құлағын қайтадан тосты.

— Андағы киімнің жұп-жұқа екен, жаурап жүрген жоқсың ба?— Өзгелерінен гөрі осы баласының тілін кемпірі оңай табады. Шешелік қамқор үнін жылы-жылы шығарса бұрын жайылып салатын ұлы, неге екенін кім білсін, бұл жолы ұстамды. Дегенмен жыланның аяғын көрген кемпірі де зымстан емес пе. «Азып қалыпсың, тамағыңды уағында ішіп жүрсің бе?» «Құдай сендердің алдарыңда алса екен бізді. Шал алжуға айналды. Ақырымыз қалай болар екен, содан қорқамын». Осы сөздерді кемпір бірінен соң бірін төпеп айтып шықпады. Әр сәт үзіліс жасап, бұрын ешкімге тіс жарып, аузынан шығарып көрмеген жайды ең сүйікті ұлына ғана айтып отырғандай кейіпке көшті. Жаңағы реніші ұзаққа бармай-ақ Әнуар лезде жадырап шыға келді.

— Жағдайым жақсы, ағаның үйінде жүрмін.

— А-а, жақсы болған екен, бала-шағалары аман ба?

«Ағасы кім тағы? Әлгі қу тұяқты сөз етіп қалып еді, соны айтып тұрған жоқ па?» деді шал алға ұмсынған күйі. Аталас ағайынның баласы — Сопыбекті бастан жаратпайды. «Ыстықтың тамырындай ылпылдаған неменің бір есебі болған ғой, әйтпесе жолатар ма еді. Өзінің туған әке-шешесіне жақсылық жасамаған ол ешкімді де жарылқай қоймас. Бір шаруасын бітіріп алған соң біздің дәлдірдектің құйрығынан бір-ақ тебер». Денесі ықшам, беті дөп-дөңгелек, көзі және ойнақшып бір орнында тұрмайтын Сопыбек сайтанды кіші ұлының аға деп әлдеқандай қылғаны шалдың көңіліне бірақ сыймай барады.

— «Менің бауырыма жөндеп қара, төркін жағыңа тарта бермей» деп жеңгейге аға ылғи тиісе береді.

— Байғұс-ай, қайтсын енді. Ел не десе о десін, өзі бауырмал.

Ұлынан да өтіп лекілдей жөнелген кемпірінің қылығын неге жорырын білмей шал дал болып тұр. «Бұлар неге лезде біреуге жақын бола кетіп, екіншісінен айнып шыға келеді екен? Қазір байқап қарасаң, Сопыбектен жақын адам болмай тұр. Ертең ол да жайына қалады». Маңыз-мәнісі шамалы бос мылжынға шалдың ынтығы құрып тұрған ештеңе жоқ, ағайыншы-

лықтың титтей ләззатына бола ұлы мен кемпірінің жүрек жарды әнгімеге көшкендеріне таң. Осы кезде кіші ұлы:

— Апа, мен үйленбесем болмайды екен, тіршілік қиындап кетті. Көкеммен ақылдасып көресіз бе? — деді.

— Қыстың көзі қырау, заманақыр, жер тақыр, қаңтар да қабаттасып тұр, кім білсін, балам-ау.

«Бүгіндікке айтқан жібі түзу сөзі осы болды» деп қойып, шал қозғала бергенде, ашық-шашық жатқан ыдыстардың біріне аяғы тиіп кетті. Данғұр-дұнғыр боп үйдің іші жаңғырыға жөнелді.

— Анау бәрін қиратты-ау, а! — деп, кемпір бері шыға беріп, шалымен бетпе-бет жүздесіп қалды. Кемпіріне ұзақ бедірейіп қарағанмен ләм деп тіл қатпады. Көптен алынбаған сақал-мұрты жүзін тұтас жауып, өңін салғырттық меңдей түсіпті. Секем ала сескенген кемпірдің қара торы жалпақ кескіні қызылкүреңітіп:

— Анауың қатын алам деп жатыр, оған не дейсің? — деді.

Шал сазара бөгеліп барып, бір кезде сыртқа шықты. Соғыста оқ тиген оң шынтағының жаны кетіп қалғандай шымылдап ұйи бастағанын да елемеді. Қолға қараған уақ малға қайталап шөп салды. Жаңағы не әнгіме деген де жоқ. Мұнша ұзақ тірлігінде абыр-сабыр ештеңе болмағандай. «Жас демей, кәрі демей бұл бенде шіркін қарақан басының қамын ойлай ма, қайтеді?» — деді бір кезде. «Көке, сіз жылқыны жақсы көресіз, біз қаланы жақсы көреміз. Берсеңіз жейміз, бермесеңіз «ой, осы біздің әкеміз қызық, сонша жылқыны не қыламын дейді екен, төрінен көрі жуық қалғанда» деп ренжиміз. Бәрібір жылқыңыз тек өзіңізге ғана керек. Байқап қарасаңыз, біз бәріміз сұмдық өзімшілміз» деген ортаншы ұлының сөзі ойына орала кетті. «Ол неге сонша заржақ болып туды? Анау неге сонша санасыз, есі дұрыс адам қаңтарда қатын ала ма? Жер қара, күн жылыда қайда қалып еді? Әй, осыдан бар ма, бәрін айдап келіп, шетінен сатырлатып соймасам ба, осындағы елдің біреуі болмаса біреуіне ет керек шығар?»

Шал осы ойға тас бекінді. «Қаңтар тұрмақ одан зоры болып кетсе де алатын қатыныңды ал, мен жылқыларды айдап келейін, оған шейін үйдегі малға қарай тұр» деп, шал бесін шамасында атқа қонды. «Кештетіп шыққаны несі?» деген кемпіріне де жауап қат-

пады. «Құдай жолды оңғартса, ертең тура осы уақытта Қайыпқа да жетермін», — деді. Құнан тебінгенде ғана қолқ-қолқ желеді, онысының өзі қолқанды түсіретіндей тым қатты. Бір атқа жүк болатындай сеңсең ішігін қайта-қайта қаусырынып: «Төменгі жақ суық екен-ау», — деп қойды. Ойға қар қалың түсіпті. Дүние шетсіз де шексіз аппақ. Аттың басын төте жолға бұрған шал іңір қараңғысында Самсыдағы ескі жегжатының үйіне бір-ақ ірікті.

— Ойпырмай, ақсақал-ай, қартайғанда осыңызды қоймадыңыз-ау. Одан да соятынын сойып, сататынын сатып, үйде тыныш жатпайсыз ба?! Қайып деген жердің түбі емес пе, жарықтық. Жаман айтпай жақсы жоқ, орта жолда құлап, немесе атқа қайтып міне алмай айдалада қатып қалып жүрсеңіз, балаларыңызға таңба боп түспей ме, — деді ескі жегжатының баласы.

— Осы жолы тұқым-тұяғымен құртпасам ба, қарап тұр, — деді шал кіжініп.

Таң сәриден шал атқа мінді. Көк пен жерді айырып болмайтындай дүние ақтүтек. Демі үскірік аяз ашық жерді осқылай шымшылап, дыз-дыз еткізеді. Ішігінің жағасына бетін бүркеп, қанша жасырынып баққанымен лап-лап қоятын суық леп қойны-қонышына сумаңдап кіріп, тұла бойын сәт сайын шымырлата қалтыратады. «Күрең байталдың еті ояз еді, мынадай суыққа ұшып кетіп жүрмесе» деді ішінен. Демі жетпегендей құнан да жиі-жиі пысқырына бастады. Тоңазиды-ау, шамасы, денесінен жүгіріп өткен діріліне дейін сезініп келеді. Балаң жылқы жүрісінің ырғағын қайта-қайта бұзып, бірде шиыршық атып қаздан қақса, біресе лыпып жөнелетіндей маймаңдай басады. Күлтеленген жалының дегбір таппай қалт-құлт еткеніне бірауық алданып бақты. Осындай ұзақ жолда көп ойдың біреуінің ұштығынан ұстап, соның аяғына шығу қашаңғы бір дағдысы еді. Қазір береке-тиянағы жоқ әлденелер санасын алма-кезек киіп-жарып, бір нәрсені діттей алмай көп әлектенді. Қыстың күні баяу көтеріліп, сонау тау жақты қиястай көлбеген шақта манадан шаңыта тұманданған ауа шұғыл сейіліп, адырқырат — бәрі тұрған-тұрған орындарында сіресіп-сіресіп қалыпты. Сұлық түскен аппақ азалы дүниенің бетіндегі жалт-жұлт еткен мың-миллион шыны сағым көзін қарықтырып бара жатқан соң таптаурын қасқа жолды нысана етіп алды да жүріп отырды. «Ертеңгі

күні көзім тайып кетсе, бұларда ауыз бірлік деген бола ма, жоқ, тұқымы тұздай құрып, тоз-тозы шығып, тентіреп кетер ме екен? Менің балаларым сөзге неге үйір екен осы?» деді бір кезде. «Ана қатын алатын дәлдірекеңнің өзі «дос-дұшпаным бар» деп, аузын алты қарыо керетіні қалай? Дұшпан болатындай сонда бұларға не жетпейді? Осы күнгінің адамы сөзді қуарын қуғанмен, артын тоспайтұғын шығар, бәлкім?»

Шал ойдан да жалығып, біруақ ыңылдап ән салды. «Көтердім елу бір пұт кірдің тасын». Осы кезде құнан оңбай сүрініп кетіп, тұмсығымен жер сүзе құлай жаздады. Қамсыз отырған шал ұшып кетуге шақ қалып барып, жөнделіп алды. «Әй, бір құрып қалған жылқысың ғой», — деп, қамшыны сауырына көміп-көміп жіберді. Ытқып-ытқып кеткен құнан әудем жер шоқырақтай желіп барып, китің-китің жүрісіне көшті. «Ойпырмай, сұмдық-ай, айдалада құлап қала жаздадым-ау!» деген ойдан жүрегі су ете түсті. Көз ұшынан көрінген сонау бел-белес, адыр, шоқы шаңыта көлбеген сағым мазағынан қалбалақтай қалқып, тербетіле шайқатылады. «Әй, қайран қасқа ат-ай!» деді. «Мына иттердің біреуі мал баққанда қолдан шығаратын жылқы ма еді, жануар!» «Ауылға келген сайын мініп тұрамын» деген әлгі дәлдірбай «баяғы қасқа тайым қайда?» деп сұрап та қоймады. Мұнда жасы ұлғайған кісі аттың екпініне шыдамайды екен.

Жол-жөнекей кезіккен қыстаулардың ешқайсысына бұрылмаған шал: «Не де болса Қайыпқа бір-ақ барып жығылайын» деді. Зіл батпан ішігі екі иығын жаншып, қарын талдырып-ақ тастады. Қос жаурыны аши ұйып, денесі салдырағанын да ерен санамады. Қарсы алдындағы жотаны асса — Байқоңыр, содан сүт пісірім уақыт жүрсе Қайыпқа тұмсық тірейтінін топшылап-ақ келеді. «Жас болса да белі мықты екен жануардың» деп, құнанға да бір риза болып қойды.

Іңір қараңғысында ойпаңға орын тепкен шағын қыстауға бір-ақ тоқтады. Сыртта қыбырлап біреу жүр. Сембей дарылдаған моторға арпылдап үрген бір-екі иттің үні қосамжарласып, дүние у-шу. Қораның аузына орнатылған шамға жақындаған жолаушының бейуақыттағы суыт жүрісінен секем ала состиған үй несі қарсы жүрді. Аттың үстінде сіресіп қатып қалған жүргіншінің дөңгелене қаусырынған жағасынан бастап,

сақал-мұрты мен түлкі тымағының бәрі қырауланған ақ қырау.

— Салаумаликум, ақсақал, иә, жолыңыз болсын! — Бір қауызға сыйып кететіндей дүниенің апшысы қуырылған шақта қонағуар сергек дауыс шалдың көңілін желпінтіп өтті.

— Айтсын! Е-е, батырекесі, мына суығың қайтеді, жан ала ма? — дегенде іші-бауыры қалтырап, жүгіріп өткен діріл тұла бойын тоңазытып жіберді.

Үйге кіргенде бетке ұрған жылы леппен бірге былқып қайнап жатқан жылқы етінің дәмді иісі мұрнын жарып өтті. Аузы төске қараған төрт бұрышты темір пеш алыс жолдан арқырап-сарқырап жетіп, ысылдап-пысылдап баяу тоқтаған тепловозға ұқсайды. Торға түскен кекіліктей кісіге жаутандап қарайтын келіншек дереу іргеге қарай шегініп, бұған жол берді. Сырттан бір құшақ суықты ала кірген үсті-басы ақ қырау мұны жатырқай үрпиіп қалған екі қарадомалаққа:

— Бә, аяз ата келді ме? — деп шал мейірін үйіре жылы шыраймен қарады.

Белбеуінің орамдарын аспай-саспай әлденеше тарқатып жазғанына ана екеуі әуелі таңырқай бағжиып тұрды да, бір-біріне қарап, сықылықтап күліп жіберді. Кісіні тосырқамай шақшынып тұрған ана біреуінің ұсқыны мына кекілік кейіпті келіншекке келіңкірейді екен. Төрге көрпе төселіп, басына жастық тасталды. Шал жайғасып отырған кезде балалар бұрышта ширатыла бүктеліп жатқан белбеуге тұра ұмтылысты. Осы кезде сырттан үй иесі кірді. Ірі кескіні көп сөзі жоқ томаға-тұйық адамның кейпіне келеді. Киімдерін орынорнына қойған болымсыз қимылдың өзінде шықшытының бұлшық еттері түйінделе бұлт-бұлт ойнайды. Белбеуді тартқылап арпалысқан балаларына көзін аларта қадап:

— Тиіспей, орнына қойындар! — деп зекіп тастады.

Бір мезет абдырай состысып қалған кішкентайлар әкелерінің бейтаныс кісінің қасына жайғасқанын көріп, белбеуді қайта жұлқылап тартқылауға көшті. Манадан көз жазбай баққан шал: «Өздері егіз бе?» деді.

— Қап, мыналар қоя ма, жоқ, таяқ жейін деп жүр ме! — Әкелері шұғыл қимылға баратындай тұрмаққа ыңғай танытқанда аналар жым бола қалды.

— Тиіспе, ойнай берсін, баланың шалды қызық кө-

ретін, шалдың жас иісті аңсайтын заманы ғой бұл, — деп, шал екеуіне күлімсірей қарады.

Жай-жапсарға қаныққан үй иесі әлі сеніңкіремегендей басын қайта-қайта шайқай берді.

— Самсыдан бүгін шықтым дейсіз бе, ой, жарықтық-ай, а! Жүз шақырым жерге атпен жүргенді қайдам, төске машинамен барып келгеннің өзінде ертеңгісін сүйек-сүйегіміз салдырап, берекеміз кетіп қалады. Жылқының қарасы көп. Жер тақыр, бейшаралардың не тауып жеп жүргенін білмеймін, әйтеуір, аңыздан шықпайды. Бір мезгіл суатқа келгенде көремін, ішінде көкжаны да бар сияқты. Мына суыққа ұшып кетіп жүрмесе жарады да.

— Бар, бар, — дегеннен басқа шал ештеңе айтпады. «Бұл жаққа қалай келіп қалды екен?» деген сұрақ тілінің ұшында тұрғанымен сөзді одан әрі соза түсуге жүрегі дауаламады. «Жирен байталдың ұсқыны күзде-ақ нашар еді» деді іштей. Алдына келген еттен де кі-нәз жеді.

— Ұзақ жолдан келген екенсіз, алыңыз, ақсақал, — дегенді үй иесі әлденеше рет қайталады.

Шал шайды жақсы ішті. Күні бойғы суықтан сіре-сіп, құрысқан денесі жазылып, көңілінің хошы да келе бастады. Үй иесінің түйткілді сұрағына да қитықпады.

— Сонша жылқыны қайткенде, қартайған адамға тамақ керек пе, керек. Қусырынып үлгермеген бала бар тағы. Жөні келсе осы жолы өзім де біразының көзін құртатын шығармын, — деді ренішін жасыра алмай.

— Ана қысыр емген тайдан басқасында ет жоқ қой.

— Айғыр ше? — деді шал жұлып алғандай.

— Жылқыларыңыз иесіз қалмай ма? — деді түкке түсінбеген райда анырып қалған үй иесі.

Жігітке ұмсына түскендегі қимылдың өзін ауырсынған сынайлы шал қабағын шытынды да түзеліп отырды. Жан баласына жақ ашпай, жасырып келген жайын осы қазір айтатындай шүйіле төніп, болымсыз езу тартты.

— Сексенге келіп селкілдеп отырса да әке әкелігінен танбайды, бала балалығын қоймай ма деп қалдым ғой. Көзім тайып кетсе бір бұйыртқаны болар, енді маған жылқы мал болып жарытпас.

Кекілік кейіпті келіншектің қалыңдап салып бер-

ген төсегіне жатқанда шалдың санасын сан-сапалақ ой кимелеп, кірпігі айқаспай қойды. Ортаншы ұлының әлі күнге дейін баласы жоқтығын ойлады. «Осылар неге өздеріндей жігітті көрмейді екен? Бейнеті ащы, сонысына қарай жегені қазы-қарта, жал-жая. Тағы өзінің екі баласы кісі жатырқамайды екен». Кенет сонау атамзаманғы өтіп кеткен соғысқа аттанып бара жатқан кезін есіне алды. Тас жолдың бойындағы таныс үй көзіне оттай басылғанда: «Қарауылбек, қош, аман бол!» деп, осы қазір айғай салғандай көзіне ыстық жас кептелді.

Шал бүгін де ертелетіп шықты. Бір белгілі аумақта ғана тіршілік белгісі бардай, ал осынау түтеген суықтан жер мен аспан тұтасып кеткендей айнала мөңіреу шексіздік. Әр-әр жерде көзге шалынған жусанның басы ісініп-кебінгеніне қарамастан селтендеп елпелек қағады. Мұқал жоталар ұшы-қиырсыз сілемденіп, дерегі жоқ қиянға созылып кететіндей. Шал бір бел асып, кішкене жалды тік өрлеп біраз жүрген соң қарсы алдындағы тұйық қалқада бүрісе-бүрісе жайылып тұрған жылқыға кезікті. «Әй, жазғандар-ай, а!» деді. Осы кезде астындағы құнаны кісінеп жіберді. Бастарын жұлып-жұлып алып одырая қарасқан қалыптарынан ширақтықты аңғарды. «Қорықпаңдар, мен бармын ғой» дегендей мойнын доғадай иіп, қасқайып тұра қалған айғырдың ажарына қарап, шалдың көңілі бірден тыншыды. Түндегінің қарасы көп дегені рас екен. «Мыналардың ұзын-саны жиырмадан асып-жығылмасын де әуелі. Бәсе, бөтен жылқылар бастап келген екен ғой, әйтпесе бұлар үйренбеген жеріне тұрмаушы еді». Баяғы әдетіне бағып, шетте саяқ жайылып тұрған қасқа биеге қарай аттың басын бұрды. Екі бүйірі солыққы, қарны салбыраңқы екен. «Алда жазған-ай, ерте буаз-ау, а. Биылша жанын бағып шыққаны жөн еді» деп ойлаған шал қасқа биенің тұсына тақағанда тізгінді амалсыз тежеді. Жазғанның қоңы тайыңқы да еті ояз. Қос құлағын қайшылап, кенет бұған оқыранып қалғанда, шалдың етжүрегі езіле елжіреп, арқасы тұтас шымырлап өтті. «Қайран жануарым-ай!» деді. Аттан түсіп, жал-құйрығынан сипап, еркелеткісі де келді. Бірақ қайтып міне алмайтынынан қауіптенді. Көз көргеннің аты көз көрген. «Ана шіркіндер кімнің қадіріне жетеді дейсің. Шендеріне де жуытпайды». Қасқа бие бір кезде жылқыларға қарай

бет алды. Басқан сайын артқы сүйектері шодырайып шығып, екі саны шалбарлана керіліп-созылады. «Тоқтамай қалған жылы жоқ бейшараның. Он екі құлындады-ау, өзі» деді соңынан көз алмай қадалған қалпы. Кей қатындардың ұсқыны келіспесе де баланы балпанақтай-балпанақтай ғып табатыны сияқты бұл жазғанда да жаман құлын болған жоқ-ау, Мола кәрі, сонда да буаз. Ал ортаншы ұлының әйелі келін боп түскеніне көп болды-ау, бірақ әлі көтерген ештеңесі жоқ». Құла байталдың да ұсқыны нашар екен. Сидиып-ақ қалыпты. Басын кегжитіп алған айғыр ғана бұған бір мезет парық сала қарап бөгелген тәрізденді. Содан мойнын созып жіберіп, басын жыландай сумандатып барып қайтадан қақшия қалды. «Кім болсаң ол бол, мына үйірде ешкімнің шатағы жоқ, өзімдікі» дейтіндей кейпі тәкаппар. Бір кезде қысыр емген тайды, бірен-саран жабағыны үйірден аластағысы келгендей қуып берді. Бүкіл бір қапталының сау-тамтығы жоқ ол да топ жылқының ішіне өңмендеп еніп барады. Түктері ұзара қаудиып, сап түзей қатарласа жайылған жылқылардың арасынан биенің бірі айғырға тұяғын сермеп қалды. «Кімнің жылқысы екен?» деп, тұрқы бөтен карагер биеге ұзақ қадалды. «Өзі жас екен, құйрық-жалы төгілген келісті-ақ бие болады-ау, жануар». Қысыр емген тайдың артқы тұяғына бірдеңе тиген бе, жігі ажырап, қызыл еті көлдіреп, ырсыып қалғанын байқады.

Төске айдамаққа бекінді. «Жөні келсе бөтендерді қалдырармын, қалмаса қайтпекпін, ілескен жеріне дейін ілесер» деп топшылады. «Мұндай суықта айдап кету де оңай емес-ау», — деді тағы ішінен. Жылқыны орнынан дүркірете қозғап, көлденең белге жайлап қаптата бастады. «Қақаған қара суықта жіті қимылдамаса басыңа шығып кетіп жүрер» деді. Осы кезде айғыр бір шетке сытылып шықты. Шарасынан шәлкем-шалыс ұшқынды байқап шал лезде сезік алды. Сөйткенше болған жоқ, айғыр басын шайқақтата келген жағына қарай шаба жөнелді. Қалғандары да осыны күткендей тұс-тұстан жырылып, оның соңынан ілесті. Ал қасқа бие бәрінің кеткен жағына қарай басын кілт бұрып, таңырқаған сыңайда біраз бөгеліп барып, кісінеп жіберді де салқылдап кете барды. Құнанның бүйірінен түртіп қап соңдарынан тұра шапты. Сеңсең ішігінің далбақтаған етегінің қойны-қонышын суық

жел кеулеп, көкірегін көк сүңгі мұз түйреп өткендей тұла бойы тітіреніп кетті. Іші-бауырының қалтырап, тоңазығанын да елемей орағыта алдынан айналып, алған бағыттарынан ойсырата кері қайтарды. Жылқы жарықтықтардың тіршілікке дыбыс бере пысқырыңғандарына дейін көтере алмаған нәуетек шыңылтыр ауа сәл нәрсеге қарш-қарш айрылатындай тырсия шатынап тұр. Қаңсыған қатқақ дүниенің төскейін топылдата төпеген болат тұяқтар дамылсыз сықырлатқанда шыңылдаған ұшқынды дыбыс зыңылдап тынбай ілеседі. Басын кегжитіп ап осқырынып одырандаған айғыр аясы қызғылттанған үлкен көздерін кәдік шалыстандыра ойнақшытып, жан-жағына алақ-жұлақ тастайды. Ара-арасында наразы адамдай бұрылып қараса, сәл ғана жиырылған мойны жуандана тырсиып, тұтаса көрінеді. Қоқаң-соқаңға көшіп, біресе о шетке, біресе бұ шетке шыққанда, бұлтылдап ойнаған жұнтай жұмыр жаясы шықтанып, сүмбіледей жылтылдайды. Бүкіл жылқы шалдың ыңғайынан шықпай жүріп бергеніне қитыға ширыққан айғыр үйірдің алдын кенет кес-кестей тосып, қасқайып тұра қалғанда шал: «ай-һай жануар, ай-һай» деп қатты дауыстап жіберді. Көзін алайта осқырынып, мойнын доғадай иді. Жалын күжірейте жерді тарпып-тарпып қап қойқаңдап тұрды. Бұған тіке шапшитындай бір кезде ышқынып барып жалт бұрылды да құйын-перен шаба жөнелді. Көлденең төбешікке жеткенде басын қақшитып, құйрығын көтеріңкіреп, қалт тоқтап, кісінеп жіберді. Жуастау үйір әлденеден сезік алып қалғандай жалт-жалт қарасып, солай қарай бәрі бірден лап қойды. Шал бір орнында қалшыып қатты да қалды. Баяғы күш-қуатының жоқтығына осы жолы шын көзі жеткендей болды. «Апыр-ау, мынау атты адамды қаға-маға кете беретін түрі бар ғой» деп ойлады. Леп алу қиын мына үскірік суық ауада көңілі құлазыған соң ба, жоқ, шынымен дүние сондай сұрықсыз қытымыр ма, шал сұлық түскен сонау қырат-адырларды тұрмақ, ие бермей кетіп, келген ізімен сырғып бара жатқан жылқыға дейін жатырқап шолды. Баяғы айғыр ғана бұған қыр көрсеткендей басын кегжиткен күйі осқырынып-осқырынып қояды. Бір орнында тұрмай тықырши берген құнан осы кезде шырқырап кісінегенде баяғы соғысқа кетіп бара жатып: «Қарауылбек, қош, аман бол!» деп айғайлағаны ойына сап ете түсті. Тұла бойы қалты-

рап кетті. Сөйткен Қарауылбектің не болғанын кім білсін, одан бері қырық жыл деген уақытың зу деп өте шығыпты. Сондағы немере жеңгесі Қозының шашын жайып жіберіп: «Он тоғыз бастан айрылып, жалғыз қалған тұяқ ең, кенжем-ау, кебін киген келмейді, кебенек киген келеді, жолыңды оңғарсын, жолыңды!» — деп, зар еңіреп жылағанын есіне алды. Шалдың демі жетпегендей қыстығып кетті. Сеңсең ішігінің жағасын айқара ашып, көкірегін қарыс айыра күрсінгенде кеудесін ыстық жалын қауып, көзінен жас ыршып шықты. Осыдан көп жыл бұрын қырғыз асып бара жатып, екі кештің арасында өзіне тұра ұмтылған мыстан кейіпті жайрадан қатты шошынып, баж ете қалғанындай қазір де айғайлағысы келіп кетті. «Қосшыбай деген шалмын, Қосжан деген бала болғаным кім напар дейсің қазір. Осы селкілдеген күйімде туа салғаным жоқ қой. «Тірілердің бәрі әулие деуші еді» жарықтық бір жама ағайыны. Сонда мен де әулиемін бе?» деді кенет өзіне-өзі. Сталинградтың маңындағы ұрыста бес-алты күн қатарынан жаяу жүргені бар. Қанға көрінді ме, сол жылғы суық та қатты-ақ қағынды. Алдыңғы сапта кетіп бара жатқан командирдің есіне бұл анда-санда түсіп кете ме: «Жүзгенбаев» деп дауыстайтын. Бұл дереу үн қатса: «А, значит, живой» дейтін. Бір үрім-бұтақтан жалғыз қалғанымды білді ме екен сонда ол жазған» деп ойлады шал. «Тірі жүргеннің бәрі әулие болса әулие шығар, екі дүниені бірдей тауысып, мойнына қан жүктеген анау Жанәпия да әулие». Ілік-шатыс ойлардың бірінен соң бірі киіп, әрі-сәрі күйде отырған ол аяқ астынан серпіліп, атын тебініп қалды. Жерге топ-топ тиген тұяққа үздіксіз сықырлаған дыбыс қосамжарласа ілесіп келеді. Жолдың тым ұзақ екенін сәттік оймен болжауын болжағанмен санасының бір түкпірінде Жанәпияның кейпі сұлбаланды да тұрды. Осы жолға шығардың алдында сол Жанәпия төсек тартып қалды деп еді. Әнеугүнгі әңгімені ұмытып, көңілін сұрап кіріп шығайын-ақ десе де бір күш тежеп, беттеткізбей қойды. «Бас қосқан жерде менен жақсы жоқ» деп көкірегін өрге айдады да отырады. Ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермейді. Өз-өзінен келіп ұрынды ғой, әйтпесе онда нем бар? «Әй, сен осы ауыл мен төмендегі жылқынан басқа не біліп, не көрдім дейсің, қыстырылмай тыныш отыр» деп басқысы келген жоқ па. «Әй, пәнді, қой енді»

дедім. Төрде отырған жерінен құнжындап тұрмаққа оқталған Жанәпияның шоқша сақалы көстендеп, аясы қып-қызыл көзін тесірейте қадағанда қариялылыққа жуыспайтын зады жақсылық емес суық ұшқын өнменіңнен өтердей еді. Қосшыбай шал Жанәпиямен бетпебет келгендей арқасы өз-өзінен шымырлап: «Кәпірдің ұсқынының жаманы-ай» деді. «Не көріп, не қойды екен сонша?» Көп болса өкімет жылқысын алып, жер аударғаны шығар. Одан Қытайға қашып кетіп, отыз жылдан кейін қайтып оралғаны ма?»

Төске тартқан құнан қараса басын шұлғып-шұлғып қойып, төлеп ұрып келеді. Сәл доғалана иілген мойнының түгі аккіреукеленіп, төгілген жалы сусыл қағды. Тағыда әлденелер кимелеп әлегін шығарды. Орынан қалтаң-құлтаң атып тұрып, мұны тарпа бас салатындай боп біресе Жанәпия ежірейеді, «он тоғыз бастан жалғыз қалған тұяқ ең, кенжем-ау» деген Қозы жеңгесінің даусы құлағына келгендей болады. Қанша белді артқа тастап, қанша қырдың алдында керіліп-созылып жатқанының көлемін ойша мөлшерлегенмен көңілін оған да діттетпеді. Сонау алыста үйіріліп-төңкерілген сағым аумағы кейде аспан мен жерді тұтас алып көлбесе, кейде түйдектеліп-түйдектеліп барып, есіле жазылып кетеді. Көз ұшындағы беткейдің қабағында қимылсыз қалшып тұрған жылқыны шалдың көзі шалды. Қасында жабағы ма, әлдене қараяды. «Алда жазғандарай-а, әл қалмаған соң қайтсын» деді. Жүрек тұсы өз-өзінен шым ете түсті. «Кеудесінде жаны бар қыбырлаған тіршілік иесіне жаманат деген, әйтеуір, бірдей боп келеді екен ғой. Жан-жануарға бұл ашаршылық емей немене енді. Адам баласы өлместің амалын тапқанына кекиіп қалатын не жөні бар? Жарықтық, бұрынғылар айтушы еді, аш боп бара жатсаң бір тоқтығы бар деп, тоқ боп бара жатсаң бір аштығы бар деп. Ойпыр-ой, осы күнгі жұрттың кесірі бас жара ма, тас жара ма? Баяғыда бір үзім нанға зар болған ел бауыр еті баласын жеп қоюға дейін бармап па еді. Сен не көрдің деп кергітін жөні ме, Жанәпияның». Қырғыз асып бара жатқан баяғы шақтың бейуағында өзіне қарай қорбаңдап жүгірген жайраның ұсқынсыз кейпінен шошына баж ете қалғанын ойына тағы да алып: «Сонда қара басып, неге қорықты екем?» деді. Жаңағы екі жылқы жаққа әлсін-әлі назарын салып, бұлдырап қарайғандардың тұм-

сығымен жер сүзе қалтылдап құлап қалуға шақ тұрғандарын сезінді. Көңілі босап, көкірегі қызынды, жан жүрегі сыздап ауырып кетті. «Тіске ілінер түгі жоқ қу тақыршылық заманда ілдәлап жанын бағып, осы күнге дейін жеткен жылқы жарықтық әулие десе әулие. Әй, бірақ жаның да, малың да тастан жаратылған ба деймін. Неше түрлі зобалаң бастан өтті ғой». Қыстың ежелгі мінезіне қанша көндіккенімен шыңылтыр аяздың сұмдық суық лебі шалдың іш-құрылысының қуыс қалтарысын түк қоймай түгел шарлап, көзінің айналасына дейін тастай боп кеткенін де елемеді. Тек бір азынған құлазу сезімі ғана тұла бойын тоңазытатын сықылды. «Баяғы ашаршылықта жылқы қайда, бақашаян, құрт-құмырсқа жоқ болды ғой». «Он тоғыз бастан айрылып, жалғыз қалған тұяқ ең, кенжем-ау» деп зар еңіреп жылап, соғысқа аттандырып салған Қозы жеңгесінің сөзі жадына оралғанда: «Өлген-жіткеннің есебін ала берген бе, жазғаның» деді әуелі жақтырмай. Он тоғыз бас бір әулетке тым көп болып көрінді. Әкесі мен шешесі, бес ағайыны, олардан өрбіген балаларды ойша тізіп, санап қараса, шынында да солай. «Апыр-ау, сұмдық, бір қауым ел болмақ екенбіз-ау. Солардың бірінің орнына мен кетсем әлдеқалай болар еді? Адамның еркіне қойсаң құзғын боп жүре беретін түрі бар ғой». Өткен-кеткен аруақтарды бұрын бұлай ойламайтын шал: «өлеріме көрінді ме, мұным не?» деп бір қойды.

Әкесінің ескі жұртын бір жаз жайлағаны бар. Арыны басылмай тұрып сай-саланың қойнау-қойнауын түгел шарлап, тыным таппаған еді. Жамбастана біткен еңселі тепсеңге көтерілгенде астындағы аты болдырды. Еңіске жетектеп түсіп, қозыкөш жердегі шұғыл бұрылма кезеңге келгенде құранды ерін сыпырып алып, тартпамен бунап-түйнеді де үйіне қарай беттеді. Есіктің алдында тұрған естияр баласы — Дарқан әкесінің беймезгіл уақытта ер-тұрманын көтеріп алғанына таңырқаған күйі:

— Апа, көкем ерін арқалап келеді, — деді қатты дауыстап.

Етжеңді қара торы әйелі есіктің көзінен сығырая қарап:

— Кешелі бері қабағы қарыс жабылып қалып еді, сонысына көрінгені шығар, — дегені де құлағына анық жетті.

Қосшыбай әйелі мен ұлына бір қарап, төрге оза жайғасты. Он үш, он төрт жасар баласы әкесінің ертұрманын арқалап келуінің мәнісіне жете алмай селтип тұр. Әкесі мен шешесіне жалтақ-жалтақ қарағанмен тіл қатуға жүрексінетін тәрізді. Күйеуінің салғырт, сынық жүзіне ұзақ телміріп, жаманатты естуге дәті жетпейтіндей именіп барып, үнсіздікті ақыры әйелі бұзды.

— Атыңа не болды?

Бұл ләм демеді. Ортаға дастарқан жайылды. Жаңағы баласы сырттан самаурын әкелді. Шешесі шыныаяқтарды сүртіп отырып:

— Ана екеуі қайда кетті, жоғалды ғой, шақыршы! — деді.

Шешесінің тынымсыз жұмсай беретініне қабағын кіржитіп, сыртқа атып шыққан естияр бала жіңішке даусын барынша созып:

— Жарасбай, Әнуар, — деп айқай салды да, әкесінен төменірек орынға келіп жайғасты.

Бір кезде бірінен соң бірі ентелеп кірген екі бала бір сұмдық жаңалық айтатын кейіпте бағжия қарап қатып қалысты.

— Күні бойы үй көрмей қайда тентіреп жүрсіңдер?!

— Көке, апа, — десті олар ентіккен күйі.

— Е, не!

— Мына сайда тасқора бар екен, соны барып көрдік.

— Қайда? Өтірік айтасыңдар, — деді үлкен ұлы.

— Нан ұрсын! — Біреуі сенбейсің бе дегендей кеңірдегін қолымен орып жіберді.

— Тек! — деп, шешесі шоршып түсті. — Жақтарың қарысқырлар-ай, қайдағыны қайдан шығарасыңдар! — Сонан кейін бұған бүкіл денесімен бұрылып, алара қарады. — Әтиімнің ескі жұртына келіп отырмыз. Бір мал сойып, құдайы тамақ бермейсің бе? Әруақтар дәмететін шығар! Осыларды қайбір жетісіп жүріп көрдік дейсін, — деді.

Ішіп отырған шайын кілт доғарған Қосшыбай үндемеген бойда сыртқа шығып жүре берді. Тасқораға кешелі бері келуге жүрегі дауаламаған. Қазір қарсы алдындағы тік текшені жалдатып шығып, құлама жартастың тұсына келді. Енді, міне, әкесі мен шешесінің, бауырларының табандары анық тиген араны ба-

сып тұр. Көңілі босап, көзіне жас үйірілді. Әкесі шыға келетіндей елегізіп, айналасына алақ-жұлақ қарай бастады.

Жер өзгермейді дегенмен анау аңдыздаған тік жоталар аласарып, шөгіп қалғандай. Ал күн көзінен бой жасыра алмаған күнгей тастарының оңған түсі тым сұрқай. Лыпасының сау-тамтығы жоқ кәдігімгі дуанадай ұсқынсыз. Бесқоныстың жұмыр тік шоқысы ғана «осы өңірдің бары да, нары да өзім» дейтіндей маңғаз. Мал аяғынан таптаурын болған сызық-сызық, тарам-тарам жолдардың түпкі арқауын әрең ажыратып алған Қосшыбай: «Жердің құты қаша бастапты, малды қалай болса солай жайып, өрістің түте-түтесін шығарып жіберіппіз. Мына терең сайдың өзегін жарып өтетін жалғыз аяқ жол бар еді. Көзден тайған көп нәрсе көңілден де кете ме?» деді. Аспанға шапшыған Бесқоныс шоқысына түйсетін Күшікбай сайының құлдилаған тұйығына ұйысқан көлеңке бұйығы әрі самарқау.

Күнгейі жадағай, жалаңаш, теріскейі қалың ну жыныс екі сайдың ортасындағы тасқорадан көз алмаған күйі селтиіп тұрды да қалды. Анау еңіске астасқан жырада имене аққан бұлақ бар. Ал тасқора салбыраңқы жартасқа сұғына қаланған. Әуелі ұра қазылып, содан текшеленсе керек. Қожыр тастар пышақтың қырындай өткірленіп, жерге жапсарласа тамыр алып бітісіп кетіпті. Күнгей мен теріскейге бірдей салынған қойды көздегенмен Қосшыбайдың көңілі басқада. Шалқайған төскейдің беткейінде бүлдірген терген бала болдым дегенге қазір өзі де сенбейді. Қой көздерінің қарашықтары бір мезет ерекше жылтырап өтті. Әкесінің ең кенжесі екенін ойлады. Ертеден қара кешке дейін бүлдірген теріп жеп аузы уылып, тамаққа зауқы соқпай, жүрегі айни беретін. Шолжандау өскен бұл тасқора аузының қырына шығып алып, қоймай жылайтын. Қапсағай денелі, атжақты қарасұр әкесі есіктің көзінде тұрып, шүңірек көзін кенжесіне шүйілте қадайтын.

— Кел, әй, кел! Жылқының майына тары шылап берсем сап басылады. — Тымырайып алған бұл әкесінің жылы лебізін қасақана тағы күтетін. Қарқарадай кіршіксіз аппақ күндігімен одан сайын сұңғақ көрінетін шешесі шалының елпектеуін жаратпай:

— Тоқалыннан туғандай осыңды елден ерекше серкештеп, бөле-жара беретінің не? — дейтін. — Бәйбішесінің сөзін құлағына қыстырмайтын әкесі — майға шыланған тарыны ұсынып, жұбататын.

«Бес ағайынды емес пе ем, қайда кетті бәрі?!» деп орнынан ұшып тұрғанда жүрегі аузына сыймай демігіп кетті. Еркінен тыс күш ылдига қарай итермелел, дедектеп жүгіре жөнелді. Тасқораның жартасқа сұғынған тұсына жете бере шалынып жығылды. Қолын тірей қалмағанда тұмсығымен жер сүзетін еді. Тас жырған алақаны удай ашып, тызылдай бастады. Оны да елемеді. Жүйе-жүйесі босап, егіліп жылап жіберді. Парлаған жасы жүзін айғыздап ағып, тікенек жирен мұртына мөлт-мөлт ілініп қалды. Дел-сал бойын жия алмай, қимылсыз отырды да қойды. Мұжылып, кетілген тұстарға қарап, біраз жылдан соң тасқора белгісінен түк қалмайтынын ойлады.

Шалдың ойы әлденеден бөлініп кетті. Көз талдырар ширатыла есілген бұлыңғырдан басқа төңіректе көңіл желпінтер жылт еткен ештеңе жоқ. Құнанның қырау тұрған қылшықтарына көзі түсті. Тынымсыз бұлтылдап ойнаған бұлшық еттері қыстың қытымыр ызғарына сыр берместен шиыршық атады. Өрге қарай омыраулай өршеленіп ұмтылған жас мал басын оңды-солды бұлғаңдатып, сәт сайын пысқырығанда — жайсыз дыбыстан гөрі кісіге ес болатын сарынды аулап, көңілі түсініксіз елегзи бастайды. Андап қараса, Қопаның ұлан жазығына да жетіпті. Мұншалықты жерге жаңағыдай ойлар алданыш болып келгеніне бір жағы қатты таңырқады. «Көтердім елу бір пұт кірдің тасын» деп арасында ыңылдап ән салды. Сталинградтың түбінде баяғы командирінің: «Жүзгенбаев, Жүзгенбаев» деп дауыстайтынына дереу үн қатқанда, оның: «А, значит, живой» дейтіні санасында жаңғырығып өтті. «Живойымыз живой ғой», — деді шал кенет өзіне-өзі.

Әкесі, одан үш ағасы бірдей өлген жылы бұл Орыс бұлағының төменгі сағасындағы Көктекшеде жаңадан құрылған мойынсеріктің азын-аулақ малын бақты. Ендігі бар мият тұтатын Бөлеген ағасы жаңадан ұйыса бастаған жатақта дуал там соғып, сонда тұрды. Шешесі соның қолында, ал мұның соқа басы ғана. Андамұнда жайланып барып, жатып-жастанып қайтып жүретін. Осындай күндердің бірінде Бөлеген інісінің қамсыз-мұңсыз тірлігіне сәл налығандай:

— Күнкөріс қалай болар екен, бидай дегенің ырымға жоқ. Ұраға тығып қойған соңғы қапты кеше ұрлап әкетіпті. Сенің жүрісің мынау, арғы-бергіні бір мезгіл ойламайсың, — деді. Анасына келіңкірейтін аққұба жүзі толқулы сәтін жасыра алмай тебіндеп шыққан бояудан өңі қып-қызыл болып кетті. Жалт-жұлт еткен қарашықтары зәрлі ұшқын атады. Мынандай сөздің төркініне бірден дендей алмаған Қосшыбай әуелі қипақтап қалды. Ағасының нені меззеп отырғанын білмей дал. Әудем уақыт жауап тосқан Бөлеген бір кезде ауыр күрсініп, мұны барлап сынай қарады.

— Мені алаңдатып жүрген ойдың не екенін білесің бе?

Тіке өңменіне қадалған жанардан дәті шыдамай, бұл көзін тайқытып әкетті. «Бұл кісінің не білгені бар?» деді ішінен. Бөлегеннің сұлуша келген жүзі қуқыл тартып, қалың қара мұртының бір талын әлдекім жұлқып тартып қалғандай жыбыр-жыбыр етеді.

— Әкем айтушы еді, әуелі пиғыл-ниетің бұзылмасын деп. — Даусы бір түрлі қарлығып шықты. Сұсты қалпынан айнымай шарт жүгініп отырды. — Не көрінетінін кім білсін, күннен күнге тарынып барамын.

Қатпа қара келінінің суық райынан қаймыға бастаған шешесі ұлының сөзін жаратпағандай қабағын күйзеле шытынды.

— Тек, онысы несі! Ер жігіттің басына не келіп, не кетпейді. Одан да құдайдан түп-тіршілігінді сұра.

Бөлегеннің әйелі басын жұлып алып, енесіне жалт бұрылды.

— Қаптың түбіндегі тары таусылған соң топырақты обарсың.

— Қарағым, саған сөйлеген жоқпын ғой! — Шешесінің иегі кемсеңдеп кетті.

— Сөйлемесең, жайыңа отыр!

Ағасының жер шұқылап, үн-түнсіз қалғанына қатты қорынған бұл: «Мына жүзіқара байғұс анамды әбден ақ тұқыртып тастаған екен-ау» деп ойлады.

— Қарлыға-ау, сонша не болды...

Бұған бүкіл денесімен жалт бұрылған жеңгесінің жүзі түтігіп, сыны қашып кетіпті.

— Шешеннің тілеуін тілемей-ақ, тыныш отыршы, қарағым. Шалын, үш баласын бір жылда жұтқан бұл мыстан сендердің де әлі арттарыңда қалады, асықпа.

— Болды енді, сй, тура... — Бөлеген шыдай алмай сөзге киікті.

— Сен өлік немеге не жоқ, одан да бір қап тарыға не болмадың ба, — деп, күйеуіне шабаланып шыға келді. Орнынан атып тұрған Бөлеген:

— Жоғал, арамқатқыр! — деп айғай салды.

— Өлмесең өмірем қабындар! — деп, Қарлыға бұрышта ойнап отырған екі баласын дедектете жетектеген күйі сыртқа алып шығып кетті. Тоқтатпақ болып ұмтылған бұған Бөлеген ақырып тастады да, даусын бір түрлі бәсең шығарды.

— Барсын, атасына нәлет, содан-ақ көрдім, — деді де бұрыштағы домбырасына қол созды. Бұрауына келіп тұрған болса керек, ащы-ащы дыбыстарды үстемелетіп жіберді. Ыңыранған баяу саз тамылжыған тәтті әуезге ұласқанда шешесі де, Қосшыбай да елтіп кеткендей тым-тырыс. Домбырасын оңтайына алып, құнжың қаққан Бөлеген өзін бүтіндей дүниеден окшаулап, қара жанына жарқын сарыннан ғана демеу табатындай тым бейілді. Күйлі-мұңлы әуен жаңадан соғылған дуал тамның ылғалына сіңіп, одан сайын жұмсарып шығып, құлаққа жағымды естіледі. Осы кезде Қосшыбай анасы жаққа назарын еріксіз бұрды. Әр адымын санап, кербез басатын бір кездегі тәкаппар, сәнсалтанаты келісті бәйбішеге шешесі мүлде ұқсамайды. Опалаң-топалаңы шыққан мына үйдің кір-қоқысынан бойын аулақ салып, өлсем — отырған орным киелі дейтін көзжұмбайлыққа көшкенінен ғана бұрыннан бойында қалған кесектік байқалатын тәрізді. Көкайыл келіннен беті қайтып, қайраны таусылып, біржола қаракетсіз қалған ұлынан түңіліп біткен шешесінің қой көзінен тіршілікке деген жылт еткен ынтызар нұр білінбейді. Тырсия керіліп тұратын кимешегінің жақтары сәлпілдеп бос қалыпты. Түсі оңып кеткен өрнек кестелеріне дейін айырып болмайтындай — баттасқан кір. Арып-ашып, азып-тоза бастаған анасының ұсқыны Қосшыбайдың жүрегін сыздата ауыртып өтті.

— Апа, аға, мен Ілеге мал айдасып барып қайтып келейін, оған дейін күндеріңізді көре тұрыңыздар.

Шешесі үн қатпады. Тартып отырған домбырасын кілт доғарған Бөлеген інісіне таңырқағандай бағжия қарап, қабағына кірбің үйіре құнжиып, домбырасын қырғызшалап ашумен ұрғылай бастады. Жылауық үннен шекесі шыңылдап кеткен Қосшыбай одан әрі тұра

беруге дәті жетпей сыртқа атып шықты. Анасы мен Бөлеген ағасының қатты қажыңқы кейіптері көз алдынан кетпей көңілінің шырқы бұзыла берді.

Араға екі-үш күнді салып Қосшыбай қайтты. Тырс етіп тамшы тамбаған сұрқай жаз. Жер-дүниенің бәрі құп-қу. Бүкіл өңір буалдырлана шаңытып тұрады да алады. Сарайды ашпайтын бір аңызға құрғақ леп кенесін кептіріп, шөліркетте береді. Мойынсеріктің азын-аулақ малын совхозға өткізгенде ондағылар бір қадақтай арпаның ұнын, бір дорба талқан, бір-скі бөлкені қоржынға салып беріп аттандырған-ды. Шүкіршілік еткен Қосшыбай: «өлмегенге өлі балық, мұны қау жап біткенше ар жағында бір жақсылық та болып қалар» деп өзін-өзі демеп қойған.

Ел отырықшылыққа айналып, тары егіп, мал ұстап шаруаны оңдай бастағанда салық дегеннің түрі көбейіп кетті. Қап-қап тары, азын-аулақ біткен мал да мойынға салынған борыштың бодауына кетті. Сұлтан сияқты әпербақан белсенді шықты. Бұрындары адамның жуасы көрініп еді, қолына билік тиісімен-ақ, құдай сақтасын, кім көрінгеннің басына әңгіртаяқ ойнатып, Сұлтанқұл — Сұлтанқұл батырға, одан Сұлтан төреге айналып жүре берді. Ел байғұс не істесін, қалған-құтқан азықпен қысты шықпа жаным шықпалап әуірімдеп өткерді. «Өлмеген құлға келді жаз» деп арқаны кеңге енді салайын дегенде екі ортадан құрғақшылық килікті. Қосшыбайдың санасын кенет үрей билей жөнелді. Қоржындағысы — мықтағанда он күндік қана азық. «Қарлыға айтпақшы: қаптың түбіндегі бітсе топырақ обамыз ба, қайтеміз?» Жеңгесі екі баламен кімге барып сыймақ? Алматыдағы төркінің сағаламақ па? Аузын балапандай ашқандарды қазір кім жақсы көрсін? Апам мен ағамның халі нешік?» Мыңсан ойдың түп-тұянына жете алмай дал. «Шама барда қырғыздағы әкесінің ескі жегжатын іздестіріп көрсе қайтеді?»

Шолаққарғалы өзенін жағалап отырып, қасқа жолдың өкпе тұсынан бір-ақ шықты. Осы сәт сабыр-тағаты таусыла көңілі алып-ұшып, тізгінді үсті-үстіне қағып, тебіне бастады. «Дүние бір қисық жол бұрандаған» деген сөз көкейіне әлдеқалай оралды. Сонымен алданып, біраз жерді артқа тастапты қараса. Үлкен бекеттің қарасы мен мұңдалап көріне бастағанда — әлдекімнің тауды бетке алып қыбырлап бара жатқа-

нын көрді. «Шалық тиген біреу болмаса елсіз тауға лаға ма?» деді. Қарайламай кете беруге дәті бармай, амалсыз бұрылды. Желе жортып жетсе — сакал-шашы аппақ қудай қария. Мұның аманына селт етпей бедірейген күйі қалып, бір кезде ішке үңірейіп кіріп кеткен көзін өңменіне тіктеді де дереу тайқытып әкетті. Қарсы алдындағы арықтан аттап кете алмай жүрексіне кібірткік-кібірткік басып барып тура көмейіне жеткенде іркіліп тұрып қалды. Қосшыбай дереу атынан түсіп, қолтығынан демемек боп ұмтылғанда тартыншақтап, әлсіз бұлқынды. Соның өзін әлжуаз дене көтере алмай тәлтіректеп құлап кете жаздады. Жөнделе нықталып тұрған соң бұған тіршілік белгісі жоқ үңірейген көзін төндіре түсіп:

— Көсегең көгеріп, көрпең ұзарғыр, жағың түскенше жамандық көрмегір, бағанағы есегімді өзіме қайтарып берші. Айдалада арам өліп қаламын ғой. Болмаса, тура осы арада өлтіріп кет те көм, сауабым тиеді, — деді. Әл-дәрмені біткен соң даусы да талмаусырап шығады. Тірі аруақтай қалтылдаған шалдың алдында Қосшыбайдың аза бойы қаза болды. Қанша сыр бермейін десе де өнбойынан үздіксіз діріл жүгіріп, дегбірі қаша бастады. Қоржынға асып-сасып қол салды да нанның орауын тарқатып, үлкендеу үзімін жұлып алып шалға ұсынды. Ешқандай ықылас білдірмеген шал қайтадан жалбарынуға көшті. Түсіндіріп, жөнін айтудың реті жоқтығын ұққан бұл нанды қолына ұстатты да, атқа қонды. Бір белгілі аумақтан жаңылмай аспанда қарақұс қалқып ұшып жүр. «Құзғын деген сұм адамның бойынан күш-қуат кете бастағанын қайдан біледі екен?» деп ойлады. Біраздан соң артына бұрылды. Шалдың сұлбасы нысана обадай қалқып әлі тұр. Ал баяу қалқыған қарақұс шеңбер ауқымын кішірейте қарияның дәл төбесінен торуылдауға көшіпті.

Қарсы алдынан және бір қарақұстың қопан етіп ұшқанын көргенде жүрегі су ете түсті. Асығып жетсе — жасамыс әйел отырған күйі көз жұмыпты. Кішкентай екі баланың бірі — етпетінен де, екіншісі — шалқасынан сұлапты. Жаңағы құзғын шалқасынан жатқан баланың екі көзін бірдей шығарып, үңірейтіп тастапты. Қосшыбай көңілінің жүйріктігімен емес, бір сұмдық түсініксіз қорқыныш арқылы жол бойы мұндайдың әлі көп кезігетінін сезді. Сөйтсе де аялдамай жү-

ріп кетті. Жол-жөнекей қарай жығылған адам екен. Кейбір жазғандар осы өлімнің өзінен құдды ыңғайсызданғандай жүзін көрсетпей ішке тыға жайғасыпты. Бір қартаң әйел тура жолдың үстіне қылжия жығылыпты. Мұны жүзін жасырып, көміп кететін біреу кезігер деген дәмеге жорыды. «Құзғын-қарға мен қорқау қасқырлар бір жырғаған екен» деген ой санасында қылаңытып өтті. Шытыр жеп, іші кеуіп өлген малдай әр-әр жерде теңкиіп жатқан адам. Тірі қалғаны болып қыбырламай ма екен деп қарағыштап келеді. Дүниені өлік иісі алып кеткендей. Іш дүниесі де кеуек, қуыс. Тіршілікте ешқашан мағына болмаған тәрізді. «Манағы бейшара шал арам өлуден неге сонша қорқады? Пенде баласының өлімге дейін өзімшіл болғаны ма?» Осыдан үш-төрт жыл бұрын Жананияның әкесі Мүлкібайдың алты жүз жылқысын қазынаға алып, өзін жер аударған кезде елдегі ағайын тәңірдің жазуы осы деп ұйғарған. Сонда Мүлкібай жарықтық: «Қарагер айғыр жылқымның құты еді, соны өзіме қиыңдар» деп өтінді. Оған Сұлтан одан сайын қағынып, айғырды дереу ұстатып, ерттеткізді де өзі мініп алды. Қатты қорынған Мүлкібай аруақ, құдайды атап, еңіреп жылап жіберген еді. Қалыс ағайын жаппай жерге қарасты. Қарагер айғыр Сұлтанның айбынын асырып, айдарынан жел естіріп жіберді ме, көп ұзамай орта шаруаға да ауыз салып, қырына ала бастады. Бұлардың да киелі санайтын құла жорғасын тартып мініп, қызылмай ғып зорықтырып өлтірді. Сонда бұл да өгіздей өкіріп жылаған. Ойлап қараса, ол — ит басына іркіт төгілген заман екен ғой. Адам баласының осындай күйге ұшырайтынын білгенде Мүлкібай қарагер айғырға бола сақалды басымен жылар ма еді, жыламас па еді?

Өзінен-өзі елегізіп, айнала төңіректі жатырқай шолған шалдың сиықсыз суық дүниеден іші-бауыры қалтырай азынап, құлази жөнелді. Тырсия ісініп-кебінген шыңылтыр шыны аязға топылдаған тосаң дыбыс сіңбестен айдалаға лаға қаңғып, түк таппай ақыры жолаушыны қара тұтып, құлағының түбінде сықырлап шуылдады да тұрды. Шымырлаған сағым көз алдында жыбырлап, түйдек-түйдегімен қордаланып қарауытады. Үйірде жүрген жерінен құла жорғаны ұстап мініп, Қопаға дейін тоқтамай шапқан ақикөз Сұлтанның жындысүрей кейлі қазір қарсы шыға келетіндей

атқактап соғып кеткен жүрегі аузына тығыла берді. Ақкөбікке малынған жануардың шарасына сыймай атырыла айналып кеткен көзі қып-қызыл. Енеден жаңа туғандай қалталақ-қалталақ етіп, шатқаяқтап тұрған құланы ылаушылардың біріне ұстата салып, жөніне кете барған Сұлтанның сондағы порымы өрт сөндіргендей еді. Бір-екі жеті алынбаған сақал-мұрты тікірейіп-тікірейіп, шешек дақты сұр жүзі қатқактап әбден шөлдеген кісідей түтігіп кеткен. Дегбір таппай ақилана ойнақшыған қоңыр қарашықтары нысанаға діттеп қадалған уақытта тіксінетін зәрлі уыттан гөрі ештеңенің мәнісіне бармай тұра жүгіретін әпербақандықтың кәдік ұшқыны жылт-жылт ететінін байқаған. Бір болыс елге белгілі құла жорға қорқырап құлап жатқанда: «Иттің балалары, маған ат әкеліндер» деп Сұлтан тепсініп шыға келіп еді. Жылқысын алып болған соң Мүлкібайдың өрен-жаранын алдына салып айдап, ұра-ұраны қоймай тінтіп, тықтырған алтын-күмісін іздетті. Ақыры түк таппайтын болған соң Мүлкібайдың бәйбішесі мен келіндерінің ұрқырап-шұрқырап жылағандарына қарамай білезік, сырға-сақиналарының бірін де қалдырмай сыпырып алды. Басты жарып, көзді шығаратындай Сұлтанның сондағы екпіні қатты еді, ойласа. Ылаушыны да күндегісін күнде өзгертіп, атты да солай ауыстырып мінеді. Сонодайдан Сұлтанның қарасы көрінсе-ақ, жұрт жан-жаққа бас сауғалап, безіп кететін. Кәрі-құртаң, қатын-қалаш, бала-шаға демей бастарына қамшы үйіріп, алдына салып бір шыбықпен айдайтын. Үйден үй қоймай тінтіп, ұраға тығылған астықты арбаға басып ап, есіктің алдындағы уақжандықтарды айдатқызып әкететін. Аш өзектеріне түспей тұрып босып жөнелген жұрттың біразы аман қалды. «Көппен көрген ұлы той», не болса да тәуекел деп жылы орнынан қозғалмағандар қырылды ғой, не керек. Әй, көрінде өкіргір Сұлтан-ай!» Шал осы бір қарғысын дауыстап айтып жібергенін сезбепті. Ыза-кек те емес, өзегін өртеп өтер өшпенділікке де ұқсамайтын бір шарасыздыққа тап болған шал ештеңені ойлауға зауқы шаппай басын бұлғандатқан күйі жүрді де отырды. Көкірек тұсы қызына ашынып, әлдене деп тіл қатса — қақырап-қақырап кететіндей ауырсынғандық бар. Селт етпес сұлқ түскен дүниеден де жерініп, денесі дел-салдана марғау тартты. Кенет: «ақыретке барасың не деп, төре?» деген Сүйінбай

ақынның сөзі ойына сап ете түсті. Құнжындап иығын қозғап, ерге жөнделіп отырды. «Сұлтан ақыретке не деп барды екен?» деді кекесінді мырс етіп. «Елдің қарғысына қалғандар түбінде соның зауалын тартпай қоймайды деуші еді, ештеңе жоқ, Сұлтан да өлді, екі кез кебін мен елден топырақ бұйырды. Одан артық оған не керек? Әй, сол Сұлтандарыңның қорықпағандарына қарағанда ақырет дегенің әшейін жай нәрсе шығар?» Ел тойынып, ауқатын түзей бастаған жылдары мұның Алматыға жолы түсті. Райымбек атаның бейітінен былай Тәшкен көшесінің төменгі сағасы онда қаптаған мола. Ал маңайы қазіргідей ел жоқ, қаңыраған қу дала болатын. Мал өткізіп келе жатқандағы баяғы құқайдан қалай шошыса, бұл жолы да сондай сезіністі басынан өткерді. Мұрын тұратын жер аңғалсаңғал сәңкиіп, көздерінің орны үңірейіп кеткен бас сүйектер ырсыып әр жерде жатыр. Тек енді-енді жидіп, сыпырыла бастаған шаштардың іріп-шіріп кетпей осы күнге дейін сақталғанына бұл бір жағы қатты таң қалды. Саудыраған қу сүйектердің тұсынан өтіп бара жатып, әйтеуір, сұмдық сезік алғанын біледі. Адам баласының бас сүйегі мұншалықты ұсқынсыз болатыны бұрын ойына тіпті кіріп-шықпапты. Аңдап қараса, көр біткен ойылып-опырылмаған, бүп-бүтін. «Сонда бұлар осы жерге қалай келіп қалды?» деуін дегенмен, Алматының көк базары ашаршылық жылы қайыршыға толып кеткені жөніндегі естіген әңгіме кенет есіне түсті. Бір қу қарынның қамы үшін біреу онда балгерлікке көшсе, келесі біреу құмалақшылықты кәсіп қылыпты. Сөйтсе де бәріне бірдей бір жапырақ дан қайдан табыла берсін, көше-көшеде ісініп-кебініп жатып өлген ғой көбі. Иістеніп, бүліне бастаған соң осы маңайға сүйреп әкеп тастағанға ұқсайды деп ұйғарды ақыры. «Екі дүниені бірдей тауысса да кәріліктен жеңілмей қақан қаққан Жанәпия сол жылдары менің орнымда болса не істер еді?» деп өзіне-өзі сауал қойған шал лайықты жауабын таба алмай, дал бола бастады. «Әй, дегенмен де Жанәпия да тегін жаратылмаған пенде шығар, бөтен елде жүргенде өліп қап, көмүсіз қалса қайтер еді? Дәм тартып тұр ғой, әйтпесе елге оралуы да екіталай нәрсе». Сексенге таяп селкілдеп тұрса да аттан түспей өстіп жортып жүргенін шал әжептеуір тәубе етті. Қыстың көзі қырауда әйел ал-

ғалы жатқан кіші ұлының жөнсіздеу қылығына ашуы келмей: «Бәрі жан тоқшылықтың аркасы» деді.

Иә, со жолы жартоғанды бойлап өскен қалың талға атын бекітті де, қоржынын арқалап, Бөлегеннің үйіне қарай беттеді. Ұзынағаш өзенінен бөлінген кішкене тармақша су құлдыраңдап баяу ағып жатыр. Дөңге шығып, жан-жағын шолды. Тас төбедегі шаңқиған күн қуарып құлазыған дүниенің одан сайын апшысын қуырып, күйдіріп-жандырып барады. Оқшау төбенің басында қалшия қатып қалған әйелге көзі түскенде денесі тітіреніп, кәдіктеу қалпынан бір жама-натты сезе жүрегі тынышсыз соқты. Шешесі мен ағасын көргенше байыз таба алмаған Қосшыбай ылдым-жылдым жүрді. Әйелдің тұсынан өтіп бара жатып қараса, екі ұрты суалып, арып-ашқан. Аясы қып-қызыл көздерінің уытынан қорыққан Қосшыбай:

— Амансыз ба? — деді.

Әйел селт етпеді. Қосшыбай аң-таң. Қылтаң еністе аузы күн шығысқа қараған жертөлени көріп, жалмажан соған жетіп барды. Есіктің көзінен ішке еңкейе кіре беріп, маңдайы тасқа тигендей қалт тоқтады. Бойы мұздап шымырлай жөнелді. Төргі бұрыштағы ересек бала қабырғаға жабыса түсіп, жарық дүниеге сыртын бере жан тәсілім етіпті. Әлденеден секем ала артына жалт бұрылып еді, көзі шарасынан шыға атыздай болып кетіп, шынғырып жіберуге шақ қалды. Бұдан көз айырмай қадалған қалпы қалт-құлт басқан әйел жақындап төніп келеді. Жертамның аузындағы ала-көленкеде кейпі мамырлап жылжыған аруақтай. Желкесіне қарай жылжыған жаулығынан қобырап шығып кеткен шашы жүдеу өңіне одан сайын суық рең беріп, сұстандырып жіберіпті. Үрейі ұшқан Қосшыбай артына қарай шегіншектеп:

— Шешей, — деді денесіндегі тоңазыған дірілді баса алмаған күйі. Тарамыс денесін сүйрете қыбырлаған әйелдің қып-қызыл көзінде шалықты сәуле ойнайды. Алқа-салқасы шыққан бітімінде ой-аңғардан тұқ жоқ.

— Шешей, не істейін?

— Өлікті не істеуші еді?!

Қосшыбай кідірместен іші-сыртты тінтіп жүріп күрек тапты да, тысқарырақтан барып көр қазуға кірісті. Жаз бойы жауын тимеген жер — кесек-кесегімен опырылмайтын тас шемен. Зор күшке түсіп қазып бі-

тірді де, жертөленің аузында қимылсыз тұрған әйелдің қасына барды. Әйелдің ұсқынынан бастапқыда құты қашып, үрейлене берсе, қазір бәріне үйреніп, көндіккен көнбістікпен қарайды.

— Әке мен бауырлардан айрылған сен бір мұңдық, бала мен байдан айрылған мен бір мұңдық. — Мұң-наласын шағатын адамы енді табылғандай әйел көз жасына ерік берді. Бір уақытта сап тыйылып, ақырын тіл қатты. — Әй, қарағым-ай, жылағанмен ештеңе орнына келмейді екен. Пенде болған соң ойлайсың, үш жарығымның ең болмағанда біреуі тірі қалса деп. Құдды қоскіндік болған қозыдай тыпырлап-тыпырлап шетінен өлді де қалды.

Бұдан кейін үндемей томырылып бедірейген қалпы балаларына беттеді. Бұл да соңынан үн-түнсіз ілесті. Өліктерді екеулеп жүріп сыртқа шығарған соң қазылған шұңқырға бір-бірлеп жайғастырды. Балалардың беті топырақпен жабыла бастағанда-ақ әйел ессіз шыңғырып жіберді. Осы бір азапты сәттен тез арада құтылғысы келген бұл тез қимылдады. Төмпешікті үйіп боп күректі жерге тастағанда екі қарының ұйи салдырап қалғанын сезді. Әйел де тыншып, бастапқы безерген кейпіне көшіпті.

Қосшыбай одан ары көп кідірмеді. Бөлегеннің үйіне барған соң алдағы тіршіліктің қамын ақылдасып алуды ұйғарып келеді. «Түнеугүні тұлданып кеткен жеңгесі сабасына түсіп, қайтып келген шығар?» деп те үміттенді. Артына еріксіз бұрылып қараса, отырған орнынан әйел әлі тапжылмапты. «Бір жылы сөз айтып, жуатпағаным болмады-ау» деді.

Бөлегеннің үйіне кіріп келгенде бұған басын көтеріп қарамаған шешесі бір уыс болып босағада бүрісіп отыр екен. Мұрнына мұнки бастаған өткір иіспен қоса дуал тамның көктенген ылғалды лебі де келеді. Домбыраны тартып-тартып шаршаған Бөлеген ұйқтап та кетіпті. Қосшыбай бір сұмдық болғанын бірден сезінді. Жан-дүниесінің терең түкпірінде бұғып жатқан күйзелістің өре түрегелмегенінен қуыстанса да: «Адам жаман ойға жүйрік болатынынан, бәлкім, сөйтетін де шығар?» деп, өзін бір жағы ақтап та қойды.

— Бұларыңыз не, апа?!

Жалт етіп бір қараған сәттегі анасының реңі сұпсуық екен. Көзі түп-тұяны жоқ, тұңғыық жұмбақ. Бөлегенге жалма-жан тұра ұмтылды. Көзі мағынасыз

алайып кетіпті, жүзі көкпенбек. Булығып, үні шықпай қалған Қосшыбайдың көкірегі кенет сұрапыл қызына жөнелді.

— Апа! — деп, жанұшыра айғайлап жіберді. Дуал тамның қабырғасынан үгітіліп түскен сарғыш топырақ құрым киіздің үстіне төпелеме үйіліп қалыпты. Адам барлық жағдайдың үстінде төңірегіндегі нәрселерді көзі шала беретініне іштей қатты танырқағанмен дүниедегі сорлылықтың бәрі бір өзін ғана төңіректеп, шықпай қойғандай сезінгенде Қосшыбай еркінен тыс әрекеттерге бара бастады. Домбыраны лақтырып жіберіп ағасының кеудесіне басын қойып, тың-тыңдап көрді. Құдды жүректің соғысына елтігендей бірер уақыт қыбыр етпеді. Тар қапастың ішінде тұншығып өлгенше құдайдың кең жерінде аяқ-қолыңды еркін соза жан тапсырған әлдеқайда жақсы екендігі санасында қылаңытты. Сол сәтте анасы жаққа жалт бұрылды. Бетінің шалбарланған бос еттері салбырай түсіп, шүңірейген көздері көңілсіздікке толы. Анасының дәл қазіргі кейпін кенет қауқар-қуаты таусылып, ұша алмай шоңқиып шөгіп қалған кәрі құстың бейшара кейпіне ұқсатты. Неге болса соған көндіккен сұмдық құлықсыздықтан шошынып кеткен Қосшыбай ақылынан алжасқан кісіше шешесіне қарай жамбастап жылжыды. Жақындап келгендегі аңдағаны анасының жанары қып-қызыл екен. Қимешегінің жағынан қобырап шыққан шашы аппак. Өне бойғы үнсіздік тұнғық түнекке шым-шым батыратындай санасы қараңғыланып, көз алдындағының бәрі шымырлап есіле жөнелді. Байқаса, шешесі өзіне қадала қарап қалыпты. Қызылы кетпейтін шырайлы ажары қазір күп боп ісініп, былшықтанған көзінің аласы лайланып тұманытады. Бастапқы қадала қараған кездегі жанарынан жөргегінен бергі етене жақындықты танығандай болғанда жүрегі өрекіп соғып, шекесі шыңылдай жөнелді. Одан ары бөгелуден жүрексінген Қосшыбай сыртқа ақырын шыға берді.

— Мені де бірге көмгін, — деді шешесі осы кезде. Бұл осында келгелі тіл қатқаны бұл. Буыны беки қоймаған сәбидей қолын ербендетіп, сыртты оралымсыз нұсқаған кезде негі кемсеңдегенмен көзінен жас шықпады.

Бөлегеннің жиған құрал-саймандарының ішінен күректі алып, жер тамның тұсындағы төбешіктен көр қа-

зуға кірісті. Шегінен шыға ашуланған кезде қариялар: «Көмусіз қалғыр» деп қарғыс айтады деуші еді. «Жарықтықтар-ай, өйтіп назаланғандарының түбі жаман болатынын білмеген ғой, білсе, олай деп айтпай қалсын». Жарқ-жұрқ еткен күректің жүзі жерге қаршкүрш тиіп, шыңылдап миын шағады. Безгегі ұстаған балаша Қосшыбай да дамыл-дамыл селк-селк етеді. «Бауырым-ау, ақ жуып, арулап көме алмағанымды кеш! Топырағың торқа болсын!» — деді. «Мына жалған дүниені тәрк ете баз кешіп кетудің бір жолы өлім болса — ол алыс емес, ұзамай бәріміз қайта табысамыз» деген ой көкейіне берік орнығып алды.

Жер біраз қазылған соң айналасын қырнап, тегістеп боп Бөлегеннің денесін алып шығуға ішке кірді. Өліктің жанына барып бүктүсіп отырған анасы: «Сен әлі жүр ме едің» дегендей басын көтере сап Қосшыбайға ажырая қарады. Тұрғысы келіп ұмтылып та қалды. Әуелі денені алып, қазылған көрдің жиегіне апарып қойды. Содан кейін шешесін ертіп шықты. Өлікті бесікке бөлейтін нәрестедей қол-аяғын жазып жатқызды. Шошайып отырған шешесіне қараған сайын тыңнан киліккен жаңағы бір ой қара жанына әжептеуір демеу болатынын сезді. Бір кезде әлі бітіп, талмаусыраған шешесі қолын ербендетіп аласұра арпалысып кетті. Қосшыбай қасына батылсыздау барып, алғашқы топырақты ұсынды.

— Мені де тастап жібер!

Үздік-создық шыққан даусы бір түрлі қарлығыңқы. «Ойпырмай, екеуміздің ойымыз бір жерден шыққаны ма сонда» деді тағы іштей. Сөйтсе де ұсынған топырақты алған ана қолдарын әлсіз шошандатып, жылжымаққа ұмтылды. Қолтығынан сүйемелдеп жақындата түскенде уысындағы топырақ Бөлегеннің денесіне суып төгілді. Шешесін орнына қайтып апарып, өзі де бір уыс топырақ тастап, баппен қимылдай бастады. Ағасының жүзі көрінбеуге айналғанда: «Апыр-ау, мен не істедім?» деді. Төрт адамды бір-екі сағаттың ішінде көміп үлгергенін ойлағанмен қимылынан танбады. Төбесі кәдімгідей шошайып шыққанда күрегін сылқ еткізіп тастай салды. Демін ауыр алған сайын қолқасын от қауып, кеуде тұсы удай ашып барады. Басы ауған жаққа тентіреп кеткісі келетін ниеті жеңсік бермейтіндей көрінді. «Сонда бұл дүниеде кімдер қалмақ?!» деді кенет өзіне-өзі. Әлі қанша адамның шы-

рағы өшіп, көзі жұмылатынын ойлауға да дәті жетпеді. «Жұт — жеті ағайынды» дегеннің өзі осы екен-ау» деді. Қосшыбай мазасыздана шешесіне жалт бұрылды. Өзінің өлім сағатын көмбістікпен күтіп алуға тас бекінген анасы басымен жер тіреуге шақ қалыпты. Мұның өлуге де хақысы жоқ екен-ау, ойлап қараса. «Жан тоқшылықта айтылған сөздердің бәрі өтірік» деді бір кезде. «Күйік деген адамды өлтіреді демеуші ме еді. Шешем болса шоқиып отыр. Мен — көр қазушы болып кеттім. Өлген ешқайсымыз да жоқ». Дәл осы сәтте әлдене деп үн қатпаса тынысы бітіп, қыстығып кеткен Қосшыбай:

— Апа! — деп, айғайлап жіберді.

Тіпті даусы өзіне жат естілді. Бағанадан іштей арпалыса булығып, аласұрғандықтың бәрі сыртқа шыққан кезде анасының алдына өкіре сұлап түсті. Қанша уақыт жатқанын да білмеді. Орнынан тұрмаққа оңтайланғанда шешесінің тарамыстанған арық сауақтары бет-жүзін сипап өткенін сезді. Басын жұлып алса — жүдеп-жадаған қорқынышты кейіп өзіне төніп келеді екен. Осының алдында ғана жат сезім иектеп, жанын жегідей жеген күдік бәрі лезде ұмыт болды. Шама-шарқы қаужыраған шешесін ес тұтып, серпіліп, сергиін деді. Тағы бір пәлеге ұшырамай тұрғанда Қырғызға жылжып кетуді ойлап, сүйретіле көтерілді.

Анасының қолтығынан демеп, біраз жерге дейін жетектеп көрді. Соның өзіне тұла бойы дірілдеп, қалтақтап еңтігіп кетті. Бұл сұрымен жер өндімейтінін білді. Қоржынын бір иығына асынып, арқаламаққа ұйғарды. Шамасына қарамай шешесі бұлқынып, қарсылық жасап бақты. «Әй, шіркіннің кеудесі-ай, тура баяғыдай» деп ашуланып кеткен Қосшыбай қышап тұрып арқалағанда-ақ зілмауыр салмақ белі мен тізесіне түскенін бірден сезді. Былқ-сылқ еткен анасының денесін ұстау оның үстіне ыңғайсыз екен. Қарақұсы ұйығандай көзі қарауытып, шымырлай жөнелді. Белі сынып ауырып, тізелері қалтырағанына қарамай ақырын-ақырын жүрді. «Сүйегі ауыр екен-ау, жарықтықтың. Әкеміздің әлпешін көп көріп еді, содан да шығар? Әйтпесе бұ кісінің нәр татпағанына бірталай күн боп қалды-ау. Аузына кішкене талқан салып қою керек еді, бір дем алғанда көрерміз. Әуелі атқа жетіп алалықшы, содан бір бұйыртқаны болар» деп

ойлап, қаракөтермедегі жартоғанға қарай беттеді. Бір кішкене аралыққа жүргеннің өзінде маңдайынан бұршақтанған тер алқымына құйыла бастады. «Кішкене жер жүре түсейін» дегенмен де шамасы жетпеді. Шешесін жерге қоя салып, ентіккен күйі қисайып жата кетті. Бір ыңғайда кішкене жатса-ақ шілденің тапжылмайтын күні тиген тұсын күйдіріп, ойып түсетіндей тым ащы. Басы зеңіп, көзі талып кеткен Қосшыбайға дүние қап-қара сағым боп есіліп, жер шыркөбелек айналып бара жатқандай көрінді. Маңдайымен жер сүзуге шақ қалып отырған шешесінің болымсыз тербеліп қоятынын аңдады. Қоржынның аузын шешіп, бір уыс талқанды ап дауыстап ұсынғанына бірақ селт етпеді. «Алсаңызшы, апа, кішкене қуат болады» дегеніне де көнбеді. Уысындағы талқанды не істерін білмегендей біраз іркіліп барып, бір кезде аузына ытып жіберді. Күтір-күтір шайнап, сөлін тілімен үйіргенде тандайына татып, бүкіл жан-дүниесі тіршіліктің сиқырлы нәрін тойымсыздықпен қажетсіне түсті. Көкірек сарайы ашылып, көзі шырадай жанды. «Шешемді осы жерде қалдыра тұрып, атты алып келсем қайтеді?» деді кенет. Тұтқиылдан басына келген осы ойға қуанып кеткені сонша, атып тұрды да қоржынды иығына асына салып, жартоғанды тікеден-тіке бетке алды.

Атақонысқа барып, бір-екі күн қалған-құтқанды талғажау қып тыныққан соң, ары — Қырғызға аспақ. Күйіп кеткен бүкіл өңірден мына жыра ғана аман қалғандай көкпеңбек. Жайыла тарбиып өскен талдың сарғыш жапырақтары тынымсыз елпелек қағады. «Ат әбден тойынған шығар?» деді ішінен. Ұйысқан қалың шөпке тағы бір сүйсіне қарады. Ат жуық арадан көрінер емес. «Төмендеп кетсе керек» деп өзекті бойлай іздеді. Ұшты-күйлі жоқ. Көлденең қара көтермеге шығып, із шалды. Бір кезде тұс-тұста шашылып жатқан ер-тұрманға ұшырасты. Терең жыраның тұйығында бауыздалған аттың қаны жерге көпіршіп сіңіп, көбігі ғана қалыпты. «Осыншалық қырсық шалатындай төңірге не жазып едім?!» деді тістеніп.

Сұрлана түтігіп кеткен ұлының пішінін көзінің астымен бір қарап, кемпір жайына көшті. Анасының ажарынан бақуатты тұрмыстың бұрынғы белгілерін іздестіріп әлек болатынына өзі де қайран. Көзінің қызыл еті өсіп, қыр мұрны қоңқая зорайып кетіпті. Көйлегінің тігістері ыдырап, болбыраған бос еті әр жерден

жылт-жылт етіп көрінеді. Ұлының әлем-тапырық жүзінен секем ала бағжаң етіп бір қарады да, лезде үйреншікті кейпіне енді. Тіршіліктің ыстық-суығына бірдей көндіккен шешесінің осы сәтте тағы бір жаманатты пайымдағандай жүзіне ой іріккенін анық байқады.

— Балам, адамзат баласына кесір жақпайды деуші еді. Жасымда айпау-шайпау сөйлеп, дуалы ауыздардың қарғысына ұшырасам керек. Бөлегеннің қолына бармағанда ол өлмейтін бе еді, кім білсін. Енді сен кет, қарайлама. Көмусіз қалсам да тастағын. Жан сауғалап, қайткенде тірі қал!

Қолтығынан ақырын демеп, көтеріп тұрғызған ұлына әлжуаз қарт әйел таңырқай қарағанда өңіндегі қансөл жоқ тым бозарыңқылығынан Қосшыбай тосылып қалды. «Жол-жөнекей өліп қалады-ау» деп ойлады. Қоржыннан тағы да кішкене талқан алып ұсынып еді, дәмнен құдды шошынған кісіше үрпиіп қарады да қойды. «Мұнысы несі?!» деді. Бағанағы жұмырына жүк болмаса да ашқарақтанбады. Шешесінің салмағынан жүрегі қатты шайлығып қалыпты. Жүрелеп отырып, арқасын тосқанның өзінде ішінен қасарысып ұмсынбай қойса екен деп тіледі. Бірақ әлсіз қолдар мойнына оратыла кеткенде не істерін білмей бірер сәт шоқиып отырды да қойды. Жаратушы құдайға ма, жоқ, мынау жалған дүниеге ме, әлде арқасына мініп ап жүруін үн-түнсіз күтіп отырған шешесіне ме, сұмдық ашуы келіп кетті. Әлденеше ұмтылып барып орнынан тұрып, шайқалақтап-шайқалақтап барып түзелді. «Бұл жарықтықтың сүйегі сонша неге ауыр болды екен?» деді тағы. Бір қиян түкпірге жету үшін сабыр-шыдамды тауыспай, түбін, ақырын күту ғана қу жанға демеу болатындай көрінеді. Бар діттеген ойы — әке жұртына жету. Іш дүниесі бос, қуыс қалғандай төтенше қызынып, шекесі шыңылдап, көз алды қарауытып кетеді. «Осының бәрі аштықтың салдары шығар? Мұндайда тамақты тоя жеуден де қорқасың. Ертеңгі күніңді не күтіп тұрғаны тағы белгісіз».

Қосшыбай ой жетегіне еріп, бірқатар жер жүргенін сезбепті. Сәл демін алды. Жолдың енді ылғи өрге тарта беретіні есіне түссе бітті, көңілі кобалжи бастайды. Қақпатастың екі ортасындағы жалғыз аяқ жолмен тік өрлегенде күркірей аққан Ұзынағаш суының сарыны қалмай ілесті де отырды. Арғы беткейдегі жартастардың қара айнадай жалтыраған беттері шаңқиған

күннің сәулесіне шағылысқан сәтте жан-жаққа өткір сәулелер шашырайды. Биік сүйір шоқыны көлеңке алқымдай бастапты. Тау өңірінің қойнау-қойнауы біртін-біртін шымырлап күнгірт тартса, бүкіл жаратылыс салғырттыққа көшеді. Сәл жүрсе бітті, дымы құрып дем алатын Қосшыбай ай туғанша Орыс бұлағына ілігуді көздеді. Ары қарай Күшікбай сайына тұмсық тіреу онша қашық емес. Тек қалжырауға бой алдыртпаса болғаны. Енді шешесі мазасын ала бастады. Ауыр кісі аркасында сәл тыпырласа бұл өз бойына ие бола алмай қалып, тәлтіректеп кетеді. Даусы жұмсақ шыққанымен сөзі уытты. Ұлының мұнысы құр бекершілік екенін ұқтырғысы келе ме, жанға жайсыз тиетін қайдағы бір сөздерді теріп айтады. Бір мезгіл тыншығандай көрінгенмен сөзге қайтадан кіріскенде Қосшыбай өзін әрең-әрең ұстайды.

— Сори қалың балам-ау, қу шешенді қайда апара жатырсың? Ақ сүтімді ақтауға тыраштану ма, сенікі. Әдірем қалсын. «Жаман еркек тірі болса алтын қасықпен су ішеді» деуші еді шал. Менің орныма сол әкенді көтерсең жараспаушы ма еді. — Шешесі Қосшыбайдың арқасында тағы тыпырлап, босанғысы келіп жүлқынып бақты. Шамасы келмей шарасы бітіп, қайта қимыл-әрекетсіз қалды.

— Әйтеуір тірі қалуынды ойлашы.

Жоталар барған сайын ыздиып, «мына жазған пенделердің мұнысы несі» дегендей анталап қаумалауға айналды. Өркеш-өркеш өр Қосшыбайды әбден титықтатып-ақ тастады. Сөйтседе «көш жер дем алмай бармасам ба, қарап тұр» деді тістеніп. Бет жүзін тер жауып, тынысы ауырлап жетпей бара жатса да қисая кетуді көксемеді. «Тек апам сөйлемей қоя тұрса екен» деп тіледі.

— Көрсеткен ұшпағың сол болса, таста мені, қинама жанымды, — деді дірілінен айнымайтын бір әлсіз дауыс.

Қосшыбай амалсыз тізе бүкті.

Қоңырқай тірліктің іргесі сетінегелі көп уақыт болған сияқты. Бүкіл бір үрім-бұтақтан қарайып жалғыз қалам деп тіпті ойламаған екен. Көлеңке қоюлана түскен сайын айнала жаратылыстың айбыны аса түсіп, шоқылар мен жалдар аяқ астынан еңселеніп кетті. Қыбырлаған тірлік иелерінің қаракеттеріне барлығы да шекесімен қарайтындай. Жалғаннан жан жүрегімен жерінген шешесі басын төмен тұқыртып алып-

ты. Құр сүлдесіне әрең ие болып, қимыл-әрекетсіз бүг-
жиіп қана отыр.

— Апа!

Ұясына кіріп бара жатқан күн сәулесі бұлар отыр-
ған еңістің шоқысына емін-еркін төгіліп өтті. Сай-
сайдың бұлың-бұлыңына көлеңке толық бекініп алды.

Көзінің айналасы көлкілдеген ісік шешесі осынау
өңірді тумысында көріп тұрғаны осы тәрізді жатыр-
қап, бір түрлі кәдік қарайды. Сонау даладан тауға
арқалап көтеріп келген тіпті бұған да қайуана қазақ-
тай көз қиығын екіұшты тастайды. Айғыз-айғыз әжім-
дері өрмекшінің торындай тарам-тарам. Шөжіп-шөгіп
бір уыс болып кішірейіп кеткен шешесіне жүрегі езі-
ліп, елжірейтіндей босаң күйге тап болды. Кенет ана-
сын мола күзеткен байғызға ұқсатып, өз ойынан өзі
қатты қуыстанды. «Шама-шарқы біткен адам әлде
санасынан шатаса ма» деді Қосшыбай. «Әйтпесе, туған
шешені дәл өстіп ойлайтын не жөні бар?» Осы ойдың
жетегіне ілесем деп ештеңе байқамай қалыпты. Қа-
раса шешесі тонқалаң асып құлап жатыр. Бірден тұра
ұмтылуға да құлқы шаппай іркіле беріп, орнынан ақы-
ры ауыр көтерілді. Бүкіл денесі салдырай ұйып, құры-
сып қалыпты. Қол-аяғын жазып, шешесінің қасына
кібіртіктеп келді. Тұрғызып, буынын қатайтты. Осы-
ның бәрінде ләм деп тіл қатпағанынан секем алған
Қосшыбай шешесінің жүзіне шүйіле төнді. Іңір қараң-
ғысында ана пішініндегі құбылыстарды аңғаруға ты-
рысқанымен еш нәрсенің байыбына бара алмады.

— Мола күзеткен құзғынға неге сонша үйіріле бе-
ресің, балам? — Даусы сергек шықты. «Жаңағы бір
ойымды дауыстап айтқаннан саумын ба?» деді ішінен
таңырқаған күйі. Сөз айтуға батылы бармай арқасын
жүрекіне тосқанда ұмсынбаған күйі сүлесоқ тұра
берді.

— Апа, жүрелік, — үні бір түрлі толқып шықты.
Ауыр-ауыр сөздерді еститіндей құты қашты. Әйтсе де
шешесінің басы арқасына еппен тигенін сезгенде әупі-
рімдеп тұрды да, біраз аралыққа әлтік-тәлтік басып
барып түзелді.

Кешкі салқынды төске алғандықтан ба, үздіксіз жү-
руге көшті. Дәржі сайының етегіне тақағанда Орыс
бұлағын қуалаған жалғыз аяқ жолмен қайта табысты.
Ара-арасында тізесін бүгіп, демін алғанмен ата жұрт-
ты нысана тұтты да, соған барып бір-ақ жығылуды

көздеді. Қанша уақыт өткенін де білмеді. Белі сынып ауырып, екі қары бірдей талып, сілелеп бітті. Бір кезде шымырлаған тас қараңғы түннің етегі түріліп, қараңқұраң көзге айқын шалына бастады. «Өлмеу парыз. Бір үрім-бұтақтан тұқым-тұяқ қалмау деген не сұмдық» деді.

Тік тепсеңнің етегіне аяқ басқанда жанын жегідей жеген ойлардан пышақ кесті тыйылып, сергек адымдады. Алдындағы көлденеңнің арғы саласы — мұның ата жұрты. Туған өңірі көңілінде сайрап тұр. Өрге тырмысып шығып, тура тасқораны бетке алды.

Шешесін жайғастырып болған соң беткейден қурай теріп келді. Екі тастан ілдәлап ошақ жасады. Беліне байланған шәугіммен су әкелді, от жақты. Бір уыс бидай талқанын шылап, бір үзім нанды майдалап турап қойды. Бағанадан бергі бейғамдығынан шошынып кетіп, анасы жаққа жалт бұрылды. Басын тік көтеріп отыр екен. Ай тас төбеге таяп, дүниедегі екеуара қыбырлаған тіршілік иесіне мейірім-шуағын мол төге елжірей толысып, қызқұлактанып үлгеріпті. Қосшыбай шешесінің тұсына еппен сақ басып барды. Ағыл-тегіл жылап отырғанын көріп тосылып қалды.

— Апа, неге жылайсыз?! — Шешесі ләм демеді. Ал Қосшыбай бір өзгеріс барын аңғарды. «Құдай-ау, тағы бір жамандығыңды көрсете көрмеші!» деп жалбарына бастады.

— Апа! — Даусы оқыс ышқынып шыққандықтан ба, күнгеі беткейдегі жартас қаңғыр-күңгір жаңғырығып өтті. Жақсы сәтінің шырқын алғанын жаратпағандай ана ұлына ұзақ тесілді. Ай сәулесі мен оттың жарығына шағылысқан жүзі алаулап көрінеді. Қарқарадай күндік орап, аппақ кимешек киетін, әр адымын санап басатын баяғы бір анасын танығандай Қосшыбай абырап қалды.

— Жай әшейін, әкенді ойлап отырмын, — деді бір кезде. Үні анық, сергек шықты. — Жан бар жерде қаза бар деуші еді, дүниенің алдын болжап, кесіп-пішіп жүріп, бізді жұртқа тастап кеткеніне налимын.

Емеурінін ғана білдіріп, астарлап сөйлейтін дәуіріндегі қалпына тез көшкеніне қайран қалған Қосшыбайдың анасына деген сезігі күшейе түсті. Аштықтан да, өлімнен де құдіретті бірдеңе бардай, бірақ ол не, біле алмай әлек.

— Балам, несібе-ырзығың таусылмасын, — деген сөз-

ге селт етіп, жалт бұрылса, шешесі шалқалап құлап бара жатыр екен. Жан ұшыра тұра ұмтылған Қосшыбай:

— Апа! — деп айғайлап жіберді. Қарауыта бедірейген жартас мұның ышқынып шыққан даусын сол күйі қайталап, әр тұстаң қаңғыр-күңгір еткен тосаң дыбыс әудем уақыт өшпеді.

Нақ осы сәтте шалдың шекесі шыңылдап, көз алды буалдырлана қарауытып кетті. Шайқатыла тербетіліп барып ерге түзеліп отырды. Сеңсең ішіктің зілдей салмағы өне бойы екі нығына түскендіктен бе, қарына дейін талып, тұла бойы бөлек-салақ салдырап қалыпты. Шешесін сол тауға арқалап апарған жолы бар-жоғы он сегізде екен ойласа. «Әй, дегенмен шаршадымау», — деді кенет. Қайткен күнде аман қал деп аманаттап кеткен шешесі мұның бұл күнде жетпістен асып, сексенге таяғанын қайдан білсін. Бұл ой жетегіне ілескелі бері бір тебінбепті. Құнан бір сыдырғы төпел келеді екен. Шаңытқан тұман сейіліп, дүниенің барлығы көз мөріне анық басыла бастапты. Суық ауада ұшы қиыры жоқ қырат адыр бүрсеңдеп тербетіліп тұрғандай. Бұл ылғи төтені көздеп, діттеген жеріне қия тартып отырғандықтан көлденең көк аттыға ұшыраспады. Бірді-екілі қойшы-қолаң кезіккенімен бұрылмай жүре берді. «Біреуі өстіп мал бақса селкілдеп отырған мен жоқ, бір шетіне жарамас па ем» деді. Ортаншы ұлы Жарасбай сонда тасқораның жанында мұның егіліп жылап отырғанының үстінен түскенін кенет есіне алды. Қып-қызыл боп жасаураған көзін көрсеткісі келмей жасырып, абыржыған күйі:

— Ана тасқораның шетіндегі кішкене төмпешікке қарашы, — деген.

— Тік тұрған қалақ тастың жанын айтасыз ба?

— Иә, сол жерде әжең жатыр.

Жарасбай үлкен кісідей томсарып, біресе әкесіне, біресе тасқораға жаутаң-жаутаң қараған. Әлденеден қаймыққандай бір кезде бұйығы тіл қатты.

— Өлген адамдар қайтып тірілетін болсашы!

Қосшыбай қызарған көзін ұлына тіктеп, қабағын күйзеле шытты.

— Балам, өлгендердің қайтадан тірілуі қайбір жақсылық дейсің. Екіншілей бұлай беталбаты сөйлей көрме.

Еңістегі жылғаға құлдилап түсіп, арғы бетке өрме-

леп шықты. Ұлы жаңағы орнынан жылжи қоймапты. «Осы баламның бойынан Белегеннің қылығы ұшырасады» деді ішінен. Мына бір терең аңғарда өзінің құлындағы даусы талай мәрте шырқырап шыққан екен-ау, ойласа.

— Балам, жігіт болған кезде мына жерге келіп тұруды ұмытпа!

— Жарайды, көке, — деп еді сонда Жарасбай.

Одан бері де отыз жыл дегенің зу етіп өте шығыпты. Балама бір жайды мұқият аманаттап едім деп бұл ойламапты. Дәуде болса Жарасбай да оны ұмытып кеткенге ұқсайды. «Қайта ана дәлдүрдігім тәуір» деді шал. Жөні келсін, келмесін: «Үлкен атамның жұртына барып келгенде болатын еді» деп тұрады. Сонысына да рақмет. Осы күнге дейін жұрттан бөлініп, саяқсып жалғыз қалатын кездері неге көп болды екен мұның? Бұрын үш баласын бір бөгде зұлмат қыршынынан қиятындай қатты сескенетін. Қазір де жүрегі кеудесін ұрғылап, жиі-жиі соқты. Үйірге қосылмай, тек соны қара тұтып, маңайлап жайылып жүретін жылқы болушы еді. Шал қазір өзін нақ солай сезінді. Дегенмен де мұның балаларының не білгені бар? Жоқ, бұл алжиын деді ме? Бір тараншы шалдан балаларының қайсысын онды көресің деп сұрағанда: «Қайсысы өз бетінше күнін көріп кетсе, сол жақсы» деп еді. «Өз бетінше кім күнін көрмей жатыр? Ит екеш ит те... Ал мұның үлкен баласы біреуге жақаттығым тие ме деп ойлай ма екен осы? Ана ортаншысының шыр-пыр болып жүргеніне қарағанда көкірегінде саңлау болғаны ғой».

Шал жолға атпен қанша шығып жүрсе де өткен-кеткенді бұрын-сонды бұлай таусылып ойламайтын. Бұл жолы әйтеуір түсініксіз күй кешіп келеді. Бұл кезде көз ұшындағы таудың сонау теріскей қолтығынан белгісіз тараптың тұңғиығына гүмп беріп сүңгіп кетуге ыңғай танытқандай күн жер бауырлап барады. Ертеден қара кешке дейін атқа отырып, арғы-бергі дүниені көп ойлағандықтан ба, шалдың іші қуыс қалғандай азынап тоңазн береді. Бір мезет алданыш тұтқан күн өлімсірей қызарып барып, бұлт бере бой жасыра қалған сәтте іңір шымыр-шымыр қонақтай бастады. Қаптал-қапталдың қары кіршігі жоқ аппақ тартып, үйіріліп-төңкеріле жалт-жұлт етіп көзді арбайды. Көңіл деген шіркіннің жөнсіз нәрсеге алданаты-

нына шал қайран. Нақ осы жолдың үстінде біреу жақсылық айтатындай аяқ астынан жүрегі лүпіл қаға соғып кетті. «Бәрінен бұрын Самсыға жетіп алайыншы» деді.

Самсыдағы ескі жегжатының үйіне ел орынға отырған кезде келді.

— Ойпырмай, әйтеуір, жеттіңіз бе, енді болмаса қорқайын деп ем. Бәсе, мұндай уақытта жылқыны айдап келу тұрмақ, салт кісінің жол жүруінің өзі киын, — деп, ескі жегжатының баласы шалдың асты-үстіне түсіп, бәйек болды.

— Бәрін бүлдірген айғыр...

— Ол сіздің көзін құртатыныңызды білген ғой. — Жегжатының баласы қуақылана күліп, істің жөн-жосығын білетін шаруақор сыңайда шалға бірауық тесіле қарады.

— Ата, осынша жолға атпен жүріп, қалай ішіңіз пыспайды. Сонда не ойлап отырасыз?

Ішіп отырған шайын кілт доғарып, мына сұрақтың не китұрқысы бар дегендей бір нүктеге сазара қадалды. Оңтайлы жауап таба алмай жүзіне қиналыс іркіп, бір-екі дүркін ырғатыла тербетіліп алды.

— Өткен-кеткенді ойлағаннан басқа не бар, — деді солғын ғана. Жаңағы сұрақ түйткіл боп көкейінен әйтседе кетпей қойды. «Шынында да өмір бойы ат үстінде келемін. Бұрын не ойлап едім, бүгін не ойладым? Мынау зады жаман адам болмайды-ау. Менің ана балаларымның аузына осындай сөз неге түспейді екен? Ананы өйтсек, мынаны бүйтсек деп олар шаруаны сөзбен тындырып тастауға шебер. Алғашында бұл соған әжептеуір алданған жоқ па.

Қол-аяғы ұйып, сыздап, денесі ауыр тартқанын елемей шал ертелетіп тұрды. «Оразаныңды ашып кетіңіз» деп жегжатының баласы жата-жабысқанына да қарамай: «Тәңір жарылқасынын» айтып, атқа қонды. «Әлгілерге бір-екі күнге ғана деп ем, әй, безілдеп-ақ жатқан шығар?» деді. Жылқыларды айдап келіп, тұқымын тұздай құртамын деп тепсініп кеткеніне қарай соқа басының сымпып қайтқанынан ыңғайсызданып-ақ келеді. Төменгі жақ пен тау арасының суығы бірдей секілді. Кешегі көз талдыратын мұқал жоталардан гөрі кең-молынан сөгілген сайлардың аңғар-аңғары әжептеуір қалқа, ықтасын екен. Жоқ, әлде бір-екі бел-

дің ар жағында ауыл тұрғандықтан ба, көңілі біржола тыншыды.

Сәске шамасында шал үйіне жетті. Ішігінің етегі жер сызып, денесін зорға сүйретіп ішке енгенде дабыр-дұбыр әңгімелесіп, шай ішіп отырған балалары мен келіндері атып-атып тұрысты. Шал тапжылмаған кемпіріне назарын суық тастап, қабағын қинала шытынды. Шешінбекке ыңғайлана бергенде оқ тиген шынтағы тоқ ұрғандай дыз ете қалды. «Ойбай-ай» деп екі қолын түсіріп жіберді. Тұра ұмтылған балаларының біріне: «Қоя бер!» деп даусын сыздатып шығарды. Көп жайды онша ерен санай бермейтін Әнуар:

— Көке, әкел жеңіңізді мен тартайын, — деді. — Ортаншы ұлының сиқы қитығыңқы, ал үлкені — Дарқан бұл қайда барып, қайдан келді дейтін сыңайда аңқайып қалыпты. «Заман мұнда мынанікі. Жылқының етін жеп отырып, жемей-ақ қояйын деген осыны көрдім» деп ойлады шал. Ұзын-сонар ойдың ұштығына жете алмаған кейіптегі кемпірінің кескіні сазарыңқы. Әбден қаталап шөлдеген кісідей шайын сораптап ұрттайды. Бұл төрге асықпай баппен жайғасты да бажайлап балаларына қарады. Әңгіменің ау-жайын байыптағанмен «қосып-алар ештеңем жоқ, бәрін өздерің біліңдер» дейтінге ұқсайтын қашаңғы қалыс мінезіне бола ма, шал, әйтеуір, үлкен ұлын көп ойламайды екен. Бір-екі жаман күшігі бар. Енесі жаққа қайта-қайта еңкейіп, әлденелерді сыбырлап айтып, анда-санда күліп қойып отырған анау осының әйелі. Ал Жарасбай бір ойдың ізбініне түсіп, содан дерек таппағандай қалшия шақшиып қалыпты. Жел қақпаған дөңгелек кескіні боп-боз. Шашының маңдай тұсы аппақ болып кетіпті. Босаға жақта бес биенің сабасындай кең-мол пішілген әйел — келіні. Қабағы әлденеден қабаржулы. «Қайтсін, ойында әр нәрсе бар ғой» деді. Осы кезде кемпірі бұған көз қиығын немқұрайдылау тастап, лезде тайқытып әкетті.

— Жылқың қайда? — Біреу естіп қоймасын дегендей даусын ақырын сақ шығарды. Аяз сорып, ісініп күреңіткен жүзін кемпіріне тіктеген шал езуіне ызбарлы кекесін үйірді.

— Бәрін айдап әкеліп, қораға қамадым, шетінен бытырлатып соя беріндер!

«Ұзақ жолда қалай ішіңіз пыспайды, сонда не ойлап отырасыз?» деген жегжатының баласы құрлы жоқ

болды-ау, бұлар». Аяқ астынан кеудесін ашу-ыза кептеп, демі жетпей бара жатқан соң алқымындағы түймесін ағытты.

— Әй, жылқы тұрмақ қара басым бар ғой, қара басым әрең жетті осы жерге! — деп, шал айғайлап жіберді де дереу сап тыйылды. Қашаңғы әдетіне бағып, үнін соза жайлап шығарды. — Саған жылқы керек, менің өлген-жіткенім бәрібір ғой.

Жөнсіз жерден осылай жапа шегетініне қорынған кемпірі жыламсырай үн қатты.

— Жылқыны айдап келем де, сатып көзін құртам деген өзін. Сонда маған не қыл дейсің. Бір жерде құдай ұрып құлап, қатып қалып жүрсе елге не бетімізді айтамыз деп үш күн бойы ұйқтамай аласұрып шықтым.

— Жарайды, қойыңыздаршы енді, — деп, ортаншы ұлы сөзге килікті. — Бәсе біздің үйдің ісі осылай ылғи керісінше жүруші еді. Сексендегі шалды тентіретіп, ит өлген жердегі жылқыға жібереміз, қақаған қыста қатын аламыз, енді біріміз маған не істе дейсіндер деп жайбарақат отыра береміз.

Бұл сөздің өзіне еш қатысы жоқтай кіші ұлы бейқам отырған сияқты еді. Орнынан қалай лып етіп тұрып кеткенін де байқамапты. Қара торы жүзі түксіе сұрланып, Жарасбайға ежірейе қарады.

— Әйел ал, әйел ал деп құлағымның етін жеп, енді былай шыға келетіндеріңді кім білген.

— Есі дұрыс адам осындай қыстың көзі қырауда қатын ала ма, күн жылы, жер қарада қайда қалдың, соны айтшы?!

— Бүйтіп зарлап-қақсап той жасағандарың құрысын сендердің, — деп, Әнуар жұлқынып шыға келді.

Жарасбай әлдене деп тағы тіл қатса ашуы ерік бермей еліріп кететінінен сезіктеніп, тығылып сазарды да қалды. Бұйығы райынан бір айнымайтын Дарқан назарын ешкімге тіктемей төменшіктеп, өзімен-өзі боп отырған. Қағынып-ұшынып кеткен Әнуарға ақырын басын көтеріп, түксііңкі әлпетпен шытынып қарады. Екі жерде селтіе шошайған келіндері ештеңенің мәнісіне бармағандай бірін-бірі сұраулы жүзбен бақты. Дөңгелек үстелге екі қолын жайып сап, балаларына шарасыздықпен қараған кемпірдің шырайы алабұрта күренітеді. Бұларды бәтуаға шақыруға оқталғанмен есіл сөзінің зая кететінін алдын ала біліп,

сол үшін тек іштен тынғандай боп отыр. Шал кенже ұлының ұсқынына қарап таң-тамаша. Шабына от түскендей секіріп, шошаңдап кетудің түк реті жоқ еді, бірақ анау дәйек таппай тықыршып, ақыры Жарасбайға түтіге төніп келді.

— Менің қашан, қай уақытта әйел алатынымда шатағың болмасын сенің! Алатын қатындарыңды алып, жасататын тойларыңды жасатып алған соң, енді, әрине, бәрібір сендерге.

Көздерін кең ашып, ошарыла таңырқаған Жарасбай бір сұмдық әділетсіздікпен ұшырасып, жүрегі қан жылаған қиналысты реңге енді.

— Сен бізбен теңсің бе, жиырмадан енді-енді асқанда үйлендік. Онда әке-шешеміздің қуаты қайтпаған кез. Ал сен отыздан асқан жігітсің, кішкене алды-артыңа қарап, жағдайды ойлауың керек емес пе?!

Тап бір түк түсінбес көрліктен түніліп кеткендей Әнуар күйзеле басын шайқады. Осы кезде кемпір қалыс сөзді айтуды міндеті санады ма, араға, әйтеуір, күтпеген жерден қилікті.

— Бәрін құдайдың бұйрығы біледі. Мұның да бір нәсібі бар шығар. Оған бастарыңды қатырмай-ақ қойыңдар. Аманшылық болса көресіңдер ғой, әлі ақша да табылады, жылқы да келеді, той да өтеді.

Бір мезет үнсіздік орнады. Осының алдында ғана қағынып-ұшынбаған сияқты Әнуар басалқалы. Әңгіменің арты насырға шабатынынан сескенгендей Дарқан түкпірде сөлііп тұр. Өзінің сөзі бәрін сабасына түсіргенге жорыған кемпір сәл алға ұмсынып, дөңгелек үстелге екі шынтағын сүйеді. Көздерінің алды ісініп, екі беті домбыға бастаған шалдың жел қағып, суық сорған жүзі қарақошқыл тартыпты. Әуелі ештеңеге мән бермегендей өзімен-өзі отырған. Бір кезде басын кегең еткізе жұлып ап, кемпіріне көздерін алайта қадады.

— Осының, әйтеуір, бұйрығы мен несібесі келіп бітпеді. Қелсе келсе-ақ екен сол, мына суықта құлазыған қу далаға тентіремей үйде тыныш отыратын.

Ақшия жалт бұрылған кемпірдің қара торы кескіні күреніте шымырлап өткенімен ұстамды қалпын жоғалтпай шалды ішке тарта мамыражай тіл қатты.

— Әй, байғұс-ай, білмейсің ғой, жаның да, малың да, дүниен де маған құралып тұрғанын.

— Құралып тұрса тап, кім қой деді саған! — деп шап ете түсті шал.

Осы шаңырақтан өрбіген өздері де, дүние-мүліктің барлығы шешелеріне құралып тұрғанынан кәдік алып, көңілдеріне төтеннен сезік кіргендей үшеуі үш жерде селтиіп тұрды да қалды. Томсырайған Дарқанның тоңмойындау әлпеті жанағы әңгімеге парық салып пайымдауға келмейді, тек рас-өтірігін айыра алмағандай қиналыс бар. Әнуардың түп-тұнық көзінің мөлдіреген шарасы әдемі қара торы кескініне дүниені кеңінен толғап ойлайтын саялылықты сыйлайтын-ақ сияқты. Бірақ шеше сөзіне делендеп лезде елтіген болмысынан ұшқақлақтық сезіледі. «Кикілжің осымен бітті, шешемнің айтқаны дұрыс, бәрін уақытысында көреміз» дейтін шұғыл тоқтамға келгендей сұрланған ұсқыны жазылып, жайбарақат тапса, бір нәрсенің түйінінен ұстай алмай соны оймен безбендеп, ақыры түк дерек таппаған Жарасбай түгі бетіне шығып, ашуланып түнере бастады.

— Бізді құртып, түбімізге жеткен апамның сол бұйрығы мен несібесі. Бәрін құдай береді деп қамсыз жүре бердік. Елдің иеленген нәрсесінің бізде бірі де жоқ. Менің өз басым ел қатарлы бала да сүйгем жоқ, үй де ала алмай кім көрінгеннің есігінен сығалап, тентіреп жүрмін.

Жүзін төмен салып ұйып тыңдағандай кейіпте шешесі отыр. Өзіне таңырқау шалыстана қараған әкесінің көзімен ұшырасып қалғанда Жарасбай шалдың тұрпатынан бейқам немкеттілікті оқып қойғандай одан сайын ширығып, шиыршық атты. Ойын аяғына дейін айтуға тырысып, асығып-аптығып кеткенде тұтығып, түкірігіне шашалып қала жаздады.

— Ешқандайда бұйрық, несібе жоқ. Үйде қарап қалқайып қана отырған адам дүние маған ғана құралып тұр деп қайтып шіренеді.

— Мен өлем, өлгеннен кейін көресіндер бәрін, — деді шешесі.

— Көретін-мөретін түгі де жоқ. Ақшаны бізге ешкім де әкеп бермейді. Осындай қыста жылқыны сату да қиын. Ал қарызданып-қауғаланам десеңдер сөз басқа. Бірақ сол қарыздың өзін кім бере қояр екен? Сондықтан үйленуді де, тойды да жазға қалдыра тұру керек.

«Алдымызда әлі жаз бар екен-ау» дегендей шал

елең етіп кемпіріне, кемпірі кіші ұлына қарады. Бір нүктеге сазара қадалған Әнуар кесімді сөзге ден қойып, жуасып көндіккендей бір мезет томырылып отырды. Ішкі жан арпалысынан бозаңыта құбылған өніне бір кезде қан ойнап шықты. Жұлқынып атып тұрды да, шалбарының қалтасына екі қолын салып жіберіп, шалқая нықталып алды.

— Маған ештеңе жасамай-ақ қойындар, үйленбеймін, тек жылап-еніремеңдерші!

Шат-шәлекейі шығып, осынша сөзге барысып жатқан ұлдарында тіпті шаруасы жоқтай шал бір қырына қисая жантайды. Қара торы кескіні сәт сайын күреңіте шымырлап өтетін кемпір дөңгелек үстелдің үстін сипалағаннан басқа артық қимылға бармады. Әлі бір рет те тіл қатпаған Дарқанның сопақ пішіні де алабұртып, екі інісіне көз қиығын алма-кезек тастайды. Түк мәнісі жоқ дау-дауамайда бір кезде жерініп кеткендей терезеден сыртты шолуға кірісті. Шарасыздыққа тап болған Жарасбай ғана ары-бері жүре бастады.

— Өмір бойы жетім-жесір боп, не ішкенге, не кигенге жарымаған Жаңыл да дүркіретіп той жасады. Шиеттей бала-шағалы Күлән байының өлгеніне қарамай келін түсірді. Ол да қатардан қалмай, елдің басын қосты. Намысқа тырысты деген сол емес пе. Соларды көріп отырып, қалай ұялмайсың?! Он жылқысы тұрып Қосшыбай да той жасамаған деген атаққа қаласындар, айтпады демендер!

Кемпірінің асып-саспай жайымен айтқан сөздерінің әсері тура ондыққа тигендей болды. Шал қисайып жатқанынан жөнделіп отырды. Көкейіне төтеннен сезік кіргендей ойлы пішінге көшіп, сақалын саумалады. «Үйленбеймін, жылап-еніремеңдерші!» деген Әнуар қанша сездірмейін десе де көздері қутың қаға бастады. Манағы ызбардан жүзінде ізім-ғайым жоқ, сол бойы сейіліп, ілік-шатыс әңгіме болмағандай жадырап келіп, шешесінің қасына жайғасты. Асаулығынан тұқырып, жуасыған сыңайлы Жарасбай да ары-бері жүрісін кілт доғарып, шешесі мен Әнуардан сыр аулағандай бір мезгіл аңтарыла қарады.

— Енді сонда не істейміз? — деді шал да бәтуаға келгендей даусын жұмсарта шығарып.

— Не істеуші ең, той жасайсың, — деді кемпірі бұл жолы жалтақтамаған сенімді райда.

— Жасайтыныңды жасайсың ғой, мал мен ақшаны қайтесің ал?

— Бірдеңесі болады да, — деді кемпірі тағы түк қиналмаған күйі.

Осы бір жауапты күтпегендей абыржи тосылған шал кемпірге ажырайып, түсін дереу суытып жіберді. Содан ұлдарына алма-кезек көз тастап:

— Ешкімге көрсетпей бұрыннан тығып қойған казынаң бардай шалқақтайсың ғой, кеп-кеп, атаңның аузын ұрайын! Ал жаса, жасағыш боп бара жатсаң! — деді де орнынан сүйретіле тұрып, сыртқа шығып жүре берді.

Шал даладағы ұсақ-түйек шаруаға айналып, көп бөгелді. Малға жаңғыртып шөп салды. Қора-жайды аралап, шошақтың төңірегін тазартты. Құлағының түбінен бір өңкей қатқыл дауыстар кетпей шыңылдады да тұрды. Ашу-налалы сезімдер көкірегін сыздатып, көңілі босайды. Ырың-жырың әңгімеден жүрегі шайлыққандай, тіпті, беттемей қалыпты. Балаларының пиғыл-ниеттеріне түсінсе бұйырмасын. Бір селт етпейтін құлықсыздық. Тұяғын қимылдатпаса да бәрінің белінен басып, билік айтуға құмар кемпіріне деген өшпенділігі үдей түсті. Мал-жан, дүние-мүліктің барлығы өзіне ғана құралып тұрғанына сенімділікпен кергіген кемпірінен кенет шал әжептеуір кәдік алды. «Құдай, пендем десең соның алдында алып кетші!» — деді жалбарынып. Малдың сықпыты келіспей тұрғаны анау, үйде ырыс-құттан түк жоқ, бәрін көріп тұрып, әйел алуға тәуекелі жеткен кіші ұлын не десе болады? Шырпыры шығып шырылдаған ортаншы ұлының жаңағы бір сөзіне де қарны ашты. «Бұлар менің сексенге келіп қалғанымды білмей ме, сонша қолыма неге қарай береді? Үйім де, балам да жоқ дейді. Мынау үй емей не, келсін де отырсын. Бала керек болса басқа қатын алысын, ал мынасын қимайды екен, пешенесіне не жазды, соны көрсін» деді. Жосықсыз ойлардан сандалып санысырап, басы шуылдады. Көз алды жыбырлап, қарауыта берді. Құр сүлдесін сүйретіп ішке кіріп келе жатып, кемпірінің сарнаған даусын естіп, қалт тынды. «Өзі де оңып тұрмаған кісі еді, алжытқан соң не сорым. Қария боп бір нәрсенің жөнін де айтпайды. Жылқынды сат деп ала жаздай қақсадым. Тыңдамақ қайда, сол үшін өзімді ұра жаздады». «Дұрыс-ақ! Бір армансыз ағытылшы», — деді шал. Кемпір сөзінің дұрыс-бұрыс-

тығын ішкі сарабына салып та жатпады. Бойында ашуыза да жоқ, жайлап басып келіп, есікті ашып қалғанда, кемпірінің даусы бірден семді. Жасқа шыланған көзі қызарып, ашаң тартқан жүзі біресе сазара, біресе бозара дәйексіз құбыла беретінін аңдады. Жарасбай бүгінгінің бәрін ой елегінен өткізіп, көңілі соған қоңылтақсып, қолын маңдайына сүйеп, шайқатыла тербетіліп қояды.

— Елдің көрген күнінің бәрі осындай ма, жоқ, біздің үйде ғана заманақыр, жер тақыр ма екен, — деп, тыныш отырмай араға сөз қыстырып жіберді.

Шал бір түрлі жалғызсырап кетіп, көз қиығын келіндеріне тастады. Екеуара жыбыр-жыбыр әңгімеге көшкен олардан еш қайран жоқтай жаймен кіші ұлы жаққа бұрылды. Бір нүктеден көз алмай тас боп қалған оның тау жыққандай екпіні қайтып, қаншаға дейін екенін кім білсін, дәл қазір сынықтыққа көшіпті. «Бұл батырың қатын ала алмай қалатын болдым деп уәйімдеп отырған шығар әуелі» деп ойлады. Шал кіші ұлының осындай ұстамды бола қалған кейпіне бір жағы таңырқағанмен, бір жағы жаңағы күдікті ойы көңіліне мықтап орнығып алды. Терезенің жақтауына сүйеніп алып, ештеңеде ісі жоқ өзінше оқшау тұрған үлкен ұлына шал назарын ұзақ кідіртті. «Бәрінен осым жарайды. Мыналарға ұқсап шыжбықтап-тыжбықтамайды, айтатынын бір-ақ айтады. Алда-жалда ашуына тие қалсаң, жуыр маңда басыла қоймайтын тоңмойын тағы» деп ойлаған шал:

— Ал енді неге келістіндер? Құдаларды шақырып, киіттерді кигізіп, тойды атқарып тастаған шығарсыңдар? — деді.

Мұндай мәнақаның бары жадынан мүлде шығып кетіп, есіне енді түскендей Жарасбай әлдене айтпаққа емініп қалды. Қазақтың осынау ырым-сырымына жұмсалатын есепсіз қаржысынан жүрегі май ішкендей кілкіп, қынжыла, ұзақ томырылып отырды. Әңгіме ары қарай өрбімеді. Әркім өзімен өзі. «Жағдай бұлай болса жазға дейін қойсақ қоя тұрайық» дегенді шал кесіп айтпады. Осының бәрін түсініп, онда солай-ақ болсын деген жігіттік сөздің кезегін Әнуар әдейі өткізіп жібергендей үн-түнсіз.

— Сендердің не ойлатындарыңды қайдам, мен бір нәрсеге көз жеткізіп келдім, — деді кенет шал. Бұған әуелі кемпірі, одан бала-келіндері аңтарыла қарасты.

Жуасып пұшайман кейіпке көшкен шалдың жолсоқты бір уыс жүдеу жүзі шалбар-шалбар. Екі жағы қауднып, тұтасып кеткен қауға сақалы қияпатына тым көңілсіздік үйіріп өтті. — Маған мына тіршіліктің бар ғой, түк қызығы қалмапты. «Алпыстан асқаннан ақыл сұрама» дейді екен бұрынғылар. Алпыс тұрмақ сексенге таядым, енді қалғанын өздерің біліңдер, — деді. «Ол олай, бұл былай деп істің жөнін айтатын қария — менің сықым мынау, сөзді апырып-сапыруды ғана білетін шешелерің анау, былай етейік деп суырылып шығатын біреуін жок, енді не істе дейсіндер, айтындаршы, қане?!» — деген сөз шалдың тілінің ұшында тұрғанымен үндемей бір қырына қарай қисая кетті.

Сол баяғы орнаған ыңғайсыз үнсіздік. Ойлы кейіпке көшкен кемпір тапжылмай отыр. Екі аяғын созыпқырап алға жіберіп, арқасын қабырғаға бере жайғасқан Әнуардың болмысында терең аңғарлылық бардай. Қабағын түйіп, көзін бір белгісіз қиырға шүйілтіп қояды. Бағанадан бергі әңгіменің әсері жанына жайсыз тигендей Дарқан сыртқа қарай түксиіп шығып барады. Орнынан асықпай көтерілген Жарасбай Әнуарды ішіп-жеп қарап бөгеліңкіреп тұрды да, қолын бір-ақ сілтеп жүре берді. Келіндер үйдің оны-мұны шаруасын істеп, қыбыр-жыбырға көшті.

Түскі асқа бәрі қайта бас қосты. «Сонда тойды қайтпекпіз?» деген сұрақты Жарасбай бәріне жалпы тастады. «Менің алатын қатынымның әңгімесі бітпейтін болды-ау» дегендей Әнуар қабағын шытынды. Дарқан қалпынша түксиіп отыр. Табаққа да сараң қол созып, тағы не бәле басталғалы отыр дегендей Жарасбай жаққа көз қиығын ғана тастады. Томсарыңқы кейіппен біресе әкесін, біресе шешесін барлай қарайды.

— Шақыратын кісі көп, қойдың еті түк те болмайды. Оның үстіне жылқының бір-екеуін сатпасақ ақша да жок, — деп шешесі сөзге араласты.

— Қелмеген жылқыны сатпасақ дейді, мынаның өзі есі дұрыс па? — деп, шал ренжи тыжырынып алды. «Бүгін кешке дейін осының-ақ десі жүре бермек пе?» дегендей кемпір шалына айбаттана жалт бұрылды.

— Жылқым шығып кетеді деп, сенің той жасағың да келіп тұрған жок, — деді. Кемпіріне бірауық бағжия қарап барып шал басын шайқады.

— Сұмырай-ақ адамсың ғой, сен-ақ айдап келіп

тұқым-тұяғымен түк қоймай құртшы, қың десем не қыл дейсің! Үйде отырған бұған әшейін бәрі оңай.

— Көке, — деп, Жарасбай әке-шешесінің үйреншікті ұрсысын одан әрі өршіткісі келмегендей сөзге ортадан килікті. Қатты шамданып қалған шал ұлының сөзіне тіпті құлақ аспады.

— Жоқ, тегі, адамның қанын қарайтқаннан басқа білері жоқ. Қап, шіркін-ай, жылқыға осының өзін жібермей...

— Көке, мен бір үлкен, бір кішкене машинаға сөйлесіп келдім. Ертең тура осы арадан шығып кетіп, жылқыға барсақ қайтеді? Жөні келсе басып алып қайтармыз.

— Шешелеріңнен бастап бәріне басып алып қайтудың оңай-ай, осы, — деп шал қабағын ренішті шытты. Белгісіз тарапқа көз қиығын қадай іркіліп барып, басын көтерді. — Ана айғыр бар ғой, алдындағы кісіні тура таптап өтуден тайынбайды. Сендердің ұят, ұят дегендерің ештеңе емес, біреу жазым болса қас мас қара сонда!

— Сол айғырды атып алсақ қайтеді?

— Енді атып алуға шықтындар ма? Жамсатып қырып тастасаңдар да өздерің біліңдер.

Шалдың қабағы қату. Ақыры өз дегені болатынына кемпірдің көңілі көншігендей ажары ашық. Жарқын-жарқын шыққан даусына Әнуардың дабырлай сөйлегені, келіндерінің сыңғырлап күлгендері қатар ілеседі. Нобайы келіспей отырған баяғы ортаншы ұлы. Күлкіден де, сөзден де қалып ұрынарға қара таппағандай әркімге бір көзінің астымен шұқшиып қарайды. Терең ойдың шырмауынан шыға алмағандай үлкен ұлы әлі түксиіп отыр. Кемпірі мен екі келінінің, оларға қосылған кіші ұлының айтқандарына құлақ түріп көрсе — «қашпаған қысыр сиырдың уызына қараған» сол есекдәмелі әңгіме. Шал бір нәрсеге түсінбей дал. «Жарайды, кіші ұлыныкі білместік-ақ болсын. Ал мынаған не жоқ. Табан ақы, маңдай терден басқа артық ештеңе келмейтініне көзі жетіп тұрып: «кең болсаң кем болмайсың, құдай береді» дегенді қақсап қоймайды. Осындай жан қысылғанда бермей ме бергіш болса!» деді шал іштей шиыршық атып. Өз ойының жетегіне еріп, біраз сөздерді жіберіп алған-ау, шамасы, келіндері мен кіші ұлы кемпірдің аузына қарап, ынты-шынтысы қалмай ықылас бұрыпты.

— Мен сен екеуің түсетіндерінде көрген түсім айнымай келді. Құдай амандығын берсе, жаман емессіңдер. Алдыңғы күні таңға жуық Әнуардың алатын әйелін көрдім. Қадамы құтты болады екен.

Жанына майдай жағып бара жатқан сөздерге үздіккен Әнуар одан ары тындағысы келіп ындыны құри түсті. Қайдағы-жайдағы қолайсыз әңгіме тіпті болмағандай. Тебіндеп ойнап шыққан қаннан жүзі алаулап өтті. Еш алаң жоқ жайдары да жайбарақат кейіп. Көңілі көтеріңкі тартқанда ұшқалақтана қалатын қашаңғы әдеті бойынша қолын ары-бері сермеп, сөзін үзіп-жұлып айтуға көшті.

— Айтқаныңыз келсін, апа! Өңі қандай екен көрмедіңіз бе? — Қалжыңы жанына жағып кеткендей жымып қойған Әнуар әлденені есінен тарс шығарып жібергендей опынулы кейіппен қалт тынды. Сұқ саусағын шошаң еткізіп жоғары көтеріп қалды. — Апа, айтпакшы, оның жақын туыстарының бірі Қазақстанда үлкен бастық.

— Қазақстаннан кішкене төменірек облысқа, ауданға түсші, бізге сол да жетеді, — деді Дарқан түксиген қалпынан танбай.

Бұған келіндер де, кемпір де, еш ар көрмеген тіпті Әнуар да күлді. Шалдың да екі иығы тынымсыз селкілдеп, көзі жасаурап кетті. Тек Жарасбай суық жымып қана тынды. Елді қыран-топан күлдіргеніне мән бермеген үлкен ұлына шал қатты разы болды. Аздап серпіліс білініп, әңгіме жарасты өрбуге айналды. Әсіресе рені жадырап-жазылған шал:

— Бәрінен де Дарқандыкі сөз-ақ, облыс, аудан да тиімсіз. Бізге сол колхоз-совхозы-ақ дұрыс. Ағасы бүкіл Қазақстанды билесе, біз сияқты кәрі-құртаңдарды, үйі жоқ, күйі жоқтарды қолай көре қояр ма екен? — деді.

— Көреді, көрмей көрсін, — дегенде Әнуардың даусы бұзыла сызданып шықты.

Сызданған дауыс жақсы бола бастаған отырыстың тұнығын шайқап жібергендей қайтадан үнсіздік орнады. Өмір тек жақсылықтан тұратынына шешесінің көрген түсі сенімін нығайтып, марқайып, емен-жарқын бола бастаған Әнуар лезде сұрланып, жанарына уытты бір суық ұшқын ұялапты. Кіші ұлының жүзіндегі жайсыз құбылысты елемеген шал:

— Ой, қызық-ай, а! Енді не істейміз? Бопты, жыл-

қыны машинаға басып келелік. Ал киітке, тойға ақшаны қайдан табамыз, соны айтыңдаршы. «Кедейдің кеңесі бітпейді» деп неге айтты десем осы екен ғой,— деді.

— Біз Дарқан екеуміз қайдан тапсақ онан табайық, мың сом беретін болып келістік. Одан артыққа шама жоқ. Жетпіс сом төлеп пәтерде тұрамыз, үйдің ауылы әлі алыс, — деді Жарасбай.

Шал бұған елең ете қоймады. Көзін белгісіз қиянға қадап, сақалын саумалаған күйі үндемеді. Жүрек-жарды сөзді айтуға әшейінде шебер кемпір де ерегіскендей тым-тырыс. Мұны азсынғандыққа жорыған екі келін бір-біріне таңырқаса қарасты. Әке-шешесінің осы бір үнсіздігі шымбайына батып кеткендей Жарасбай:

— Ақша жоқ, ақша жоқ, оны қайдан табамыз деп қақсайсыңдар да, мынаны біз тауып беретін болдық десек тағы мелшиіп үндемейсіңдер, — деді.

— Оларыңа рақмет, енді не дейміз, — деді шал.

— Бізге рақметтің керегі жоқ. Балаларының алғаш бірдеңеге жарағандарына жарылып қуану керек қой, ата-ана. Азсынсаңдар қайтеміз. Бұдан артық барар жер, басар тауымыз жоқ. Осының өзіне, білсеңдер, артымыз ашылып қалайын деп тұр. Біз Дарқан екеуміз ары ақылдасып кеп, бері ақылдасып кеп былай деп шештік. Келіннің тойға арналған киімін Әнуардың өзі көтереді. Киітке деген ақшаны айғырды сатып ажыратамыз. Тойға — тайды соямыз.

Дәл осы сәтте көлденеңнен килігіп, көңілді күпті етіп тұрған ештеңе жоқ сияқты еді. Күні бойы ары-бері тартқан әңгіме де саябырсып, ата-ана, келін-бала — барлығы мәмлеге келгенге тыншып, еркін тыныс алып отырған. Томсырая тоң-торыс қалған Әнуар аяқ астынан түлен түрткендей атып тұрды. Қыр мұрнының үшкірлеу ұшынан діріл білініп, көзі шақырая шатынап кетті.

— Ақшаны мен қайдан таппақпын?!

— Біз қалай тапсақ, сен де солай тап, — деді Жарасбай ананың айғайына орай даусын қаттырақ шығарып.

— Өйтіп міндетсінетін болсаң, сенің ақшаның тіпті керегі де жоқ!

Езуіне зәрлі кекесін үйірген Жарасбай Әнуарға кекіп керенау қарады.

— Тойдың киіміне ақша таба алмай тұрып, керегі жоқ дегенің қызық екен.

Әнуар әуелі тосылып қалды. Бүкіл шарасыздықтың бәріне бір кінәлі болса — ол осы Жарасбай сияқтанып көрініп кетті ме, оған бір мезет сұмдық жеккөрінішті көзбен қарады. Тұла бойы тұнған харамдықпен ұшырасқандай өшпенділігі кенет сұрапыл өршіп, өзін-өзі ұстай алмаған бойда ағасының жағасына жармаса кетіп, сілкіп-сілкіп жіберді.

— Қалтаңнан ақша шығып кететін болған соң жаңағының бәрін әдейі ұйымдастырдың.

Әнуардың тегеурінді сілкісіне шайқалақтап кеткен Жарасбайдың қаны басына шауып, өңі өрттей қызарды. Әй-шайға қарамай ол да жұдырығын оңды-солды сілтеуге көшті. Әнуар да қарымтасын түйдек-түйдегімен қайтарып үлгерді. Шыңғырып кеп араға түскен келіндер тас қып қапсыра құшақтап алды. Жарасбай қан-қан аузын жеңінің ұшымен сұрткілеп, Әнуарға тап-тап берсе, жеңгесінің шеңгелінен босанып шығуға ол да жанталасып жатыр. Екі қолымен екі кеудені тіреп тұрған Дарқан болмай өршіп бара жатқан соң:

— Қойындар, әйтпесе бар ғой, тура өлтіремін! — деп, ақырып жіберді.

Тонмойын айбардан екеуі де сескеніп, бірден сылқете түсті. Күтпеген жерден шыққан ұрысқа әлі дұдамалдана аң-таң күйі отырған шал:

— Той болмай жатып қырылысып қала жаздадық, бара-бара не боларымызды бір құдайдың өзі біледі, — деді. Қағынып-ұшынған балаларының ет қызуы әлі басыла қоймағанын шал қаперіне де қыстырмады. Көкірегін қарс айыра күрсініп, терең ойға кетіп, бір нүктеге қадалды.

Кемпірдің де назары пәс. Ішкі жан арпалысынан бүкіл ар-иманы сыртына шыққандай кескіні от боп жанып, шымырлап күренітіп тұр. Сендерге не жазып едім дегендей екеуіне бір түрлі назаланып қарайды. Кенет иегі кемсеңдей жөнелді. Көзінен ытқып-ытқып шыққан бұршақ-бұршақ жас бірінен соң бірі саулап, төмен қарай заулап домалай жөнелді.

— Бізден ақыры құтыла алмаған соң осылай өлтіргісі келіп жүр. Әйтпесе неге әкем отыр, шешем отыр демейді! Осылардың көңілі жаман болмасыншы деп, бір ойлап қойса қайтеді. Біз өлген соң бәрі белгілі болып тұр ғой. Сендер бір-бірінді көрмей кетесіндер!

Берген ақшаңа қуанып, неге жарылмайсыңдар дейсің. Біздің асырап-баққанымыз, оқытып-шоқытқанымыз, сол сенің берген ақшаңа тұрмай ма, құдай?!

Зар қақсап ағыл-тегіл жылаған кемпірінен бастап шал барлығын бажайлап бақылауға көшті. «Долылық бұғанның арқасында көңілінде жүрген біраз нәрсе-ні сыртына шығарып, кемпірдің жаны тыншып-ақ қалды. Қожакең айтпақшы, бұл да бір біткен шаруа болды. Ал енді бұларға көкейімдегіні мен қайтып жеткізсем екен? Жоқ, мынау сияқты жылайын ба? Ол ұят-ау» деді іштей. Бар-жоқ дегенді дүние-мүлікке емес, адамға балап қазақы түсінетін шал күні бойғы қызылкенірдек кикілжінді сол «кедейдің бітпес кеңесіне» жорыған. Нақ осы сәтте дүниеде жападан-жалғыз қалып ем, өсіп-өніп, өрбісем екен деген тілегі де құр бекершілік сияқты көрініп кетті. «Қатын да алынады, іздесе ақша да шығады, бірақ бауыр табылмайды ғой, бауыр» дегенді шал іштей айтса да айғайлап жібергендей сезінді. «Ертең бір-бірінің беттерін көреді ғой, тағы ұялмай» деді кіжініп.

Кемпір даусына зор келіп, қарлыққанына қарамай шажылдап-бажылдап барып, әрең басылды. Көзінің алды ептеп көгеріп қалғанын ғана айып санап, әйтпесе жөн-жосыққа, кісілік пен кішілікке қылау түсірмегендей Әнуар шешесінің сөзіне тәлімсі елтіді. Осының алдында ғана төбелесіп, ағасына қол жұмсап, аузын қан жалатқанын, тіпті, жадынан шығарып та жібергенге ұқсайды. Басын жерге салып, бүгжие бүктүсіп отырып қалған Жарасбай ендігәрі ештеңеге кіріспейтіндей — томырық. Әдепкі бұйығы мінезінен арылып, едірейіп тұрған Дарқан көзін екі інісіне алмакезек суық тастайды.

Беймаза арсыз күн өйтіп-бүйтіп өтіп, ақыры кеш батты-ау.

Әлгі айтқан екі машинасы ертелетіп жетіп келді. Осы есік-төрде бұрын көп болмаған бәкене шикілі сарыны шалдың суқаны сүймеуші еді. Қасына ерткен бір-екі жігітін ара-арасында күлдіріп қойып, жолаушыларға деп арнайы асылып қойылған тамаққа емен-жарқын отырып, бірінші болып бас салды.

— Әнекең күнде қатын алып, күнде жылқыға бара бермейді, кел, жігіттер!

— Андағы ішке барған соң жылқы қайда, өздерің

қайда боп жүрмейсіндер ме? — деген біреуіне екіншісі басу айтты.

— Ғайпекеннің бір көрген құқайы осы деп отырсың ба?

Қырлы стакандағы ілпілдеген арақты шикілі сары қағып салғанда, төтен әлемет күш миын шайқап, ақыл-естен жұрдай айырғандай бір сәт безере меңірейіп барып, құп-қу өңіне біртіндеп қан жүгіргенде иманжүзденіп, жайбарақат тапты. Манадан көз айырмай бағып отырған шал: «Мына бейшара аяқ астынан кәнтөжін боп қалғаннан сау ма?» деді. Лезде күлім қаға қутындап кеткен көзін бұған бір шүйіріп:

— Ақсақал, жол көрсетіп отырсыз ғой, қанжығамыз майланбай қайтпаспыз, — деп, қазының бір кесегін қарбыта асап жіберді.

Бір нәрсеге даң болып, соның жөн-жосығы қалай өзі деген кейіппен бір шетте құлықсыз отырған Жарасбаймен шалдың көзі түйісіп қалғанда өз-өзінен жүрегі солқ ете түсіп, кеудесі тұтас шымылдай аши жөнелді. Әке кескініндегі жайсыз өзгерісті қарап тұра беруге ұлының дәті шыдамағандай жүзін бұрып әкетті. «Әй, балам-ай, кешегі әңгімеден кейін басың дал болып отыр ғой. Әйтпесе шикілсары пәлеге қайдан тап болып жүрсің деп айтатын-ақ ем. Ел мұны, білсең, «Ғайыпбек» дейді». Шал енді Ғайыпбектен көз алмай бағып отырды. Тағы бір стаканды қағып салған ол орнынан шұғыл көтеріліп, ешкімге ләм деместен сыртқа беттеді. Қалғандары да қотарыла қозғалып, оның соңынан ілесті. Осындай бір шаруаның оңайдан табыла кеткеніне бәрі дабыр-дұбыр боп, жайраң қағады. Шалдың көкірегін ызғарлы суық леп қарып өткендей көңілі одан сайын жайсыз ортая түсті. Ғайыпбек секілділердің алдында әлі қанша өмір тұрғанын еріксіз ойлады. Бір сүйкімсіз нәрсенің нобайы санасында қылаңытып: «Түһ, ит-ай, сонша ғұмырды осылай өткізе берсе оны қалай тауыспақ?» деді іштей.

— Көке, сізді күтіп тұрмыз ғой, жүрмейсіз бе? — деді ортаншы ұлы есіктен басын қылтитып.

— Қайда?!

— Қайдасы несі?! Жылқыға барамыз деп кешелі бері қаксап жатқан жоқпыз ба! Мені бір барғысы келіп жұлқынып тұр деп ойлайсыз ғой деймін, кешегі күні келісіп қойып, бүгін айнып шыға келгенім ұят шығар деп тұрмын.

«Бұларға Ғайыпбек те, машина да қалай оңайдан оңай табыла кетті?» деп ойлаған шал атсоқты салдыраған денесін сүйрете созалаңдап тұрды. Қеліндері әкеп берген киімді аспай-саспай киінді. Белбеуін ұзақ оранып, бір нәрсені ұмытып кетпейін дегендей жанжағына жіті қаранып алды. Дегбірі қашып, таңырқау шалысты кейіпте тұрған кемпіріне ала көзін бір атты. Содан соң манадан өзін бағып тапжылмаған ұлына назарын құлықсыз тастады. «Мұның түбі жақсылыққа апарып соқса жарады. Басқанымыз жылқы, қасымызда тағы Ғайыпбек, милиция кезіксе кәдік алып жүрмей ме?» деп ойлап бір қойды. Баласы жеңіл машинаның алдыңғы есігін айқара ашып, өзін күтіп тұрғанын қасақана байқамағансып, үлкеніне қарай беттеді. «Мынаған отырыңыз, мынаған отырыңыз», — деп, бәрі жамырай шуласқанына былқ етпестен қиқайып барады.

— Әй, шал, ана қытай кісі қатты жығылыпты, жолай көңілін сұрай шықпайсың ба? — деді.

— Ойпыр-ой, апа, тура осы қазір ме?! Қайтып келген соң да сұрайды ғой, — деп ортаншы ұлы реніш білдірді.

Қалт тоқтаған шал кемпіріне асықпай бұрылып, өте маңызды шаруа айтатындай нышанына байыптылық үйірді.

— Көңілін сен-ақ сұра барып, сен барып сұрасаң әлі-ақ қаздан қағып жүгіріп кетеді.

Бұл сөзге бәрі қарқылдап күлісті. «Естігің келгені осы ғой, онда болды» дегендей шал енді ештеңеге қарайламай бұрылып жүре берді.

— Әй, сорлысың ғой, сорлы, өз аталарың айтпап па еді, «ертеңгі ұрсысың түске, түскі ұрсысың кешке жетпесін» деп, кіріп шық, ұят болады.

«Өз жөнімен өлетін Жанәпияға менің бармағаным да ұят», — деп шал ащы мырс етті. «Әлде ұят дегенде парық қалмай бара ма? Ойбай-ау, кенжесі мен ортаншысы бір-бірінің жеті атасынан түк қоймай боқтасып, қырылып қала жаздаған жоқ па? Сонда ол ұят емес». Осы кемпірі ұят дегеннен басқа сөзді білмейді, шамасы? Енді қараса, балалары да сол ұятқа көшіпті. Сонда бұл не қылған қаптап кеткен ұят? «Ғайыпбек Қосшыбайдың тағы боп кеткен жылқысын атып құлатыпты деген атақ ұят емес. Жетпістен асып сексенге тақаған кісіні ку медиен далаға әуелі жалғыз-жарым

жіберіп, өздерінің үйде отырғандарында түк жоқ. Ал Жанания сұм өлгелі жатыр дейді, оған бармағаным ұят».

Ананы-мынаны қажап сұрағанды тәуір көретін шал бұл жолы бөгде сөзге еш ықыласы жоқ еді. Оның үстіне шофер баланың қабағы салыңқы екен. Машина қақпадан шығып, көшеге түскенде де, сырт жолға бұлт беріп бұрылып, бірқыдыру уақыт заулағаннан заулап отырып, үлкен жолмен түйіскенде де, содан тік төмен құлдилап ызғығанда да түксиген қалпы ләм деп жақ ашпады. Қартайған кісі неге болса соған қуанып, не ренжитін деп ойлайтын шал. Қазір көңілінен еш желпініс сезілмейді. Шофер баланың айдасы қатты ма, әлде сұрқай үскірік дала аспанмен тұтаса шаңытып, тек бұлар келе жатқан ашық алаңқай тұс апшыны қуырған мынау сұрапыл жылдамдыққа ақыры шыдамай қақырап-қақырап, дар-дар айрылып, жалт-жұлт етіп үйіріліп-төңкеріліп қалып барады. «Пәнді Жанания менің орнымда болса не істер еді? Әй, оның жылқысына Ғайыпбектен де зоры мылтығын кезенуге дәті бара қоймас. Жылқыны атты деген не сұмдық, әуелі құланды атты ма екен бұ қазақ? Атпаған шығар? Осы мен әкемнің жасынан қанша астым?» деді кенет өзіне-өзі. «Ойпыр-ой, сұмдық-ау, жеті жыл ма? Сонда қайда бара жатырмын? «Тірінің бәрі әулие» деп, әлгі жарықтық шын айтты ма екен, жоқ, көңілді демеп қоюдың әшейін амалы ма?» Шал әйнектен кең көсіле жазылып жатқан далаға, сонау көз ұшындағы адырқыраттарға телмірді. «Осы арада талай ғұмыр өтті-ау. Машина екеш машина мына тұрған Аюкеге жете алмай еңтігіп келеді». Шалдың есіне соғыстағы бір оқиға сап ете түсті. Әлгі «Жүзгенбаев, Жүзгенбаев», «а, значит, живой» дейтін офицер бірде мұны ми қайнаған шілденің ыстығында — қолына котелек беріп, суға жұмсағаны бар. Бұқпантайлап жанұшыра жүгіріп келе жатқан бетте неміс самолетінің аспаннан құйғытып шыға келгенін көрді. Баяғының самұрық құсы мұның жанында түк емес шығар, түсі көкшіл суық неме зәре-құтты ала гүрілдеп келіп тура үстінен өте бергенде — балық нобайлы бомбаның әлденешесін тастап жіберді. Бұл етпетінен жата кетті. Құлақ тұндыратын күшті жарылыс тұла бойын солқ еткізіп, толқынды тербеліс лықсып кеп ұрғанда, қоңырсыған иіс мұрнын жарып жіберді. Сонда орнынан

тұрып лезде шұңқырайып-шұңқырайып қалған жердің тереңдігі қанша болды екен деп мойын созып қараған. «Тастай қатты жерді қасқырдың апанындай үңірейтіп тастаған бомбаң осал емес екен-ау» деп те ойлаған. Әйтсе де нақ сонда «бомбаң дөп тимесе түк те қылмайды» деп көкейіне келген астамшылық ойын осы қазір күпіршілік көргендей тобасына бір-ақ түсірді. «Міне, сөйткен бомбаң дажал болып тұр. Құйтақандайының өзін тастаса — төсің мен төменіңнің бәрін тып-типыл қылады дейді, сұмдық-ау». Шал өз ойынан өзі шошына селт ете түсті. Әлдебір жағдайды ескермей қағажу қалдырып, ақыры сол алдын орап кесекөлденендеп тұрғандай көрінді. «Ғайыпбек жылқыны құрық сап ұстайтын шығар?» деді кенет. Алға қарай ұмсына түскен шал жан-жағын бажайлап шола бастады. Қыс деген жарықтықтан кісінің көңілі ештеңені аулап жарытпайтынына налыды. Осындай суыққа төтеп берген дәл жылқыдан әулие мал жоқтығына еріксіз мойынсұнды. Жолға шыққанына қаншама уақыт өтті, бірақ ләм деп тіл қатпай, түксиіп отырған шофер балаға да бір жағы таңырқап қарап қояды. Адам қартайғанда емен-жарқын, арсы-гүрсі мінезді ұната ма дейтін. Қазір ойлап қараса, өзінің балаларының да сөзі көп, Ғайыпбегің де кенде емес көрінеді, күпініп-ақ отыр. «Тірінің бәрі әулие» дегенде әлгі жарықтық болжалсыз жақсылардың бәрі өле берген соң айтты ма, кім білсін?» Ілік-шатыс әр қилы ой тұс-тұстан кимелеп келіп, соның біріне де түйінді жауап таба алмай, тоң-торыс томырылып отырып қалады. Жол тым ұзарып кеткен секілді. Анау қол созым жерде тұрған Буырыл шоқысы — машина бір ойпаннан көтерілгенде тура алдынан жамырап шығады да, ойға қарай қайтадан қойып кеткенде ізім-ғайым жоғалатын алдамшы нысанаға ұқсайды. Зерігіп елегзіген шал түйткіл ойдың бәрінен әбден зықысы шыққан, әрі соған жүрегі қайтып беттемейтін түсініксіз күйге тап болды. Тек екі жолдың айрығына тақаған кезде шофер бұған сұраулы жүзбен қарады. Төменгі сағаны иегімен нұсқап, шал қайтадан жайына көшті.

Екі ара жақындай түскенде шал мазасыздана бастады. Таныс қия-қапталдан асқаннан кейін-ақ, машина жолдың апшысын қуырып жіберді. Мыналардың алда-жалда болмай бара жатса атып аламыз деп, мылтықты қоса алғандарынан көңілі әжептеуір күпті.

«Ғайыпекеннің еркіне салсаң, бәрін қырып салудан тайынбас. Жылқының киесі болады, ол ұрса ондырмай ұратынын білетін жасқа келді ғой» деп, өзін бір жағы жұбатып та қойды. Кенет адам баласының шеніне жуытқысы келмейтін жирен айғырдың сестенген тұрысы көз алдына келе қалды. Жылқы түлігінің тектілігін ойда жоқ жерде сезінген заматта етжүрегі елжіреп, езіліп кеткендей болды. «Сенген адаммы сен болсаң...» деген тәрізді ғып шарасы үлкен жанарын наразы да ойлы қадаған жылқының бітімі дегбірін қашырып, жон арқасы жайсыз шымырлап өтті. Бір кезде осыдан екі күн бұрын өзі қонып кеткен қыстаудың қарасы көрінді. Үйдің маңынан бірталай қашыққа шөп шашып қойса керек, пырдай боп бір отар қой жатыр. Алдыңғы күні түнде келіп, ертелетіп кеткендіктен бе, байқамапты: үйдің тура іргесінде берзентпен жабылған машина тұр екен. Елдің баласының мұншалықты игілігіне шал іштей қатты қызықты. «Мал деген жарықтықтың берекесі әні» деді. Бұларға үйдің жанында машина тұрмасын деген кім бар? Өздеріндей-ақ жігіттің не істеп, не қойып жүргендерін көрмей ме? Сөзі қандай ұстамды, ісі қандай мығым. Балалары да сүйкімді. Үлкенінің бір ұл, бір қызы бар, құдды кісі-киік болып қалғандай адамға жуыспайтынына кейде қайран қалады. Өздері бір ауыз қазақша білмейді. «Әйтеуір, аман болсыншы, бәрінен бар жақсы, дүниеде жоқ жаман» деді тағы.

Машина үйдің тұсына келіп тоқтағанда — алдыңғы күнгі сопақ пішінді жігіт сыртқа атып шықты. Жеңіл машинадағылар жол-жөнекей тағы ішкен бе, дабырласа даурығып, ара-арасында қарқ-қарқ күлгендерін шал жаратпады. Соған бола қабағын кіржитіп, үй иесіне көз қиығын қияс тастады. «Мал дегенің адамды тосаң қылатыны тосаң қылады-ау» деді шал іштей мына жігіттің селт етпес аңқайған тұрысына қарап. Шалды ақыры танығанда барып оның да өңі жылығандай болды.

— Салаумаликум, ақсақал! — Адам қарасының мұнша молдығының мәнісіне жетпеген сынайда таңырқап қарап: — Дәу де болса жылқыңыз бір жаққа ауды-ау, кешелі бері бұл маңайдан көрінбей қалды, — деді. «Күн болса суық, жер болса тақыр, енді аумағанда қайтсін, бірақ ауғанда қайда ауады?» деп ойлады шал. Осы кезде бұлардың қасына ортаншы ұлы келді. Оның

малшы жігітпен ернінің ұшымен ғана селқос аман-дасқанын шал жаратпады. «Жолаушының жолы жөн сұрағанда ғана өнуші еді». Осындайлардың бәрін тізіп, теріп айта берсең кәрі адамда не парық қалады дегендей шал алаңдаулы райда:

— Ойпырмай-а, олар әуелі Қопаға тартып жүрмесін, — деді. Мазасыздана тықыршыған ұлы жылқының тілін бір білсе осы екеуінің бірі біледі дегендей, біресе әкесіне, біресе бейтаныс жігітке жаутандап қарай берді. Үй иесі шал сөзінің астарын арғы түкпірінен түсінгендей байыпты қалпынан танбады.

— Ол жерден жейтін бірдеңе таба қояр ма екен, күзде қой жайылған, не қалды дейсіз.

— Кім білсін?!

— Көке, енді не істейміз? — деді ортаншы ұлы.

— Қой, онда қалай қарай тартқанын ізінен шолайық, — деп, шал машинаға ыңғайланып отырды. Қабасы түксіңкі шофер бала осыны күткендей дереу машинасын от алдырды да, шалға ажырая қарады. Шал қолын күншығысқа қарай шошайтты. Қар үрлеп тастаған ескі сүрлеу жолда машина түрлі бұралаңға салып, әзер-әзер жылжып келеді. Бұлардың соңынан біраз жер ілескен аналар бір кезде тоқтап қалғанын байқады. «Із шалып үйренген Ғайыпбектен басқасы не біледі дейсің, қалса мейлі» деп ойлады. «Қара басып неге ойламады екем, бәсе, бұл жерге қайтып тұрсын». Шофер қары жоқ жалтаң тұстарды қуалауға көшті. Ойпаң-ойпаңдағы тығыз оппа қарды бұзып-жарып өткен сайын зор келеді-ау, шамасы, барынша гүжілдеп, болдырған аттай қалтырап-дірілдеп кетеді. Алдындағы жотаның арғы қапталына қарай аса бергенде жосылған көп ізді көзі шалды. «Тоқта!» деген белгіні үсті-үстіне беріп, шал машинадан домалап түсті. Әшейінде әр қадамын санап, асықпай басса, қазір ізді қуалаған бойы біраз аралыққа жылдам барды. «Кешелі бері көрінбейді» дейді ана жігіт, соның алдындағы түнде ауған ғой онда». Баяғы жастау кезінде осындай қақаған қыста колхоздың көп жылқысы бір ғана ізбен бірнеше белді асып кеткенде көңілі күпті болып па еді, болмап па еді? Ширатыла есілген бұйра сағым мен дүниені тұмшалаған ақсүңгі қырау жалғанды қайта бас көтертпес ауыр қыспаққа алғанына шалдың көзі жете түскенде жирен айғырға деген ашуы келіп кетті. «Ғайыпбектің жалғыз оғы тура қақ ше-

кеңнен тисе екен», — деп тістене сыбырлады. Содан ләм деп тіл қатпастан кабинадағы орнына келіп жайғасты. Жігіт те осыны күткендей машинасын келген жағына қарай заулата жөнелді. Орта жолда ошарылып тұрған Ғайыпбектердің тұсына құйындатып келіп бір-ақ тоқтады. Өздеріне өңмендеп жүгіріп келген шалдың баласы мен Ғайыпбекке есікті шалқита ашып жіберіп, көзінің астымен қарады.

— Жылқы тұрмақ сайтан да жоқ, сендердің бұларың құр әурешілік, осындай кісі өлетін суықта қайдан таппақсындар, қайтайық.

Жақ жүні үрпиіп, бүрсең қаққан ортаншы ұлын шал бір мезет жақтырмай қарады. «Бұлардың ешкіден қай жері ілгері. Өзіндей Ғайыпбек омырауы алқа-салқа, сонысына қарамай деміне нан піскендей» деп ойлады шал. Ал Ғайыпбек шофердің сөзін шыбын шаққан құрлы көрмеді. Қой көзінен жылт етіп білінген уытты ұшқын ойнақшып, бүкіл ашу наласы бетіне тоназып, түк болып шығатындай кейпі сұп-суық.

— Ата, сіз жылқыңыздың жылдағы өрісін жақсы білесіз ғой, сол жаққа қарай жүрейік те.

— Осыдан құр қайтсақ елден ұят болатын болды, — деді тыныш тұрмай ортаншы ұлы. Шал назарын баласының өңменіне бөгеп, содан жүзін шытына бұрып әкетіп, көзін Ғайыпбекке тіктеді.

— Олар қалай қарай ауатынын менімен ақылдасады дейсің бе?

— Әй, ақсақал-ау, бұрын қай жерді қыстаушы еді, айтсаңызшы, сол жаққа барайық.

— Сен шынымен білмей тұрсың ба, Ғайыпбек, өзің талай көктеп өткен Белғак қой. — Шал осы сөзді шын ашуға беріліп айтқандықтан артық кетіп қалғанына еш опынып, қуыстанбады. Тек ұлының құты қаша қыбыжықтап қалғанын анық сезді. «Ұры Ғайыпбек, кезеп Ғайыпбек» дегенді шалдың тұспалдап айтқанын қаперіне қыстырмастан:

— Онда не тұрыс, Белғакқа кеттік, — деп жеңіл машинаға қарай беттей берді.

— Әй, ол жаққа жылқы ауған жоқ, бір барса сол Мосқопаға барады. Басқа қисыны жоқ, өйткені іздің бағыты солай.

— Әй, ақсақал, тағы жүз шақырым жерге жөні жоқ тентірей береміз бе? — деді шофер шыр-пыры шығып.

— Шал айтты — бітті, жүріңдер кеттік, — деп, Ға-

Ғайыпбек серіктерін жеңіл машинаға бастап алып жүрді.

Бір қолы рульде, бір қолы шапшаңдық тұтқасын ұстаған қалпы қатып қалған шофердің кескіні түтіге шымырлаған күйі бұған ала көзін суық тастады.

— Сіздің ана балаңыздың басында шайнам ми бар ма, жоқ па өзі, мұндай жолға Ғайыпбектен басқа жібі түзу біреуді таппағаны несі?!

Аяқ астынан кенкілдеп күліп жіберген шал жігітке жүзін бір түрлі бейілді аударды.

— Қарағым, енді қайт дейсің, қасымызда аты жер жарған Ғайыпбек, қолдарымызда бір-бір мылтық, біреу-міреу баяғы Жанания бастаған пәнді деп жүрмесе болды да, әйтеуір.

Машиналарын үсті-үстіне бипілдеткен Ғайыпбектердің тынымсыз берген белгілеріне шофердің шарасы бітіп, шалға қарады.

— Ақсақал, жылқыңыздың Москопаға кеткенін анық білесіз бе, жоқ, әшейін долбарлап соғып тұрсыз ба?

Шал райына таңырқаушылықты мол үйіріп, иегіндегі сақалын көстендете жол жақты нұсқады.

— Аяқты малдың қайда кетіп, қайда жүргенін кім білсін, ізінің бағытына қарай айтқаным ғой. Мына Қопаның төнірегінде ажырық деген шөп өседі. Өзін қой жемейді, ашы болады. Жерде түк жоқ екенін көріп тұрсын, соған барады дегеннен басқа еш қисыны жоқ.

— Күр сандалыс десеңші бұл. — Қас-қабағы одан сайын түксіп кеткен шофер газды басып қалып, машинаны орнынан ышқынта қозғады. Таптаурын жолға түскен соң рульге жабысып алған жігіт әр кезіккен қылтаңда машинасын жалт-жұлт бұрған сайын артынан бұрк-бұрк көтерілген ақтүтек шаң тозаңытып барып сейіледі. Енесінен жазатайым жырылып қалып, енді құлындай құйындата шапқан «Москвич» әр тұстан жарқ етіп көрінгенде, шалдың елегзулі көңілін әлдене желпіп өтеді. «Сонда бұлар қайда кетті? Мұндай суықта Белғак — жалтаң, ендеше ол жаққа өліп кетсе де аттап басып бармайды. Дәу де болса Москопаның төнірегінде қаужап тауып жейтін бірдеңе бар ғой. Аяқты малға не деп болады. Қысыр емген тайдың артқы тұяғы оңбағандай жараланған көрініп еді, қайтты екен? Жирен байтал осы күнге дейін бір жағына қарай шыққан шығар?» Шалдың тынышы қапелімде

өз-өзінен қашты. Үскірік аязда сіресіп сұлқ түскен тас мылқау дүниені бір түрлі жатырқап шолды. «Әй, дегенмен машинаға жол алыс емес-ау, бір күшенсе Буырылға да жетіп барады. Оның ар жағында Жетпісалты да онша қашық емес. Буырылға бұрылып, сондағылардан жөн сұраса қалай болар еді?» деп ойлаған шал шоферға сұраулы жүзбен бұрылып қарады. Жолдан көзін тайдырмай отырған ол — өз ойымен өзі әлек секілді. Жақ жүні үрпиіп, әр-әр жерде сорайған қылтанақтарына, жаңадан тебіндеп шыққан балапан мұртына сазара қараған қалпы: «Бұл көсең дүңк неме екен, зекіп тастап жүрер» деп ойлап бір қойды.

Машинасын үздіксіз заулатып отырып, екі жолдың айырығына тақай бергенде шалға тағы да ажырая қараған шофер:

— Қалай қарай жүрейдің? — деді.

— Аюкеге...

Шоқы-шоқы адырлы тұстың етегін айнала бергенде қарсы алдарынан кең көсіліп жатқан жазық құлдыраңдап шыға келді. Көз сүрінер тұлдыр жоқ, жып-жылмағай қу жапаннан түңіліп кеткендей қолын бір-ақ сілтеген шофер:

— Қеш батып қалғаны мынау, бақандай бір күніміз жолға кетті. Ал жылқыңыздың қарасы көрінер түрі жоқ, ақсақал, — деді.

Шал ләм деместен сонау қиырға көз жіберді. Ешқандай іздің сүрлеуі көрінбейді. «Бұл ескі аңыздың орны. Мұнда талғажау етер не бар дейсің? Мына адырдың көдесі мен жусанының басын шалса да өлмейді, тағы бораннан ық».

Шофер ашуының екпіні бастапқыдай емес, қайта бастаған сияқты. Шапшаңдатқыш тетікті ары-бері бейілсіз қозғап, газды керенау басқан сайын кісінің еркіне құлдық ұрып көнген машина ыңырана баяу жылжиды. Бірқатар жер жүрген соң көлденең кезіккен тұмсыққа сұғына салынған қыстау кезікті. «Мұндағылардың көзіне, бәлкім, жылқы шалынған шығар?» деп ойлағанмен күмәннен арыла алмаған көңілі әлі күпті. Осы жасқа келгенше көрген-баққаны мал, сыры мәлім нәрсенің мұншалықты қиғылығын түсінсе бұйырмасын. Қабағын бір ашпай өне бойы түнеріп отырған мына шофер, қойқаптағыны қозғап, кісінің құтын қашыратын ортаншы ұлы, құдды бөкен атуға шыққандай бес қаруын асынып алған Ғайыпбек — бәрі,

ақыр-соңында алжыған шалды тыңдап әуреге түскеніміз-ай деуден тайынбас, әуелі. Осындай мазаң күйде отырып, қыстауға қалай жетіп келгенін байқамапты. Қораны жағалап жүрген малшы бұларға одырая қарады. Шал тоқтайды екен деп қамсыз отырған. Шофер ай-шайға қарамай бұл жерден де зу етіп өте шықты. «Мынадан жөн сұрағанда-ақ болатын еді» деді ішінен. Еш қайраны қалмаған соң артына жиі-жиі қарағыштады. «Москвичтегілер» де кідірмей заулап келеді. «Жоқ қараудың жөнін қасындағылар білмесін-ақ, ал жерді құртқан Ғайыпбектің мұнысы несі?» Шал жоқ қарау деген ойынан шошынып, селк ете қалды. «Белғаққа бара қоймас, тым жалтаң. Оның үстіне — тақыр. Бұл жақта қаптаған сай, ық десе ық». Осы бір сөзді шал бүгін қанша мәрте айтқанын ойлаған жоқ. Сөйтсе де оны таяныш тұтқандай шұғыл серпіле жөнделіп отырды. Кең көсіле құлдилап жатқан жазықтың қырат-қапталына дейін қалдырмай сүзіп қарады. Көзге кішкене бір ноқат іліксе ше. «Әлгі бөтен қарагер бие басқа жаққа бастап кетіп жүрмесе де, құдай ұрып. Бірақ олай деудің түк қисыны келмейді».

— Ақсақал-ау, жылқыңыз қайсы? — деді бір кезде қасындағы серігі үнсіздікті бұзып. Шал кейіп, қабағын шытынғанмен ләм деп жауап қатпады. Қарсы алдынан көз жазбай иегін нұсқап жүре бер деген белгі берді. Сонау көкжиектегі күннің қызыл шапағы сынып түскен тұсы айнадай жалтыраса, ал қалған өлкені тұтас қаусырған қаракөлеңкеден ызғарлы суық леп келетіндей бойы еріксіз тонази қалтырайды. Дүние жаһан жатқан бір сонар. Жарық кезде шал бәрін шамалап алғысы келгендей жан-жағын жіті шолып келеді. «Осындай уақытта мал екеш мал жайылмайтын болған ба, бір жылқысы жоқ, сол да бола ма екен?» Шофер жігіттің өзіне деген қарасынан шал қипақтай бастаса, онысын сезе қойған ол тыныш тұрмай, өтінген райда жалбарына тіл қатады.

— Ақсақал, осы ит әурешілікті қойсақ қайтеді?

Шал жерге бірдеңе түсіріп алғандай бір ауық аяғының ұшына қарап, басын еппен көтерді де көзін ұяң тастады. Үрпиген күйзелісті нышанын шарасыздық билеп, даусы бәсең қысылып шықты.

— Бұл жаққа жылқы Аюкемен түспеген екен, онда мейлің, мына төменгі жолға түсіп, Жетпісалтыға қарай тарта бер.

Шал нұсқаған жаққа бұрыла бергенде, «Москвич» бұларды басып озып барып тоқтады. Ішінен Ғайыпбек пен ұлы апыл-ғұпыл түсіп, бұлардың тұсына дірдектеп жетіп келді. Жұтынып тұратын Ғайыпбектің дөңгелек бидай өңі түтігінкі, қой көзінің уытты ұшқынын өңменіне діттеп қадағанмен кескініндегі салғырттық сейілмейтіндей немкетті. Қайта ұлының жұқалтаң жүзінен бір нәрсенің байыбына бара алмай, дал болған лыпыған ұшқалақтық сезіледі.

— Ақсақал, мен Қайыпта-ақ айтпадым ба, жылқыңыз үйренген жағына қарай тартты деп. Мына жеріңізде қыбырлаған тіршіліктің белгісі жоқ.

— Белғаққа барып, оларды жын ұрып па? Онан не жемек?!

— Ол мал ғой, мал, аюан деген сол, ақсақал!

Әшейінде дызалақтап сыр беріп қоятын шал қазір көрнеу ұстамдылығын жоғалтпаған кейіппен шоферға бүкіл денесімен бұрылды.

— Осы жолмен жүр. Шойын жолдың төңірегіндегі елден сұрастырып көрерміз. Басқа түк қисыны жоқ.

— Қисын, қисын, басқа айтатын сөзіңіз жоқ па?! Күнде-күнде машина сұрап беретін кім бар сізге. Қазір мына Ғакеңнің айтқан жағына қарай тартайықта, — деді ортаншы ұлы. Қос танауы делдиіп, көзі шақшыып барады. Сыншыл сыңайынан жаңылмаған шал ұлының ұсқынына жақтырмай қарады.

— Әй, мынадай қыста үйренген жер болмайды. Ата-сы жылқы ғой, саясы бар орынды іздейтін шығар. Белғақ деген жалап тұрған жадағай, өлгісі келсе мейлі, онда барсын.

Қолайсыз үнсіздік орнады. Ғайыпбек пен ортаншы ұлы енді не істейміз деген сұраулы кейіпте бір-біріне неқ қағысқаннан басқа әрекетке бармады. Шофер бір нүктеге тас қадалған қалпынан айнымапты.

— Қой, онда қайталық. Бәріміздің үйде тіршілік бар. Сайда саны, құмда ізі жоқ жылқыны іздейміз деп, бақандай бір күнімізді жоғалттық, — деп, Ғайыпбек машинаға қарай шұғыл бұрылды. Оның соңынан ұлы да үн-түнсіз ілесті. Шал да қатты қитықты. Алдында шоферға жалтақтап басынқы қараса, қазір оған суық райда шүйіле төнеді. Біраз аумақты айналып өтіп, бұлар Жетпісалтыншы разъезге апаратын қасқа жолға түсті. Қараң-кұраң көзге зорайып-зорайып көрінеді.

Шофердің түксиіңкі кескіні жазылып, жайдары

тартты. Жолдың қилы-килы бұрылысында бастапқы шалттығын тастап, жұмсақ бұрылады. Жазық жайлы тұстардан қалқып ағып өтеді. «Е, Қосшыбай, жетпіс асып, сексенге таяған шағында машинамен жылқы іздейтін әлетке де жеттін», — деді өзін-өзі мұқатып. Мана ерте жарықта төбеден қараған уақытта осы жазық оймақтай ғана көрініп еді. Ішіне дендеп енгенде бір шетіне әлі шығып болар емес. Жолдың түнге қарай ұзарып кететіні жаман. Әйтпесе осы арадан көп ұзамай қыстау кезігуі керек еді. Шал және мазаң күйге көше бастады. Ойсымал тұстан ырғып өтіп, машина көлденең белге шыға келгенде, алдынан жаңағы үлкен қыстауы шықты. Шалдың көңілі өрекіп кетті. Қыстауға қарай бұрыл дегенді айтып үлгермей, қайта-қайта қолын нұсқап, шошаңдата берді.

Беймезгіл уақытта екі бірдей машинаның есіктің аузына келіп бір-ақ тоқтағанына сыртта мал жайғап жүрген қойшы абыржи аңырып қалса, үйден жасамыстау әйел атып шықты. Жай жүргінші біреулер екеіне көзі жетіп, соны місе тұтпағандай тосылып барып ішке сып беріп кіріп кетті. Шал машинадан аспай-саспай түсті. Қол-аяғының ұйығанын ауырсына қабағын кіржитіп, созылып алды. «Иә, батырекесі, бұл қай совхоз? Е, мал заводы де, малдың күйі қалай? Жайылмайды де. Бір-екі мезгіл жем жеп, қалған уақытта шөп қаужайды де». Шал осындай сұрақ беріп, оған өзі де қоса жауап қатып біраз бөгелді. Ал машинадағылар тықырши бастады. Ғайыпбек пен ұлының өзіне қарай беттегеніне дейін қалт жібермей бағып тұрды. Інір қараңғысында қойшының кескінін анықтап қарап алғысы келгендей және аялдады. Жаңағы еркіндігінен лезде арылып, даусын жүрексіне ақырын баяу шығарды.

— Енді біздің бұйымтайды сұрамайсың ба?

— Айтып көріңіз, тыңдалық, — деді үйіңесі күлімсіреп.

— Кеше, бүгін осы маңнан жирен қасқасы бар, қарагері бар бір үйір жылқы көзіне түскен жоқ па?

Қойшы қолғап киген қолымен құлағын басты да шалға емініп жақындап келді. Жүрегі лүпіл қағып соққан шалдың тынышы одан сайын қашты.

— Кеше мына өр жақта шойын жолды жағалап бір үйір жылқы жайылып жүрді. Ішінде өзіңіз айтқан жирен, қарагері бар еді, бүгін көрінбей қалыпты ғой.

— Бәсе, мына жоғары жақта тегі белгі жоқ. Шойын

жолдың жағасында талғажау ететін бірдеңе табылатынын тіпті ойламаппын. Осы күнге дейін пойыз турап тастамаса, сай-сайды ықтап кеткен екен ғой, бейшаралар. Қап, бағана төменгі жолмен жүрмей, — деп шал санын соқты.

— Онда не тұрыс, аттанайық, — деп, Ғайыпбектің өңештегеніне міз бақпады. Жылқының жүрер жолын білмей қалғанының өкініші әлі басылмаған сияқты.

— Мына адыр-адырды қуалап отырып түсетін шығар деп ойласам, шойын жолды жағалап келген екен ғой, алда жазғандар-ай, а!

— Енді соны кешке дейін айта бересіз бе, жүрейік те, — деді ұлы тықыршып.

— Қайда?! — Шалдың даусы оқыс шаңқ етіп шықты. — Шетінен атып, жамсатып тастауға ма, жеті түнде мен қайдан таппақпын?

Үн-түнсіз иіріліп қалған бұларды қойшы тамға бастап алып кірді.

Танертеңгісін тұрған шал қойшының атын сұрап мінді. Көптен мініс көрмеген ат әуелі басы ауған жаққа алып жөнелетіндей ауыздықпен біраз алысып бақты. Түн деген түкірік жерге түспейтіндей қақаған аяз. Қылаулаған қар үздіксіз өрмек боп төгіліп тұр. Тек аттың танауынан атқылаған бу ғана тоңазыған бойын болымсыз жылы лебімен бүркеп өтетіндей шалды бір алдамшы әсерге бөлейді. Қойшы атының жүрісі лыпыған жылдым екен. Тоң қарды топылдата төпеп, тынымсыз сықырлатып келеді. Әр-әр тұстан ербиіп-ербиіп шыға келетін бағанадан ат үркіп, жалт бұрылып кетеді. «О, ит неме, жолдағы ағашты көрмегендей не болды сонша» деп тақымын басып қалғанда тағы ытқи жөнеледі. «Қап, мынаның қорлығы-ай» деп, тізгінді күштеп тартқан шал аттың басын қасқа жолға қарай бейімдеді. Ақ қырауды тұмшалай оранған желілер үскірік аяздан керіле түсіп, үнемі тырс-тырс еткен дыбыс қалмай серіктесіп келеді. Қанша уақыт жүргенін де шамалауға асықпады. Төзімнің көтенішегі үзілетіндей болғанда барып, қиыр-шиыр із кезікті. Мынау шағын үйірдікі емес, бір қостың жайлаған жеріне ұқсаған сайын шалдың секемі күшейе түсті. «Түнде қонған үйдің иесі осы алдыңғы күні ғана бір үйір жылқыны көрдім демеп пе еді?» деді таң-тамаша болып. Бірқыдыру аралықты желдірте шауып аралап шықты. Темір жолдың бойын қосаяқ атаулы сыпыра

ін қазып тастағандай тиген-тиген тұстардың бәрі қопарылған қар. «Ойпыр-ой, жарықтықтың қимылының жойқын-ай» деп ат басын сүйсіне тежеді. Қас қағым сәттік осы бір күйінен лезде айрылып, көкірек тұсы сыздай жөнелді. Содан іші-бауыры тоңазып, қалтырап кетті. Еңіске құлдилап құлаған мұншалықты жосылған көп ізге назары тұрақтаған сайын бір әлеметтің төтен еркімен ғана болатын сұмдықтан шошынған сынайда ат үстінде аңырып, селтиді де қалды.

Ұшы-қиыры жоқ жазықтың ықпыл-жықпылын түк қоймай сүзіп шыққан шалдың шарасы бітті. Шиыр-шиыр ізден басқа дәтке қуат ештеңе таппады. Астындағы аты тарпаң мінезінен әлдеқашан айрылып, жай аяңға көшті. «Жердің тесігін тауып кіріп кетпесе, енді қайда бұлар?» Осы бір сұрақты өзіне мың мәрте қойғанымен қолдан келер қайран жоқтығына амалсыз жүгінді. «Кісінің көлігін болдыртып алып, ұят болып жүрмесе екен» деген ой санасында қылаңытып, берекесі ұшты. Қыстаудан шығандап шығып, жол-жөнекей қойшы-қолаңнан жай-жапсарды сұрастырғанымен мандытып ештеңе айтпады. Шағын үйірлі жылқыны бірекі рет көзіміз шалғаны рас, одан арғысын білмейміз дейді бәрі құдды келісіп алғандай. Сонау Қайыптан бері ауып келгендегі ізге түсіп отырып, темір жолдың жақтауынан бір-ақ шықты. Шал ақыры түк өнбейтінін білді. «Бұл бір кәдік екен. Жөндеп іздемесе болмас» деп кешегі түні қонған қыстауға қарай атының басын бұрды.

Қас қараяр мезгілде қыстаудың өкпе тұсынан шыға келген шал сайрап жатқан тарау-тарау жылқы ізіне тап болды. Тізгінді іркіп ары қарады, бері қарады. Күні бойы тентіреп, сандалғаны санасында қылаңытқан заматта бас шекесі солқ ете түсті. Денесі қозғалуға келмей сіресіп, іш дүниесін түгел суық кептеді. Жон арқасы үздіксіз шымырлай дуылдағанда тұла бойы төтенше қалтырап кетеді. Қыстаудың қарасы көрінгеннен-ақ жүрісін шапшаңдатқан аттың екпінін көтере алмай ауырсына бастады. Бей-жай құлықсыздыққа тап болды. Жылқының бір барған жеріне он барып, дүниенің жерін шарлап тастағанына қынжылды. «Бәрі қарасы көп екен деп алданғаннан ғой. Ақылдан алжасу деген осы шығар? Әйтпесе ертеңгісін-ақ біліп, мұнша ит әуреге түспеуі керек еді. Әлде өзіме өлгенімше тиесілі ырыстың басымнан тайғаны ма?» Шал

шошынып, селк ете түсті. «Менде қайбір асып-тасқан ырыс болып еді? Тәнірің пенде ғып жаратқан соң кейде өзіңе-өзің сұқтанасың. Сексенге таяп селкілдеген шағында секиіп атқа отырған деген жақсылық па екен?» Бағы мен ырысының басынан тайғаны ойына қайдан келгенін кім білсін, шал, әйтеуір, қатты қамығулы күйде отырып, қыстауға қалай жеткенін де байқамапты. Сыртта жүрген үй иесі бұған тұра ұмтылып келіп, қолтығынан демеп аттан түсірді.

— Әй, ақсақал-ай, көкбалақ болып, әбден тентіредіңіз-ау! Сәл аялдағаныңызда болатын ба еді. Құдай айдап жылқының өзі келген жоқ па. Еркек тайдан басқа пышаққа ілінетіні қалмапты. Нөкерлеріңіз сойып, жайғап алып, сізді ары күтті, бері күтті. Әсіресе балаңыз қатты қамықты. «Күте тұрайық» деп те көрді. Бірақ ана біреу көккөз құртық неме құдайдың қып-қызыл бәлесі екен. Едіреңдеп болмаған соң бағана сәскеде кетті.

Шал ләм деп тіл қатпай, үйге сүйретіліп кірді. Ерлі-зайыптылар бәйек болып, төрге көрпе төседі, басына қос қабаттап жастық қойды. Дастарқан жайылып, шай әкелінді.

— Күні бойы нәр татпаған да шығарсыз, шай ішіп, бой жылытыңыз. — Осы сөзді бұлардың әйелі, болмаса еркегі айтты ма, айыра алмады. Басы зеңіп, көзінің алды тұмандана шымырлап тұрып алды.

— Бойыңызды әбден суық алып қалған ғой, күні бойы қақайып, атта отыру кәрі адамға оңай дейсіз бе?!

Үй иесінің даусы миын шағатындай қатқыл естіледі. Қабағын кинала кіржитіп шытқан шал басын құлықсыз көтеріп, жөнделіп отырды. Нарттай қызарған өңі домбыққан ісік. Әбден суық сорған шырайын пештің қызу жалыны желпіген сайын қанкүреңденіп, кісіге сүзіле қарағандағы кескініне екіойлылық іркіліс тауып, алабұртты. Ақшулан сақалын күні бойғы аяздың қырауы тұтып қалғандай аппақ. Шайды ұрттаған сайын жақ сүйегі дызылдап, бетінің ұшы шым-шым етеді. Сонан кейін жылымшы тартып, сүйсіне алмай кесесін төңкеріп, болдым деген ишара жасап, сұлық түсіп жатты да қалды. Ірге жақта отырған үй иесін бір ауық сыртынан бақылап, желкакты сопақ жүзінен өзін сырт теппейтін етене жақындықты сезіп, көзі ілініп барады. Шымырлай атқылаған тас қайнарға шым-шым батып, дүниенің еңсесін басқан ауыртпалық атау-

лыдан лезде жеңілейіп шыға келгендей алаңсыз бір тәтті ұйқы. Қопаның ұлан-асыр жазығы екен дейді. Шөп басы ұзарып, жусан балағынан шиендеп шыққан балапан өскін кінәратсыз мөлтектеген көгілдір реңімен кісінің көзін жаулайды. Раң, бетеге, кнікоты, балықкөз, ебелек жердің құйқасын қалың тұтастырып, табанға жұмсақ тиеді. Қараса, оны-солы бірдей жылқы. Құлын біткен құлдырандап шауып, шығандап кетеді де, енелерімен қайтадан шұрқырасып табысып жатыр. Қанжығалары тоқ жылқышылар топ-топ болып, қауқылдаса әңгімелесіп барады. Өлкей қамыс құлак арғымақ шалыс қылқұйрықтар дәу де болса жылқы заводынiкі-ау. Енді бірде қараса шешесін мінгестіріп алыпты. Баяғы тауға арқалап шыққандағыдай жүдеп-жадамаған. Шаңырақтай күндігі мен кимешегі қылаусыз таза, ажары бордай аппақ. Жан-жағына көз қиығын санаттана тастайды, мына жарбиған жаман шалды қомсынатын сыңайда назарын елеусіз тіктейді.

— Қосжан-ау, өйтіп-бүйтіп жүріп сен де сексенге келдің-ау, — деді анасы ұлының тұрқына көңілі толмағандай.

Анасының немкетті тәкаппарлығы мұны еріксіз тежейді. Әйтпесе әңгімесін ағылып-төгіліп айтқысы келіп-ақ тұр. Өз-өзінен тығыла бұлқынған бұл бір түрлі көңілі босап, еңіреп жылап жіберді. Оянып кетті. Көзі жасқа шыланған күйі жан-жағына алақ-жұлақ етіп қарады. Қазан-ошақтың маңында әйел тыным таппай зыр қағып жүр де, еркегі пышағын дайындап қойып, әлекідей жаланып:

— Дайын болса ана кісіні оятып, қолына су құяйын, — деді.

Шал өзінің ет пісірімдей уақыт ұйқтағанына сенер-сенбесін білмегендей бағжиып қана отыр. Қолын да құлықсыз шайды.

— Ақсақал, ақы несі өзіңіз ғой деп бағана сойылған тайдың маған қалдырылған азат омыртқасын астырдым. Бірінші өзіңіз ауыз тиіңіз, — деп шұжықтың үлкен кесегін ұсынды. Шал бірден аузына апармады, шұжықты ішегінен ажыратып алып, ары-бері ұзақ қарады.

— Мына тай мықты айғыр болмақ екен-ау, — делі бір кезде.

Ерлі-зайыпты екеуі бірдей елен етісіп, шалға танырқай қарасты. Бар діті ішекте болған шал бұлардың

жауап тоса, селтиіп отырғандарын да байқамады. Үй иесінің ақыры шыдамы бітіп, шалға қарай ұмсынып, төне қадалды.

— Оны қайдан білдіңіз?

Суықтан домбыға ісінген шал көзін ішекке шүйілткен күйі:

— Қайран нәрсенің ішегі жуан екен, — деді.

Үй иесі таңырқағанын жасыра алмай басын шайқады, ал әйел төрде отырған томашадай шалға қайта-қайта ұрланып қарай берді.

«Осы жасқа келгенімше шешем түсіме бір кіріп көрмеп еді, жарықтық әлденеге қамықты ма екен? Түсте жылқы деген не болушы еді?» деп ойлады Қосшыбай.

ҚҰРАЛАЙДЫҢ САЛҚЫНЫ

Жайлау биыл жылдағыдай емес, төтенше жауын-шашынды. Ойлы-қырлы төңірек аспанмен біржола тұтасып кеткендей дүние жаһан көкала мұнар болып көлکیدі. Жел көтерілгенде ғана қия-қапталды жиектей қонақтаған боз тұман ұзыннан-ұзақ тұтылған пердедей көлбеңдейді. Қаумалай анталасқан шыңдарға қилы-қилы қиюласқан дөң, жота, тұмсық, шат-шатқал шымырлаған осынау салқын мезгілге бола арқасын жаза алмай қоянжондана дөңкиіп-дөңкиіп шөгіпті. Қойнау-қойнаудағы жалғыз-жарым бұлт жер бауырлай ширатыла есіліп, ақ шатырдай ағараңдайды. «Өстіп жайбарақат жатқанда жаз базары тарқайтын болды-ау» дегендей бұрқ-сарқ қайнап, жанұшыра аққан асау өзеннің толассыз арқыраған сарыны мүлгіген табиғаттың тынышын алуда. Қесе-көлденең шөккен Майтөбенің кең сөгілген қолтығына сала-сала жамбас жалдар омыраулай ұмтылып бағады. «Сендердің қажеттеріне жарамаған күнім бар ма еді, келсеңдер келіңдер» дегендей тұғырына нық орныққан Майтөбе маңғаз. Ирек сайдың кішкене жазықтау ашық алаңқайына қонған қоңыр үй ұйытқып соққан желден қаусырыла дөңгеленіп үйірілсе, қарсы қапталдың тікеден-тік өріне бастайтын биік тепсеңіне орын тепкен келесі біреуінің екі жапсары «алақай, күн шықты, күн шықты» деп қуанғандай үздіксіз жалпылдайды. Онысы көз

ұшында қалықтап ұшқан зор қарақұстың анда-мұнда серпіген қанатына ұқсайды.

Басы сүйірлене шошайып көкке ұмтылған шоқы бауырына қарай көсіле жазылып, пышақ қырындай иекпен тұтасып тынатын қапталға салынған қой тұнған өрістің көк майсасында шашылған шақпақ тастардай аппақ. Тоңазыған тұнық ауаны кернеп тұрған кереметтің құпия сырын бір өзі ғана білетін сыңайда Демеу қойшы тың тыңдайды. Шапыраштана кең ашылатын көзінің аясына құтырынған ұшқын сәт сайын кәдік ұялап, қалақайдай қағылез сопақ жүзіне қан лап етіп жүгіріп өтеді. Делдіңкі танауының желбезегі күн көрінетіндей жұп-жұқа.

Көлденең жалдан кенет бес-алты кісі дабырлап шыға келді. Бір-екеуі ғана еркек, қалғаны әйел: күнге шағылысып ағарандаған ақжаулықтары шалқар көлдің айдынында жүзген аққудай баяу қалықтайды. Ынтызарлыққа толы сезім бойын билеген Демеу оларға телміре қараған күйі еріксіз жұтына түсті.

— Мына шешектің жаңбыр есін алып, есеңгіретіп жіберген бе, аңқайған тұрысы жаман.

Санқылдап сөйлеген әйел сықылықтап күлгенде беткейдегі пырдай болып жатқан қой тұс-тұстан елең етісті.

Ыңыршағы шыға ырсиған жаман аты да атасы жылқы болған соң жөні осы шығар дегендей жалын тікірейте оқыранып қойды.

Бұлар қайда барып, қайда қояды, оның бірі де ойына кіріп шықпаған Демеу осы дүрмекке ілеспесе қалып қоятындай атына тұра жүгірді. Жарқырап шыққан күннің шуақты сәулесі жалғызсыраған елегулі сезімді қуыс-қуысқа қуып тастап көңілі жадырай алып ұшып барады. Мәстегінің тұсауын ағытып, айылын жанталаса тартып болғанша төпелеген көп атты тура тұсына дүсірлетіп келіп қалды. Бұл жалт бұрылды да назарын әркімге бір дегбірсіз тоқтатып өтіп:

— Саламәлик! — деді. Жіңішке даусының серпінді шыққаны сонша, күз шыңыраудың құлдилаған етегіне дейін шаңқ етіп жаңғырығып, беткейдегі жақпар тас оны тосаң сарынмен сол күйі қайталап тынды.

— Уәликімісалам! — деп, Тасболат деген жамағайын қойшы қоңыр үнін әндете созды. Ішке сыр тарта бойлай алатынына сенімі кәміл кейіппен шегір көзін қадағанда қызылқоңыр нұр меймілдеп төгіле жаздай-

ды. Қап-қара салбыранқы мұрты қола түстес өніне тұтасып, әлпеті кісі дәт қылып қарай алмайтындай сұстанып кетеді. Мұртының ұшын ширатып, тесіле төнген қалпы жарқ ете қоймайтын тұнжыр. Болымсыз езу тартып, жылыұшырағанның өзінде көзі сыр бермес терең тұңғиық.

— «Қатын дұшпан» дегенді қазекең тегін айтқан ба, осы екі арада Демеуге кінә қоятындай болып тұрма. — Тасболат жорта қатқыл қабақ танытып, сыздана тіл қатты. Күйеуінің мінезіне әбден қанық Жамал мына бір сөз шымбайына қатты батқандай қасақана бұртия қалды. Сөйтсе де әлденеден ши шығып кетіп жүрердей қасып қылықты керіп, оған бір түрлі сақтанып жәудірей қарады.

— О, шіркін, сендерге дұшпанның оңайдан табыла кететін-ай, осы. Биліктің бәрі бауырыңның қолында тұрса көрерміз, — деп, бүкіл салмақты Демеуге қарай аударып жіберді.

Бұлар не деп тұр, менің қолымда не бар екен, мұның ешқайсысы түйткіл боп көкейіне қонбай, сәл базыналық білдірсе басқа шығып кетуге әзір тұрған Демеудің саясы аздау қалпын үн-түнсіз баққан Жамал әлденеден сынық тарта сыпайы тіл қатты.

— Қайным-ау, біздің шал мына Желдібай екеуі далаға түсіп бара жатыр. Қойлы ауылдың біраз қатын-калашы жақсы ырым болсын деп, сендердің үйге қарай шыққан бетіміз. Қазақтың салтын білесің бе өзің, білмейсің бе, құрсақ шашу деген болады.

— Біле, біле, — деп, әлдененің мәнісіне енді жеткендей Демеу ырсып күліп жіберді.

— Біле, біле болса бастағын. Шешең әйтпесе үйіңнен қуып шығып жүрер.

Ат басын іркіп, иіріліп қалған топ қия қапталға қарай жөңкіле қозғалды. Оқ бойы озып шыққан Тасболат кеудесін шалқақтау ұстап, ерге нығыз отыр. Жылдым жүретін жуан сары аттың белі қайқая майысып барып түзеледі. Ат сауырына қамшыны сипай сілтеп, жан-жағына бажайлай қарағыштаған Тасболат:

— Әй, мына Демеу дегенмен өрістің жайын біліп қалыпты. Күнгейіне мал аяғы әлі тимепті, — деп сүйсіне дауыстады.

Демеу де атына Тасболатша нығыз отырып, төңірегіндегі ақжаулықтылардың қасынан қораздана қокнып өтті. Бас-көзіне тоқпақтап отырып, зордан желдірген

жаман аты осы кезде арқасындағы жауырын ауырсына белі майысып, дегбір таппай қиқандап кетті. Тасболаттан өзгесі бұған ду күлді. Шамырқанып кеткен Демеу камшыны онды-солды сілтегенде ғана аты құлағын жымып, қопаң-қопаң желіп барып, кібіртігіне қайта көшті.

— Шешек-ау, жігіт деген бір жақсы атты сайлап қоймай ма екен, үйде ай-күніне жетіп отырған келіншегің анау, түздегі малың мынау. Өзің тағы жалғызіліксің. Қөрмейсің бе, өзіндей біздің еркекті. Шал, шал да болса жігіттей, — деді Жамал сықылықтап күліп.

Екі көзі шырақтай жанған Демеу Жамалдың тұсына жетіп келді.

— Мен онда аға тоқал әпере, — деп өңештей жөнелді.

Көкейіне әлдеқалай күдік қонақтап, сол жанына қатты батқан сынайда тосыла қалған Жамалдың әдемі қара торы кескініне лезде лыпып қан жүгіріп, көзін бұған төңкере тастады.

— Арманың сол болса, онда әпер. «Ағамның екі қатын алғаны жақсы болды, біреуі маған тиеді» деп бір жынды қуанған екен, әйтеуір, соған ұқсап жүрмесен жарады да. — Ештеңеге қарайламай салып ұрып бара жатқан күйеуінің сом бітіміне соңынан бір мезет қадала қарап бөгелді де, көкшіл көзі шарасынан шыға шақшынып тұрған Демеуге назарын суық тікті.

— Қу шешек-ау, біреуге қатын әперіп жарылқағанша, одан да мынаны айтшы, Қадірсіздің қойшы тапқанын қалайсың ба, әлде?..

Ерге шұғыл түзеліп отырған Демеудің аңқайған әлпетіндегі болымсыз ыңғайсыздандық тез-ақ сейілді. Қораздана қоқиып, жан-жағына алақ-жұлақ қарағанда көкшіл көзі күлімдеп, қайнылық базынасының өтімділігін асыра түскісі келгендей еміне төніп келді.

— Қадісін ұл тапса баға, қыз тапса өлтіре.

Нақ қазір бір сұмдық болатындай бағжаң ете қалған Жамал төңірегіндегі жайрай күлгендерге бір кезде өзі де қосылып кеткенін сезбеді. Кенет қалт тынып, шыннан солай ма деген кейіппен Демеуге абыржып, таңырқай қарады. Абайсызда бір күпіршілік айтып қойдым-ау, оны жаратқанның өзі кешірсін, тәубеме келмейінші дегеннің Демеу өңінен жұқанасы сезілмек тұр-

мақ, эзіл-оспаққа үйірсектеп, өзеуреп, өршеленіп барады.

— Е, құрыған шешек, онда жетіседі екенсің, — дегеннен басқа амалы қалмағандай Жамал селқос тіл қатты.

Атының басын еркіне қоя бере салған Тасболат денесіне ие бола алмай екі иығы селкілдеп, ер үстінде ырғала тербеліп барып, әзер дегенде тізгінді еңкейіп жиып алды. Осы қазір ғана мүлде күлмеген жандай қалың қабағын сұстана түйіп, шегір көзін төнкере тұнжыр тастап:

— Әй, қожанасырсың-ау, Демеу, — деп, басын шайқағаннан басқа сөзге келмеді.

— Қыз саған бала емес пе, — деп, Жамал бір жақ шаужайынан жармасып қалмай келеді.

— Биылғыдай жауынды жазда Қадірсіз келін бір Жауынбайды тауып берсе, төбең көкке екі елі ғана жетпей қалайын деп тұр екен-ау, Демеу батыр. Сонда да малыңа ықтиятты бол! Мұндайда итқұс дейтін пәленің қағынып кететін әдеті, — деп, жүрісін баяулата түскен Тасболат әңгімені дереу шаруа жайына бұрып жіберлі.

Демеу де бір жайды парықтап, пайымдағысы келгендей назарын ойлы-қырлы өлкенің әр тұсына жүгірте қадады. Көзіндегі көкжасыл ұшқын лезде сейіліп, аяқ астынан қам көңіл бола қалған ол:

— Айдап бара көп, айдап келе көп, мен қайда біле, — деді бір нүктеге ежірейе қарап.

Тоңази маужыраған ауаны бұзып-жарған қырантопан күлкі тұнғыық құрдымға сауылдай сіңіп, әлдебір тұстан саңқ етіп жаңғырығып шығады да, қайтадан тына қалады. Көкала сағымға бөгіп мұнартқан тау томсара ыздиган қалпынан лезде айнып, жаңғырыққан үнге қосыла селтендеп кеткендей көрінді. Ат жалын құша еңкейген Тасболаттың жота тұсы тынымсыз бүлкілдеп барады. «Мына ноқайға бүгін бірдеңе көрінгеннен сау ма, өзі?» дегендей сұқтана қалған Жамал да ақыры шыдамай күлкіге ерік берді.

— Біраз күн күлмеп ек, көңілімізді әжептеуір кір басып қалыпты. Әй, дегенмен жарайсың, Демеу, — деп, Тасболат ерге жөнделіп отырды. «Бұл жарықтықтың қамсыз күні бола ма, тәйірі. Алдыңа салып алып қаптатып өріске шығарасың, қаптатып әкеліп қоралайсың. Ондай уақытта «айдап бара көп, айдап келе көп,

мен қайдан біле» дегеннен басқа, шынында амалың жоқ екен-ау», деп ойлаған Тасболаттың қалың қабағы бұлк етті.

Қапталдата жүріп отырып, жал басына көтерілген бұлар аумақты жазық тұсқа қонған үйге жақындай бере аттарынан түсті. Тізгіндерін еркектерге ұстата салып, жайлап басқан әйелдер жұбын жазбай ұшып келіп қонақтаған жыл құсына ұқсайды. Тек Демеу ғана алдынан кезіккен үйге сусын ішуге бұрылған жолаушыдай бәрінен бұрын жетіп келіп:

— Кім бар, а, кім бар, а? — деп қатты дауыстады.

— Кім бары несі, жын соғып кеткен бе мынаны, — деп, есікті жұлқып ашып шыққан шешесі саңқылдай сөйлеп, сыңқылдай күлген әйелдерге маңдайын қолымен көлегейлей қойып, ұзақ түйіле қарады. Абдырап абыржыған Демеу де сол тұсқа қарай жалма-жан жалт бұрылды. Бір-бірінен аумайтын көздер түйіскен заматта қара кемпірдің салыңқы жүзіндегі сейілмейтін көңілсіздік жер табандата ұрсатын шаққа таянғанын сезді. Үлкеннің сес-айбатынан сескенудің жөні осы шығар дегендей Демеу тым бұйығы бола түсті.

— Мына жарымағырлар неғып қаптап кеткен өзі?!

Бәрін құдды бастап келген Демеудей, қара кемпір шырағы әлсіреген жанарын бұған ұзақ шүйілтті. Тасболаттың әйелі Жамал осы кезде кейістік біткенді серпілтіп тастайтын әдеттегі жайнаң қаққан мінезіне бағып:

— Жеңеше-ау, амансыз ба, арамыздағы ескі көзден қалған сіз ғанасыз. Келіні болса ай-күні жақын, баласы кешке дейін қой соңында жүр, көпшілікке үйренген кісі еді, жалғызсыраған шығар, халін біліп, көңілін кішкене көтеріп қайтайық деп, қойлы ауылдың қатындарын ертіп келемін. Ал мына балаңыз үйге жүр деп те айтпайды.

Жамалдың ойнақы дауыс әуеніндегі сиқырлы сырға көбірек дендегендей қара кемпір шырайын күрт өзгертіп, көңілі бұзыла көзіне жас алды.

— Жамал-ау, сендей келіннен садаға кетсе де болмай ма. Көңілдегі шерді тарқатып, сөйлесең сөзді ұғатын кісі керек. Өзіңнен өзің таусылып, қам жел, қапа болғанда да орнына келіп жатқан ештеңе жоқ, — деп, жаулығының ұшымен көзін сұртті де, әйелдердің аттарын жақсылап бекітіп, еңістеп бара жатқан Тасболаттарға көзінің қиығын қадады. — Анау сенің кү-

йеуің бе, кәрі жеңгесіне деген аمانы сатулы ма, бұрылып сәлем беріп кетсе қайтер екен!

Қозғалмаған әңгіме қалмады. Демеудің жол-жөнекей айтқан сөздеріне дейін естеріне алып, бәрі мәзмейрам болысты. Қара кемпір ара-арасында шарасыз күліп:

— Құдайдан сұрап алған деген осы, әй, қуарған қу жалғыз-ай, — дей берді.

Еш әңгімеге араласпаған Қадірсіз ғана күлген жоқ. Қадірсіз ғана көңілсіз жүрді.

Күн ұясына тақап, қас қараяр мезгілде ғана әйелдер орындарынан тұрды. Оларды біраз аралыққа дейін шығарып салып қара кемпір қайтып келді. Демеу қойын коралап, атын жіберді. Қадірсіз ғана сыртқа бір шығып, ішке бір кіріп тыным таппай зыр қағып жүр. Манағы ырду-дырду сап басылып, бір қолайсыз тыныштық орнағандай. Құбыла жақтағы үйреншікті орнына жайғасқан енесінің жүзі шамның жарығында әлденеше құбылып, алаулап көрінеді. Бүгінгінің бәрін көңіл таразысына салғандай кенет ұлына жалт бұрылды.

— Аузыңды бағып неге сөйлемейсің сен осы? Айкүніне жетіп отырған қатыңыңа тіл-көз болады-ау деп те ойламайсың.

Қадірсіз қалт тынып, жасаураған көзін біресе енесіне, біресе күйеуіне тастап, жыламсырай үн қатты.

— Апа, өзімнің де қыз тапқым келіп жүрген жоқ, ол бейбақ та мен сияқты елдің мазағына айналып сорлайтын шығар. Жамал жеңешем балаларын қорқытқанда, Қадірсіз келе жатыр дейді екен. — Қадірсіз сөзін ары қарай жалғастыра алмай солқылдап жылап жіберді. Қара кемпір келініне ұзақ шүйіліп:

— Жамал жеңешем деп Тасболаттың жаңағы ербиген немесін айтып отырсың ба? Жеңеше болмай жерге кіргір, жетіле қалыпты ғой. Жыртық көйлекпен келіп еді, әй, шіркін, бәрі ұмытылады екен ғой, — деді өзіне-өзі сөйлегендей ойлы нышанға көшіп.

Демеу жүзінде де камығу бар. Күйеуінің мұндай қалпынан тез арылып, бейғамдығына тез көшетінін Қадірсіз жақсы біледі. Оның кейде тек әлденеге алаң бола қалатыны жанына қатты бататын сияқты. Айыбы, әр сөздің басын шалып айтады. Әйтпесе ақыл-есі бұп-бүтін. Ойын жеткізе алмау да сордың зоры екен

гой, бұл. Сол үшін де Демеу кейде қиялға ұрынып, ойқы-шойқы сөйлейтін шығар. Бақса, бұл да бір бала. Дегенмен жаңағы сөзін ауыр алғаны несі? «Мұның сонда бір мезгіл адам көңілін аулауды білмегені ме?» деді іштей.

Демеу көкірегін қақ айыра ауыр күрсінді.

— Жаман ырым бастамай тыныш жатқын! — деді шешесі қатқыл дауыстап.

Қадірсіздің ары-бері аунап, тыныш таппай дөңбік-шігенінен Демеудің көпке дейін көзі ілінбеді.

Салқын самал үздіксіз еседі. Шымырлаған шырт қараңғы түнде жаратылыс марғаулана түсіп, алаңсыз ұйқыға кете бастады.

Текшелерге бұғынған күн шындардың ұшар басына нек арта қылтиып шыққанда көленкелерді іргесінен түре қуып, тау асырып тастады. Жылы орнынан құлықсыз көтерілген Демеу осынау жаратылыстың байыбына бара алмаған сұраулы кейіппен бір сәт жатырқап шолды. Аспанға шапшыған шоқылар мен құлдилаған сай аңғарлардың теріскей-теріскейі ғана әлі көмескі. Қадірсіз таңертенгісін мұны ылғи тұртпектеп оятатын. Бұл сонда тәтті ұйқыны қимай тырп етпестен жатып алушы еді. Сол «тұр-тұрды» бүгін де көп күтті. Ақыры еш дыбыс болмаған соң, сыртқа сүйретіліп шығып, жадағай қорада жатқан қойды қияға қарай қаптатып өргізді. Бақса, әйелінің оятуында жанын ләззатқа кенелтетін бір керемет рақаты бар екен. Қадірсіз енесіне байқатпай мұның бүйірінен түртіп, қытықтай бастағанда келесі қырына қарай аунап түсетін.

— Еркелейтін кезді тапқан екенсің сен жаман. Тұр, қойыңды өргіз! — деген шешесінің даусы қатқыл шыққанда барып апыл-ғұпыл киініп, сыртқа ата жөнелетін. Өз бағасын бұлдай алмайтынына бір түрлі ашу-ыза-сы қозды. Кенет көз алдына Тасболаттың салбыраңқы мұртты қара қошқыл кескіні келе қалды. Сөзге сараң ол әйелі мен бала-шағасына да тым жайсыз. Биылдың өзінде бір-екі рет Жамалды сабап жатқанының үстінен түсті. Ашынып алса Жамалың да тілін тартпайтын көк сойқанның нағыз өзі. Жан дәрмен арашаға түсіп те көрді. Болмаған соң көкірегін ұрғылап, айқалап та жіберді.

— Қадірсізді мен неге ұрма?!

Өзіне көзін шақшита ежірейіп тұрған бұған Тасболат ақырын жақындап келді.

— Шіркін, сен де кісіге ақыл айтуға жараған соң, бұл дүние оңған екен де, — деп, езуіне ащы мысқыл үйіріп, суық жымып алды да: — Сенің үйіндегі келін бір басқа да, біздің үйдегі қатын бір басқа. Мұны анда-санда осылай сабап тұрмаса жын иектеп кетеді.

Жамалға таңырқай қараған Демеу Тасболат сөзінің шындығына дендей алмай селтиіп іркілді. Жаулығымен көзін баса жылаған Жамал қалт тынды.

— Ағаң рас айтады, үйіңе бар да Қадірсізді саба, Тасболат үлкендігін көрсетіп, осылай істе деп үйретті де, шешеңе.

— Мынаның лаңын қарай гөр, — деп, Тасболат тұра ұмтылғанда Жамал шынғырып жіберді. Балалары да шұрқырап әкелерінің аяғына оратылып жатыр. Тасболаттың арқасынан қапсыра құшақтай алған Демеу оны артық қимылға барғызбады. Осы оқиға жаңа әзірде болғандай Демеу бір түрлі шиыршық атты. Қарсы алдындағы беткейге қойды жаппай қаптатып, үй жағына қарай көз тікті. Күнделікті қыбыр-жыбырына әлдеқашан кірісіп кететін Қадірсіздің қарасы әлі көрінбейді. Үй жаққа жәудіреп қараған сайын көңілі қамығып, елегзи түседі. Оразасын ашатын мезгілдің өтіп кеткені де қашан. Аяндап келді де, есіктің тиегін жайлап ағытып, ішке енді. Бұрышта тыныш таппай аласұрып жатқан Қадірсізді көріп қалт тоқтады. Ал жаңадан тұрып, асып-сасып киінуге кіріскен шешесі нұры әлсіреген көкшіл көзін бұған ұзақ шүйілтті. Әлденені шалашарпы түсінгендей болған Демеудің көкірек тұсынан бірдеңе лап етіп тұтанды да соның қызуы лезде тұла бойына жайылғандай ысына жөнелді. Дегбірі қашып:

— Апа, Қадісін не? — деп сұрауға шамасы әрең келді.

— Түкті де түсінбей тұрғаның-ай, шіркін, — деген қара кемпір Қадірсіз жаққа иегін болымсыз изеді. — Кешегі қатын-қалаштың бірін қалдырмай шақырып кел!

Қатты кинала арпалысқан әйелінің көзі кенет өзіне қадалып тұрғанын аңдады. Осы сәтте қатты абыржып, сасып-салбырап қалды. Суық қарастың уыты өңменінен өтіп, іші-бауырын қалтыратып барады. Орнынан әлі қозғала қоймай қалшып тұрған бұған шешесі кенет:

— Ойбай, сен тұрма, шап! — деді.

Асығып атқа қонған Демеудің ойынан анасының

сұсты кейпі мен Қадірсіздің дөңбекши аласұрғандағы ұсқыны кетпей тұрып алды. Тік еніске қарай бір үміт, бір қауіп дедек қақтыра құлдилатып келеді. Әшейіндегі иек астындағы омарта бір жаққа жылыстап жоғалғандай қарасы көрінер емес.

Екі-үш үйдің әйелдеріне мән-жайды үзіп-жұлып жеткізіп, тез кері қайтты. Ылди-төменге бірдей жүріп, әбден титықтап болдырған атын борбайлата отырып, кезең үстіне шыққанда төбеде қалшыып тұрған шешесін көріп шошып кетті.

— Әлгі жүрімі құрғырлардың келетін түрі бар ма? Сен көкем де қайбір шекесін қыздырып айттым дейсің.

— Келе, келе, — деді бұл сасқалақтап.

Қолымен көзін көлегейлеп, сонау күз сайға ұзақ телмірген анасы бұған қайта бұрылып:

— Мына төбеге шық та, қарап тұр! Ана қатындардың біреусі көрінсе, асықтыра түс, — деді де үйге қарай жылдам басып жүріп кетті.

Осы кезде Қадірсіздің ащы айғайына состиа аңырып барып, көлденең белге тез көтерілді. Күнге мен теріскейге бірдей көз жүгіртіп, етектегі сонау жалғыз аяқ жолға түсіп, өрге қарай тырмысқанды Жамалға жорыды. Ал қалған әйелдердің әлі көрінбегеніне әжептеуір қамығып, Жамалдың сұлбасын нысанаға ала аялдап тұрды да қойды. Қелесі тұмсыққа шыққанда ғана қарсы жүрді. Көзін өзіне төңкере ойнақы тастаған Жамалдың әлпетіндегі жайбарақаттықты байқап, тосылып қалды.

— Толғақ па, не өзі? — деген сұраққа таңырқай бағжиып қарағаннан басқа ләм деп жауап қатпады. Демеуге зейін бұра қараған Жамал болымсыз езу тартты да, ақырын тебініп жүріп кетті. Бұлар көрінгеннен-ақ дүрсе қойған қара кемпір:

— Қарағым Жамал-ау, әне келеді, міне келеді деп екі көзім төрт болды ғой. Көсеген көгергір, тез жүре қойшы! Әлгі қатындарың қайда? Ойпырмай, пірсіздер-ай, келе қалса қайтер екен, — деді.

Қара кемпірдің асып-сасқаны түк әсер етпеген Жамал ұстамдылығынан жаңылмай аттан түсіп, тізгінді мама ағашқа асықпай ілді. Ерде шоқиып отырған Демеуге көз қиығын тастап, қулана жымиып алды да:

— Келініңіздің толғағы ашты-ау, шамасы, — деді.

— Е, кім білсін.

Қадірсіздің апатайлаған жалынышты даусынан Де-

меудің жүрек тамырын әлдене жұлқып тартып, солқылдата ауыртып өтті.

— Құр босқа айқайлағанша «Бибі Бәтима пірім, қолдай көр» деп сыйынбайсың ба!— Шешесінің қатқыл даусынан өктем сыз білінеді.

— Жеңеше-ау, біз екеуміз не бітіреміз, ана баланызды шақырмайсыз ба, — деп сөзге бір жағынан Жамал киікті.

— Ой, сен де қайдағыны айтады екенсің!

Жаңағы өзі шақырып қайтқан әйелдер де жетіп, ішке сып беріп кіре бергенде ар жақтан аласұрған Қадірсіздің ащы үні ерекше серпінді естілді.

— Майды оттың қозына тақа! — деген шешесінің айғайы қосамжарласа шықты.

Бір кезде жаңағы шу сап тынды. Орнай қалған үрейлі тыныштықтан қатты сескенген Демеудің жаны мұрнының ұшына келгендей бір түрлі қыстығып баралды. Арада қанша уақыт өткенін де білмеді. Күн көзі Суықтөбе шыңын иектеп үлгеріпті. Демін ішіне ала қалшиған бұл аяқ астынан шар ете түскен ащы үнді естіген заматта төбе құйқасы шымырлай жөнелді. Көз алдындағының бәрі сұрапыл жылдамдықпен бір жаққа қарай заулап бара жатқан сияқтанды. Шеке тамырларына дейін лүпілдеп, дегбірі қалмай ұмтыла бергісі келіп тұрғанда ар жақтан Жамал шықты. Бұған назарын салмастан белдеуде тұрған бақанды ала салып, жерді тоқпақтаған бойы әлденеге «түс, түс» деп үйді бір айналып шықты. Ештеңенің мәнісіне бара алмай аңқайған Демеуді содан кейін байқап, қасы-көзін таңырқай керді.

— Қайным-ау, сүйінші! Қадірсіз өзіңнен аумаған қойшы тауып берді, — деді күлім қағып. Бір ауыз сөз айтуға шамасы келмей қалшия бағжиган мұның жеңінен Жамал тартқылаған күйі: — Қайным-ау, естіп тұрмысың, ұлды болдың, ұлды! «Ноқай неменің қуанғаны қандай болатынын білмеген соң қиын екен ғой» деп, ойлап үлгерген Жамал оның өзіне жалт қараған сәттегі шақшиған көз шарасынан мөлтілдеген жасты байқады. «Қайтсын-ай, бейшара» деген сыңайда бет-пішіні алабұрта құбылып, сәл болса жылап жіберетінінен шошынғандай Жамал ішке сып беріп кіріп кетті.

Айналаны қаумалай анталаған тауға еріксіз көз салды. «Мен Деме, мен ұл». Әр тепсең мен текше, сай мен өр — өрсікпіген көңілінің ыңғайына қарай құбы-

лып, көзінің алдындағының бәрі дөңгелене үйірілді. Майтөбе шынымен деңгейлесе біткен үшкір шоқы — Бесқоныс. Ал онымен иықтасып келіп, өрге омыраулап ұмтылған төбе — Жүрекше. Соған қарап қатты да қалды. Тілінің шولاқтығы қаперіне кіріп-шықпайтын болмысынан иманжүзді мейірбандық аңқиды. Осы кезде қойлы ауылдың Жамал бастаған қатын-қалашы мұның қасына топталып келіп, қоршап алды.

— Үйде Қадірсіз, түзде сен толғатқаннан саумысың? Сүйіншің кәні? — десті. Жұп-жұқа сопақ кескіні қызыл шырайлана алабұртқан Демеу ырсып күле берді. Кенет бойын тіп-тік ұстап қаздып тұрған шешесін көргеннен-ақ абыржып, берекесі ұшты. Әлдене айтпақ ойы бардай бұған бір мезет сүзіле қарап, жүзін самарқау бұрып әкетті.

Үйге бір түрлі жүрексініп кірді. Қадірсіздің қуаңдау кескінінен қиналыстың табы терең аңғарылады. Көз шарасында бейілді ұшқын жұмсақ жылтырап, монтаны кейпіне жайдарылылық үйіріліпті. Бұл кіріп келгеннен-ақ Қадірсіздің өңіне қызыл жүгіріп өтті. Біраз ошарылып тұрып қалған Демеу құндақтаулы нәрестеге ебедейсіз еңкейіп, құйтақандай тіршілік иесін ұзақ қызықтады.

— Не болды сонша тесіліп? — деді Қадірсіз зорлап жымиғысы келген рай байқатып. Маңдайындағы жіп-жіңішке сызықтарда көлкілдеген тер мөлтілдеп тамып кетуге шақ қалып тұр! Шешесі бастаған әйелдер сырттан кіріп келгенде баласына етене жақын отырысынан жөнделіп жайғасуға үлгере алмай асып-сасып қалды.

— Мына шешектің балажанын қарай гөр, — деді әлдекім.

Қарашұбар кескіні түксиіңкі тартқан шешесінің суық қарағанынан сескеніп, кейін серпілді.

— Елпектемей жоғал әрмен, жаман неме, иектей қалыпты ғой, маған барып!

Бесікке саларға қойлы ауылдың тайлы-таяғына дейін қалмай түгел жиылды. Сыртқа ұзыннан жайылған дастарқан басына жағалай жайғасқан үлкендер қыздықыздымен тойды өздері билеп-төстеп кетті. Бастарының қосылып, еркіндік өздеріне тигеніне балалар маз, ойынның қызығына түсіп, оңашалау жерде шұрқыраса шуылдап жүр. Барын аямай ортаға салған үй иелеріне

ара-арасында: «енді қайтсін-ай, байғұстар» деп разылығын білдіргендер де табылып жатыр. Ет желініп, қымыз ішіліп болған соң кезек өлеңге тиді. Демеудің қой көзі құтырынған ұшқын атады. Көпшілікке өзінше даусын қосып ілескенін жатырқаған Қадірсіз қабағындағы жазылмаған кірбің молая таңырқай қарады. Әйелінің салқын райлы кішік қалпы Демеуді қанша тосыратқанмен дуылдасқан жұртқа ырықсыз ілесіп кете беретінін кейде сезбей де қалады. Сөздің ретін бұзып, кейбіреу орта жолдан киліге бастады. Қадірсіздің шұңғылы терең көз шарасындағы мұң мөлтілдеп төгіле жаздайды. Гуілдегендерді әлсін-әлі сырттарынан шолып жиырыла беретін енесіне, жүректегі сөзін жеткізе алмай әлектенген Демеуге ұрланып қарағаннан басқа ештеңеге кіріспей оқшау жүр.

— Әй, Демеу, сен қонақ боп кеттің бе, бері келгін, — деген шешесінің әмірлі даусынан оның қитыға қалып, қабағын шытқанына дейін байқады. — Мен саған айтып тұрмын, келмейсің бе, енді. Онысы несі, түгі!

Демеу қасындағы қойшының тізесін баса атып тұрып, шешесінің алдына қаңғалақтап жетіп барды. Ұлына тіпті назар салып қарамаған қара кемпір:

— Ал, ел-жұртым, қара орманым! — деп, даусын жалпыға тастап, бәрін өзіне қаратып алды. Әлі тыныштала қоймаған бір-екеуге нұры тайынқы көзін бір түрлі түйрей қадады.

— Әй, тындасаңшы, сөз айтып тұр ғой, — деп Тасболат қатты жекіп тастады. Өңі сан құбылып, көңілі босаған қара кемпір сөзді бірден бастап кете алмай сәл іркіліп тұрды.

— Далда тұтып жүрген мына жаманымның алғашқы бірдеңесіне келгендеріңе рақмет, қарақтарым! Бұл екі бейшара осындай қоқыр-соқырымен ел қатарына қосылатын шығар. «Көптің тілеуі көл» деген, балаға атты өздерің қойындар.

Көпшіліктің арасынан ешкім суырылып шыға қоймады. Олардың назары боп-боз қуаң жүзді Қадірсізге, шарасы әлсін-әлі шақшиып, қарашықтары дегбірсіз ойнақшыған Демеудің түйсігі шамалы болмысына, қаққан қазықтай қаздиып қалған қара кемпірдің тәкаппар тұрысына алма-кезек ауды. Демеу осы кезде «апа» деп дауыстап қалды. «Бұл не айтпақшы» дегендей шешесі жалт бұрылды.

— Бала аты Көкте бол, Көкте, — деп, сөзге жасқана

араласты. Кескіні күрт өзгере сұрланып кеткен қара кемпір:

— Өз тойында өзі билік айтқаны несі-ай, мына-ның! — деді.

Әлдебір әбестікке барғандай Демеу басын төмен тұқырта қойды. Тілегінің қабыл болмағанына қапаланып, көзінің астымен Қадірсізді бір сүзіп өтті. Қара кемпірдің ызбарлы жүзін баққан көпшілік әлі үнсіз. Тек Тасболат бірдеңе айтардағы әдетінше салбыраңқы мұртын ширата сипап, Демеудің шешесіне назарын тіктеді.

— Шешей, балаңыздың сол Көктесі дұрыс, өсіп, өніп, көктегенге не жетсін.

Абыржи тосылған қара кемпір шарасыз күліп жіберді.

— Қалай ұйғарсандар солай-ақ болсын, қарақтарым! Бұл жаманның да бір білгені бар шығар. Бір жапырақ неменің, әйтеуір, көзге көрінген соң аман болғаны керек те.

Демеу әйелінің қасынан бір-екі мәрте қораздана ойқастап өтті. Ал шырайына лып етіп қан жүгірген Қадірсіз абыр-дұбырға қайта көшкен елге тіл қатқысы келетін ниетін аңғартты.

— Апа-ау, ондай атты нәресте көтере ала ма?! — деп өзінен-өзі тығыла қыстығып, жылап жіберді.

— Қуаныштың үстінде сықсындап жаман ырым бастағаны несі, — деп, әлдене айтпаққа оқталған келінін қара кемпір дереу тыйып тастады.

Көпшілік қайта тынышталды. Әйелінің әлпетіндегі көңілсіздікті неге жорырын білмеген Демеу бір мезет тосырқаулы сыңайда үрпие қалып, лезде бәз-баяғы жайдақтығына көшті. Қойлы ауылдың естияры саналатын Тасболат иікпей тіп-тік тұрған қара кемпірге назарын байыпты тастады.

— Нәрестелеріңіздің жасы ұзақ болып, құдай басына тек жақсылық жазсын, — деп, үлкендік рәсімін жасады. Бір-бір ауыз ниеттерін білдірген өзгелер де осыны күткендей шеттерінен көтеріліп, мама ағаштың тұсына дейін қауқылдаса әңгімелесіп келді. Матастыра бекітілген аттарды былай шығарып, жаппай мінген олар әзілдесе дабырласқан күйі топ-топқа жырылып, бірі ылдифа түссе, келесісі тік өрді жалдатып барады. Көпшіліктің соңынан сазара қарап тұрған Демеудің ұсқыны күрт өзгерді. Көкірек сарайын тымырсық ауа

кептегендей қинала булығып, берекесі қашты. Қазан-ошақтың төңірегіндегі төпелеме ыдысты жууға кіріскен Қадірсіз басын көтеріп, бұған ұзақ тесіліп барып, кемсендеп жылап жіберді.

— Саған жай ат жетпеді ме?!

Не деп жауап берерін білмей аңтарылған Демеу тұрып-тұрып үйге кірді. Төрде қаздып отырған шешесінің қарашұбар суық райынан да секем алып, сости аңқайып қалды.

— Әй, сенің ана жаман қатының не деп танып отыр. Әруақ-құдайды алдыма салатындай ол кім сонша! — Түктің де мәнісін түсінбеген Демеу қалшиған қалпы іркіліп тұрды да сыртқа сүйретіліп шықты.

Жүресінен отырған күйі басын жерге салып, екі нығы селкілдеп жылаған Қадірсізді көрсе де бұрылмастан отқа қойылған атына қарай ілбіп басып барады. Жаурыны қушыып, еңкіш тартқан сырт бітімі бейбастақтығы үшін оңбай таяқ жеп өкпелеген ойын баласының кейпіне қатты келеді.

Қадірсіз жатса да, тұрса да, аузынан тобасы түспейтін бір халге ұшырады. «Киеннен айналайын, Көктекше, пендем десең кешіре гөр», — дейді. Керіліп-созылып алмай күйбеннің үйреншікті қамытын тез-ақ киген Қадірсіз әлсін-әлі шырылдап жылаған Көктені алуға мұршасы келмейді. Нан жауып, тамақ істеп тыным таппай зыр қағып жүгіріп жүр.

— Әй, баланы алсаңшы, ішегі қатып қалатын болды ғой, байғұстың, — деген енесінің сөзін елең де қылмады. Ақыры болмаған соң, алдына алғанын көрді. Әлденелерді айтып, жұбатып отырғанына әуелі зейін бұрмаған.

— Сенің жаман әкенде ақыл бар, атынды Көкте қойып, көктейік, өнейік дегені екен ғой, жазғанның.

Істеп жатқан шаруасын кілт доғарған Қадірсіз: «Мына сөзді айтып отырған Демеудің шешесі ме?» деді. Демеуге кенет қатты жаны ашып, өзінен басқа оған жақын адамның жоқтығын ойлады. Бірақ ол мұның бірін де сезіне бермейтіні жаман да. «Көкте құдды әкесі сияқты болып қалса қайтемін?» Көз ұясының шұңғылынан ытқып-ытқып шыққан жасы бет ұшына іркіліп барып, домалап-домалап түсті. Біршама уақыт состиып тұрып, үйге кірді. Көктені жұбатып

отырғанынан қалт тынған қара кемпір келінінің мына сыңайынан сезіктене бағжаң ете қалды.

— Апа, балаңыздың аты Көкте емес, Көктекше. Де-меудің тілі келмеген соң Көкте дейді, білмеуші ме едіңіз?!

Бір нүктеге ұзақ қадалған енесі назарын Қадірсізге тіктей қалғанда, пішіні күл түстене сұрланып кетті.

— Тілі келмесе, неге келтірмедің сен! Содан өзінді артып тұрмын деп ойлайсың-ау, бір бала тауып бәріміздің төбемізді ойып бітетін болдың ғой! Ештеңе жоқ, біз де қатын болғанбыз, біз де бала тапқанбыз. Тапқан балаң анау мақауың ба деуден де тайынбассың сен. Жақсысын алып, жаманын қалдырған құдайға сөзім өте ме!

— Апа-ау, сіз не деп кеттіңіз?! — деді Қадірсіз шошыған сыңайда.

Тіктеле жөнделіп отырған қара кемпір бір шұғыл қимылға баратындай қос бүйірін таянып ала қойды. Нұры әлсіреген қарашықтары Қадірсіздің өнменіне қадала түскенде суық жанарынан бір қабат жас білінді.

— Ал айттым, тергеші, не дер екенсің, әуселеңді бір байқап көрейін! Сен менің жаманымнан басқа кімге керексің. Асықпа әлі... — Шекесімен одырая қараған қара кемпір абдыраған келінінің ұсқынсыз шырайынан жүзін жеріне бұрып әкетті.

Қадірсіз селтиіп тұрып-тұрып, сыртқа атып шықты. Бір кезде көз жасына ерік бере жүгірген бойда төмен қарай құлдилап жөнелді. Демі жетпегендей ықылық ата оқтын-оқтын өксіп қалады. Құз табанындағы тақиядай дөнгеленген сонау жота шайпау енесінің кейпіне әлдеқалай ұқсап кетеді. Арқырап-сарқырап аққан өзеннің дыбысынан қара кемпірдің шаптыққан үні қосамжарласа естілетін секілді. Қалқиған жаужапырақтардың тамырдай тарам-тарамдарына дейін бір түрлі адырайып көрінеді. Бұрылма кезеңнің ойындағы қалың қорыс тікеннің тұсына келгенін бір-ақ байқады.

«Бәле бір адамнан емес, екі адамнан бірдей» деген сөз жадына оралып, өзін ақтаудың еш қисынын таппай дал болды. Бейуақытта үйден безіп шығып, бірдененің шалығы тиген жанша оңашаланған мына отырысын әбес санап, өз-өзінен қуыстанды. Кенет құмырсқаның илеуіне көзі түсті. Білтенің еніндей ғана жіңішке сызықпен ерсілі-қарсылы ағылған кішкентай жәндіктердің жанкешті қыбыр-жыбырын тумысында көріп отыр-

ғаны осы тәрізді. Жазғандардың ауыздарында бір-бір түйір дән. «Бұлардың да енесі, күйеуі, баласы болатын шығар? Бірінің алдынан бірі қия өтпейтін не деген тәртіпті еді жарықтықтар!»

Байламы жоқ ойға беріліп көп отырды. Күн сәулесі жоталарға көлбей құлаған шақта шыңырауларға ұйысқан көлеңкелердің басы әжептеуір ұзарып, күнгей қапталды ернеулей бастапты. Осы сәтте ойына Көкте түсіп, атып тұрды. Тым еңіске түсіп кетіпті. Мана өзі сырғанап түскен тікке қайта тырмысып, жанұшыра өрмелей жөнелді. Ара-арасында демі жетпей екі қолын тізесіне тіреп, сәл аялдап алады. Көлденең кезеңге иек артқанда қарсы алдынан дөңгеленіп шыға келген киіз үйді күтпегендей сілейіп қатты да қалды. Мама ағаштың тұсында мүлгіп тұрған Демеудің маңғол атының күйкі тұрқы да, төбенің жазық аумағына орын тепкен қараша үй де, төңіректегі қаптаған жаужапырақтардың сыдырылып, жалаңаштана сойдиған жуан собықтарына дейін бір түрлі жадау. Енесінің шаңқылдаған шамшыл даусын естіп қалт тоқтады. Лүпіл қаға тынышсыз соққан жүрегі аузына сыймай бір мезет алқынып тұрды.

— Күң неменді өліп кетсең де басыма шығартпаймын. Бала таптым, бір кісілік бағым бар деген менікі бекер. Әйтеуір, бір сорлы қарды ғана ес тұтып, соның азды-көпті қызығын көріп жүрмін. Өз сорың өзіңе.

Қадірсіздің ілгері басқан аяғы кері кетіп, амалсыз бөгеле берді. Ерегіскендей Көкте де жыламай қойған соң, аяғын әдейі тарпылдатып басып, есікке тақады. Бойын жиып ала ішке сып беріп кіріп келді. Бір оянып жылаған соң жұбатып ұйқатқанға ұқсайды, Көктенің қабағы түюлі. Қадірсіздің аяқ астынан кіріп келгеніне енесі одырая қалса, шошайып отырған Демеудің сопақ кескіні сұрланып, көзін тесірейткен күйі атып тұрды.

— Мен жама, апа жама, сонда кім жақсы, а?!

Қадірсіз күйеуінің жат кейпінен сескене кейін шегінді. Жазатайым жапа шегудің зардабы санасында қылаң беріп өтті. Ожар қимылға барудан тайынбайтын мынаның дүлей қалпын таныған сайын енесі жаққа жаутаңдап, қайта-қайта қарағыштады. Бұл әңгімеге еш қатысы жоқ кейіпте ыздиып ала қойған қара кемпірге бір мезет таңырқай қарады. Енесінің пиғыл-ниетінде бір сұмдық бардай көрініп кетті. Екі көзі шарасынан шыға шақшып, өзіне төне түскен Демеудің ұс-

қыны кісі шошырлық. Осы кезде булығып оянған Көкте шырқырап жылады. Қадірсіз жалма-жан қолына алғанда да нәресте көпке дейін солығын баспады.

— Жарық сәулем-ау, не болды саған, бірдеңеден шошынып қалдың ба? — деп, реніш атаулыны есінен тарс шығарып жіберген Қадірсіз қысылып-қымтырылмайтын жайдары калыпқа енді де, баласын айналып-толғанып емізуге кірісті.

— Иә, шошытатын мен ғой баяғы, басқа кім дейсің, — деп, енесі өршіп-өршеленбей сыздана тіл қатты.

Көктені емізіп болып қайтадан жатқызғанымен қасынан кете алмай үйіріліп біраз жүрді. Көз ұясынан момақан нұр жылтырап, кейіпсіз кескініне көңілі біржола тыншыған бейілділік үйіріліпті. Енесінің зәрлі көкшіл көзінің уыты өңменіне өне бойы қадала бергенінен қашқақтап, сыртқа беттеп бара жатып, төрге жانتая жайғасқан Демеуге көз қиығын тастады. Манағы дүлей ашудан әлпетінде жұрнақ та қалмай, назарын төменшіктеткен сыңайынан шарасыздықты анық аңғарды. Қас қараяр мезгілдегі үй тіршілігіне шұғыл кірісіп, құбыла жақта сазарып-безеріп отырған енесін қаперінен мүлде шығарып жіберген еді. Тек Демеудің бір жамбастап жатып, бір жүрелеп отырып, мазасы кеткенін байқады. Есікке қарай еңкейе ұмсынып, арғы бетке көз жіберді.

— Қадиси, қой қора иірле? — деді бір кезде арада түк болмағандай бейғам тіл қатып.

Селт еткен енесінің қарашұбар кескіні күреңіте шымырлап, ұлына түксие қарай қалғанын байқады.

Ел орынға отырар кезде үшеуі үнсіз шай ішті.

Қара кемпір күндегі әдетінше ерте жатты. Демеу сыртқа шығып, қойды қарады. Түн құшағындағы шыңыраудың қойнау-қойнауы үңірейіп, сұстана суық қарауытады. Ауыр ауа аспанмен таласқан шындардың еңсесін жаншып, басып тастағандай тым аласарып көрінеді. Теріскейден жел тұрыпты. Ұйысып, тұтаса бастаған бұлттың селкеу тұстарынан ғана жұлдыздар болымсыз жылтырайды. Қоңыр салқын түннің тұнығы шайқалып кеткендей құйындай ұйытқып үйірілген әлдене зорая тұлғаланып, ақырын-ақырын жақындап келіп кейін шегініп кетеді. Көңілі бір түрлі құлазыған күйі Демеу үйге кірді. Шам жарығы төр жаққа еркін жеткенімен, босаға мен ірге қаракөлеңке. Ыдыс-аяқты жуып, орын-орнына реттеп қойып жүрген Қадірсіз

бұл дүниеде Демеу бар ма, жоқ па, ойлайтын емес. Қаперсіз ұйқтап жатқан шешесінің жүзіндегі жуастыққа таңырқай дағдарды. Осы кезде Көкте шошып оянды. Жанұшыра жетіп келген Қадірсіз баланы жерден жұлып алды да, «пісіміллә, пісіміллә» дегенді үздіксіз қайталай берді. Кейігендей қабағын тыжырынған Көкте басын шайқап, аузын балапандай ашып, емшек іздеді. «Жарық сәулем-ау, не болды саған?!» дегенді Қадірсіз жыламсырай сыбырлап айтты. Ұйқы үстіндегі енесінің тарс жұмулы көзінің айналасы жұп-жұмсақ тәрізді. Иманжүзді пішініне бір мезет алданып қарады. Баланы асықпай емізіп, орнына қайта жатқызды да шоқнып отырды да қойды. Кенет нығына оратыла кеткен Демеудің қолынан селк ете түсіп, жалт бұрылды. Демеу өзіне жақындаған сайын бір түрлі емініп, тоят тілеген ұры ойы көзіне қалқып шығыпты. Оның қолын Қадірсіз қағып жіберіп, атып тұрды. Демеу бүктүсіп жатып қалды. Түсініксіз қорыну сезімі жанына жайсыз тиіп, көкірегін ып-ыстық жалын қапты. Алақұйын сезімнен арылмаған күйі көзі ілініп бара жатты.

Түннің бір уағында қойдың дүркіреп үріккенінен Демеу оянып кетті. Жалма-жан киініп, сыртқа атып шықты да айғайлауға көшті. Көзге түртсе көргісіз шырғай қаранғылықта желдетіп жауған жаңбырдан сәл бөгеліп, жан-жағына алақ-жұлақ қарады. Жүрегі атой сала соғып, аузына келіп тығыла берді. Сызды ауадан тұла бойы тоназып, тез ширады. Қабаққа шығып кеткен қойдың карасын еміс-еміс көріп: «Мұнысы несі?» деді.

— Әй, шәй! — деп, жанұшыра айқайлай жүгірген Демеу жанағы тұсқа алқына жеткенде бір уыс болып иіріле қалған қойдың шамасын болжай алмай дағдарды. Кенет үйдің маңындағы ойдан жосып бара жатқан бір бөлегін байқап, сілейіп қатты да қалды. Ит-құс дейтін бөледен дәл бұлай қауіптеніп көрмепті. Жосықсыз айғайлаған бойда төменге сүріне-қабына жүгіріп түсті. Жаңағы үріккен қой үшті-күйлі жоқ.

— Демеу, Демеу, малың қайда, малың? — деген Қадірсіз даусын естіп қалт тынды. «Қойдың қайда екенін білсем өстіп тұрам ба!» деген бұл әйелінің жылы орнынан тұрғанын ойлауға мұршасы келмеді. Тек Қадірсіздің мұны көріп тұрғандай сенімді айғайлауынан ешқандай сезік алмағандықты аңдады. Шымырла-

ған қою қараңғылықтың іргесі сөгіліп, дүние біртіндеп бозаңыта бастаған шақта тік қабақтың қапталындағы қалың қорыс тікеннің тұсына таман иіріле қалған қойды көрді. Төпей жауған жауынды елеместен өрге қайта тырмысты. Мана тура осы арадан жосыған малдың зым-зия жоғалып кеткенін ойлаумен әлі әлек.

Ағарып таң атқанда көрдей түннің үлкен аумағы қойнау-қойнауға бекінген тұманға айналып, одан бөлініп-жарылып қалған жұрнақтарының басы бірікпей, беті ауған жаққа жер бауырлай тентіреп барады. Қырат-қапталдардағы жалғыз аяқ жолдар жерге онды-солды түскен таңбадай ырсып-ырсып жатыр. Демеу сол айқыш-ұйқыш таңбалардың әрбір шаршысындағы көзге ілігетін тобылғы бұтасының сағасына дейін тінтіп шолды. Кенет қойдың бір бөлігін ғана қара тұтып тұрғанын анық сезді. Көлденең кезеңнің тұйығына алып-ұшып жеткенде бүрсиген-бүрсиген он шақтысына тағы кезікті.

Төбесінен бұлт, жерден тұман тұмшалаған қия қаптал қымтанған көрпесі не басына, не аяғына жетпей ұшар шыңы шошайып кетсе, құлдилаған етегі далынқы. Осы кезде жел құйғытып соғып өтті. Іргесінен түрілген тұман төбе-төбеге тақиядай жиектеле жиналып қалыпты. Нақ қарсы алдындағы тепсеңнің қайқаң теріскей жонынан былай қаптаған қалың нудың орта шеніндегі алаңқай ашық жер көзге анық шалынды. Ыдыраған тұманның ширатыла қалқыған селкеу тұстарының ара-арасынан ағараңдағанға қараса — қой. Санасы жетпейтін бір жаманат болғанын сезіп, жүрегі су ете түсті. Жер-дүннені алып кеткен бұл не қылған қой, түсінсе бұйырмасын. Салбырап-салбырап тұрғандарға жайұшыра жетіп келіп қараса — алқымы қызыл жоса қан. Көзі шарасынан шыға ақшиып кеткен Демеу бір орнында қалшиып қатты да қалды. Сонау сай кемеріндегі оқшау дөңгеленген жота беткейінің әр-әр жерінде де жайраған мал. Бойын бір түсініксіз шарасыздық билеп, басына ыстық қан шапты. Ұрқия әпкесінің өзіне шүйіле қарайтын бітімі көз алдына сол күйі келді. «Қу мақау-ау, қу мақау!» деп таусыла күйініп айтқан сөзі нақ қазір құлағына шаңқ-шанқ етіп жеткендей жан-жағына алақ-жұлақ қарады. Көкірегі ашу-ыза тырнап, көзіне ащы жас іркілді. Қадірсіздің кейіпсіз кескіні кенет санасында қылаңытқан сәтте осы сұмдықтың бәріне бір ғана сол кінәлі сияқты

аяқ астынан қозған өшпенділігін тежей алмаған күйі үйіне қарай жүгірді. Бір-екі дүркін тайып құлап, қайта тұрды.

Есіктен қаны қаша сұрланып кірген Демеуден сескенип, Қадірсіз кейін шегіншектей берді. Ұлының ұсқынынан сезіктенген қара кемпір де қатты шошынып, аңқайып отырды да қойды.

— Қой қасқыр қыра, — деді бұл жас баладай көзі жасаурап.

— Тек, итқұс де! — деп баж ете түскен шешесінің сөзін Демеу тыңдамастан әйеліне ақырын жақындап келді. Пішінінде үрейі ұшқандықтан бөтен «мынаның есі дұрыс па?» деген таңырқаушылық үйірілген Қадірсіз күйеуінің шалықты да зәрлі көзінен тіксініп, іргеде ұйқтап жатқан Көктеге көз қиығын тастады. Демеу жыларман пошымда сәл бөгеліп барып, әйелінің бас-көзіне қарамай кенет қойып-қойып жіберді. «Ойбай» деуге ғана шамасы жеткен Қадірсіз ұзынынан сұлап түсті. Әлденелерді шатып-бұтып айтқан Демеу енді аяқ жұмсауға көшті. Бетін қолымен көлегейлеген Қадірсіздің арық денесі тепкі тиген сайын бір созылып, бір жиырылады. Осы кезде оянып кеткен Көкте шырқырап жылағанда барып тапжылмай сілейіп қалған қара кемпір зағип жанша қалталаңдап орнынан әрең тұрды. Үлкендіктің жөн-жоралғысы қалай болушы еді дегендей іркіле тосылып, бір кезде Демеудің қарынан шап беріп ұстап, кейін серпіп жіберді.

— Әй, жаман, жаман, қасқырға кеткен өшінді қатыныңнан алайын деп пе ең?!

Демеу қалт тынды. Басын қорғаштаған күйі бүктүскен Қадірсізге, уанбай шырылдаған Көктеге алмакезек қарады. Біраздан соң созалаңдап көтеріліп, сыртқа беттеген әйелін көзімен шығарып салды.

— Сұмдық-ау, бір заржаққа қалдым-ау, — деп, Көктені жатқан жерінен жұлып алып, ары-бері сілкілеп жұбатқан шешесінің ұсқынынан әпкесінің кейпін таныған сияқтанды. Алдынан қия өтіп көрмеген бұл сол әпкесінің аяусыз төмпешіне де көндігіп өсіп еді. Қит етсе бітті: «ку мақау, жаныма жалау болармысың сен!» деп дүрсе қоя беретін. Алғаш үйленген кезде өз-өзіне келе алмай бір өрекіп, бір өршеленгенін Ұрқия су сепкендей басып тастаған еді. «Шешем сен үшін отқа да, суға да түсті. Қатын алдым, қолым аузыма жетті деп ойлама. Тура екі көзінді ағызып жіберемін!» Әпке-

сі енді мына жағдайды естісе төбе шашын жұлып, қолына ұстатар.

— Әй, сен бүйтіп тұра берме, әлгі Тасболатқа шап! — деді бір кезде шешесі жайсыз тыныштықты бұзып.

Түнде отқа қойған атын жетектеп әкеліп, ерттейін деп жатқанда, шешесінің беймаза даусы тағы да жайсыз шықты.

— Жаңағы қайда кетті ербиіп, баласын алмай!

Осының бәрінен беже қашқысы келгендей Демеу атына міне салып, шаба жөнелді. Тік жалды қапталдап отырып, Тасболат үйінің нақ үстінен түсті. Еңіске қарай біршама жер құлдилап келіп, арқырап аққан судың жарлауытын кесіп өтті де, келесі тепсеңге тік тартты. Қойының аяғын жиыстырып жүрген Тасболат беймезгіл уақытта жаман атының бас-көзіне қарамай тоқпақтап келе жатқан Демеуді көріп, таң-тамаша болды.

— Тасбол аға! — деді даусы жыламсырап шығып.

— Иә, тыныштық па, түсің неге қашып кеткен? — деді Тасболат та абыржи тіл қатып.

— Қой қасқыр қыра, — деп, Демеу кемсендеп жауап берді.

Бір мезет бастапқы қалпынан айнымаған Тасболаттың қарақошқыл шырайына кейістік үйіріле күреңітіп өтті.

— Қанша?! — «Айдап бара көп, айдап келе көп» дейтіннің нағыз көкесі емес пе еді, айтпақшы, бұл» деген тоқтамға келгендей назарын Демеуге тіктеген күйі біраз шама үнсіз қалды.

— Малға кісі жыламайды. Одан да қойыңды жиыстыра бер, төңіректегі елге хабар беріп, мен де барармын. — Тасболат әлденеге таңырқағандай басын шайқап: — Апырай, тура елдің ортасында отырып, саған кез болғанын қарашы, — деді.

Демеу қайтып келе жатып Көктекшенің Дәржі сайына ұласатын тепсеңінде обадай қақшиып тұрған шешесін көргенде тынышы кетіп атын үсті-үстіне тебіне түсті. Басы биік, бауыры жазық өлкенің бірыңғай көлеңкелі сұрғылт қоңыр реңі жүрегін әбден шайлықтырып жібергендей амалсыз аспанға қарады. Шетсіз де шексіз тұманды теңіздің өріндей түсі суық қап-қара бұлт күншығысқа қарай жөңкіле көшіп барады. Көлденең тұмсыққа шыға беріп, киіз үй тұрған аралыққа

көз жіберді. Өрге омыраулаған қайқаңға қарай тырмысып бара жатқан әйелінің сұлбасын көріп қалып, тізгін тартты. Аздан кейін анау ағараңдаған ақ жаулық көзден таса болатынын ойлағанда жүрегі шым ете түсті. Көкірек сарайы қаңырап қуыс қалғандай азынай жөнелді. Жұқалтаң сопақ жүзі қуарып, көзі жасаурап, шешесі жаққа назарын аударды. Бәрінен осылай қағажу қалуды көздегендей бір орнынан әлі тапжылмаған қара кемпір мұның көңіліне түсініксіз қобалжулы түйсік ұялататын құдды жаманат хабаршысы секілді көрініп кетті.

Көктені қолына ұстап, қарына кішкене түйіншегін ілген Қадірсіз Көктекшенің қиясынан тік төмен құлдилап келеді. Безерулі жүзінің бет сүйектері шодырая шығып, әр-әр жеріне Демеу салған таңба қарауыта теңбілденіп, біліне бастапты. «Бұларсыз да бір күнімді көрермін» деді тістеніп. Ертеден қара кешке дейін жағы бір тынбай зарлап-қақсай беретін енесі мен не айтса соған мейлі бейшара күйеуіне өшпенділігі сәт сайын қозып, шиыршық атты. Оны қанша жамандыққа қимайын десе де, қараптан-қарап ұрынғаны есіне түссе «Жаманның әлі жапалаққа келеді» деді. «Сонша өші кеткендей соққыға ондырмай жыққаны несі?!» Запыран қысқандай жүрегі лобып, аузына қышқылтым дәм келді. Жанбай қалған бықсық шаланың ащы ысындай бір сүйкімсіз нәрсе көкірегін кептеп, қолқасын қауып өтті. Моншақ-моншақ жасы ыршып-ыршып шығып, тізбектеле төмен саулаған бойда үзіліп-үзіліп түседі. Кенет басына тартқан жаулығын ешқашан кір шалмайтын аққұба дөңгелек жүзді шырайлы әйелдің кейпі көз алдына келе кетті. Өзіне бір ауық мүсіркей қарап: «Маңдайының бес елі соры бар қар-ау, ең құрығанда сұрың жетісіп тұрса ше, ұрғашы деген атың бар. Айналана қарап, бір мезгіл бойыңды күтсең болмай ма!» — деп еді. Қоңыр ашық дауыс дәл қазір құлағына жеткендей болғанда өмірде естіген жылы сөзі сол ғана сияқты көңілі аяқ астынан босап, қатты қобалжи бастады. Бұлт құрсанған аспан астындағы ойқы-шойқы дүниеден бойын аулақ салып, сонау жазықта көк желекке көмкерілген ауыл бір түрлі көзіне жылы ұшырайды. Ұзын тас көшенің бойындағы әр үйдің босағасына қаршадайынан телміріп өссе де, Қадірсіз балалық шағын қимастықпен күйзеле есіне алды. Енді төркінім деп сағалайтын жері сол тас көшенің бойындағы немере

ағасының қоламтасы. Көзін кісіге төңкере тастағанда қоңыр жанарының шырағы қунақ жылтырап, езуіне ащы мысқыл үйірілетін дөңгелек жүзді шырайлы әйелді жұрт ақ қатын дейді. Бес биенің сабасындай келісті ақ қатынның сондағы бір айтқаны есіне сап ете түсті. «Құдай әркімге өзінің теңін лайықтайды. «Тесік моншақ жерде қалмайды» деген күнде де күйеуге тиіп, қатын болып кету қиын нәрсе. Бәрін бақ біледі. Ана мақау бейшараны алдап-сулап адам қылып алуың оңай. Қарашұбар мыстан құзғын болып кетпесе өлетін шығар, өзекті жан ғой, қайда барар дейсің. Жалмауыз қаншығы күйеуде, ол да бір момынның сорын қайнатып отыр. Сондықтан үлкен жалмауызы басыңды жарып, көзінді шығарып жатса да шыдап бақ, түбі сен жеңесің».

Демеу мұны апай-топай алып қашқанда жүрегі жарыла қуанған жоқ. Ақ қатынның айтқанының бәрі ойынан шықпай жатырқап, жабырқай берді. Көңілі тынышсыз сыздап, жаны ауырып өтеді. Есіктерінің алдында топталып жиналып қалған бірталай кісі: «Ау, келін келді, келін келді!» — деп шу ете түскенде, Демеудің Ұрқия әпкесі табалдырықта сәл іркіліп барып, бұлғаңдап басып жақындап келді. Қолындағы ақ бөрте шәліні Қадірсіздің басына төгілдіре жауып, үйге қарай өзі алып жүрді. Орамалдың жақтауынан бәрін көріп келеді. Бір әйел шашу шашты. Тасырлап түскен кәмпиттерді көпшілік жапа-тармағай бас салып, теріп алып жатыр.

— Батырекесі, құсың құтты болсын! — десті бәрі Демеуді қаумалап алған бойы.

— Айт, айт, — деді бұл да елпілдеп. Шолақ-шолақ айтқан сөзі құлағына бір түрлі тосаң естіліп, көңілі құрғыр құлазып, қоңылтақси берді.

— Уа, жеңгей, келініңіздің алдынан шығып, ақ батаңызды бермейсіз бе! — деді сонда Тасболат.

Енді жөндеп қараса, қара кемпір оқшаулау жерде қаздып тұр екен. Бойын қорқыныш билеген Қадірсіздің төбе құйқасы шымырлап, жүрегі аузына тығылып, көзіне ащы жас үйірілді.

— Бас-басыңа шуылдап есті алғанша, бұл бейшараны табалдырықтан оң аяғымен аттатсандаршы! — деп еді сонда сызданған қара кемпір.

«Бұл үйге оң аяғыммен аттап едім ғой» деді Қадірсіз төпеген жауынның астында отырып. Алғашқы күннен-

ақ қара кемпір бұған бейшара дегеннен басқа сөзді қимаған екен, ойлап қараса. Осы үйге түскен күннің ертесінде-ақ, енесі мен әпкесінің қабақтарынан жібімейтін тоң ызбарды аңғарды. Қойлы ауылға жасаған азын-аулақ тойда қара кемпір ештеңеге кіріспейтін сыр-баз қалпын сақтаса, әпкесі шаруаның барлығын өзі билеп-төстеп дөңгелетіп әкетті. Ондайда жай жүретін Демеу ме, жөні жоқ іске кірісіп, шошандай беріп еді, шешесі бетін оңдырмай қайтарып тастады.

— Бұдан гөрі жібі түзу біреуді алсаң төбемізді оярысың сен. Сандалмай ғана жайыңа жүр!

— Не керек, келініз ауылдың ең сұлуы ғой, апа! Балаңыздың өз буына өзі мас болатын жөні болып-ақ тұр. Ата-енесінің төрт түлігі түгел сай, жан-жағынан қайындары тіреп тұрса, бұл лепірмегенде енді кім лепірсін?!

Осы сөзге екеуі әуелі айыздары қана рақаттанып күлісіп алды. Қара кемпір кенет түсін суытып, назарын ұлына ызбарлы тастады.

— Бұл жаман осы айтқанның бәрін шын көріп, едірендеп еліріп жүрер. Қазірдің өзінде дес берер түрі жоқ.

Қатты абдырап, абыржыған Қадірсіз сонда енесі мен Демеу әпкесіне алма-кезек тосырқап қараған. Жүрекке тікендей қадалатын мұншалықты ауыр сөздерді айтуға аналардың дәттері барғанына еш таңырқаған жоқ. Өзінің осылайша үн-түнсіз тыңдап қана отырудан басқа шарасы қалмай, іштей шамырқанып қойған.

Қадірсіздің ұясы терең көз шарасына көлкілдеп келіп қалған жас сәл аялдаса төгіле жаздап меймілдейді. Дүрдіңкі еріндері одан сайын бұртнып, жан-жағына көз қиығын бейілсіз қадайды. Жарқ-жұрқ ойнаған найзағай маужыраған жаратылыста өші бардай оңды-солды осып-осып өтеді. Әуелі оны ерен санамай Қадірсіз отыра берді. Бір кезде құлақ шекесін тұндыра тарс жарылған жойқын дыбыстан шошына бұғынып, бірер мезет тың тындады. Өне бойы қатты жауған жаңбырдан дүние біткеннің иіні салбырай түсіп, тұла бойды тоңазыта шымырлатқан салқын ауа бет-жүзді әлсін-әлі желпиді. Осы кезде жіңішке қызыл оттың сумандаған өткір тілі көз шырағын оңдырмай түйреп-түйреп өтті. Төңіректің бәрі лезде қарауыта шымырлап барады. Гүрілдеген толассыз сарын аспанды еркін шарлауға айналды. Тағы бір жойқын үн ша-

тыр-шұтыр сынып, күркіреп-сарқырап жөнелді де төңіректің бәрін кернеп тұрып алды. Үрейі ұшқан Қадірсіз «піссімиллә, піссімиллә» деп дамылсыз сыйынуға көшті. Жаулығы желкесіне қарай сыпырылып, шашы ретсіз қобырап кеткенін де сезбеді. Аяқ астынан шар ете қалған Көктені бауырына қысып ала қойды. Қараса кең астау тәрізденген терең сай қойнауында айқыш-ұйқыш қалың жауын бұрқ-сарқ қайнаған судың аспанға атқылаған буындай тозаңдана шаңытады. Көктеге су тимесін деп, денесімен қалқаламақ болып оңтайлана бергенде, көк жолақтанған қызыл семсерлі от бірінен соң бірі жерге сұрапыл сұлап-сұлап түсті. Қарыққан жанарының іші қызыл шоққа толып кеткендей ысынып барады. Бір жақ шекесінен жан кетіп қалғандай шымырлап салқын тартты. Дүниені түгел бекініп, тау төсін алқымдай мұнартқан сағымға ұйыған денесі шым-шым батып бара жатқандай сезінді. Я алыста, я жақында үздіксіз жарқылдаған найзағай отының өткір ұшқындарынан одан сайын сескеніп, өсімдік жапырақтарына ілініп қалған шық кісінің көз жасындай мөлтілдеп, қалтылдайтынын әлдеқалай байқады. Со кезде көз алдына әуелі жұлдыз күрттай жыбырлап, соңынан тарамданған от сызықтары қаракұрымдана жиектеліп, көлбеңдей берді. Қадірсіз үздіксіз айтқан «піссімилләсынан» жанылып, Көктені бауырына қысып алған күйі басын көтерді де, төңірегіне алақ-жұлақ қарады. Әлдене деп тіл қатпаса бір сұмдық болатындай үрейі ұшып: «Көкте, Көкте», — деді. Баласының атын айтқанда тілінің күрмеліп, әрен келгенін елемей: «Жарықтық Көктекше» деген сөздің орамын ішінен әлденеше қайталап, «пісәла, пісәла» деп дауыстап жіберді. «Пісәла, пісәла, пісәла»... Бір әлемтің құдірет күші қоңыртөбел бұйығы жаратылысты әбден сілкілеп, сілікпесін шығарғысы келгендей көрініп кетті. Жүрегі атша тулаған Қадірсіз атып тұрды. «Пісәла, пісәла, пісәла». Қан-сөл жоқ қараторы кескініне үйірілген абдырау қорқынышқа ұласып, сәл кешіксе өзіне-өзі не бола алмай мағынасыз шынғыратынынан шошыды. «Пісәла, пісәла, пісәла».

Бір кезде күншығыс жақтан кемпірқосақ үлкен аумаққа доғадай иіліп түсті. Бұлттардың сетінеген жиектері алтын жалатқандай жалтылдап, арғы қабатындағы ақшарбы ұлпасы кіршіксіз аппақ боп көрінді. Жаратылыстың лезде момақан бола қалғанына я таңыр-

қап, я налымады. Жасын тыя алмай егіліп, «пісәла» дегенді үздіксіз қайталай берді. Қимыл-әрекетсіз томырылып көп отырды. «Үйден қашып шығып, тапқандағың сонда осы ма» дейтін енесінің суық назары тура өңменіне қадалып тұрғандай. Көкірегін қапқан ыстық жалыннан демі жетпей бір түрлі қыстығып барады. Осы кезде шар ете түскен Көктені ағыл-тегіл жылаған Қадірсіз ары-бері тербетіп жұбатуға көшті.

Кенет абыр-дұбырды естіп, өр жақтағы кезеңге жалт бұрылды. Тік беткейден өзіне қарай салып ұрып келе жатқан скі салт аттыны Тасболат пен Демеу екенін жазбай таныды. Асып-сасқан Қадірсіз желкесіне сыпырылып түскен орамалымен қобыраған шашын әрең жапты.

— Қарағым Қадірсіз-ау, амансыңдар ма? Ойпыр-ой, жаңағыдай сұмдықтан шошынып қалған жоқсыңдар ма? — Аттан қарғып түскен Тасболат бұлардың қасына жетіп келді. Қалшылдап, сүметіле дірілдеген Қадірсіздің ұсқынынан тосыла абыржыған мұның кескіні аяқ астынан түтігіп кетті. — Айтшы, қарағым, бала аман ба?

Бір ауыз сөз айтпай бағжия қараған Қадірсізді әуелі ақылынан ауысқан жоқ па екен деп те күдіктенді.

— Қадірсіз қарағым, шошынып қалғансың ғой, ештеңе етпес. Ана мыстанға, мына ноқайға кісі ренжіп бола ма, — деп даусын жұмсарта шығарды. Көңілін аулаған жылы сөз естігендіктен бе, солқылдап жылап жіберген Қадірсіз:

— Аға, найза, найза, — дегенді күшпен үзіп-жұлып әрең айтты. Тасболаттың салбыраңқы мұртының ұшына дейін дірілдеп өтті. Қарақошқыл кескіні қуқыл тартып, шегір көзіне ұялаған ызбарлы ұшқынды Демеу өңменіне тура қадады.

— Ал шекелерің қызды енді, — деді. Ашуы ырық бермей кететінінен сезік алып, сыр бермей сызданып, безере түсті. «Алда жазған-ай, а! Мына ноқайдың кескінін құшқанын қарашы. Қарашұбар жыландай мыстан не деген қараниет еді!» Әуелі нәресте бірдеңеге ұшырады ма деп қорыққан. Сөйтсе, Қадірсіз бейшараның тілі байланып, шалықтап қалатынына көрініпті ғой. Бір орнынан тапжылмай селтиіп тұрған Демеуге оқты көзін ата қадап:

— Алдағы атты бері жақындат! — деп қатқыл үн қатты. Тасболаттың қабағындағы жібімейтін тоңнан

жаутаңдап сасқалақтаған Демеу Қадірсіздің алдына атын жетектеп әкеліп, көлденең тосты. Дірілдеп қал-шылдаған Қадірсіз біреу қолынан жұлып әкететіндей Көктені тас қып ұстап, сәл артық қимылды аңғарса бітті — тұра қашатындай сақ.

— Қадірсіз шырағым, алдағы баланы алдыма мен алайын, — деген Тасболат Демеуге ым қақты да, өзі қолтығынан демеп, сәл алға жетеледі. Сасып-салбыраған Демеу басын кегжитіп алған атымен әлек-шәлегі шыға арпалысып кетті.

— Ұрғанға, соққанға келгенде пәледейсің. Тағы бір атқа шамаң жетпейді. Баланы ұста, Қадірсіз атқа мініп алсын!

Демеу ыңғайланам дегенше, Тасболат шамдағай қимылмен алға ұмсынып, Көктені іліп әкетті. Жарау ат тізгінді тік өрге қаққанынан-ақ іркілмей, қолтығын еркін созып алшаң баса жүрді. Тұяқтарының ақжемденген жиектеріне дейін жылт-жылт етіп көрініп барады. Ал оның соңынан ілескен Қадірсіздің астындағы шабдар аттың құймышағы шодырая шығып, бөлек-салақтанған сан еті жиырылып-жазылады.

Жылқыбай тұйығындағы қалың қорыс тікенді бойлап, бұлар Көктекше кезеңіне апаратын ана жолға түсті.

Қараша үйдің алдында қаздып тұрған қара кемпірдің сұлбасын Тасболат алыстан-ақ байқады. Ал сонау құз етекте болымсыз ноқаттай қыбырлаған Демеуге қараған сәтте етжүрегі өз-өзінен шым етіп жиырыла қалды. «Әй, жазған-ай, жазған, қатын ұрған сенің неңді алған екен», — деді.

— Қарағым Қадірсіз, шабдарға қамшыны ұра түс, әйтпесе баспайды, — деп дауыстап, тізгінді қағып-қағып жіберді. «Осы баланың өзі аман ба екен?» деп құндақтың жақтауынан үніліп қарап еді, танауы делдие пысылдап ұйқтаған тіршілік иесін көріп, көңілі жайланды.

Атқа ебедейсіз отырған Қадірсіз Тасболаттың айғайын естігенмен селт етпеді. Сәт сайын жүгіріп өтетін дірілден тұла бойы тоңази қалтырайды. Асусай сайына қарай қаптаған қойдың шеті ағарандап көрінген заматта жүрегі зырқ ете түсті. Іргесінен құдды итқұс тимегендей мал жарықтықтың алансыз қалпына қатты таңырқады. Оқ бойы озып кеткен Тасболат тіпті артына қарайлар емес. Мұнысы қойшылардың

өрісте туып қалған саулықтың қозысын қоржынға салып алып, сонынан зар еңірете жүгіртіп қоятын әрекетіне ұқсайтынын ойлады.

Бір тұмсықты айнала бергенде шетіне ілігетін үй Қадірсізге қазір тым алыстап кеткендей. Өзегі талып, жүрегі қарайды. Бір өр, бір ылдиға аттың китің-китің жүрісі діңкесін құртып, әл-дәрмені бітті. Алдыңғы дөңге көтерілгенде Тасболаттың киіз үйге тақап қалғанын көрді. Жүрегі жиі-жиі соғып, көз алды тұмандана басы айналып барады.

— Уа, бері шықпаймысыз! — Сыздана шыққан өктем дауыс осы маңға дейін анық естілді. Қазір шаңшұң ұрыс болатындай көңілі өрекіпіді.

Сыртқа әуелі пандау шыққан қара кемпір суық кейіптен тосыла кегжиіп, айырып танымағандай қолымен маңдайын көлегейледі.

— Сұмдығың құрымағыр қайда барыпты? Ел ішінде жау алатын неменің қойы тағы бірдеңеге кез болып жүрер ме екен?! Әлгі байғұс қалды ма, тағы.

Тасболат қара кемпірге сүзіле қараған күйі ләм деп тіл қатпады.

— Ана сорлы қырылып қалған малының орнын енді қайтер екен? Өзің бас-көз болып жөндемесең, елге түсіндіріп айтар құдай оған тілді де қимады, — деп, қара кемпір кемсендеп жылап жіберді.

Тасболат тесірөйе сазарған күйі жаймен артына бұрылды. Қадірсіздің жақындап қалғанын көріп, қара кемпірге назарын қайта тікті.

— Жан аман болса мал қайда қашар дейсіз. — Тасболат сәл еңкейе түсіп, қатқыл сыбырлады. — Баланы періштесі қаққанға ұқсайды. Ал ана келініңіз шошынса керек, тіл-аузы байланып қалыпты.

Қара кемпір Қадірсіз жаққа жалт бұрылды. Ат үстінде бүрісіп отырған келінің бойында ешқандай өзгеріс жоқ сияқты. Тек өзін бір танып, бір танымаған сыңайын байқағанда ғана бойы тіксінді. Жаман аттың қалт-құлт жүрісінен денесі былқ-сылқ еткен Қадірсіздің шарасы жасқа толып кетіпті.

— Мына баланы алыңызшы! — деді Тасболат. Қара кемпір Көктеге қолын соза бергенде, Қадірсіз шыңғырып жіберді. Екеуі де қалт тынып, жалт бұрылды. Қараса, шалқалап құлап бара жатыр екен.

— Мә, болыңыз! — деп, Көктені қара кемпірдің қолына ұстата салған Тасболат аттан қарғып түсті де,

жүгіріп барған күйі Қадірсіздің арқасынан сүйеп, аяғын үзеңгіден шығарды да, ерден көтере жұлып алды. Сол бойда үйге көтеріп кіргізіп, апарып іргеге жатқызды. Кенет шар ете түскен Көктенің үні біраз уақыт семіп барып, талықсып қайта шықты. Үлкен шешесінің безектеп жұбатқанына көнбей өршіп барады.

— Бұл тағы не сұмдығың? — деді шарасы таусылғандай жыламсырай үн қатып.

Тасболат баламен алысып жүрген қара кемпірге шүйіліп ұзақ тұрды. Қабағындағы кірбіні молая түсіп сыртқа шықты да, белдеудегі байланған атына жайлап мінді.

— Қарағым Тасболат-ау, ана сорлыға қол ұшыңды бере гөр! Одан қайтпаса құдайдан қайтар, — деп, қара кемпір есіктен басын қылтитып шығарды. Тасболат ләм деп жауап қатпады. Тұншыға талықсып жылаған нәрестенің үні құлағына қайта-қайта келе берді. «Ел-жұрт аман болса далада қалмаспыз» деген ой мына мыстанға неге келмейді осы? Әлде мұндайларға жан қайғысынап мал қайғысы қиын тие ме екен? Қаксоқпен ешқандай ісі жоқ жібі тұзу кісі болса, шіркін-ай, өзім-ақ айтпас па ем: «Қамықпаңыз, бәрі орнына келеді» деп. Демеу бейшараның бұдан былай да талқанын тауып жеу үшін ел елдігін істемей тұрмас. Бәрінен де Қадірсіз жазғанға обал болған жоқ па!» — деді.

Бір ай шамасында Қадірсіздің беті бері қарады. Үй тіршілігіне араласып, оны-мұны істеуге халі жеткен соң қара кемпір ауылдағы қызына жиналды. Кетерінде Демеуді оңаша алып шықты.

— Ит-құсқа жем болған қойыңның орнын білдірмей жауып жіберген ел-жұрттан айналайын. Сенің қатыныңның кеселге ұшырап, тіл-аузының байланғанын менен көретіндер де бар екен. Жазымға кім қарсы тұрады. Төрімнен көрім жуық қалғанда мұндай сөзді көтеретін де шамам жоқ. Әйтпесе кімнің қойына қасқыр тимей жатыр, кім жауынның астында қалмай жатыр?! — Қара кемпір сыншыл сыңайда ұлын бір мезет барлай қарады. Түйсігіне ешқандай сезік кіріп шықпайтын бейғам санасыздығына қабағын шытынып: — Ұрқия жазғанды ұл ғып жаратпаған құдайды айтпайсың ба. Саған сөз айт, айтпа — бәрібір. Жә, қайта бер! — деп қолын сілтеді. Аңырып тұрып қалған

Демеу шешесінің әлденеге ренішті екенін білді. «Тас-болаттың кісімси қалатын еш жөні жоқ. Қатынын күнде сабап, бала-шағасын шұрқыратып қоятын көк-сойқан, енді келіп, ақылгөйсін қалыпты» деп айтқан сөзі, неге екені белгісіз, ойына сап ете түсті. Сол жауынның астында қалғалы бері Қадірсіздің өзіне әлі бір ауыз тіл қатпағанын ойлады. Үйіне қайтып баруға қазір бір түрлі жүрексінетін секілді. Сылқ етіп отыра кетті. Сонау құз табанындағы жеке-дара қонжыған үлкен қой тасқа назары еріксіз тұрақтады. Оның бер жағындағы қияда тырбия өскен долана көзіне бір түрлі жылы ұшырады. Ақыры зерігіп кетіп, үйіне қарай жаймен беттеді. Сәл аялдап, артына бұрылды. Тік ылди кезеңге тақаған шешесінің қанжығасына бөктерген заты мұны мазақтайтындай тынымсыз бұлғандап барады.

Көктені киіндіріп жатқан әйеліне есіктің маңдайшасына сүйенген қалпы бір мезет жасқана қарап тұрды. Селт ете басын жұлып алған Қадірсіздің өңінен айықпаған кірбің мен әлжуаздықты байқады. Әлі де толық сақаймаған Көкте ширап, қылық шығарудың орнына бір түрлі босаң болбыр болып барады. Тынышсызданып көп жылайды. Көз қиығын бұған немқұрайды тастаған әйелі орнынан жайлап көтерілді де, ортаға дөңгелек үстел жайып, шай қамдады. Бәрін дайындап болған соң Көктені алдына алып, жайғасып отырды. Есіктің көзінде осыған дейін селтип тұрған Демеу дереу лып беріп, төрге озды. Тіл қатуға бір түрлі батылы бармайды. Көктемен әлек болып отырған Қадірсіз кенет басын көтергенде көзінен мөлтектеген ірі тамшылар шығынқы бет сүйегінен бір-ақ ыршып, төмен қарай моншақтап домалай жөнелді. Екі иығы селкілдеп таусыла жылаған әйеліне басу айтпаққа көп оқталды. Ақыры жүрелеп жылжып отырып, Қадірсіздің иығына қолын еппен салды.

— Қадиси, — даусы дірілдеп шықты. Жүрекдің ақырын ұмсына түсті. Қадірсіз қатты жұлқынып қалып, қолын ары серпіп жіберді. Бұдан ары не істерін білмеген Демеу сазарған күйі отырды да қойды. Содан соң орнынан сүйретіле тұрып, сыртқа беттеді.

Дәл төбеде тұрған күннен көзін қолымен қалқалап, жан-жақты шолды. Күнгеі беткейде үйездеген қой, шаншылған өрдің жон арқасынан шұбатыла түскен жалғыз аяқ жол, еңісте беті жырым-жырым ақжем-

денген жарлауыт — бәрі қанша алдартқанымен көңілі бір түрлі көншімеді. Әйелінің жаңағы сәттегі күйкі отырысы мен қамыға таусылып жыласы ойынан кетпей қойды. Қернейі тауға, аузы далаға қараған пеш, нысанаға жападан-жалғыз ілігетін мама ағаш қана осы үйдің қызығы мен қасіретін сыртқа тіс жарып ашпай, көмбіс қалыпта қалқайып қана тұр.

Қара кемпір Демеулер таудан далаға түскенде бір-ақ оралды. Бір жарым айдың ішінде өзін тосырқап қалғандарын үрпиісіп қарсы алғандарынан байқады. Сәби екеш сәби Көктеге дейін үлкен шешесі алдына алғанда жатырқап жылап, Қадірсізге қарай ұмсына берді.

— Нәсілі жаман немені қарай гөр, — деп, қара кемпір ұлына шүйіле төнді. Амандасуының өзінен түсініксіз ұяңдықты аңдады. — Иә, мал-жандарың аман ба? — Екіұштылау жөн сұрасуды Демеуге бағыштағанмен назарын Қадірсізге аударды. Аздап оңалып, өңіне шыр біте бастапты. Сөйтсе де кісікіктенген тосаңдықтан әлі арылмаған сияқты. — Әй, дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ, жетісіп қалған екенсіңдер ғой.

Демеу де, Қадірсіз де бұл сөздің астарын түсінбеген сыңайда состыысып, қара кемпірдің зәрлі қарасынан назарларын әлсін-әлі төмен тұқырта берді.

— Әй, қу жаман, қу жаман! — деп қара кемпір түңіле басын шайқады. — Аузыңнан әпкемнің халі қалай деген сөз шыға ма, әлде саған ешкім керегі жоқ па?! Сені берген құдайдың өзі-ақ алғаны жақсы еді. Өне, сенің жамандығыңнан аналар басымызға шығып бітті. Әпкеңді қатын қылмаймыз деп қуып жатыр. Бұдан өткен басыну бола ма, айналайын құдай!

Демеудің көкшіл көзі құтырына шақшиып, танауы кусырылып кетті.

— Мен бара, ата! — деп атып тұрды.

— Ойпым-ай, қырарсың, жаман!..

Демеу төр жақта қаздып отырған қара кемпірге, іргеде состыып тұрған Қадірсізге алақ-жұлақ қарап, тіктеліп алды. Еш дыбыс болмаған соң аттап-пұттап сыртқа шыға бергенде алдын кесе-көлденендеген Қадірсізден сәл іркілді. Мұның кісі шошырлық әлпетінен сескене кейін шегінген әйелі есіктің жақтауын қармана қалды да, тағы бір пәле шақырып тұрғаны несі дегендей енесі жаққа жаутаңдап қарай берді. Келі-

нінің секемшіл ұсқынынан сезіктене қалған қара кемпір нұры қаша бастаған көзін шақшита қадап, сұрланып ала қойды.

— Немене, ербиіп тұрсың? Бай менікі деп иектей қалыпсың ғой. Тұр былай, барсын! Ең құрыды дегенде төбелеріне қамшы үйіріп қайтсын. Жалғыз әпкесінен аяған жаны қараң қалсын!

Осыны күткендей Демеу Қадірсізді итеріп жіберді де, сыртқа жұлқынып шығып кетті. Қашанда бет бақтырмай көкірегін өрге айдайтын енесінің қалпынан әлдеқалай сағы сынғандықты андайтын-ақ тәрізді.

— Атарға оғың болмай тұр, ә?

Қадірсіз керегеге жабыса түсті. Түнеугүні жауынның астында қалып, Демеудің кебін құшқалы бері енесіне әлі бір рет те сөйлемепті. Қазір мәмлеге шақырғандай жыламсырай тіл қатты.

— Апа, ол бара ұрса.

Таң-тамаша болған қара кемпір қас-қабағын кере бойын тіктеп, Қадірсізге бір мезет шүйіле қадалды.

— Ал ұрыссын, төбелессін!

Іш дүниесі сыздап ала жөнелген Қадірсіз дел-сал күйі сыртқа шығып, ауыл шетіндегі көкөзекке көз жіберді. Соған өкпе тұстан қосылатын жолда жын ұрғандай шапқан Демеу біртіндеп ұзап барады. Соңынан бұрқ-бұрқ көтерілген шаң түйдек-түйдегімен бүктетіліп түседі де шүйкедей ширатыла шұбап, есіле бастайды.

Демеудің жолын тосқан Қадірсіз сыртта ұзақ жүріп алды.

Суға қаптаған қой жартоғанның жыра-жырасына үйездеген соң, үйге кірді. Көктені емізіп, қайта ұйқатты да, сыртқа шығып жолды көздеді. «Бір бәлеге ұрынбай тыныш келсе екен» деді.

Мезгіл ұлы сәскеге ауғанда тынышы қаша бастады. «Апырау, неге кешікті? Тұзы жеңіл сорлы қайтер екен?» Енесінің есіктен сидиып кіріп келгенінен-ақ жүрегі құрғыр бір жаманатты сезгендей болды. Беті бері қарап, сәл оналайын дегенде-ақ қызына тұра жөнелгеніне қатты қамыққан еді. Ең құрығанда «жақсы болып кет» деп бір ауыз жылы сөзін айтып, үлкендігін көрсетпеді. Демеуді біраз жерге дейін ілестіріп апарып, қайтарғанын да көп уақыт ұмыта алмады. Демеудің әпкесін бәрі жабылып, қуып жатыр дегенге бір түрлі сенбейді. Бар пәле әпкесі мен енесінде ме

деп қорқады. Ал анау мұның бірін де ойламастан жынды көбелекше отқа өзі барып түсетініне күйінеді.

Жыбыр-жыбыр өре бастаған қой қаракөтермеге қарай бірден лап берді. Тоз-тозы шығып кетпесін деп алды-артын жиыстырып-ақ бағып, екі көзі төрт болып ауыл жаққа кешке дейін телмірді. Бірақ бері қарай бет алған аттылы көрінбеді.

Ымырт қонақтағанда барып қойды бір-ақ қоралады. Аттың әлі отқа қойылмай белдеуде қақиып тұрғанынан секем алып, есіктің тиегін жүрексініп ағытып, ішке кіріп келгенде төрде етпетінен сұлап жатқан Демеуге көзі бірден түсті. Үстіндегі киімінің сау-тамтығы қалмай дал-далы шығыпты. Келінінің аңқая аңтарылып қалғанын жақтырмағандай Көктені жұбатып отырған енесі бағжаң ете қалып:

— Құр тесіліп тұрғанша мынаны алшы! — деді.

Өз кейпінің көлеңкесіне көзі түсіп селт еткен Қадірсіз олақтау қолдан шыққан сайқымазаққа ұқсайтын бір тұтам бойын бір ауық жатырқап шолды. «Мен сияқты бейшараның көлеңкесіне дейін бейшара болады екен ғой» деп ойлады. Көктені қолына алып жайғасып отыра бергені сол еді, екі қолын таяна көтерілмек болған Демеу әлдебір жерін ауырсына қайтадан сылқ түсті.

— О, қу жаман, қу жаман, шаманды білмеген соң соғысып неңді алған, — дегенде қара кемпірдің ала-көлеңкедегі көмескі реңінен бейілсіздіктің терең нышанын айқын сездіретін көңілсіздік аңқиды. Енесінің керегедегі ербендеген сұлбасы өзін кенет бүріп түсетіндей сескене қалт тынды. Келінінің өне бойғы қарасынан бір түрлі қуыстанып кеткен қара кемпір:

— Ал мені талап, жұлып же! Осынша не жазып ем, тәңірім! — деді де солқылдап жылап жіберіп, сап тыйылды. Көзінің шарасына іркілген жас жылт-жылт етіп болымсыз мөлтілдейді. «Апыр-ау, бұл кісі де жылай ма, сұмдық?!» деп Қадірсіз таңырқаған күйі аңқия аңырып қалды.

Үй ішіне шам жарығы тұтас жетпей бұрыш-бұрыштан қараңғылық сағалап кіріп, қуыс-қуысқа ұйыса бекініп алды. Есіктің желдігі кенет желп етті де жұлқына кіріп келген әлдекімнің сұлбасына екеуі бірдей абыржи қарады. Ішке енген жаңағы біреу кімнің қай жерде тұрғанын әуелі анықтап алғысы келген сыңайда бөгеле берді.

— Мұнысы кім?! — деді қара кемпір.

Енесінің құты қаша дегбірсізденіп, есік жаққа жүрексіне қарағыштағанынан кәдік алған Қадірсіз босағада состиып тұрғанды Демеудің әпкесіне жорыды.

— Өзіңнің ұрыстырып, қырылыстырып кеткенің аздай ана албасты мақауынды жібергенің қай сасқаның?! Құдай сені де тіл-аузыңнан айырса, бәрің құп жарасып отыра едіңдер, шіркін!

Ұрқияның ащы мысқылы Қадірсіздің жүрегіне шаншудай қадалды. Әр сөзін таптап айтатын Демеу әпкесінің даусына араласқан шаңқыл шаптығып, өршіп кететінінен әйтсе де қатты сескенді. Қанына сінді шамшыл қаснетінен мүлде ажыраған қара кемпір босаға жақты қорғаншақтап шолып, сынық тіл қатты.

— Мақау, мақау да болса жалғыз бауырын. Байғұсау, бір жаныңа жалау болып жүрген одан басқа кімін бар?!

Осы бір сөз Ұрқияның жарасының аузын тырнап ашып жібергендей ыршып түсті.

— Бір жаныма жалау болмай жерге кірсін, осы екі жартыкешіңнен басқа ешкімнің де қолына сыймайсың. Бұдан былай көзіме көрінбей қараларыңды батырып, құрыңдар!

— Мен қыз таппаппын, тас тауыппын...

— Ана мақауынды таптың. Бүлдірген өз үйінді бүлдір. Менде, менің байымда, бала-шағамда шаруаң болмасын, айналайын! Ұрысамыз ба, қырылысамыз ба, өзіміз білеміз, — деп жалт бұрылды да есікті шалқайта ашып, желдікті сілке лақтырып тастаған күйі жөніне кете барды. Бедірейе безерген қара кемпір бірер сәт үнсіз отырып қалды. Төрде ұзынынан сұлап жатқан ұлына кенет назарын салып:

— О, қаншық! Жалғыз бауырыңды албастыңның соққысына жыққызып, өзіңнің төбемізге әңгіртаяқ ойнатуың қалған екен. Есебіңді тапсын, есебіңді тапқыр! — деді. Естімей кетеді-ау дегендей өңешін соза өршелене айғайлады.

«Екі жартыкеш». Жанашыр дейтін Ұрқия сөзінің сиқы осы. Өлім ғана әшкерелейтін ақиқаттың ойламаған жерден ашыла салғанына тарынып, торықса да сыр бермей сызданған енесі жыланды үш кесе де кесірткелік шамам бар дегендей қасқиып отыр. Ондық шамның көтеріңкі білтесінің тілдей оты буылтық ләм-пінің түтікшесіне өреқпи шапшығанда, киіз үйдің ая-

дай іші жап-жарық болып кетеді. Сол кезде сағы оңбай сынған қара кемпірдің кәрілікке біржола мойынсұнған бейілсіз кейпі танылды. Әлдене айтпаққа оқталған райынан тез қайтып, Қадірсіз сүлесоқ көтерілді. Бұрыштан жаман шапанын тауып киіп, белін буынды да сыртқа беттеді.

Жердің оты қашқалы жартықұрсақ қой түн баласы тыныш таппай өріп шығады. Қадірсіздің қарасы көрінгеннен-ақ белдеуде тұрған ат оқырана тықыршыды. Пырдай боп жатқан отардың пыс-пыс демалысынан басқа тңіректен бөгде дыбыс білінбейді. Төңкерілген қазандай қаракөк аспанның жұлдызды шоғырының алқызыл там-шырақтары алақ-жұлақ шаңытады. Бір-біріне иықтаса жұптасқан тау қою түннің құшағында қордаланы қарауытады. Меңіреу түннен сескеніп, қимылсыз қлған Қадірсіз бір кезде тыныш таппай тықыршыған аттың ерін алып, аяғына тұсамыс салды да отқа жберді. Жерді дүңкілдетіп шоқыта жөнелген ат кілт төмен еңістеп кетті. Бір түйір шоқ жұлдыздың қара түндіқақ жара ағып түскенін көрді. Қас қағым сәт аспан еңістігінің бір бұрышына жарық саңылау түсіп, мезетіде ғайып болды.

Өне бойы таудан соғатын сары желден денесі тоназып, үй маңынан ұзамай ары-бері жүрді де қойды. Аршылған жұмыртқадай аппақ қойға алданып қарады. Кенет ояны кеткен Көктенің үнінен селт ете түсті. «Маңдайың бес елі соры бар байғұс балам» деп дыбысын шғармастан егіле жылады. Шыт-шыт айрылатындай кеудесі қаңыраған қуыс болып барады. Құлақ шекеі шыңылдап, басы айналды. Екі кештің арасында үйге тепсініп кіріп келген Ұрқияның сойқанды ұскыны өз алдына ойда жоқта келді. Іш құрылысынан бірнәрсе төмен тартылып барып, үзіліп кеткендей болды. Солығын әлі баса алмаған Көктеге жетіп барғысы келді. Жым-жырт түннің құлазыған онашалығында күрегінің дес бермей қатты-қатты соққанын сезді.

Үй маңыцағы болымсыз жыра тұңғыық терең қарауытады. Ол жаққа жақындаса-ақ құрдымға сіңіп жоқ болатыдай тұла бойы тіксініп, сескене берді. Мана өзі спырып алған ер-тоқымды жастана қисайып жатты. Жанарына шымырлаған әлдене түйдегімен келіп бұлдыап тұрып алды. Көңіліне орныққан мұң сызаты ұлғайып-ұлғайып, өн бойын түгел жайлағандай

дел-сал күйде көзі ілініп бара жатыр еді. Көктекше жайлауының ұшар басындағы ескі жұрт екен дейді. Бесқоныс шоқысының күнгей қиясына тырмыса жайылған қойдың беті шұғыл төмен ойысты. Демеу қыста шешесі тігіп берген сеңсең тымақты қайтаған шілдеде милығына баса киіп, ат үстінде қоқырайып отыр. Күн батыс жақтағы құзға бір түрлі телме қарайды. «Елден ерек бұл жазған не көріп тұр сонша?» — деп Қадірсіз алдындағы кезеңге шығып, ойға көз жіберсе... Сонау екіаша сайдың тұйығына орын тепкен омартаның бергі қабағындағы қаптады бұзып-жарып жол салып жатқан тракторды көді. Арқа шегініп барып, қайта жұлқынып құлама жарға айналдырған жердің тұмсығына күреуішін бойлтады да, төпелеме топырақты қопарып тастайды. Қадірсіз қалшылдап кетті.

— Баланың атын Көктекше қойған неңді алған?! — «Сөйлеп тұрғаным рас па, Демеудің әпкесі енді жартыкеш деп көрсін» деп ойлады. Мұны елен қылмаған Демеу сай табанындағы трактордың әрекеін қызықтап тұра берді. «Апырай, жерді оңдырма жаралайтын болды-ау!» деген ойдан қатты күйзеліп оянып кетті. Жан-жағына алақ-жұлақ қарады. Тлысқан ай шығыс сілемдерінен арқан бойы көтеріліп, тұңғыық көкшіл аспанда баяу қалқиды. Еркін әгілген боз сәуледен қашып-пұсқан көлеңкелер жыра-жыраны сағалапты. Қырат-қапталдар сап-сары алтының ұнтағын сеуіп тастағандай жалт-жұлт етеді. Пырай боп жатқан қой көлбей жүзген айдың шуағына еін-еркін шомыла тыныстайды. Кенет қой тоз-тозы шыып дүркіреп үркіп кеткенде, Қадірсіз атып тұрды. Қазқтай тіп-тік шаншылған сасықкүзен жіп-жіңішке болып қаздыып заулап барады екен. Қой тиген-тиген тұқа тентіреп, босып кетті.

— Әй, әй! — Қадірсіз тынымсыз айғайлауға көшті.

— Ойбай, қой қайда, қой! — Ылғи малың сонында жүріп, шаршап, титықтаған адамның реніі тәрізді қара кемпір шаңқылдап шыға келді де, клтаң-құлтаң етіп тұрып, ішке сып беріп кіріп кетті.

— Мынау төрт түлігі сай кісідей жатр ғой, шалжиып. Әй, сорлы-ау, қойың тағы да жоқ. Тұр деймін, тұр! Сенген кісің ана қатының ба, жоқ, үйегін әрең сүйретіп жүрген өлмелі кемпір мен бе?!

Енесінің баласын жұлқылап оятқандай даусынан

қосамжарласып шығатын сүйкімсіз шаңқыл одан сайын көнілін ортайтып, ештеңеге құлқы шаппайтын сүлесоктыққа ұрындырды. Осы кезде әлтек-тәлтек басып Демеу сыртқа шықты да, ештеңенің мәнісіне жете алмай томырылып көп тұрды. Қойшылардың далба ғып қойған қарауылындай қимылсыз қалқиған әйелінің сыңайына, үйірінен адасып, көк жүзін саяқ кезген ақшарбы бұлттың жерге түскен жапырақ-жапырақ көлеңкесіне кезек-кезек қарады. Қадірсіз күйеуінің ізін бағып, ұзақ селтиді. Екі иығы салбырап, ұнжырғасы түсіп кеткен оның сырт пошымына қараған сайын ашу-ызасы булығып шығып, безгек тигендей тұла бойы қалшылдап, дірілдей бастады. Жаңа ғана түсінде көрген трактордың көкшіл түсі мен темір өзегінен қою қара түтінін үсті-үстіне будақтатып, арқырап-сарқырап жер қопарған о жар қимылы көз алдынан көлбеңдеп кетпей қойды. Дүние шыр көбелек айналып, санасынан бір түрлі шатаса бастағанын сезді. «Аяқ астынан маған не болып қалды?» деген ой қылаң беріп өтті. Қылт еткен нысана тұлдыр жанарына ілікпей, айналаның бәрі бұлдырап қарауытып барады. Буын-буыны құрып, әл-дәрмені бітіп, әлсірегенінен шошына шыңғырып жіберді де, екі бүктеле еңкейіп барып, етпетінен құлап түсті.

Қалт тоқтаған Демеу осы жаңа ғана қалқайып тұрған әйелінің құлап жатқанына сенбегендей аңырып қалды.

Түнде Қадірсіз бекіткен ат жартоғанға тақап барып, қақиып тұр екен. Толық айдың жарқыраған қозы сөніп, ақ қаңылтырдай ақшылтым түске еніпті.

Таңғы тыныштықты бұзып, Көкте шырқырап жылады.

* * *

Шұрқырасып келіп жұрт толассыз көрісуде. Байыз таплай теңселген қара кемпір қос бүйірін таяна көзін тарс жұмып алып боздаған сайын жиналған көпшіліктің сай-сүйегі сырқырай түседі. Демеу жан баласына жуымай оқшау тұр. Бұрнағы күнгі соққыдан бетіне түскен таңбалар теңбілдене қанталай бастапты. Суық әлпеті одан сайын түксиген Тасболат қара кемпір мен Демеуді қаперінен мүлде шығарып жібергендей назар салып қарамай, төңірегіндегілерге әмірін шорт айтып, шалт қимылдап жүр.

— Әй, болсандаршы, түгі! — деген ара-арасында даусы да қатты шығады.

Өлік шығару рәсімінің бәрі өтіп, машинаға тиелгенде халық сендей қозғалып, соңынан шұбыра жөнелді. Даусын зарлатып шығарған қара кемпірге өзге әйелдер жамырасып үн қосқан сәтте дүние дүрлігіп, азан-қазан шуға айналып кетті. Ақырын ілби жылжыған машина үстінде шайқатылып, тербетілген адамдардың қабақтары да салыңқы. Кішкене төбешіктегі қаптаған молаларды жағалай жүріп, машина жаңадан қазылған көрдің тұсына сырғып келіп ақырын тоқтады. Жапа-тармағай ырғып-ырғып түскен жігіттер сүйек салынған зембілді қаумаласа ұстап, төпелеме үйілген топырақтың үстіне қойды.

— Ақым иесі қайда?! — деп шокша сақалды қария көпшіліктің ішінен Демеуді іздеді.

Ешкіммен ісі жоқ Демеуге осы кезде бәрі аңтарыла қарасты. «Дәті берік неме ме, жоқ, дүлей ме» дегендей жүздерінде таңырқаушылық та жоқ емес. Тасболат қана қатулы райда:

— Ал топырақ тастаңдар! — деді. Бірінші болып жерге өзі еңкейді де қолына күрек алып, оны қазқатар тізіліп тұрған көпшілікке жағалата тосты. Уысуыстан шөкім-шөкім топырақ түсе бастады. Бір орыннан әлі тапжылмаған Демеуге Тасболат осы кезде ғана көзін сүзді. Қарақошқыл өңі қуқыл тартып, жанарына бір түсініксіз ызбар ұялаған күйі ақымшылардың біріне күректі топырағымен бір-ақ ұсынып, өзі Демеуге алара қарап бөгеліп тұрды. Бір нүктеге тас қадалған оның өңінде қан-сөл жоқ, бір түрлі боп-боз. «Апырай, мынаның қозғалатын түрі байқалмайды ғой» деді ішінен. Жаңа қазылған көрді айнала қоршап алған адамдар топырақты жапа-тармағай лақтыруға кірісті. Үлкен шұңқырға гүмп-гүмп түскен топырақтан бұрк-бұрк көтерілген шаң төңіректе үйіріліп тұрып алды. Лезде шошайып шыға келген бейіттің айналасын тегістеп, шашау қалған тұсты сыпырып-сиырып жатқанда, шетте тізіліп отырған қариялардың арасынан біреу сұңқылдаған дауыспен құран оқуға кірісті. Ол болғанша тым-тырыс қалған жұрт бір кезде орындарынан қопарыла көтеріліп, келген жақтарына қарай үздік-создық шұбай бастады.

— Қадиси! — деп кенет Демеу өкіріп шыға келгенде, жұрт жаппай қалт тоқтап, жалт қарасты. Иығы сел-

кілдеп, бетін басып жылағанда сорғалаған жас тамшылары саусақтарының жік-жігінен мөлтілдеп шығып, жең ұшына қарай құйылып барады. Күйкітұғырлана бүріскен кейпі тым қораш. Бір-екі адам қолтығынан сүйеп, машинаға қарай алып жүргенде де жыласынан танбаған оған сай-сүйегі сырқырап кеткен Тасболаттың кескіні қатты бұзылды. Бұл жазғанға қайғының зардабы енді жетіп, соның күйігіне шыдай алмай жаны қатты күйзелгенін білді. Біреулердің басу айтып, жұбатқанына көнетін сыңайы байқалмайды. «Бұл шіркіннің шолақ ақылы егіліп-елжіреп айтқанды қабылдай қоймас, әркім әрқалай уанбай ма» деген тоқтамға Тасболат аяқ астынан келді.

— Әй, Демеу! — даусын нығырлап шығарғанымен бетін баса солқылдап жылап тұрған ол селт етпеді. Тасболат сәл іркіліп барып: — Енді доғар! Қадірсіздің өліміне күйінсең де осы, күйінбесең де осы. Мына ел айтып отыр: бәрінен де Көктеге обал болды деп, ол аман болса елге әлі-ақ бауыр басып кетеді. Тек саған ғана Қадірсіз жоқ, сенің ел-жұртың Қадірсіз еді, сол ел-жұртыңнан айрылып отырған жайың бар, — деді.

Осы сөзді айтқанда Тасболат бір түрлі өршеленіп кетті. Көпшіліктің ішінен: «Қой, Тасболат, өзі құрып тұрған бейшараны одан сайын тұқыртқаның не» деп, тоқтау айтатын біреуі суырылып шықпады. Лезде тынши қалған Демеу әлденені парықтағандай бір нүктеге ұзақ қадалды. Бір кезде төңірегіндегілердің күштеп сүйреген ырқынан шыға алмай машинаға отырды. Үнсіздікті бұзуға ешкімнің дәті бармай бәрі тымырайып алды. Тек бір кезде Тасболат қана өзіне-өзі сөйлегендей:

— О, жазған Қадірсіз-ай, есіл өмірің ырың-жырыңмен өтті де кетті, — деп ауыр күрсінді.

Иә, жұмыр басты пенде атаулы пақырларға өлім дейтіннің қалай бұйыратын белгісіздігі үшін ғана, бәлкім, сұмдық ауыр ақиқат шығар.

АСПАНҚОРА

— Атан өліпті, — деді Сайлаубай.

Қасым жомарттың қызыл шырайлы жүзі шокқа қарыла түскендей нарттанып, аппақ қолымен бетін сипа-

ды да, қонды реңі шымырлай Сайлаубайға тіктеп қарады.

— Е-е, Атан Атан болғалы қай заман! Дүние шіркіннің бір-ақ тұтам екенін білмеді ме екен сорлы. Күнделікті қам-қаракет деп итшілеп өткізген күн күн бе, тәйірі?! Мына жалғанда бірдеме жетіспейді деп асан-қайғы болғанмен, өзінің шолақ қолы тәрізді қайтып орнына келмейтіні де бесенеден белгілі. Құдай-ау, сонша неге бір тұтамы қалғанша өкпесі өшіп, еті өлмей осы дүниеден шарқ ұрады бұл пенде?! Құзғынның жасын жасап, ақыл-ойы бір жағына алжасқанша қасарысып қалатын серті ме екен шіркіннің, — деді Қасым жомарт.

Сайлаубайға түксіне қараған ол жауап тоса іркіліп, қабағын сұстана керді. Сайлаубай Қасым жомарттың жаңағы сөзіне шытынып, мол денесі бір бүлк етіп, Қасым жомартқа көзін шақшита қадады. Жанарының жиегіндегі ақ еті қызыл тартып, шелдене бастағандай. Томпайған дөңес жағындағы қаудиып-қаудиып өскен қылтанақтар әр-әр жерінен сойдыып, ұсқынын кетіріп-ақ тұр. Жазық маңдайы қатпарлана:

— Әй, Қасеке-ай, — деді ауыр күрсіне басын шайқап. — Қайтесіз әруақты қорлап, қияли болған шығар. Оның орнында болсақ не істейтінімізді кім білсін.

— Не істеуші едік, барға қанағат деп жүре беретін едік, — деді Қасым жомарт жұлып алғандай.

— Жоқ, ақсақал! — Даусы қалтырап шыққан Сайлаубай Қасым жомартқа тесіле қарап, бөгеліп қалды. — Сонау ашаршылық пен қырқыншы жылдың қырғынын көрген небір аяулылардың сарқыншағы емес пе едік. Сіз онда осы төңіректе жоқ болатынсыз.

— Қырылайық па енді?!

— Қырылмаңыз, Қасеке! — деді Сайлаубай. — Жанымызды сақтап, қалт-құлт етпесек те, дәм-тұзымыз таусылмай, табанымыз тозса да, талабымыз шағылмай, мына өзіңіз көрген ниетімізден жаңылмай жеттік осы күнге.

— Заман, заман, — деді Қасым жомарт манағы бір өктемдігін пышақкесті тыя, бір сарабдал кейіпке еніп. Жан-жағын жіті шолды. Тұла бойы жерінгендей Сайлаубай оған бір мезгіл тыжырына қарады. «Туһ, көпірдің бетінің қызылын-ай», — деді іштей. Дегбірі каша астындағы қарагерді жиі тебіне берген Қасым

жомарт алға оқ бойы озып шықты. Қойға мінілген торыны үсті-үстіне қамшылаған Сайлаубай Қасым жомартқа әзер-әзер ілесті. Қаракер ұзай түскенде: «Қап, итте сөзім кетіп, қыбым қанбады-ау. О, қайран Атан-ай!» деген өкініш жан-дүниесін қуыс қалдырып, одан жел уілдеткендей құлазытып жіберді.

Тұмсыққа тірелгенде Қасым жомарт атының басын іркіп, қаздия қалды. Нарттай қонды қызыл жүзі көңіліне бір ой алғанда осылайша парық салып, сонда да жалғанды өзі тұрған биіктен шолғанды ұнататын сыңайы аңғарылады. Кескініне иманы үйіріліп тұрғанымен, Сайлаубай сияқты жаяуларды жанына қоңсы қондырмайтын атадан балаға ауысқан ақсүйектік ғұрпы кісіні шошытпағанымен, ыңғайсыздандыратын тәрізді.

— Ол бейшара неден қайтыс болыпты? — деп, Қасым жомарт жақындап қалған Сайлаубайға тесілді. Өткір, ашық қоңыр даусына я шаңқыл, я діріл араласқанын Сайлаубай болжай алмады. Атының тізгінін тарта түсіп, іркілді. Қара торы дөңгелек жүзі қошқылданып, Қасым жомартқа тайсалмай суық қадалды. Қолындағы қамшыны бүйіріне таянып алыпты. «Жаманның кесірін қарай гөр, ұрынайын дей ме, қалай?» — деп Қасым жомарт іштей жиналып алды. Сайлаубайдың өткір көзі өңменінен өтіп бара жатса да, сыр бермей қалшып тұра берді. Ауыр күрсінген Сайлаубай:

— Атанның неден өлгенін бір құдайдың өзі біледі, — деп, өзіне-өзі сөйлегендей, назарын Аспанқораның тік шоқысына бұрды. Сонан соң даусын қатайтып: — Қасеке, айтыңызшы, Аспанқора сіздің атақонысыңыз, әкеңіз Тобықбайдың баяғыда алты жүз жылқысы осы жерді жайлады. Кедей-кепшіктің заманы туғанда Атанның әкесі колхоздың алғашқы бір отар қойын бірінші болып осы жерге қыстатты. Содан енді ол Атанға бұйырған еді. Соған іш қызғанышыңыз болды-ау деймін. Баяғыда өзіңіз мал фермасының бастығы болып жүргенде ше, Атанды басқа қонысқа ауыстырмақ ниетіңізді сезетін ем.

Қабағын таңырқай керген Қасым жомарт Сайлаубайға шұқшия ызбарлы қадалды. Ашу қысып, жүзі қып-қызыл болып күреңіткенімен даусын баяу шығарды.

— Өзі қырсық шалған жігіт еді. Атақонысын қыз-

ғанатын мен бір түлей деймісін. Менің әкем кім, Атан кім? Біздің үйге су өзі әкелінетін, қой өзі сойылатын, қымыз өзі ішілетін. Бейшараның кемдігін ескеріп, басқа жерге қоныс аудар дегенім рас. Әй, бұл жұртты қойсаңшы, — деп, атын тебініп қалып, аяңмен жүріп кетті.

Сайлаубай өзінің бүгін тым аңғарымпаз болып кеткеніне таңы бар. Қасым жомарттың қызыл реңінен ащы мысқылды аңдап, титықтаған атын қамшымен осып-осып жіберіп, қопаң желіспен қатарласты.

— Қасеке, Атан алдында күнәңіз жоқ па еді? — деп тықақтап қоймады. Ажары бұрқ етіп күреңітіп кеткен Қасым жомарт үріккендей Сайлаубайға қарап:

— Әй, сен немене тықылдай бересің? Кісі өлтірді деймісін, мені бір. Қой әрмен, етегіне намаз оқып жүрген ешкімді көрген емеспін.

— Кем адамды басындыңыз, Қасеке. Қайта сізге жағады екен, — деп Сайлаубай буырқанып келе жатыр еді, Қасым жомарт айқайлап жіберді.

— Иә, жағады! Маған жағады деймін, ей! Жақпаса Атан тұқымсыз қала ма, — деп атын қатты тебініп, желе жөнелді.

Басқа ауылдың көп төбетінің арасына түсіп қалып, содан әзер құтылғандай Қасым жомарт сидаң барады. Ал Сайлаубай қия беткейдің жалғыз аяқ жолында міз бақпастан аңырып көп тұрды. «Иттің бетінің өрттей қызарғанын қарашы», — деп, тізгінін Аспанқора шынына қарай бұрды. «Атан жазған осы жолмен өмір бойы жүрді ғой. Жаңағы қызыл иттің айтқанының жаны бар-ау, шынында. Неге сонша осы жерге ындыны құрыды екен байғұстың. Кейде осылай көзсіз кетеміз ғой бәріміз. Басы бейнетке жазылған бейшара-ай десеңші!» — деп Сайлаубай жалға шығып, тік тұмсыққа қапталдағанда, құбыла жақтан: «Ойбай, бауырымдаған» дауыстарды естіді. Торының сауырын қамшымен көміп-көміп жіберіп, өрге қарай тырмыса жөнелді. Жылдым жүріп келген аты аяқ асты кілт тоқтағанда, өзінің егіліп жылап келе жатқанын аңғарды.

Соғыстың екінші жылында Атан бір қолынан айрылып келді. Бір үрім-бұтақтан қарайып жалғыз қалған Атанның аман оралғанына кәрі-кұртаң ағайын қуана қауқылдасты. Қуаты қайтып қалтылдаған Рақымберді:

— Уа, аруақ, Бидалының шаңырағы ортасына түс-

пепті. «Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ». Бір қолың аман келгеніңнің садағасы шығар. Қамықпа, жетіліп кетесің, — деді.

Атан сол жылы көңілі жарасып, Ханымкүлге қосылды. Қараторының әдемісі Ханымкүл қарақаттай тұнық, күлім көзі жайтаң қағып, кісінің ынтығын құртады. Үй мен түздің тіршілігін сылаң қаға шыр айналдырып, дөңгелетіп әкетті. Атан әуелі уыздай ұйыған қоңыржай тіршілігіне бейілдене қойған жоқ. Өзін қатты ыңғайсыздандыратын осы бір жылы-жұмсақ күндері еркінен тыс, құдіреті күшті басқа біреудің әмірі арқылы өтіп жатқандай көретін. Жаратылысынан ашық, ақжарқын әйелі сықылықтап күліп, Атанның мойнына асылған сәтте жетегіне еріп кететінін сезбей де қалатын.

Көп ұзамай Атан қой бағуға бекінді. Қой баққанда әкесінің жыл он екі ай қонысы болған Аспанқораға көшуге дайындалды. Атанның бұл ниетін сезген ферма бастығы — Қасым жомарт бұлқан-талқан ашуланды.

— Атан-ау, өзің болсаң жарымжансың, баққаның қой, отырған жерің тау, итқұс болса қалың, су құз етекте, оны қайтып тасып ішесің? Қой, оның болмайды, — деп үзілді-кесілді қарсы шықты. Назарын Қасым жомартқа тіктегенде Атанның жанарының ұясынан ұйқтап жатқан жылан бас көтеріп алғандай кісі баласы сескенетін сүс сезілді. Пышақпен сылығандай жақ еттері түтігіп, қушық маңдайы оқшаулана тыртысып, дөңес мұрны қоңқайып, кескіні өзгеше өрескел бұзылып кетті. Бетіндегі шешек дағы сұр жүзіне уқорғасын түстес уыт беріп, дәл бір шалт қимылға көшетіндей қуқыл тартты. «Пәтшағардың ұсқыны бұзылып кетті ғой, аңдамай сөйлеп қойған жерім болды ма?» — деп ойлаған Қасым жомарт қатты сасайын деді. Айтқан сөздерін зердесіне салып та көрді.

— Атан-ау, — бұл жолы даусы бұзылып шықты. — Атаң да болса бір жолдассың, саған жаманшылық ойлаған жерім жоқ. Әкемнің жұрты деп те қызғанбаймын. Тек, Аспанқора тым қиын жер ғой, жарықтық.

Атан үндемеді. Жалғыз қолын ауырсынғандай ақырын көтергенде қушық маңдайы қатпарланып, көзінің ұясы суық тарта түсті. Тайсақтаған Қасым жомарт көзін оның көзімен түйістіруден тайқытып әкетті. «Осы бір тексіз итке несіне шырылдаймын. Маған десе қия-құздан ұшып өлсін. Сонша бедірейгені несі» дегендей Қасым жомарт:

— Мейлің, — деп атын тебініп жүріп кетті.

Көктөбе шыңынан құбылаға қарай жылжыған жал «Аспанқораға» сұғынып, оның аяқталар тұсындағы тік шоқы өзгеден ерек көкке шаншыла біткен. Ал қапталдағы сумандаған жалғыз аяқ ирек жол көлденең шөккен еңселі тепсеңнің теріскейіне ғайып болып, содан тағы бір өркеште түлкінің құйрығындай бұлаң етіп, тікеден-тік тартылған арқандай қозыкөш жердің жон тоспасын тіліп жатыр. Жалғыз аяқ жол шөміштің шұңғылындай шыңыраудың апанына тіреледі. Тұңғық терең сайдың көз ұшында айнаның сынығындай сәуле шашыратып, болар-болмас жылтырап аққан бастаудың көзі бар.

Қойға шыққан жылдың алғашқы айларының бірінде Атан әйелі екеуі дәл осы жалғыз аяқ жолмен су алуға келді. Ханымкүл шөмішпен шелекті толтырса, Атан оны жалғыз қолымен теңдеулі тұрған флягтарға көтеріп, алма-кезек құяды. Шелек жиі-жиі шайқалып, ернеуінен лықсып төгілген су түйенің қомына, одан Атанның үстіне шашырады. Атанның бұжыр беті қызыл-күреңіте түтігіп, жалғыз қолын қалтылдатпауға тырысқанда, ашу ұялаған көзі алара шатынап кетті. Тістеніп алған ол бар пәрменімен шелекті флягтың аузына еңкейткенде лақ етіп екпінімен аққан су екі айрылып, Атанның белінен төмен құйылды. Осы сәтте қуыстана қалған ол шұғыл кері бұрылды. Қаққан қазықтай қалшиған Ханымкүлдің қара торы әдемі жүзінің сыны бұзылайын деген бе, аялы қарақат көздерінен ыршып шыққан жас екі бетін айғыздаған бойы тарамдана төмен саулап барады екен.

Атан өзінің кем екендігін бұрын да білетін, қазір де осы күйіне еш налыған жоқ. Тек бүп-бүтін нәрсенің кемдігі байқалмай, кем нәрсенің кемшілігі бірден көзге ұратынына қынжылды. Үйленгелі бері әйелінің бет-жүзінен мұндай сұмдықты аңғармап еді. Алдындағы тік өрден көз алмай жұқалтаң ернінің қанын шығаратындай қырқа тістеп алған Ханымкүлдің қарақат көзінде өміріне деген ренішпен аралас, әйел баласына тән астарлы сыр жатқан сияқты. Өткен өмірінің қызуына бой жылытып, қызығына қанып, енді мынау өзінің қол-аяғы балғадай жастық, өмірінің нарқын түсірмейтін, бүтіндей басқа қаракет ансаған ұшқын көзінен анық сезіледі. Ханымкүл Атанға оқыс жалт қарады. Түйіскен екі көз бір-біріне ұзақ қадалды. Заты суық,

сұсты шарадан дәті шыдамай әйел бір мезет тұқырып қалды. Жаймен келіп шелекті бастау басына тастай салған Атан оқты көзін әйеліне қадаған күйі:

— Не қылып состиып тұрсың, бақырды толтырмайсың ба?! — деді. Тік беткейдегі қожыр жартас Атанның қатқыл даусынан жаңғырығып, қарадүрсін сарын біраз уақыт құлақтың түбінде ызындап тұрып алды. Міз бақпастан селтиіп тұрған Ханымкүл кенет жүресінен отыра кетіп, қос иығы бүлкілдеп, өз деміне өзі тұншыға ұзақ жылады.

Қасым анда-мұнда Аспанқорадағы Атанның үйіне келіп, түстеніп қайтатын. Ондайда мал-жаннан бастап, күнделікті тіршілік күйбеңінің қалтарыстарына дейін көңіл аударып, ықыласты әңгімені қоздатуға себепкер де болатын. Кісінің қас-қабағын қапысыз танып, айтар тілекті емеуріннен білетін елгезек Қасым елдің көңілінен шығып отыруды дағдыға айналдырған еді. Ел тіпті оның есіміне «жомарт» деген сөзді қосамжарлап айтатынды шығарды. Ал қариялар Қасымға сүйсініп кеткен уақыттарында: «Әкесіне құдай берген-ақ кісі еді, мұның қолында жоқ, әйтпесе байғұстың пейілі бар ғой, баяғының тура Қасым жомартікіндей» деседі.

Қасым жомарт бір күні шайдың үстінен түсті.

— Иә, мал-жандарың аман ба, Атан? Ауыз су демесең бұл жер жайлаудың төресі ғой, шіркін!

Атан мен Қасымға алма-кезек қадалған Ханымкүл қас-қабағын қылықтана керіп, ұяңдау жымнып қойғанда одан сайын әдемі көрінеді. Қарақат көзіне кісінің ынтығын құртатын жылылық ұялатып тұрып:

— Біздің Атан Аспанқора мен ит өлген жердегі бастаудан басқа еш нәрсе білмейді ғой, Қасым, — деп, жеңіл күрсінді. Қасым бір нәрсені қамығып ойлағандай төмен қарап, тұқырып отырған. Ханымкүлдің сөзіне елең етіп, басын жұлып алды. Дөңгелек қызыл шырайлы жүзі ашаң тартып, үлкендеу қоңыр көзіне көкейіне бір тәуір ой оралғандай ойнақши:

— Атан-ау, осыншама азапқа түсе бермесең қайтеді. Қолымнан келген жақсылығымды аямаймын, ауыл маңына жылжышы, біреу саған қың десе маған кел, — деді.

Атан сау қолымен керегеге қарай қисайып отырғанынан түзеліп алды. Қабағын шытқанда суалыңқы жақ еттері қатпарланып кетіп, көзіне ызбарлы ұшқын ұялатты.

— Әй, жомарт десе жомартсың-ау, Қасым, — деп, кеңк-кеңк күлді.

Атанның кекесінді сөзін қаперіне ілмей, жайдары жымып алған Қасым жомарт аяқ асты состиып қалған Ханымкүлге іркіліп барып, үй иесіне назарын қайта тіктеді. Бір-бірімізді отқа итермейміз ғой дейтін сыралғы пішінге еніп, томсарып отырған Атанға байыппен езу тарта:

— Атеке, — деді. Тығыз-таяң нәрсені айтуға аптыққандай алдыға ұмсына түсті. — Екеуміз бір жылғы төл едік. Осылай арагідік жүздесіп қалғанда қаймана қазақтай тымырайып алсақ, онда біздің кісілігіміз қайсы. Бұл жалғанда сыйласқанға ештеңе жетпейді. Көкейіндегі не түйткіл, айтып көр, тындалық, — деді.

Атан оң қолы жоқ иығын абайсызда қомдап қалғанын өзі де сезбеді. Аталы сөз айтылатын тұста кемдігін жасырып қалуға тырысатыны несі екен. Абдырап, асып-сасқан күйі көз қиығын әйеліне тастады. Ханымкүлдің бітім-сынында бір таза әйелдік сипатпен бірге, күйеуінің кейбір оғаштығын қорашсынатын сыңайы айқын аңғарылады. Бірдеңе айтсаңшы дегендей Атанға өтіне телмірді. Өзінің тонмойын, тұйық мінезін білетін бұл жаңағыдай сөзге дәм кіргізе алмайтынын білді. Айтса, Қасым жомарттың да, Ханымкүлдің де өзара жақсы ұғынысып отырған пейіл-ықыластарының шырқын бұзатындай көрді. «Шынында, кісімен сөйлесу керек екен өзі. Малдың саяғындай жұрттан сырттап қалатыным қалай?!» деп ойлады. Көзінің қарашықтарына бір сәттік ұшқыны пәтуалы ойдың тоқтамындай лып етті де, мезетінде ғайып болды. Сау жағына қарай қисая шынтақтағанда шолақ қолының шұңтиған тұқылының байланған ұшы қойшылардың итқұсқа амал ғып жасаған қарақшысына қағылған ағаштай бір-ақ тұтам.

Қасым жомарт Атанға тіксіне қалғандай одырая қарады. «Құданың құдіреті, адам баласы да жаратыла береді-ау. Ханымкүл мына жазғанның қай ұсқынына қызығып тиді екен?» деді ішінен. Өзгені шенмаңайына жуытпайтын әдетіне бағып, тауаны тар Атанның сиықсыз бітімін көз қиығына қыстырмай, енді Ханымкүлді бажайлап шолуға кірісті.

Әйел баласының ынта-пейілін жіті бағдарлайтын Қасым жомарт Ханымкүлге парық салып тағы бір қарады да, жаймен көтерілді.

— Атеке, мен мына Қөктебедегі қойлы ауылдың жағдайын білейін, маған айтар не тілегің бар, — деді.

Шынтақтап жатқан Атан шолақ иығын өзіне бейімдей құнжиып көтерілді де, малдасын құрып отырды. Қой көзінің зәрлі уытын Қасым жомарттың өңменіне қадады. Осы қарастың түп-төркінінен өзін жақтырмайтын сыр ұшқынын байқайтын Қасым жомарт жайдары қалпынан қалай да ажырамай, кәнігі ұстамдылығын сақтады.

— Атан, — шаруа жөнінде айтқысы келгенде қатқыл кейіпке көше қоятын қашанғы рәсімі еді. — Келесі жұмада есеп-қисабыңды берерсің, — деп, боз ши қалпағын киіп сыртқа беттеді. Ханымкүлдің тұнық қара көздері қатты таңырқағандай кең ашылыпты. Бұрқ етіп білінген қызылкүрең түс әдемі кескінін одан сайын ажарландыра түскендей. Қасым жомартпен есіктің көзіне дейін ілесіп барып, бір кезде күйеуіне жалт бұрылды.

— Үйге келген кісіні аттандырмайсың ба! — деді.

Атан мізбақпады. Ханымкүл Қасым жомартқа қиыла өтінгендей әрі бір сынық мінезге салынып:

— Қасым-ау, келген сайын құр аттанасың. Бүгін жата-жастанып, бір малдың басын жеп кететін ретің еді. Біз де қайбір жетісіп жүр дейсің. Жердің төбесіне шыққалы бері елдің жүзін көруге зар болуға айналдық, — деді.

— Ханымкүл, малдың басы қашпас, қоғамның жұмысын дер кезінде тындырмасаң, ұяты өзіңе келеді. Кеңінен отыратын күн алда ғой, — деп, Қасым жомарт сыртқа шығып кеткенде, екеуі екі жерде ұзақ состиысып, тұрып қалды.

Үнсіздікті Ханымкүл бұзды.

— Мола не, бұл үй не? Бір Сайлаубай болмаса, өзгеге сенің қабағың неге қарыс жабылып қалады, осы?! Қасым кім, Сайлаубай кім? Оның бір парықсыз, бейшара, құл-құтан.

Атан Ханымкүлдің ашық ұрысқа тіленіп отырғанын білді. «Қойнындағы әйелінің сөзі осындай болса, онда өзгеге не жорық. Бұл бейбақ «қызыл иттен» басқамызды құл-құтанға теңгереді екен ғой...» Жұқалтаң өңінің қаны қаша, шешек дақтарына дейін сұрғылттана сұрланған Атан көзіне зәрлі айбын ұялатты. Күйеуінің ұсқынсыз қара шұбар кескінінен о баста-ақ қаймығатын Ханымкүлдің әдемі пішіні бозғылт тарта қуаңдап, ой-

нақшыған күлім көзі жасқа шылана жәудіреп, тұз тағысынікіндей тосырқайтын сыңайы байқалды.

— Аспанқораң елегзітіп өлтіретін болды. Бір ауық далаға түсіп, туған-туысқанды аралап келуді білмейміз. Аң болуға айналдық.

— Қыңсыламашы-ей, — деп, Атан уытты көзін әйеліне түйрей қадап, қинала тыжырынды.

— Қыңсылаған екенмін ғой мен саған, — деп, Ханымкүл өршеленіп кетті. — Тас мақаудан қай жерің ілгері?!

Атан әйелдің тілін шығармау керектігін ойлады. Ешкімде ісі жоқ өзімен-өзі жорғалап бара жатқан жыланды құйрығынан шұқысаң ғана басымен оралып келіп шағатыны сияқты, әйелге тіл бітірсең жаныңды жаралайды. Дұшпан айтатын сөзді қатыннан есту таң емес. Атан орнынан тұрып, сыртқа шықты. Қапталдағы отқа қойылған атына мінді. Сәскедегі ащы күн тура төбеден төніп, тау шалғыны шағылданған қуаң түске еніпті. Шығандаған биіктігінен Аспанқора да сәл аласарып, шөжіп, шөккендей. «Тіршілікте не мән бар?» деп ойлады. Аспанқораның тік тепсеңінде тұрған бұл ұзыннан-ұзақ шұбатылған Атабайдың мұқал жалына көз тікті. «Атабай жарықтық момын кісі дейтұғын. Анау бір көлденең тұмсыққа сұғына біткен жайдақ тепсеңдегі жер-қораны әкесі баяғыда көрсеткен. Енді қараса оның орны тып-типыл. Сол Атабай қыстауында бұл дүниеге келіпті. «Ақсақал, сіздей қоңыртөбел тіршілігі болып, есіміңізді көтеріп жүрсе болды», — деп, әкесі байғұстың ес-тұсы қалмаса керек қой. Әй, сорлы әкем-ай, Аспанқорадағы Тобықбай анау қызыл иті туғанда Қасым жомарт әулиенің есімін тандапты. Ал бұған жұрт Атабай есімін қимай, Атан атап кетіпті».

Кенет өткір зат түйреп өткендей жүрегі жиырыла қалды. Өзінен Қасым жомарттың барлық жағынан ілгері екенін іші сезеді. Қойшы-қолаңмен қазан-ошағы араласып жатады дейді. Кей байғұстар бұл жата-жастанып кетсе, үйлеріне қыдыр қонатындай алдынан қия өтпей қол қусырып күтетіні несі екен?

Ханымкүлдің жаңағы сөзі Атанның жанына қатты батты. «Қызыл иттің» алдында өзі мені кем көргендей бола ма, қалай?» деп ойлады. «Балам, кесірге жолықпа» дейтін әкесі. Қараса, момақан қария пенде шіркіннің тез ес жиып дәл осы күйінде туа салғандай керіліп-созылатынын біліпті ғой. Ханымкүл парықты

әйел ме, жоқ, әлде бүгінін ғана ойлайтын төмен етек-тілердің бірі ме, ол жағын байқап, байыптап көрген емес-ті. Әйтеуір, көлденең көк аттының көзіне түсетін көркіне өзі де ылғи тәтті боп, көңіліне пендешілік қуаныш ұялатыпты. «Апырмай, осыншалық итшілікке неге бардым екен?» деді Атан іштей ширығып. Әйелінің өзін менсінбейтінін сезінген сайын көкірегін ессіз ашу кернеп, шарқ ұра бастады. «Неге сонша қор болып жаратылдым екен?» — деді. Біреуді кінәлап, жазғыруды білмейтін бұл — маңдайға жазылатын несібенің болатынына күмәнсіз сенді. Қараса, адам баласы иемденетін жақсылық болса, соның түгелге дерлігін Қасым жомарт игілігіне жаратып жатыр. Күндердің күнінде Атан осы күйінде қалмайды. Дүниенің қызығы мен шыжығы бұған таңсық та емес. Бірақ осы Қасым жомарттың қайғысы бар ма екен деп ойлады. «Бұл неге жұртпен осынша жарқын сөйлеседі? Тымырайған мені де іш тартып, жанашырлық білдіріп жүргені анау. Ханымкүлдің жаңағы «тас мақаудан қай жерің ілгері» деуінде бір гәп бар шығар? Қатын алдым, үй болдым деуім көңіл жұбату болмағай. Осы Қасым жомарт келген сайын шырқымыз неге бұзылады?»

Кезең белдің тік құлдилаған тұсына жақындап келді. Құз шыңыраудан Аспанқора көкке шапшиды. Пенде баласының қам көңілі қаперіне кірмейтін осынау жаратылысты Атан еріксіз шолды. Осы Аспанқораға байланып қалатын не жөнім бар дейтін сауалға жауап таппай іркіле берді. «Жағады, жақпайды дейтіннің ақиқатқа жуық әлдебірденесі бар ма екен?» «Аспанқора қиын жер ғой, жарықтық», — деп, Қасым иттің айтқанының, жоқ, жаны бар болғаны ма?»

Бұрын басынан кешпеген бір түсініксіз жай-күй. Аспанқорамен бетпе-бет келіп тұрғандай көре ме, кейде өзін. Өмірінің тең жартысынан астамын осында өткізіпті ойласа. Баяғыда әкесі етектегі Атабайдан осы Аспанқораға қоныс аударғанда мұның есі кіріп қалған шағы еді-ау. Әшейінде можантопай, салбыранқы самарқау әкесінің сонда айбаттанып алғаны несі екен? Бұл да Ханымкүлмен қосылып, қой алып, Аспанқораға қоныс тепкенде өзін бір түрлі сергек ұстамаппа еді? Ханымкүлмен арадағы кикілжің әңгімеден кейін Атабайға қоныс аударуға іштей талай бекінді. Бірақ олай істеуге бір бөгде күш жібермей, бөгеле берген.

Аспанқора малға жайлы, қой тоқтайтын тұйығының

қолтығы кең сөгілгендіктен ғана емес, Атан бұл жердің аяқ-қолын еркінше созып, барынша көсіле алатын тыныстылығын қалайды. Қаршадайынан күз етектен су тасып үйренген адам, оның азабын де елемеуге үйренген. Оның үстіне, соғыстан бір қолынан айрылып келгелі бері бұрынғы қамсыз-мұңсыздықтан жұрдай болып, көңілі босай беретінді шығарды. Аспанқораның кез келген тұсын әкесі мен анасынан қалған көздей қорғаштап, содан жанына демеу табатындай болады.

«Мен сияқты кәріп адамға алданыш керек-ау» деді Атан. Ол кейде Сайлаубай үйінің қатықсыз қара суын ішсе де, сарсаң ойдан арылғандай сарайы ашылады. Мына бір ойқы-шойқы дүние жасылдана түзіліп, көзі шырадай жайнайды. Мұндайда Сайлаубай да ділмәрсип кетеді. Оның жұпыны үйінде отырып, әңгімеге шешіліп араласатынына таң. Бірінен соң бірі дастарқан басына келетін Сайлаубайдың үйелмелі-сүйелмелі балалары мазасыз-ақ. Ананы-мынаны сұрап, шешелерінің мазасын алады. Осындайда Сайлаубай балаларына зілсіз ақырып, әмір бергенімен сөзі өтпейді. Соған ызаланып, сықпырта бір сыбап алады. Ал Атанның Сайлаубай балаларына деген ықыласы бөлек. Солардың әуеніне төңкеріліп, әлек-шәлегі шығып жатқаны.

Атабайда отырған Сайлаубай бірде Атан мен Ханымкүлді ерулікке шақырды. Екеуара қоныс, мал, даладағы ауыл жайынан бейілді әңгіме қозғады. Араарасында Сайлаубайдың әйелі де сөзге араласып қойғанымен, оны-пұныда ісі жоқ, қаққан қазықтай тіптік отырған Ханымкүлге жалтақ-жалтақ қарайды. Сайлаубайдың кейбір әзіл-қалжыңына салқын езу тартқаннан басқа Ханымкүл шырай бермей, тымырайып алыпты. Өзеурей өңештеген Сайлаубай барынша ділмәрлығына салынып бақты.

— Қасым жомарт ана салпы етек қатынын баяғыда қырық жетіге алып еді. Мына біздің Атекең Ханекендей уылжыған келіншекті қырғидай қағып түсірді, — деп қарқ-қарқ күлді. Ханымкүл манағыдан да қаздия түсіп, көз қиығын екеуіне еріне тастап, мырс етіп күлгеннен басқа ләм демеді. Сайлаубайдың өршелене өрекіп, әр саққа жүгірген көңілін су сепкендей басқысы келген Ханымкүл ешқандай қылық көрсетпей-ақ кексе әйелдерше сыздана тіл қатты.

— Бар адам не істемейді. — Осы сөзді айтқанда қараторы жүзі сұрланып, ал бұған не дейсіңдер дегендей,

Сайлаубай мен Атанды алма-кезек барлай қарады. Атан селт етіп, әйеліне жалт бұрылды. «Апырмау, мынау Қасым иттен басқаны адам санатына қоспайды екен-ау, ә». Осы түйткіл көңіліне келгенде Атанның өңі бұзылып, суық ойдың табы білінген еді.

Ал бүгінгісіне не жорық. Әйелін жамандыққа қанша қымай әлек болғанымен күдікті ойлар жанын жегідей жеді. «Қасым итке келгенде мұның ықыласы неге өзгеше?» — деді ақыры. «Мендегі осы шыдам ба, жоқ, әлде күнелту сияқты ездік, бейшаралық па? Мен сияқты парықсыздан нәресте көргісі келмейтін шығар мұның әуелі. Әйтпесе бір бала емес, екі бала табатын уақыты болған жоқ па?!»

Тұла бойы селсоқ тартқан Атан сансырап қалғандай әрекетсіз күйде тұр. Аспанқора шоқысының тік қапталында үйездеп жатқан қой, түпсіз терең көгілдір аспан, дүниедегі мүлгіген тыныштық, көз ұшындағы құз етекте жыландай ирелеңдеп аққан өзен — бәрі бұған бір түрлі жат болып көрінді. Тентіреп келіп, кездейсоқ табан тіреген жері Аспанқора болғандай баянсыз күй кешті. Дыбыс қатса бітті — кеуде тұсы қақ жарылып, жан-жүрегі парша-паршасы шығатындай сезінді. Бейжай атына мініп, үйіне келді. Қиіз үй тігілген тік жалдың теріскей қапталында әйелі отын теріп жүр екен. Ханымкүлдің мына қаракеті берекесі қашып бара жатқан тіршілікке сәл дәнекерлікке жарағандай. Азда болса түйсігіне жарық сәуле түсіп, өзіне-өзі ептеп келе бастады. Бүгінгі реніш мұнымен жуылып-шайылып кетпейтінін де біледі. Мұның алдында әйелінің кішік, зайыптық жоралғыны мүлт жібермей сақтауының да қажеті шамалы. Атан Ханымкүлден адамгершілік нұсқаны күтеді. Қасым жомарт келгенде мұның берекесі қашпаса екен дейді. Әйелінен бұдан өзге ештеңе сұрамайды да. Тек алдына алып отыратын алданыш керек. «Жоқ, мұнымның күпірлік бірденесі бар ма?» — деді өзіне-өзі ақталғандай.

Атан бүгін ой түбіне жете алмайтын болғандықтан Ханымкүлді тезірек келсе екен деп күтті. Қоңылтақсыған көңілі әйелінің келуімен серпілетіндей тағаты таусылып, мазасы кете бастады. Бір кезде арқалаған отыны бар Ханымкүл келді. Бағанағы ренішті ұмытқан ба, жүзі жайдары.

— Сенен Сайлаубай досыңның бір артықшылығы, әйеліне отынды үйіп тастайды, — деді. Бұл сөзді айт-

қанда қараторы әдемі жүзі күреңітіп, күлім көзін мұныма не дейсің дегендей төңкере тастап, әнтек езу тартқандай болды. «Апырмай, бұл менің кемдігімді бетіме басқаны ма?» деді ішінен. Бойын түсініксіз ашу биледі. Шешек дақты қарасұр жүзі қарауытып, сопақ бітімінің ұсқыны қаша түсті.

Сыр тартқысы келгендей біраз уақыт әйеліне көзін алмай тік қарады. Ауыр-ауыр сөздерді айтқысы келді. Кімге айтады, нені айтады? Көңілінде бұрыннан жүрген түйткілдердің бірі қалмай, ізім-ғайым жоғалыпты. Артық-ауыс бірдене айтылса бітті — дүлей күшіне ерік бере алмайтындай көрінді. Сыны бұзылып бара жатқан Атанның жүзіндегі өзгерісті бағып отырған Ханымкүл бір кәдік болатындай тіксіне қалып, таңырқаған сыңай танытты.

Атан белдеуде байлаулы тұрған атына шұғыл қонып, тізгінді турадан-тура Аспанқораның шалқалаған тік шоқысына қарай бұрды. Пенде болып жылқыны қинамайтын ол атының қара суға түсіп, тірсектері майысып, дірілдегенін де қаперіне ілген жоқ. Атанның қолы жоқ иығы мына бір тосын әрекетін құптамағандай құнжия бүрісіп, бүкіл сырт тұлғасын шоңқитып, сынын қашырып-ақ тұр. Ал ана шұңтиған тұқылы еркіне көнбей шолтаң-шолтаң етеді. Ұшар тұмсыққа ілінгенде ғана Атан жан-жағына бажайлап қарады.

Бұл жер таудың аяқталар тұсы. Жал-қаптал біткеннің баурайлары алақ-жұлақ сарғыш тартыпты. Асқар шыңдар осылайша мәңгі тұратынын білетіндей, мына кішкентай тіршілік иелерінің күйкі ниеттерін қабылдамайтын тәрізді райы салқын.

Аспанқора осы өңірдің қарауыл шыңы болмағанмен, анау андыздаған Көктөбемен терезесін теңестіре, иық тірестіріп тұр. Атанды мазалаған бұл ой емес. «Тау екеш тау да бір-бірімен бақ-күндес емес пе осы?» деген аңғал ой жанына бір түрлі тыншу бермеді. Баяғыда осы Аспанқораны Тобықбай бай неге жақсы көрді екен? Оның да дүниеден баз кешкен күндері болған шығар? Ондайда ол да осы шоқыға шығып, арлы-берлі жалғанды болжаған болар?

Осы Қасым ит барып тұрған әзәзіл ме дерсің. Ойымды онға, санамды санға бөліп қойды ғой. Көзі кенет негінің астындағы жамбастанып біткен қия жалдағы үйіне түсті. Өзіне қарап, қатып қалған Ханымкүлді көрді. «Сен андағы жерден, мен мына жерден тұрып,

кел, арбасалық», — деді Атан мырс етіп. Құз-шыңырауға ұйысқан сонау көлеңкеге, төсін Аспанқораға шалқайта жіберген шатқалдағы жартасты алданыш тұтып шолғанымен көңілін демейтін еш нәрсе таппады. Жанағы шатқалдың құлдилаған етегіндегі бастауды көргісі келіп кетті. Шоқының қылтаң тұсына барып, Аспанқораға түйісер кезеңді бойлады. Шыңыраудың тұйықталған тұмсығына сұғынып жатқан бастау көзіне шалынбаған соң тағы да үй жаққа көз салды. Ханымкүлдің қарасы көрінбейді. Манағы шиыршық атқандағыдай емес, тұла бойы дел-салданып, бір түрлі самарқау тартты. «Осы шоқыға жұлқынып шыққаным әбестік болмады ма екен?» — деп ойлады. Тікке көтерілгендегі екпінінен айрылып, етекке жалдатып жаймен түсті.

Бір күні Ханымкүл екеуі түскі шайға отыра бергенде, біреулердің дабыр-дұбырын естіп, Атан сыртқа атып шықты. Қарсы беткейдің қиясын жалдатқан екеу бұл үйге бұрылатын емес. Қоржын бөктерген торы аттың үстіндегі әйел қалшынып тұрған Атанды көріп, атының басын ірікті де, өзінен озып бара жатқанға бірдене деп күнк еткендей болды. Сайлаубайды әйелімен жазбай таныған Атан: «Бұлар қайда барады?» — деп таңырқады. Сайлаубай қалт тоқтап, селтиіп тұрған Атанға қарады да, іле:

— Әй, тойға жүрмейсіңдер ме? — деп айқай салды. Жарықшақтанып шыққан даусы дарылдап сүйкімсіз естілді.

— Ол не той? — деп, Атан қайта дауыстады.

— Қасым баласын сүндетке отырғызып, ат шаптырып той жасап жатыр, білмеуші ме едің?

Сайлаубайдың даусы бір сыдырғы камсыз-мұңсыз дарылдап шығады. Атан тұрған орнында қатты да қалды. «Қасым еледі екен деп, жетіле ме, мынауың? Ең құрығанда босағамды аттап, әйелге көз қылып, тойға жүріңдер десе болмай ма? Бүкіл елдің ішінде Қасым иттің жалғыз мені алалағаны ма?» Сайлаубайлар бір кезеңді асып, көрінбей кеткенше тұрды. Үйіне кіріп, қайтып шайға отыруға жүрегі дауаламайтын сияқты. Ханымкүлдің ендігі ілік-шатас сөзі жанына жайсыз тиетінін біледі. Сонда да солпайып келіп дастарқанның бір шетіне жайғасты. Ханымкүлдің қара торы әдемі жүзі қуқыл тартып, кішкене қыр мұрны қусыры-

ла Атанға тіке, сынап, барлап, телміре қарады. Кесені де самарқау ұсынып жатып:

— Е, Қасым той жасаған екен ғой, — деді. Қибыжықтап, тынышы қашқан Атан «жасаса жасай берсін» деп айтуға бір оқталып барып, сап тыйылды. Жұмған аузын ашпаған күйі шайын құлықсыз ішті. Ханымкүл есіктің көзінен көрінген Аспанқора шоқысының жұмыр жонынан сыр тартқандай қадалып тұрып: — Ел той жасайды, — деді өзіне-өзі сөйлегендей аһ ұра ауыр күрсініп.

Атан әйелінің бұл сөзіне де ләм демеді. Кесені төңкеріп салып, қолы жоқ иығын қолапайсыз қомдана құнжиып, сыртқа беттеді.

Қасым жомарттың тойын қанша ойлағысы келмей әлек болғанымен, жалғыз мұны елемеуі қорлағаны тәрізді көрінді. «Осы кем болмай келгенде қайтер ем?» Қасымның, оның тойына кеткен Сайлаубайдың менен несі ілгері еді. Кейбірде сеніп, сырласып, мұңдасатын дейтін Сайлаубайдың сұры анау, кісінің көңілін аулап қоятын түйсік дегеннен түк жоқ. Біз шақырылған тойға сендер шақырылмайсыңдар деп қыр көрсеткені ме екен? Білсе, мен кім оған, Қасым кім?»

Күзге салым колхозға Дегерестен әкелінген жылқылардың ішінен бір торы дөнені Атанға тиді. Сол торы дөненді осыдан екі күн бұрын өрелеп қойған болатын. Қойға даладан тұз тасып, келесі күні бастаудан су әкелгенше бір жарым тәулік өтіп те кетті. Ертеңгі шайдың үстінде Атан Ханымкүлге: «Сен мына қойға қарай тұр, мен бүгін торы дөненді тауып келейін, үйренген жеріне тартып кеткен шығар?» — деп жиналып жүріп кетті. Аспанқора кезеңінен қапталдай түсіп Асусаймен жалдатып барып, Көктекшенің тік тепсеңіне көтерілді. Жоғын сол арадағы қойшылардан сұрастырғанда, олар аяғындағы өресі үзілген торы жылқының «Орыс» бұлағынан кеше кешкісін Ақобаға қарай бет алғанын айтты. Ол Көктекшенің тік тепсеңінен Жылқыбай тұйығына қарай құлдилап, Қаратастың үстіндегі Сасықбұлаққа шықты. Бір кезде күн көзі сәскеден ауып, кезең-белдердің күнгеіне көлеңкелер мойнын созып, жер-өңір ала күңгірттеніп қалған шақ еді. Сасықбұлақтың тұйығындағы бір үйір жылқыны жағалап жүрген торы дөнenniң үстінен түсті. Атан жоғын жетегіне алып, келген ізімен кері қайтты.

Жалғанды жалпағынан алып, аспанмен астасқан

Алатаудың асқар шындарынан қызыл күлгін айдың жартысы көрінді. Аспанқора беткейінің тік қия қапталында астындағы көмпіс күрең мойнын жерге жібере өрге тырмысты. Жиі-жиі пысқырылған аттың бұлшық еттеріне дейін дірілдегенін Атан жан-жүрегімен сезінді. Қия белдің бітер тұсындағы кезеңге тақағанда ат қос құлағын қайшылап, оқыранып қалды. Тізгінді тарта түсіп, бір-екі тебінген Атан кішкене дөңсымақты айналғанда алдынан бекітіліп қойылған ақбоз атқа кезікті. Әуелі бұл жылқы кімдікі екен деп ойлады. Кенет басы шың етіп, жүрегі аузына тығылды. Демалысы жиілеп, жалғыз қолының жұдырығы тас түйіле аттан қарғып түсті. Қалжырап келе жатқан бойы аяқ асты жеңілденіп, торы дөненді күреңге матастыра сала, үйіне қарай секемшіл сақтықпен жылдам басты. Бұл жылқының Дегерестен келгенін жақсы білетін. Қасымның тақымынан да бір-екі жолы көргені бар. Ішкі сұм күдігіне ерік бергісі келмесе де, өзінен тысқары күш тұла бойын билеп, ақыл-есінен айырғандай үйіне қарай дедектетіп барады. Киіз үйге жақындай түскенде тосын күлкі құлағына шалынып, қалт тұра қалды да, тың тындады. Осы бір қылығын қорсынғаны сонша, көңіліндегі күдігі расқа шыққандай қарасұр жүзі өз-өзінен түтіге дуылдап барады.

Аспандағы арсыз жұлдыздар жымың-жымың етеді. Әшейіндегі соғатын тау самалы да болмай, Атанның бет-жүзін жалын шала тынысы тарылып кетті. Әйелінің тұншыға сыңқ етіп күлгенін құлағы тағы шалды. Жалма-жан есіктің тиегін ағытып жіберіп, үйге ентелей кірді. Ондық шамның өлімсіреген жарығы «алақай, қызық болды» дегендей бір-екі дүркін жыпылықтап кетті. Есіктің жапсары көтерілгенде-ақ айдың сүттей жарығы үй ішіндегі қараң-құранды емін-еркін көрсетті. Әуелде өзінің үйреншікті жатын орнынан екі бас қатар көтерілді. Состиған екеуінің бойларынан құмарлықтың із-тозы қалмай, ұят пен нысаптың алдындағы бейшара күйлері сезілетіндей. Отырған орнында қатып қалған біреусі келесі қимылды баққандай тым-тырыс.

Атан әлі тұр.

Көкшіл көздерінің аласы қанталағаны Ханымкүлге анық көрінді. Теңселіп кетіп, бойын тез жиып алғаны да, әйелдің көзінен таса қалмады. Көмейіне тас тығылғандай жан дәрмен дыбысын шығара алмаған Атанның көкірегі күйіп-жанып, өзегі өртеніп барады. Осы

кезде орнынан әйелі атып тұрды. Кәдімгі есінен жаңылғандай қолаң шашы қобырап кетіпті. «Жүзіқара!» — деді Атан ішінен. Оның бетінің ұштары мен көзінің айналасы қызыл темір қарығандай дуылдады. Ал Ханымкүл басын сілкіп қалып, күйеуіне тіке, шабына сөйледі.

— Не ғып тұрсың, ұр, өлтір!

Даусынан ұяттың отына өртенгендіктен гөрі, осыншама азалқа салған сәттен арылуға асығу мен үрей сезіледі. Ол өзі осы сөзді айтқаннан кейін отыра кетіп, тізесіне басын қойып ащы өксіді. «Жоқ, мен ұрмаймын, өлтірмеймін». Бұл іштей берген жауабы болғанымен, ол оны айқайлап айтқандай сезініп, жиіркене жалт бұрылды. Сыртқа шыққанда таудың тұнық ауасына денесі тітіреніп, шолақ иығына қарай қисая теңселіп барады. Қай бағытқа бет алғанын білмей, сүрініп кетті. Бойына ие бола алмай етпетінен құлады. Қортышқанның қаптаған ұяларының біріне сүрініпті. Қолына жұп-жұмсақ топырақ ілінді. Мұрнына жер иісі келді. Демін терең алып, ауыр күрсінгенде, өксік тәрізді ыстық дем өзегін жарып өтті. Көкірек тұсы өкініш пен қызғаныштың уытынан ашып кеткендей. Алақұйын көңілі шалт қимылдауға сан мәрте өрекліді, сан мәрте атып тұрғысы келді. Жер-ананы бауырына алып, көп уақытқа дейін жата берді.

Таң сыз бере Атан орнынан сүйретіле көтерілді. Түн ортасынан бергі сұрапыл аласапыран тыншып, енді монтаны қалпында өзінің босағасын аттап, мына сұм жалғаннан баз кешіп кеткісі бар. Қолы жоқ иығының тұқылынан қараған кісіге мұның сау қолы құдайдың құдіретімен қапсағай денеге әшейін жапсырыла салғандай. Беліне қыстырылған шинелінің бос жеңі Атан теңселе басқан сайын арлы-берлі бұлғандап, ұсқынсыз кісінің кембағалдығын әйгілеп тұрғандай. Есіктің көзіне жақындап, жалғыз қолымен маңдайшаға сүйенді. Ащы өксікті құлағы шалғысы келген дәмесі әуелгі бір ар-намысына үстемдік бермей кететіндей көрінді. Жүрегінің қан тамырлары лүпіл араласа дірілдеп, есіктің жапсарын күшпен көтерді. Ханымкүл түндегі отырған жерінде қара шашын қобырата бір қырынан жатып ұйқтап кетіпті. Атан Ханымкүлдің жамылған көрпесін іргеге лақтырып жіберді. Шошып оянған Ханымкүл іш көйлегінің етегін қармана, күлім көзі қорқыныштан қарақаттай тұнып, Атанға бейкүнәлана

жаудірей қарады. Атан ыңғайлы тұрғысы кеп бір ығына қозғала бергенде, Ханымкүл керегені қос қолдап ұстап, булыға жылады.

Атан бірақ тіл қатпады. Ашулы көзін Ханымкүлдің өңменіне қадаған күйі ұзақ тұрды. «Әй, мынау жылайды ғой» деді Атан ішінен. Өзіне ие бола алмайтындай сезініп, тістеніп алыпты. Үрейлі Ханымкүл жан дәрмен арпалысты күтіп тұрғандай. «Бұл сонда неге жылайды?» деп ойлады ол тағы. Түндегі жағдай ойына оралғанда басына ыстық қан шауып, көзі қарауытып кетті. Өңі бұзылып кеткенін сезінді. Мұның алдында қашанғы бейшара боламын деп, сыртқа атып шықты. Атына мініп Аспанқора шоқысына тік тартты. Сүйір шынға шығып, сол арада қарауыл құсап ұзақ тұрды.

Содан Аспанқорада Атан жападан-жалғыз тіршілік кешті. Іштей талай мұжылды. Ханымкүл емес, өзін жазғыратынды шығарды. «Әйел әйелдігін істемеуші ме еді? Анау Айдабол соғыста жүргенде қатыны жолжөнекей бала тауып алмап па еді? Намыс, ұят менің не теңім? Көп болса сөз көбейіп, жүзім төмендер. Айдаболдан қай жерім артық менің» деген ол — көптен сарылып келіп тұтқиылдан шығарған шешімін әжептеуір тұғыр-таяныш көрді.

Нені болса да таланынан көруге мойын ұсынған Атан Ханымкүлдің үйінен біржола кетерінде, тумысында басынан өткермеген күйзелісті хал кешті. Түйіншегін салбырата ұстап, кіршіксіз аппақ орамалын алқымынан байланған Ханымкүл далаға апаратын жалғыз аяқ жолға түсті. Артына бұрылып та қарамаған Ханымкүлдің мына қалпынан Атан сағы сынғандықты аңдады. Құлди төмен еңістеп, бой жасырып кеткенше Атан көз алмай қадалған еді. Ханымкүлдің сұлбасы ғайып болғанда барып жүрегiнің тамырлары үзіліп кеткендей ауыр күй кешті. Бойын бір мазасыздық билеп, айналаға құлази көз тікті. «Айналайын Аспанқорам, қолына тағдырымды тапсырған адамым кетіп барады. Күйзеліп кеттім ғой, бір амалын тапшы» дегісі келіп кетті. Ауыс-күйіс ойлардан басы шатасып бара жатқандай көрінді. Сәл сабыр шақырмаса бір жаман ойға барғысы келетіндей ме, қалай? Ұзақ уақыт осылай сұлық тынған адам мағынасыздыққа ұрына береді екен ойласа. Біртіндеп сабасына түскенде терең селсоқтық бойын меңдеп, жанына бір қатерлі дерт

жабысқанын білді. Орамалын алқымынан тартынып алған Ханымкүлдің әлгі тұрпаты көз алдында қайта көлбендегенде, жүрегіне ыстық қорғасын ыршып түскендей тұла бойы күйіп, дуылдап ала жөнелді. «Зауал бар ма, жоқ па?» — деді. Намыс па, ашу ма, нала ма атой салып, тас-түйін ширғып алды. Бір нәрсенің байыбына жетпегендегі сауалды пішіні, ұясы тереңдеген көзі, еш нәрсені кешіре алмас тоңмойындығы — бәрі минутында-ақ жиылып, кескін-келбетін тым сұрықсыздандырып жіберді.

Қалтаң-құлтаң еткен Рақымберді шал бір күні Атанға келе тепсінді.

— Бір қатынға ие бола алмай қара басыңа не көрінейін деп жүр, шірік неме?! Оны төркінінде найқалта басқызып, сыртынан сөзді көпіртіп қойғаның не?

Атан үндемей Рақымбердіге салмақпен алара қарады.

— Әй, маған неге қарайсың? Мен бе сені қатыныңнан айырған? — деп, Рақымберді айқайлағанда даусы жіңішке шығып, шоқша сақалы дір-дір етті. Қызыл күрен жүзі түтіккен күйі: — Әй, енді не істейсің? Үнің өшіп қалды ма, айтпайсың ба?

— Мен жалғыз не істеймін. Бауыр болсаң, алып келмедің бе, — деп сазарған Атан Рақымбердіге ашулы қарады. Содан соң райынан тез қайтып, үндемей ұзақ отырып қалды. Бір шешім айтқысы келгендей қозғалақтаған шалдың даусы бұзылып шықты.

— Қатынды кума, ал үйден құдың екенсің, босағаңа қайтып аттатпа.

Қария кесімі Атан жүрегін ауыртып, көңілін құлазытып, Ханымкүлді қайтып алғысы келетін ойынан ат құйрығын кескендей болды. Рақымберді қолымен жер тіреп, әрең көтерілді. Қамшысын екі бүктеп ұстап, еңкіш бойын сәл жаза:

— Әй, ана Ыбырайыммен о бастан сүйек жегжат болатынбыз. Түнеугүні әруақ-құдайды көлденең салып, сөйлесіп көріп ем, алысқа кетпеді. Соның Қаламқасын жар еткін. Ешқандай қағынды-ұшындысы жоқ, — деп, шығып кетті.

* * *

Аспанқорадағы Атан отауының табалдырығын Қаламқас ұяң қалыпта имене аттады. Маңғол кескінді, бүйрек бетті, қысыңқы көзді, дөңгеленген дембелше

бітімінде әлденеден тосырқау мен жүрексіну бар. Қолын төсіне апарып, бірер сәт аялдап тұрды. Жасқа шыланған көз шарасын Атанға оқыс төнкере қадады. Қасқабағын қалт жібермей бағып тұрған Атанның жүрегі кенет лүпілдеп, нәзік соқты. Күшті ынтызарлық бойын үйіріп билемейтін тәрізді еді. Ақ-адал ниеті қабыл болса, ырысын жырып әкетпейтін тірлік нұсқасын осы шаңырақ астынан іздейтін әйелдің пішінін танығандай. «Ілгері озсаңшы» деп айта жаздады.

«Ешқандай қағынды-ұшындысы жоқ» деген Рақымберді ағасының сөзі есіне еріксіз оралды. Ауылдан төсті бетке алып шыққанда да бір-біріне ләм деп тіл қатыспаған. «Ықылас білдіру менің жөнім емес пе» — деп, жылы рай көрсеткісі-ақ келді. Қаламқастың өңіндегі тосырқаушылық толық сейіліп бітпеген еді. Атан құнжиған тұрысынан түзеліп, бейімделетін белгі бергенде, әйел үрейі ұша кейін шегінді. Осы қылық Атанға тым тартымды көрінді. Бір қолы жоқ иығына қарай еңкейіп, состия аңырып қалды. Өзінің кемдігі аяқ астынан есіне түсті. Жұпыны үйінің ретсіздігі көзіне айқын шалынды. Қолайсыздықтың шегі жоқтай. Дәті құрғыр бармайтын бір істің кезегі тұр. Қаламқас тапжылмай ұзақ селтиіп, даңғыраған бос шелектерге көз қиығын салды. Кенет ірге жақта шашау жатқан ыдыс-аяқты жиыстыра бастаған оның жіті қимылы жаңағы ыңғайсыз халден тез құтқарып жіберді.

— Су жоқ екен, — деп бірінші болып Қаламқас ұяң тіл қатты.

Жүрегіне ет жақын үн төбе құйқасын шымырлатып өтті. «Жазған-ау, тәубеңе кел, тәубеңе», — деді іштей.

— Қаламқас, — деп ақырын дыбыс берді. Әйел әлденеден шошынғандай жалт бұрылды. Басқа нобайы келіспесе де, көзі қап-қара тұнық екен. Қарашықтарынан момақан нұр шашырайды. Атан үн қатқанда бозбаладай жүрексінген жоқ. Өзін әбден запы қылған мынау тіршіліктен ала бөтен мейірімді көзқарасты күтіп еді, оны көрді, тыншыды.

— Түйемен барып бастаудан су алып келейін, — деді.

Былай шыққанда көзіне бірінші шалынғаны Аспанқораның күмбез шоқысы еді. «Жарықтық Аспанқора, — деді көтеріңкі көңілмен. — Мен бүгін үйіме екінші әйелімді алып келдім. Өз қойнауыңда туған Қасым ит пен әлгі Ханымкүл өздері харамданып, сені ұятқа

қалдырды-ау. Мен сол бетіндегі шіркеуді алып тастау үшін қаншама арпалыстым. Жарықтық Аспанқора, сенің мына биік шоқыңда болмаса да, бауырыңдағы тұқыл жота Атабайда туып едім. Өзің тұтқан пенде Қасым саған опасыздық жасады. Сенің енді киелі шыңыңда ондай сұмдық болмаса екен».

Атанның осындай күйлі-мұңды көңілі жүрек түкпіріндегі ауыр құпияларды сыртқа сыздықтатып шығарып жатты. Айлап, жылдап басына бір келетін елгезектігі көпке бармайтынын да біледі. Өз өмірін таудың ашты күніне қуырылған күнге беткейі тәрізді сезінеді.

Одан бері де көп айлар ілгері озды. Атан мен Қаламқас бір-бірін мінеп-жасқап, артық сөзге барған емес.

Ертеден кара кешке дейін бір үйдің тіршілігі басынан асып жатса да, Қаламқас тынбастан қыбырлай береді. Сонда оның не тындырып жүргені әсіресе Атанның көзіне тіпті көрінбейді. Кейде әйелінің сылбыр қимылын шолып тұрып:

— Әй, жайбасар, шайынды тезірек қамда. Қойға барайын, — дейді.

Қаламқас мұндайда Атанға алара қарайды. Бүйрек бетінің шығыңқы қабақтарына дейін күренітуі бұрқ етіп ашуланғанын сездіреді. Бірақ ләм-мим деп жауапқа келмейді. Күндердің күнінде Атан өзінің әйеліне салқын емеурін білдіріп, қатысуы арқылы-ақ етін өлтіріп алғанын сезді. «Пұшпағы қанамаған байғұс-ай, сен екеумізді құдай азапқа жазып қойса, не шара, бәріне көнеміз де, басқа не істейміз?!» — деп ұнжырғасы түсіп, мұңайып қалған-ды.

Бір жауынды күні Атан қойдан сызданып келді. Қараса, шай қамдалмапты. Әйелі нан пісірумен әлек болып жүр екен.

— Әй, жайбасар байғұс-ай, құдайдың күні ашық болғанда осындай шаруаны неге бітірмейсін сен осы?

Қаламқас күйеуіне жайлап бұрылғанда, қысыңқы көзінен ашудан гөрі мысқылдың ұшқынын сезіп тіксініп қалды.

— Жылдам басар қатыныңның ебіне үйреніп қалған соң қиын ғой саған, — дегенде езуі әнтек ашылып, бұл сөзіме не айтасың дегендей күйеуін сабырмен шолды.

Атанның ессіз ашуланғысы келді. «Ескі жараның орнын тырнағанын қарашы-ей, мынаның. «Үндемегеннен үйдей пәле шығады» деген осы екен ғой». Бірақ

тұтана алмады. Қалай киліккісі келсе де жөнсіз жерден ұрынатынын сезді. Үндемей қалуға тағы болмайды. Бала таппағанын бетіне басқысы келді.

— Тіліңді кесіп тастайын ба осы?! Не қызығыңды көріп жүрмін сенің?!

— Мықты болсаң жақсы қатыныңа ие болып жүрмедің бе? — деп Қаламқас одан сайын шабалана түсті.

Атан қақ шекесінен ауыр соққы тигендей есеңгіреп қалды. Аласы үлкен көзі кең ашыла бір сәт селтиге іркіліп тұрды. Қаламқасқа Атан қазір қатты бүлік шығаратындай көрінді. «Не болса да болса екен, ақыры» деген шыдамсыздық Қаламқастың бойын билеп, дүлей күшке қарсылық жасауға іштей қамданып алғандай. Бірақ Атан бұдан арыға бармады. Солпайып сыртқа шығып, белдеуге байланған атына мінді де беті ауған жаққа жүре берді. «Қорлық-ай, сенен қайда қашып құтылсам екен?» — деді тістеніп.

Көптен бері ат ізін салмай кеткен Сайлаубай Аспанқораға келді. Қасым жомарттың орнынан алынып, мұның ферма бастығы болғанын естіген Атан қанша сызданып, сыртын қаудитқанымен Сайлаубай келгенде жайылып салатын әдеті еді. Сайлаубай да мұның асты-үстіне түсіп, жай-жапсарды сұрастырып жатыр. Бірақ Атанның көңіліне бір белгісіз түйткіл орнықты. Сайлаубай толысайын деген бе, күлгенде мол денесі шамадан тыс бүлкілдейді, кошқыл реңінде немкеттілік бар. Әлдеқалай жүдеп-жадап, жалғыздықтың жапасын шеккенде мият тұтатын кісісі осы Сайлаубай емес пе еді?!

Сайлаубай болса бәз-баяғы ділмарлығына салынып бақты. Қаламқасқа әзіл-қалжыңын оспақтата келіп, ақыры әңгіменің жөніне көшті.

— Қара қатын, мына байыңа қолқа сала келдім. Қолхоз мал зауыдынан екі-үш отар қой алатын еді. Соған бас-көз болып, жөн көрсетер естияр адам керек дейді. Оған мына байыңды ұйғардық. Жердің оты әлі қаша қойған жоқ. Малға екі-үш күн өзің қарарсың. Ыстық-суықтарың басылмаса да, қайтесін, — деп базыналығын да білдірді.

Қаламқас тұжырымды байлам айта алмай Атанға жалтақ-жалтақ қарады. Күйеуінің ыңғайына үйренген ол:

— Мен не білемін, өзі шешеді ғой, — деді.

Сыны қашып отырған Атанның жүзін барлаған Сай-

лаубай тосылайын деді. «Артық-ауыс бірдеңе деп қойдым ба, мынаның қабағы ашылмайды ғой» деп ойлады. Сонан кейін мүләйімсі қалып:

— Атан, — деді. Үнінде өзімсінгендік те, бұйрық рай да жоқ, тек қиылған өтініш бар. — Алдыңа бір келгенде теріс кетпессің!

Атан отырған орнында қозғалақтап қойып, әйеліне түксие, сұраулы жүзбен қарады. Бағанадан бері күйеуін бағып отырған Қаламқас:

— Барсаң бар, бірдеңе қып, ілдәлап күн көре тұрармын, — деді.

Атан басын тіктеп көтеріп, көзінің қиығын Сайлаубайға қадап тұрып:

— Оның қашан еді? — деп сұрады.

— Ойбай-ау, мен сені ілестіріп кетуге келдім ғой, — деді Сайлаубай тағатынан айрылғандай елпелектеп.

Атан киімін киді. Сыртқа шығып атына мінгенде, құрақ ұшқан Қаламқас:

— Жолға бірдеңе алмайсың ба? — деді. Атан бұған бейіл білдірмей, өзін күтіп тұрған Сайлаубаймен қатарласа беріп, аңырып қарап қалған Қаламқасқа жайымен бұрылды. Жалғыз қолымен теріскей жақты нұсқап көрсетіп:

— Қойды мынау шыңырауға түсіргін. Кешке өзі иіріледі, — деді.

«Осы әйеліме неге суықпын. Жөн-жоралғыны қатты сақтайды-ақ, бейшара. Жайтаң қағып, жарқын-жарқын сөйлемегенмен, маған деген ықылас-пейілі түзік емес пе», — деп ойлады ол кетіп бара жатып.

Атан бастаған бес-алты адам мал заводынан қабылданып алынған үш отар қойды дедектетпей, аяңмен жай айдады. Көш басшысының дйттеген ойы біраз жер жүрген соң алдан кездесетін ну қамысты, сазды өзекке тоқтап, дамылдап, өзі білетін қарауыл шалдың үйінен шай ішу. «Бір жағы, жарықтықтардың аманесендіктерін білейін», — деп түйді.

Шілде шыққандықтан ба, күн шақырайып тұрғанымен, ауада қапырық білінбейді. Бірақ құлазыған қуаң далада адам қараң-құраң еткенге елегзи береді. «Біздің де атамыз бір кезде асқар-асқар тау болған» дегендей, қарауытқан мұқал жоталар қол-аяғын жиып алуға ерініп, сұлық түсіп жатыр. Атан салқын саялы Аспанқорадан алыстап кеткеніне бір түрлі қамығатын сияқты. Шешек дақты жүзін шаң қапқандықтан ба,

өңі қарауытыңқы. Соңғы кездері бір нәрсеге алаң болып, тынышсызданған емес. Тас тыныштықтың шыңырауына өзін сіндіріп алғандай сезінген. Қазір, міне, сол Аспанқорасын, ондағы Қаламқасты ойлады. Өзінің томаға-тұйық тіршілігіне, оның жарқ етпес қарадүрсінділігіне налыды. «Ханымкүл шіркіннің қас-қабағын андитын байғұс басым, енді осы әйеліме бейіл білдіруім керек қой», — деді. Ханымкүл ойына оралса бітті — жаны ауырып кетеді. Осындай болымсыз күйден мәңгіріп қалатындай төңірегін самарқау шола бастайды.

Жадау тартқан өзекке бұлар ат басын тірегенде, түс ауып бара жатыр еді. Қоғалы қамыс сыбдыры мен қорғасындай толықсып баяу ағатын қарасулы кішкене өзен Атанның көңілін сергіткендей, жан-жағына қунақ қарады. Сонау терең жырадағы қора-қопсылы үйдің Атан талай дәм-тұзын татып еді. Ондағыдай емес, мая-мая шөп тізіліп қалыпты. «Орталық бірдеңеге айналайын» деген ғой деп топшылады. Қарияның үйінен шай ішпекке бекінді. Өзі бір елгезек шал.

— Қелдің бе, қарағым, төрлеткін! Қазан сен үшін ғана көтерілмейді. Осылай дабырласып отырғанға не жетсін! Кісі нәсіпті тауыспайды. Тамақ сал! — деп, сыртта күйбендеп жүрген кемпіріне айқайлап қоятын. Содан кейін іргедегі қолдан жасалған сиықсыз домбыраны тың-тың еткізіп, Атанға шұқшия қадалды.

— Қарағым, бала бар ма, қанша?

Атан күмілжіп, не айтарын білмей дағдарса, қария үн-түнсіз томсара қалып, әудем уақыттан кейін тіл қататын.

— Кемдік кемдік емес, бас кемдігі жаман, шырағым, көресең алдыңда ғой, тіршіліктің түбін сұра.

Сол қарияның жүрекке шаншудай қадалатын сөзі, неге екені белгісіз, Атанның жанын ауыртпайды. Қазір ет жақынын көретіндей көңілі төтенше алабұртып, сабыр-тағатынан кәдімгідей айрылып қалды. Екі-үш күннен бері серігі болған талдырмаш келген сіріңке қара заржақ біреу болып шықты. Әр нәрсенің басын бір шалып, аузы тыным таппайды екен.

— Атеке, бұл Үлгіліге комсомол құрылатын болыпты. Заводтың шөп жинап, жем төгетін орталығына айналады-ау, шамасы.

Атан бұны да елең қылмай, өзімен-өзі болып келеді. Ойпаңға орын тепкен қарауыл шалдың үйінің жанына

киіз үй тігіліпті. Мұны көргенде Атанның өрепкіген көңілі басылып, қоңылтақсып қалды. Сол бір қарияның тоқтамды сөзін естіп, көңілдегі түйткілін жуып-шайғысы келген ниеті тасқа тигендей қайтты. Сыртқа өзі құралпы жасамыс кісі шығып, бұларға тосырқай қарады. Атан ат үстінде жаңағыға амандасқанда, ол ернін ғана жыбырлатты. Сұңғақтау келген атжақты, аққұба кісі бұлардың беймезгіл уақыттағы жүрісіне таңырқаған кейіпте состиып әлі тұр. Үзеңіні кере шалқайыңқыраған Атан:

— Мына арада бір қария тұратын, бір жаққа қоныс аударған ба, көрінбейді, — деді.

Жаңағы бейтаныс мұның суық өңінен, уытты көзінен тосылып қалғандай дегбірі қаша тіл қатты.

— Кемпірі дүниеден қайтқан соң, бұл арада жалғыз тұра алмай төске көшіп кетті.

Жалғыз қолымен Атан еріксіз бетін сипады. Шалдың бір айтқаны мұның әлі есінде: «Әйелдің жесірлігі ештеңе емес, қарағым, мұнда қарақан басың сопайып жалғыз қалса, дүниенің қорлығы сол». «Апыр-ай, жазған қария ақыры жалғыз қалған екен-ау», — деген бұл бейтаныс кісіге еңкейіңкіреп:

— Балалары бар ма еді? — деп ақырын сұрады.

Атан көзінің сұғынан тайсақтағандай анау қозғалақтап:

— Болған, бірақ соғыстан келмей қалды ғой, — деп жауап қатты.

— Біз төстегі ауылдан едік. Мына заводтан екі-үш отар қой алып, айдап бара жатқан бетіміз. Сусын-көжеміз таусылып, шөліркеп қалдық. Айыбы болмаса, шай ішсек пе деп едік.

— Ойбай-ау, сондай да сөз бола ма, түсіңіздер, — деді жаңағы кісі.

Атан белдеуге атын байлап, үйге өзі бастап кірді. Дөңгелек үстелді жағалап жүрген бір-екі жасар бала Атанды жатырқап бағжиып қалды. Кісі баласы болып бұл нәрестеге тіктеп қарамайтын. «Көзімнің сұғы жаман, өтіп кетер» дейтін. Бала шошына ма деп іргеден төрге озып барып жайғаса, жайланып отырды. Өзгелер де Атаннан кейін тізіле орын тепті.

Суық келіп, үн-түнсіз томаға-тұйық отырған адамдарды жатырқаған бала шар ете түсті. Беті бесікжапқышпен жабылған іргедегі бесіктен де тыпырлаған тіршілік иесі білінді. Үй иесі баланы тік көтеріп алды.

— О, жабайы, кісіні өстіп жатырқап жылай ма екен? Шешен қайда ұшып кетті, шай қоятын, — деді. Содан кейін бесіктегі ояңған нәрестенің бетінен жабылған көрпені ысырып:

— Ой, сен тентек те ояңдың ба, қап, мынау қайда кетті? — деп сыртқа шықты. Біраз уақыт аялдап барып үйге енді. Самауырды алып шығып, шай қойды. Бір кезде бесіктегі бала жағы тынбай қатты жылауға көшті. Үй иесі келіп ары-бері тербетті, жуанбады.

— Әй, мынаны алшы, — деді. Даусында зіл бар ма, сызданып шықты. Сып беріп кіріп келген әйел аман-даспастан жылдым басып, бұларға сыртын бере бесікке жабыса қалды. Атанның көз шарасы атыздай болып кетті. Қушық маңдайы қыртыстана жиырылып, қоңқақ мұрны делдие, қолы жоқ иығына қарай құнжия тымтырыс отыр. «Осы әйел бір кезде мұның шаңырағын ортасына түсірген. Баяғы бір парықсыз түн емес пе, мұның өмірінің ойран-асырын шығарған. Енді қараса бала тауып, байсалды әйел болыпты. Кісіге сұғанақтанып қарайтын құтырынған көзі қайда, беті күйсе күйген шығар. Сонда бұл менен шынымен ыңғайсыздана ма?»

Ханымкүл қимыл-әрекетсіз бесікке жабысқан күйі әлі отыр. Сәл бір жағына қарай оңтайланса бітті, әлдене түйреп, опырып кететіндей тым сақ. Басына тартылған кіршіксіз ақ шыт, үстіне киген шақпақ жол сәтен көйлегі, беліне байланған шашақты орамал толысайын деген сырт кейпін таразыландырып, баяғыдағы уыздай келіншек қалпынан ажыратпапты.

— Әй, шай қайнады ғой, — дегенде үй иесінің үні тағы да шаптығып шықты. Ханымкүл лып көтеріліп, дік етіп қайта отырды. Бір кезде Атанға жалт бұрылды. Күлімдеген көзінде мұң емес, айбын бар. Тәкаппарлықтан гөрі төменетекті пенделердің пұшайман күйі аңғарылатындай. Бірақ Ханымкүл баяғыдағыдай қылықтанып, айласын асырғысы келіп тұратын ниетін пышақкесті тыйыпты. Атанға бір ауық ұзақ телмірді. Көз бен көз түйісіп тұрды. Ханымкүлдің жазық маңдайынан сәл сызат білініпті. Босанғанына көп болмаса керек, қас-қабағында айықпаған кірбің бар. Бірақ жүрісінен бәз-баяғы ширақтық білінеді. Жаңағы ыңғайсыздықтан арылғандай ортаға дастарқан жайды. Жаңа піскен таба нанды мол қып турап, керегедегі кенеп қоржынның аузын ашты. Басы бірікпеген іртік-

іртiк майдың сөлiн шығара түйдектeп, кішкене шұңғыл табаққа салды. Сырттан буы бұрқыраған самаурынды көтерiп әкелген күйеуi Ханымкүлдiң қасына таяу отырды. Бұдан кейiн Ханымкүл Атанға тiктеп қараған жоқ. Сол сынық қалпында шай құйып, кесенi төрге жайғасқан Атанға ұсынды. Атан өзiне ұсынылған кесеге ұмсынбастан Ханымкүлден жүзiн аудармай, көзiнiң сұғын қадаған күйi әлi отыр. Ханымкүл әйел баласындағы асылдың сынығындай көрiндi. Өмiрiн өксiтiп, көзiне шөп салғанын да ұмытты. «Бiр Қасымды ашына етсе, екiншi Қасымның етегiне жармасу ерсiлiк емес екен ғой. Одан бұл жаман болып отырған жоқ. Бала туды, байыз тапты».

Үй несiнiң шай iшiңiз деген iлтипатынан соң бұл жөнделiп отырды. «Кұдай-ау, мынау менiң күндесiм сияқты бiрдеңе болып шықты ғой. Бiрақ бұл менен iлгерi екен. Бала көрiптi» деп ойлады.

Осы кезде бесiктегi нәресте жылап Ханымкүл қасындағы күйеуiне жұбатшы деп ым қакты. Анау бесiктi бiрсыдырғы ырғап тербедi. Атан алдындағы суып қалған шайды бiр-ақ ұрттады да, шынысын төңкере салды.

Атан тiл қатпастан орнынан тұрып, сыртқа беттедi. Атын бiраз аралыққа дейiн жетектеп барып мiндi. Өзегiне шоқ түскендей қызынып, қолқасын жалын қауып, тынысы тарылды. Ханымкүлдi есiне алып, жаны ауырмаған күнi жоқ едi. Шешек дақты жүзiнде сырт адам сескенетiндей сұс бар. Бетiндегi бiлiнер-бiлiнбес секпiл шұңқырлар үңiрейген, тым суық. Қушық маңдайының қатпарлары жиырылып, жанарына салқын ой ұялапты. Шолақ қолының тұқылына киiлiп, шорт кесiлген жең ұшы арлы-берлi бұлғандап келедi.

«Бұл жалғаннан не опа күтiп жүрмiн? — дедi. «Дүниенiң ащы-тұщысы болады» деушi едi, сонда менiң басыма әр жерде қор екенiмдi көрiп-бiлу жазылған ба? Қиюы қашқан қисық дүниенiң қисынын келтiремiн деген дәмем-ай, шiркiн!» Соғыстың алдында алыс ағайыны әпендi шалыс Шоқай деген кiсi жыл он екi ай туматуысқандарының үйiне кезекпе-кезек қонып, күнелтiп жүрiп өлдi. Өл-өлгенше әйел алмай тентiреп өтудi мансұқ еттi ме, пұшайман күйiнен пенде баласы боп ажырап көрмеген ол, тоң-торыс жұртқа базынасын өткiзе алмай дүниеден көшiп едi ақыры. Сонысына қарамай «ей, жаман» деп сөйлейтiн. Жарықтық шынында

жақсы кісі екен-ау. Кейбіреулердің арамза пиғыл-ниетінен жерінгенде «жаманнан» өзге сөз таба алмаған-ау, шамасы.

Кенет Қаламқастың парықсыз пішіні көз алдына келді. «Ол жазғанға жаңағыдай жөндемді біреу кездеспесе де, балпанақтай қып ұл тапсын, обалына қалмайын. Шоқай құсап бір күнімді көрермін», — деді.

* * *

Атанның өз басы біреуге өгеймін, біреуге ішім бұрады деп ойлап көрген жан емес. Жиырма екі жасында бір қолын оқ жұлып кеткелі бері іштегі қоңалтықсыған қуыстықтан арыла алмады. Ханымкүлден ажырағалы тұйықталып, жан баласына сыр ашып көрген емес. Сыр ашпағаны сол емес пе, әйелі екеш әйелі де өзінен жатсырап бара жатыр екен. Тіпті Қасым жомарттың беті шылп етпей Сайлаубайдан Аспанқораны сұрағанын қарашы. «Әй, әбжылан, өзегің темірден жаралған жоқ шығар». Әнеугүні бір топ қойшылардың ортасында:

— Қызынды... қу шولاқтың Аспанқорасы тұрмақ, алтын қорасының да керегі жоқ. Суы — Әндіжанда, үйі — Тәшкен тауында. Ас-суыңды әкелгеніңше бір күнің өледі, — депті. Бұл оңбаған өзінің ата жұртын осылай айтуға қалай дәті барды екен. Сайлаубайға не жорық? Әлгіде жорта айтып, емеурін білдіргені бар-ды.

— Аспанқораның басына бір шыққан адам қайтып түскісі келмейді деген рас-ау, батырекесі. Көзімді ашып, көңіліме тоқығалы сені шоқының басынан көріп келемін. Бір уақ мына бауырға қоныс аударсаң қайтеді?

Сайлаубай айналасын ұсақ әжім торлаған қысыңқы көзін Атаннан алмай жауап тосты. Атан әуелі аңырып қалды. Содан соң бостан-бос салбырап тұрған жеңін қолапайсыз еңкейіп, белдігіне қыстырды. Ұзын еңкіш бойын ақырын жазды. Сайлаубайға мойын бұрып, қоныр даусын ыңыранта шығарды.

— Аспанқора ешкімнің әкесінің жері емес. Қасым иттің арбауына түспе, денене уы жайылады, — деп, Атан бөгелместен отқа қойылған атына қарай аяндады. Жалғыз қолымен атының тұсауын ағытып, шоқтығынан ұстап ерге қонуға бүкіл денесімен ұмсынғанда, оң қолының тұқылы қайта-қайта шошаңдап кетті.

Соңғы уақытта Атанның көңілінде осы өмірдегі олықты сезінуден гөрі, белгісіз түйсік ой-санасын кеулеп, көкірек тұсын соны күш бүлкілдетінді шығарды. Ол бір нәрсеге тіпті, елжіремесе де, арагідік елегзіп, сергек күй кешті. Қаламқастың қас-қабағын аңдып, қоңыр тіршілігінің қаймағын бұзғысы келмейтін ниетін аңғартты. Кейде жалғыз сол қолының күректей алақанымен әйелінің бетін сипап, емініп те қалады. Тұмысында тұйық адамның мұндай кездейсоқ қылығы Қаламқасқа оғаш көрінгені сонша, қатты ыңғайсызданып, қолын жан дәрмен серпіп тастайды.

Осындай күндердің бірінде Атан күн сәскеге ауғанда қойын шыңырауға ойыстырып, үйіне келіп демалды. Талдан иіліп жасалған уықтар, анау төрт көз шаңырақ әкесінен қалған көз еді. Одан бертін келе Ханымкүлмен қосылды. Әкесінің мұрасын пендешілік жасап, ластап алған жоқ па екен бұл. Атанның жүрек түкпірінен бір бөгде күш тусырап шығып, қайнар атқылайтындай тұла бойын шымырлатып жібереді. Жаны күйзелгендей мәнгіріп тұрды. Біртіндеп есін жиды. Кеудесінің бір тұсы өмір бойы олқы соғып келе жатқандығын түсінді. Шұғыл басын көтеріп, сыртқа құлақ тосты. Әйелі күйбендеп жүр екен.

— Қаламқас! — Қоңыр даусына діріл араласып, солғын әрі толқып шықты. Кеуде тұсы тырнақтың ізі қалғандай шым-шымдап ашып, іштей тепсініп, бұлқынғандай демікті.

— Е, не?

— Бері келші.

Әйелі киіз үйге апыл-ғұпыл кіріп, қалшып тұрған Атанмен соқтығысып қалды.

— Не болды, байғұс-ау? — деді алқынып. «Қатын дегеннің үніне дейін сиқыр болатынын кім білген» деп іштей Атан әйелін жалғыз қолымен қапсыра құшақтай алды.

— Түлен тұртты ме, мынаны? Біреу келіп қалады, жіберші, — деп әйелі жұлқынып, босанғысы келді. Атанның тегеурінді жалғыз қолы оны тапжылтпай өзінің ыңғайына көшіре берді.

Әйелі басындағы орамалын жөндеп тұрып:

— Саған өзі бірдеңе болған-ау деймін, емешегін езіде қалыпты ғой маған, — деп алара қарады...

Атан сыртқа шыққанда басы зеңіп, көз алды қарауыта бастады. «Осының бәрі қартайғандықтың бел-

гісі» деп ойлады. Оны қостағандай Аспанқора шыңдары етек-жеңі кең жал-қапталдарын бауырына тартып, тәкаппарлықпен ыздиып тұр...

Бүгін таңертеңнен бері Суықтөбенің найза шоқысына қою кара бұлт үйірілді. Ол біртіндеп ұлғая жайылып келіп, Майтөбенің жайдақ шыңына ілікті. Баурайдағы мидай жазық даланың үстіне тарам-тарам өрмек тартылып қойғандай құйғытқан ақ жауын білінді.

Атан түскі шайға келгенде әйелінің тым қунақ және бір нәрсе айтуға оқталатынын сезді. Бұрын әр нәрсеге зорланып жымиятын әйелі бұл жолы тым бейілді. Күйеуіне ұрлана қарап, қылықты ынғайсызданып әрі жүрексіне үн қатты.

— Шал-ау, біз қартайғанда жорға шығыппыз!

Атан бағжаң етіп әйеліне сыралғы жүзбен таңырқай қарады. Қарасұр жүзі сұстана қызылкүреңітіп, әлдене күткендей шолақ иығын шошандатып, отырған орнында қозғалақтап қойды. Көзінің зәрлі уытын әйеліне тас қадап:

— Е, не бопты? — деді.

Әйелінің кейкі мұрнының үсті тершіп, қысыңқы қой көзі жасаурап, біреу естіп қалмасын дегендей ақырын:

— Екі қабатпын, — деді.

Атанның қолындағы кесесі шайқалып кетті. Көзі дөңгелене түсіп, бір-екі мәрте емініп, орнынан көтерілетіндей талпынды. Тұла бойы ысынып, басы айналғандай.

— Рас па? Жоқ, әлде қағыс естіп отырмын ба? — деп сыбырлады.

— Байғұс-ау, өзіне өзің сұқтанбасаңшы! Су әкеліп қойшы бүгін. Ертең кір-қоңынды жуып берейін, — деді Қаламқас, тершіген маңдайын қолымен сырып.

Атан шайын тез ішіп, шынысын төңкере салып сыртқа шықты. Қалың тікенде жайылып тұрған түйені жетектеп әкеліп шөгерді. Қаламқасты шақырып, қом салды да қос флягты артты. Атына мініп, түйені жетектеген бойда шыңыраудың жалғыз аяқ жолына түсті. «Менің де көрер күнім, тілер тілеуім болар ма екен. Қу бас боп мына дүниеден өтуге де көндігіп ем». Атан өзінің осы бір елгезек көңіл күйін ерсі санамағаны былай тұрсын, бауыры жер сызған қорғасын бұлттардан тіксініп, сұстанып жатқан жал-қыраттарды өмірінде алғаш рет көргендей қызықтай берді. Қаудифан

түйе жапырақтар көгілдірленіп көрінгені сонша, Атан көзін тұтқиыл шыңырауға аударғанда, сонау етекте өкіріп аққан өзен жап-жасыл тәрізді көрінді. Жалғыз аяқ жолдың жиегін бойлаған түйебас тікеннің қызғылт сары гүлдері бүрін жаңадан жарып шыққандай үлбірейді. Атанның тұла бойын бір түсініксіз құштарлық билеп, беткейдегі майда шалғын қуалай соққан желге бірөңкей жапырылатынына дейін қызықтады. Құдды: «Атекесі, қуанышыңа ортақпыз» дейтіндей ізетпен бас шұлғи майысады. Тік шыңыраудың аузына құлдилап барып түйіскен жадағай жол біртіндеп жазылады. Бұл арада түйе шудасын желпілдетіп жылдам жүрді. Тек төскейі қайтадан қайқыланып, арғы тепсең одан әрі шалқайған тұстан Атанның жүрегі әбден шайлыққан. Бүгін оны да елейтін түрі жоқ. Біраздан бері жауын жаумап еді. Алғашқы тамшылар қаудырлаған жапырақтарға тигенде сатырлаған дыбыс құлақ жаратындай күшті естілді.

Енді жауын баппен дыбыссыз ұзақ жауды. Мың-миллион ұсақ түйіршіктер уатылған әйнектің сынықтары тәрізді ұшқындайды. Атан көлденең тұмсыққа шыққан соң тік қапталдап барып, төмен еңістеді. Тоған тәрізденген саздауытты айналып келіп, бастаудың басына түйені шөгерді. Азаппен су құйып тұрып «Ойпырмай, түйе өрге шыға алар ма, екен?» деген күдік мазалай берді. Әзер дегенде флягтарды толтырып, түйені тұрғызды да жетегіне алып, жаңағы тік қапталдың жалғыз аяқ жолына түсті. Құлама жалдың қайқан беліне әрең көтеріліп, кішкене еңіске ойысқанда, түйе әудем жерге дейін тайғанап барып, талтайып тұрды да қалды. Атынан түсіп, түйенің қомына байланған күректі шешіп алған Атан балшық болып шыланған жалғыз аяқ жолдың бетін арши бастады. Түп-түп тау шөбінің ара-арасынан аққан су жалғыз аяқ жолдың жиегін жылғалап, арна тартты. Атан енді мал аяғы көп баспаған өzek жолдың жиегін алды. Қалт-құлт басып, жиі-жиі маңқ еткен түйенің үлкен көз шарасы жасқа шыланыпты. Атының тізгінін беліне қыстырып, тізерлеп отырған күйі Атан жұқа қабатты сылып лақтыра берді. «Мына өрсымақты тазаласам, түйе ары қарай өзі жүре алады», — деп түйді.

Атанның қушық маңдайының айғыз-айғыз қатпарларынан тұзды су түсті лайлы тер моншақтары екі жағын сызып өтіп, мойнына келіп құйылды. Жалғыз қо-

лы салдырап, көз алды қарауыта бастады. Түнере түскен айнала бір ғаламат жарылыс күткендей үрейлі тыныштық құшағына еніпті. Атан қимылдаған сайын қол-аяғы ұйып, қарыса берді. Кісінің дәті шыдап қарай алмайтын көзіне айбын ұялапты. «Мына бір тепсеңнің арғы жағындағы қаптал жазық», — деді іштей тағы да. Кілкілдеп тұрған майлы топырақтың үстіңгі қабатын лақтырғанда оң қолы жоқ иығының тұқылы сәт сайын шолтандайды. Балапанынан айрылған кішкене құс тәрізді безектейтін сияқты. «Дүниеде жалғыздықтан жаман нәрсе жоқ-ау. Қарақан басым тұрмақ қолым да жалғыз», — деді ол.

Оның жүрегін лүпіл қақтырған тосын үміт бүкіл ой-санасына жайылғанда, ыстық қан басына шапты. Көз алдына Қаламқастың түскі шай үстіндегі пошымы келді. Жүрегі қатты соққандай алқынып, омырауына тер құйылды.

Өмір бойы алданыш үміттерді тіршілігіне таяныш етіп, шынайы жалғандықтың қу тақырының ызғарын сезінгенде, көңілінің арғы түкпірі жан баласы дендей алмайтындай құлазып кетіп, есеңгіреп қалатын еді. Кейбіреулердің оп-онай ие болатын нәрселеріне Атан жете алмағанына ашуланып, я болмаса күндеп көрген емес. Әйтеуір, сол адамдар өмірінің игілігіне қатты қызығатын. Кісі қайғыдан да, қуаныштан да өлмейді. Тіпті ұятты да көтеретін көрінеді. Бірақ кейбіреулердің құзғындай қара ниетіне төзу мүмкін еместігіне баяғыда көз жеткізген болатын.

Атан қатты қимылға көшті. Тізгіні беліне қыстырылған аты жол жиегіндегі балауса көдені жұлып жеп шайнағандағы ызың аралас дыбысы бір ауық ойдан аулақтатып, марғау күйге көшіреді. Түйе қалтқұлт басқан сайын тізелері дірілдеп, көздері жасаурайды. Соған қарамастан жол жиегіндегі түйебас тікеннің ортасына мойнын ыңырана созып ауыз салады да, басына дейін сыдырып шығады. Содан басын қайқаң еткізіп жоғары көтеріп, бейғам малжаңдағанда, мұрнының ошақтай үңірейген орны сәңкиіп көрінеді. Атан қозғалған сайын ол да маңқ етіп, аузындағы жынын жан-жаққа шашыратады.

— Боздап қал, арам қатқыр! — деп Атан көзін түйеге аларта қадап, тік беткейдің тұсына келгенін шамалады. Енді мүлт етсе түйенің жазым болатыны кәміл. Тұла бойын бұрын-соңды болмаған дел-салдық

билеп, самарқау тартты. Еркі мен санасынан тыс бір болмашы күш жалғыз қолындағы күректен ажыратпай, мимырт қимылдады. Алдындағы тік қияның көзге ілігер үйреншікті тұсын шолғанмен, көре алмады. Сонда да жеңсік үміті өзі тұрған орнынан көздеген аралығының шамасын алты құлаш арқаннан арыға жібермеді. Еріксізден-еріксіз артына бұрылып қарады. Құлдилаған шыңырау етегіндегі жалғыз бастау көздің жасындай жылтырап жатыр. Түгі сыртына шыққан сұсты өңір салбыраған ауыр бұлттарға жонын бере түнерген.

Табиғаттың барлық сынына төтеп беріп, енді майып болуға жақын тұрған тұмсықтағы кәрі жуан шетенге Атанның көзі амалсыз түсті. Құбыланың қай тұста екенін білмей, беті ауған жаққа намаз оқитын, ақылынан алжасқан қариядай шөңкіп, көзге тым қораш көрінеді. Сарғыш тартқан селдір жапырақтары атасы жапырақ болған соң сылдырлайтын тәрізді. Атанның көз алдына соғыстан бұрын әбден қартайып өлген әкесі келді. Қалтаң-құлтаң еткен шал дүниеден бияжат болып, ештеңені қарманып камданбайды. Өзге емес-ау, ұлынан да мынау кім дегендей ұзақ тесіліп, содан бір нәрсені пайымдайтын сияқтанушы еді. Атан ет жақынынан енді ғана айрылып, соның аясында жүріп қадіріне жетпегенін тым кеш ұғынғандай, түсініксіз күйзеліп жылап жіберді.

• Кәдімгідей солқылдап шын жылады.

Қарасұр жүзі қуқыл тартқан Атанның оң қолы жоқ иығы қатты қозғалғандықтан зар қақсайды. Жалғыз қолының қары талып, бүкіл денесімен ұмсынды. Қазіргі тұрған аралығындағы жалғыз аяқ жол доғаланып келген бір ылди, бір өр. Қылтаң жердің жолын тазаламақшы болып ыңғайлана бергенде Атанның аяғы тайып кетіп оңқа-шоңқасынан құлады. Торы ат үркіп, жұлқынды да босанып, өрге тырмысып жүріп кетті. Түйе мұнысы несі дегендей, бір маңқ етті. Қарақаттай тұнық көзін шарасынан шығара басын қақшитып мүлт етсе құрдымға кететінін сезетіндей аяғын кілт-кілт санап басады. Жалпақ табандары таулы өңірдің майлы топырағына тиген сайын шалыс іздер дөңгеленіп қалып барады. Тік қабаққа келгенде түйенің артқы аяғы тайып кетіп, екі аша талтайып барып, оң қапталына серең етіп құлады.

Атан тістеніп тұрды. Үсті малмандай су. Тәлтірек-

тей басып түйенің қасына келді. Басын анда-санда қақшаң еткізгеннен басқа қимылға келе алмай серейіп жатқан түйенің тас боп байланған бел арқанын әзер шешті. Кішкене аралыққа жылжып, жантая кетті. Бұдан әрі қимылдауға дәрмені жетпейтінін сезді. Сонда да өзін-өзі қышап, қайта тұрды. Шолақ иығы сау жағына қарай ауып, ұзынтұра еңкіш бойы одан әрі бұгжиіп, Аспанқораның қия шыңына тарамыстай тырмысты. Әрбір тобылғының бұтасынан тасына дейін таныс өңірі көз алдында белгісіз бағытқа құлдырап, табан тірер жер қалмағандай санасымен сарғаятын құбылыс Атанның көкірегін кеулеп кетті. Осы күнге дейін өзіне оң мен солын бажайлап қарамаған жандай көрінді.

Санасының бір шетінде Ханымкүлдің, Қасым жомарттың кейіптері қылаң бергендей болды. Осы тұрпатын дұшпан көзге ілікпесе екен деген сақтық Атанды ширықтырып, алды-артын болжауға септігін тигізгендей еді. «Шынында, мықты болсам жақсы қатыныма неге ие болып жүрмедім!» — деп қатқыл сыбырлады. Қаламқастың түнеугүні айтқан осы сөзі ойына оралып, түйіліп алды. Қаламқасқа рақымы түсіп, бір де бір жылы сөз айтпағаны несі? Дені дұрыс отырып, от басы, ошақ қасындағы әңгімеге де бармапты. Иттікке иттік жасамағаны қалай? Көкірегінде сәулесі жоқ пенде боп Аспанқора мен бастаудың аралығында жүре беріпті, жүре беріпті. Әлі күнге бала сүймегенін ойламағанына таң. Ойласа ойлаған шығар, пенде баласы болған соң төрт құбыланың тең болуы сирек қой.

Атан алқынып тізерлеп отырды. Маңдайынан суық тер бұрқ етті. Буын-буыны құрығандай, аяғының ұштарынан бастап кеудесі ұйып, басы салқын тартты. Жүрегі әлсіз соқты. Айнала дүние өзін бүргелі келе жатқандай түксіп тұр. «Мұнысы несі?! Осынша итшілеп келіп енді...» Өзінің ойынан өзі шошынғандай айнала әлемге секемшіл көз қиығын тастады. «Рас, рас» дегендей Аспанқораның Атанға қараған теріскей беткейі бедірейіп алыпты. Атан шұғыл тұрғысы келіп, бір-екі ұмтылғанда, басы сынып түскендей болды. Көзі қарауытып, жер-әлем тұмандана бұлдырап барады. Жүрек тұсынан ащы шаншу қадалғанда, екі бүктеліп сәл жазылды да:

— Мұнысы несі?! — деп, тағы да әлсіз сыбырлады. Көзі шарасынан шыға жаздап ойнақшып, сол жамба-

сына қарай сылқ етті. Жалғыз қолы қарсылық білдіргендей ауа қармап сермелгенде, шолақ иығы әлсіз бұлықынды.

Аспанқораның құбылаға созылған қаптал жалының тік тұмсығына бір отар қой тырмыса өрлеп барады. Ауада сыз бар. Қойнау-қойнаудың шыңыраулары қарауытып, бозғылт сәулелерді ығыстырып жіберді.

Атан сол жатқаннан қайтып тұрмады.

Келесі жылдың көктемінде Қаламқас ұл тапты.

ҰЯБҰЗАР

Жуан, көмбіс торы тік қабаққа келгенде кілт тоқтады. Ақ көбікке малынған ат денесі қалшылдап, тірсектері дірілдеп кетті. Тістеніп түскен Бөкенбай қырғыз өрім қамшымен сауырынан тартып-тартып қалды. Қалталақтап құлауға шақ қалып тұрған жануар басын кегжен еткізгенде екі көзінен мөлтілдеген жасты байқады. Амалы таусылған Бөкенбай ішінен еріксіз тынды. Қас пен көздің арасында ат екеш ат көзін тарс жұмып алып, дүние жалғаннан баз кешкендей мүлгіп тұр.

Төскейден ұйытқып соққан желге жібектей есілген шалғыннан бірер сәт көз алмай қадалған Бөкенбай көңілінің терең түкпірінен құлазыған ойдың өре түрегеліп келе жатқанын сезді. Ұзақ уақыт сарсылып, сергелденге түскелі жазған, жаңылған тұстарын емес, қарақан басының қамы бәрінен ілгері екеніне тиянақтап, жатса-тұрса елендеп, есі кететінді шығарды. Құрғыр жүрегі де болымсызға қобалжып, тау тағысындай бір ізбен жүруді ойлайды. Анда-санда құстар сараң дыбыс бермесе, кісікиік пенденің суыт жүрісінен секем алғандай дүние үрей құшағында тәрізді. Бастары қосылып, бәтуалы әңгімеге келмейтін қыңыр, қисық жандардай рабайсыз мелшиіп, бедірейген құз-шындар Бөкенбайға бұл жолы тым жат көрінді. Сонау терең аңғар мен құз шыңырауда жыландай сумаңдап аққан бұлақ қойнауынан көлеңке әлі түріліп болмаған, ешқашан илікпейтін шалқалап біткен шоқылардан безінгендей құрдымға құлдилап барады. Опасыз мына жалғанда ел, ағайын-тума Бөкенбайдан жерінгелі көп болып еді. «Құдайдың қолы да олақ-ау, — деді ащы жымыған қалпы. — Мынау көкпен таласқан тауларды

тұс-тұсқа шашыратып, секеңдетіп қойғанша...» Жаратылыстың күнгейі мен теріскейін санасынан шығармаса да кейде пенде баласының кінәмшілдігіне салынып, көзін ашқалы көріп келе жатқан ұңғыл-шұңғылы мол өңірмен араздаса қалғанына таң. Өз сүлдесінен өзі жерінгендей құлықсыз тұрған қалпы төңіректі самарқау шолды. Ел мен жұрттан аласталғалы жабырқаған жанына жайшылықтағыдай тыншу іздейтіні бар. Кісіліктен жұрдай айрыла бастағанын кейде анық сезеді. Бірақ өзінің жұртқа әзірейілдей көрінуге айналғанын парықтап ойлаған емес. Момын елдің іргесінен тиіп, шаңырағын ортасына түсіріп, қатын-баласын аңыратып, лаңын шығарса да: «Жарар, ұсынған мойынды балға шаппас болар» деген жұбаныш тауып, өзін-өзі баяғыда-ақ кешіріп қойған. Құймышағы бүріскен кешегі жатақтардың санатқа ілініп, шаужайға жармасқаны ғана көңіліне келеді. Әйтпесе тау кезіп, тентіреп кететін жөні ме еді мұның.

«Жайпақбай алдамауы керек еді. Әлде анау Қыдырәлі сұмға менің осында келетінімді жеткізді ме екен? Қатын-бала қолға тисе өзім де тұрмаспын» деді құлдилаған құрдым сайдан көз алмаған күйі. Жайпақбай егер жаман ырымға бастайтын болса өзінің қалай бекініп, қалай бой жасыратынына дейін жіті шолып шықты. Көлік те оңды болмай тұр. Жарым жолда болдырғанына қаратпай бас-көзіне қамшылап, Майтөбенің теріскей сағасына келіп жеткені жаңа. Мелшиген-мелшиген жартастардың қалқасында бір-бір солдаттан жасырынып жатса бұл не істемек? Сөзін әбден пісірген сияқты еді. «Түбі жақсылыққа жазса екен» деп тәңірге жалбарынып та алды. Еңіске қайта-қайта қарағыштап шыдамы бітті. Кенет бері қарай беттеген екі салт аттыны көзі шалды. Қалың өскен атқұлаққа бой жасыра тұрып, кім екендеріне көзі анық жеткенше дыбыс бермеуді ұйғарды. Дүрс-дүрс соққан жүрегі аузына тығылып, демі жетпей алқынып бара жатқандай көрінді.

Өрге қарай тырмысқан жылқылардың әлі тың екенін жүрістерінен сезіп тұр. «Не де болса тақай түссін» деді. Басына аппақ күндік ораған, үстіне қарақұрым матадан шапан киген әйел ерде нық отыр. Оны — Құлханға жорыды. Ақ қалпақты, қапсағай денеліні жыға тани алмай әлек. Жайпақтың дабыр-дүбірі болушы еді, ал мынаның жаманат хабары бардай сыңайы

суықтау. Бөкенбай біледі, өзі үшін жаманат дегенін аты ғана. Көпшіліктен жырылып қалғалы қатын-бала үшін көңілі қобалжып көрген емес. Жайпақбайдан қатын-баланы алдырудағы ойы қалған уақытта селбесе күн көріп, ойсыраған жеріме бір қара боп тұрар дегені. Жүргіншілер терең өзекке түсіп, көзден тасаланғанда мұның шыдамы таусыла бастады. Тасты қалқалай алға жылжыды. Аналар қас қылғандай бері әлі шығар емес. «Бұлары қай сасқаны? Күнбатыс жақтағы құз сайдың тұйығына бекінемін» деп, Жайпақбайға түсіндірген сияқты еді. Ақыры ағарандаған күндікті көзі шалды-ау. Тізгінді еркіне қоя беріп, жай аяндаған адамдардың жүрісі өндімейтінін енді есіне алғандай сәл тынышталды. Шошайып көрінген қалпақты, одан біртіндеп айқындала бастаған кескінді анықтап қарап, Жайпақ екенін бұлжытпай таныды. «Әп, бәсе, оқырайып, үнемі қырын қарап, атқа қисық отырмаушы ма еді бұл. Бірақ неге екеуден-екеу? Назым қайда? Әлде сондарында қалды ма? Төкен де болу керек еді?» Көз көрген, мият тұтам дегеннен жалғыз қалған сол — Назым. Оны да зеріккенде зердесіне салып, Назым мен Күлханның ара салмағын байыптап ажыратқандық емес, жеңгедей қосылған әйелі Төкенді туғаннан кейін бейілі біржола соған ауғандай. Ал Күлханның пұшпағы қанамағаннан басқа мұның алдында қылаудай жазығы жоқ. Оған жібіп, жылы қабақ танытпақ түгіл, безеріп, қанын қашырып, әлсін-әлі тұқыртып, бала тумағандығын бетіне баса беретін. Бірде пұшайман, бірде жайтаң қағатын Күлхан да мына заманның апалаң-топалаңы шықпай тұрған кезінде Бөкенбайды қылығымен аулайтын. Енді сол қыздай қосылған әйелі өміріне құлдық ұрып, тағдырын мұның қолына тапсырғалы келеді. Көңілі сәл өрекігендей тұла бойынан бір нәзік діріл білінді. Тау тағысындай кешкен тіршілігінен зәрезап болып, бүтіндей басқа қаракетке аңсары ауды. Мынау жайынды өңірден әйел иісін жақыннан сезініп, еміне құшырланып кетті. Жалма-жан атып тұрып, келе жатқандарға қарсы жүрді.

Сақал-шашы өскен бейтаныс біреудің сопаң етіп шыға келгенінен әуелі Күлхан шошынып:

— Ойбай, мына сұмдығың кім? — деді.

Бұйығы тыныштыққа енген тау жаратылысының тылсым ауасын Күлханның жіңішке даусы бұзып-жарып, сүйкімді нәзік ызың әудем уақыт тербеліп тұрды.

Осы араға тік жалдағаннан-ақ Жайпақбайдың бір қарайғанды көзі шалып келе жатқан. Бөкенбайдың таныс тұрпатын көргенде басында өзінің де тіксініп қалғанын сездірмей:

— Әй, Күлеке-ай, шалыңызды шынымен танымай қалдыңыз ба? Қуанышыңызды ішке бүкпей, сыртқа жариялағаныңыз болмады-ау, — деді.

— Жайпақ десе Жайпақсың-ау, қай бетіммен қуанайын. Ұсқынынан шошимын. Бағасы бүйтіп түскенше құдайдың алып кеткені-ақ жақсы еді, — деген Күлханның даусында ойнақылықтан жұрнақ та жоқ.

Жас шетеннің тасасынан бері шыққан Бөкенбайдың қызыл, жұқа дөңгелек жүзі түтіге күреңітіп, жирен қаба сақалы қаудиып кетіпті. Адам баласымен көптен ұшыраспағандықтан ба, көзінен секемшіл тосырқаушылық білінеді. Етжеңді сом денесі таразыланып, сұнғақ тартқанын әйелдің көзі жіті байқады.

— Шалым-ау, аман-саумысың, — деп, Күлхан ат үстінен қолын ұсынды.

— Шүкір, — деп аузын болар-болмас жыбырлатқан Бөкенбай әйелінің қолын алмастан қолтығынан демеп, аттан түсірді.

— Иә, Бөке, күйлі-қуаттымысыз, сізді сонау төменнен-ақ байқадым, — деп жалбақтаған Жайпақбай қос қолын ала жүгірді.

Оған шырай берместен әйеліне бұрылған Бөкенбай суық езу тартты.

— Иә, бәйбіше, не жаңалық, кәні, баяндашы, не көріп, не білгенің бар?

Сұлуша жүзі сұрлана қалған Күлхан көзін кең ашып, Бөкенбайды жаңа көргендей абыржи қарады. Күйеуінің тұла бойында тосын өзгеріс барын сезіп, өз-өзінен денесі тітіркене береді. «Неге сонша қырыстанып тұрмын, илігіп, кішірею менің жөнім ғой» деді.

— Не көріп, не білді дейсің, — Даусы бұзылып шыққанымен Күлхан көзін Бөкенбайға қаймықпай тік қадап, уытты жанардан дәті шыдамай назарын бұрып әкетті. — Итшілеп жүріп жаттық. Айтпақшы, абысынымыз жүрмей қойды. Өлсем, топырағым осы жерден бұйырсын дейді.

— Айдалада жалғыз қаласыз ба, Назым жеңеше, нәменгерінізбен бірге жүрініз. Төкен тірі жетім атанбасын десем, көнбеді, — деп, Жайпақбай сөзге араласты.

Осынау өңірдің тілін бір өзі білетін сияқты Май-төбені алқымдаған көлеңкеден көз алмаған Бөкенбай үн-түнсіз сазарып көп отырды. Жайпақбай қипақтап, қолайсыз тыныштықты бұзуға әлденеше рет ұмтылып баққанымен Бөкенбайдың сұсынан қаймығып, еріксіз ішінен тынды.

— Өлмесе өмірем қапсын, арам қатсын, — деді бір уақытта Бөкенбай. Өңі өрт сөндіргендей қошқылдана, әлпетінде кісі шошырлық сұс пайда болды. Күлхан мен Жайпақбай ләм деп тіл қатпады. Күлхан бір мезет солғын жүзімен күйеуін ұрлана шолды. Жазық маңдайындағы болар-болмас сызат тереңдегендей. Бөкенбайға деген алғашқы қарасында белгісіз ынтықтықтың ыстық табы жатқан сияқты еді. Қазір бейілсіздікке ұрынғандай сыны тайынқы. Жайпақбайдың қараторы сопақша жүзінде де мазасызданғандық бар. Қамшысын бүктеп ұстаған күйі жерді шұқылап, басын зордан көтеріп қалшия қатып қалған Күлханға көз қиығын тастайды. Бөкенбай жаққа назарын бұруға бір түрлі дәті жетпей басын төмен қайта тұқыртты.

— Бөке!

Бөкенбай түк естімегендей міз бақпаған күйі отыр.

— Ұлықсат етсеніз, мен қайтайын. Қыдырәлі деген сұм соңыма түсіп алды. — Жайпақбайдың сөзіне Күлхан елең етіп, оған жалт бұрылды. Сәл болса көз жасына ерік беретіндей кескіні алабөтен сұрланып, жауап тоса қипақтаған Жайпақбай отырған орнында ырғала қозғалады. Есіне әлдене сап ете түскендей орнынан шұғыл көтеріліп, манағы шетеннің тұсына келгенде қалт тоқтады.

— Жайпақ! — Даусы өктем шықты.

— Ау, Бөке, — деді Жайпақбай қалбалақтап.

— Еншісі бөлінбеген бір атаның баласы емес пе едік. Жіберуге қимай тұрмын. Ең болмағанда бір бел асырып таста!

— Жарайды, Бөке, айтқаныңыз болсын, — деді Жайпақбай орнынан апыл-ғұпыл тұрып. Үніндегі толқуын жасыра алмай амалсыз Күлханға жалт қарады. Күлхан тік отырып алыпты. Уысындағы шөп-шалаңды кәдімгі түтіп отырған жүндей қоқыстан тазартып, нәзік тартады. Әйел ғана байқай алатын нәрселерді көңіліне әбден тоқып, енді болары болды дегендей кескінінде бәріне көнгендік бар. Қолындағысын лақтырып жіберіп, етегін қаға тік көтерілді.

— Бөке! — Үнінен діріл білінді. Төбе құйқасы өз-өзінен шымырлап кеткен Жайпақбай біресе Бөкенбайға, біресе Құлханға алақ-жұлақ қарады. — Әтиімді көрдім. — Құлхан сәл тосылып қалды. — Мен ішпеген у бар ма? Оны өзін де білесің. Сол әтиімнің батасын алып ем. Құң де бала тауып, байдың қызығын көріп жүр. Алдыңа алданыш боп отыратын бөпе де тауып бермедім. Ақыретте де басымыз қосылатын құдай қосқан қосағымсың. Етегінен ұстап ит арқасы қиянға да баруға дайынмын. Жолы жіңішке ұрғашымын. «Көңілдегі сөз сыртқа шықса көркі кетеді» деген осы ғой, — деп, Құлхан солқылдап жылап жіберді.

Жарық дүние дыбыс атаулыны жұтып алғандай жүрек сескенер тыныштық орнады. Жайпақбай енді не болар екен дегендей мәңгіріп тұр. Бөкенбай бәз-баяғы қалпынан жаңылған жоқ. Қызыл реңі одан сайын күреңіткені болмаса, аяқ астынан айбат шашатын сыңайы аңғарылмайды. Тек оның қабағының қатулана түскенін Жайпақбай ғана аңғарды. Бөкенбай кілт бұрылып, Құлхан мініп келген күрең шолаққа беттеді. Айылын мықтап тартып, лып етіп тез қонып, тебіне тік қапталға тартты. Екеуіне бұрылып та қарамады. Ал бұлар состиған күйі аңырып тұрды да қалды. Жайпақбай мұның ақырының кәдіктігінен сескене Құлханға көз қиығын қадады. Құлхан мұнымен де, бір кезең асып кеткен күйеуімен де түк ісі жоқтай көк шалғынды кешіп барады. Үрейі ұшқан Жайпақбай:

— Күлеке, Бөкеннің мұнысы несі? — деп дауыстап жіберді.

Құлхан жалт бұрылды. Көзінде мұң-наладан бөтен, бір нәрсенің байыбына бойлай алмайтын шарасыздықтан да басқа бейжайлықпен:

— Еркектің жақсысы азайып барады-ау, — деді.

Бөкенбайдан құтылуға асық болып тұрған Жайпақбай бұл сөздің астарын байыптауға құлқы жоқ қалпы Құлханға сілейе қарады. «Мұның кесірі мен кербездігі кімге дәрі, Бөкенбайдың етегіне жармаспаса неге келді?» деді іштей.

— Бөкенбай тастанды ғып жұртқа қалдырып кетсе, Жайпақбай, мені алар ма едің? — Құлханның жүзінен ойнақылық та, жымысқылық та аңғарылмады. Жайпақбай алға бір-екі ұмсынғанда нұрсыз көзі күлімдеп, Құлханды ішіп-жеп барады.

— Ондай атты күн болса, Күлеке-ау! Ниетіміз жарасса...

Күлханның езуіне мыскыл күлкі үйіріле:

— Бопты. Мен онда анаған айтайын, — деп манағы Бөкенбай асқан кезенді иегімен нұсқады.

— Кімге, Күлеке-ау, — деп Жайпақбай дегбірі қаша артына жалт бұрылғанда салып-ұрып келе жатқан Бөкенбайды көрді. Көзі шарасына сыймай ақшиып, орнынан ұшып тұрды.

— Қотыр ауызға қоқыр сөз түседі. Қаны карайып жүрген кісі бір кәдік болып жүрмесін. — Жайпақбайдың сыңайын одан сайын қызықтағысы келгендей Күлхан міз бакпай тұра берді. Бөкенбай қалың қорыс тікенге атты бекітіп, жай аяңмен таяп қалғанда:

— Бөке-ау, мынау Жайпақбай сен ары асып кеткенде мені аламын дейді. — Күлханның даусы өрекіп шықты. Толқығаны мен жүрексінгенін еш сездіргісі келмегендей оқыс сыңқ-сыңқ күлді. Жайпақбайға Бөкенбайдың жирен сақалына дейін күреңітіп кеткендей көрінді. Көзін әуелі әйеліне, одан Жайпақбайға қадады. Бір орнында береке тауып тұра алмай тыпыршыған Жайпақбай мінәжат окитындай кенет тізерлеп отыра қалды.

— Бөке, құдай алдында да, сіздің алдыңызда да ақпын. Міне, — деп жұлым-жұлымы шыққан кыргыз қалпағын алдына тастай салды. Бөкенбай мұны да місе тұтпағандай Жайпақбайға суық қалпында әлі бедірейіп тұр. Кенет жүзі ашаң тартқанда езуіне ащы мысқыл үйіріп:

— Сәуірік айғырлар үйірге қосылатын заман болды ғой бұл, Жайпақ. Көп болса тоқтамай жүрген байталдың сауабын аласың, оның ешқандай сөкеттігі жоқ, — деді.

Күлхан жанын ауыртатын сөзді еститінін кәміл білген. Тек мына бір қаныпезер, мейірімсіз адамнан жөні жоқ ұстамды бола қалғанына, ал ана бейшараның еркек басынын құнын жойғанына налығандай көз жасына тағы да ерік беріп, қос нығы бүлкілдеп ұзақ жылады.

Қоржындағы дәмді Жайпақбай ортаға жайды. Ашқарақтанып қалған Бөкенбай тұз дәміне қолды бірінші салды.

— Алыңыз, Бөке, алыңыз, — деп Жайпақбай жалбактай түсті.

Бөкенбай кесек-кесек етті қомағайлана асап, тө-

пелеме үйілген табақтың шетін ойсыратып жіберді. Құлхан ғана тамаққа ұмсынбай, қаққан қазықтай қалшынып қалыпты. Жайпақбай да іле-шала қоржынның екінші басындағы қымызды алып сыры көшкен тостағанға ілпідете құйып Бөкенбайға ұсынды. Ол төңкерсе салып, сүртініп тұрып кетті.

Бозғылт сәуле біртін-біртін қожырай шымырлап, ымырт қонақтады. Бөкенбай мен Жайпақбай тоятқан төбеттей ер-тұрмандарын жастана екі жаққа қисайды. Құлхан сол орнынан тапжылмаған күйі отыр. Биік шыңның өзек жырасында қыстан қалған сұр қар әншейінде көздің нұрын алатындай кіршіксіз аппақ. Бірақ оған шалдығып барсаң жыбырлаған құрт-шіркейді көріп, жүрегің айниды. Құлхан да қазір басынан сондай күй кешті. Әуелі Бөкенбайдың әлуетті құшағын аңсағанына қазір қатты қорынды. Ерік бермейтіндей тежеусіз құмарлығы су сепкендей басылды. Бөкенбайға әйел болғаны үшін ғана емес, бір нысапсыздықтан жерінетін күй кешті. Ең ақыры Қыдырәліні кісі деп елеп пе еді. Қарақойшы деп мысқылдайтын. Қызылға құмар қыз емес пе, бай баласы Бөкенбайға ынтықтығын білдіретін. Ендеше сол Қыдырәлі талай тепсініп, басына қамшы үйірді. Енді бақса, Қыдырәліге де әйел болудан қалып барады екен. Түнеугүні бір топ адаммен кіріп келіп, шүңірек көзімен ішіп-жеп қараған. Көңілі өскен адамның астамшылығына салынып:

— Әй, кербез қатын, қанішер байынның жөн-жосығын айтшы, тура итке талатайын, — деген.

Құлхан өзін кішік ұстап, Қыдырәлінің қату қабағын жұмсартпақшы ниетпен:

— Құрдас-ау, ата-баба салтын ұмытайын дегенсің бе, ас-су ішіп отырып, бұйымтайды айтпаушы ма еді, — деді.

Демшелбе келген қарадомалақ пішіні сазара түскен Қыдырәлі:

— Кісіні арбаудың жолын үйренген екенсің-ә, — деді мысқылмен түйреп өтіп.

Қыдырәлінің кейіпсіз нобайынан абдырай тосылған Құлханды кенет төтенше намыс буды. Шеніне жуйи алмайтын мұның жөнсіз кісімсінгеніне қатты ашуы келді.

— Жеміт бұзаудай телмендеп жүруші ең. Енді жетім балаға, жесір қатынға әңгір таяқ ойнататын өнер шығарыпсың. Құдай асықпайды, алдыңа әлі-ақ келтірер!

Шүңірек көзінен уытты ұшқын ойнаған Қыдырәлінің қатпа бетінің бұлшық еттеріне дейін тас түйіндеп, өзіне тап берді.

— Әй, жерді құртқан салдақы-ай! — деп, жон арқасына қамшыны сілтеп қалды. Қамшының уыты тұла бойын дуылдатқан Құлхан жанын қоярға жер таппай бір отырып, бір тұрды. Сонда осы Бөкенбайдың жоқтығын ойламап па еді. Қараса, ол да жай алдамшы нәрсе екен. Жарым көңілі бұдан басқа кімім бар деген кезде бүтінделетіндей көрінетін. Дегенмен осы жалғаннан не күтіп жүр? Маужыраған түннің шымырлаған тұңғиығына сіңіп, біржола жоғалатындай Құлхан жатырқай сескене береді. Сыбдырлаған әлденені құлағы шалып, артына жалт бұрылды. Өзіне қарай өңмендеп келе жатқан Бөкенбайдың сұлбасын танып, бойын жиып ала қойды. Бір ауыз тілге келместен мұның білегінен шап беріп ұстай алған Бөкенбай дедектете сүйрей жөнелді. Тістене тыртысқан Құлхан тегеурінді күшке қарсылық көрсете алмасын сезсе де, оның дегеніне көнбей біраз арпалысып бақты.

— Ұлығуға келген қаншықпын ба мен саған?!

— Тусыраған шығар десем, бәрін жайғап жүрген сайқалсың-ау, сыңайың жаман.

— Нәпсісіне тыйюы жоқ елдің бәрі сен деймісің, — деді Құлхан тұншыға тіл қатып.

Шырттай қараңғылық өзінің тыныштығын бұзған екеуге құйындай үйіріліп, албастыдай төне түсетін сияқты. Құлханның көмескі санасынан түннің шымырлаған қалың қабатынан әлдене ұяты мен ынсабына ұқсап, ағараңдай қылаңытты. Көкірегі тұтас сыздап, аһ ұра күрсінгенде көзі жасқа шыланғанын білді. Дыбыссыз ұзақ жылады.

Қуыс-қуысты паналай қашқан қараңғылықтан әр тұстағы шоқы кезендер омыраулап көрінді. Бесқоныс шыңының белдеуінен сәл жоғарырақ кіршіксіз аппақ бұлт қалқып жүр. Түн баласы кірпік айқастырмаған Құлхан таңғы салқында денесі тоңазығанын елеместен тізесін құшақтаған күйі қыбырсыз отыр. Осы кезде Бөкенбай әлденеден шошынғандай атып тұрды. Жанжағына алақ-жұлақ қарап, әйелінің сүлесок қалпынан бір мезет аңтарыла іркіліп, қаперсіз жатқан Жайпақбайға жүзін бұрды.

— Әй, Жайпақ, тұр! Аттарды әкел!

Орнынан ұшып тұрған Жайпақбай Бөкенбайдың

өзін баққан көзінің зәрлі уытынан тез сергіді. Бір-біріне матастырыла бекітілген аттарды ылдым-жылдым ерттеп шықты. Атқа бірінші қонған Бөкенбай ләм деп тіл қатпаған күйі өрге қарай жүре берді. Аңқая бөгелген Жайпақбай қимылсыз отырған Құлханға, ұзап бара жатқан Бөкенбайға алма-кезек қарап, үзетігіе аяғын ықылассыз салды.

— Ой, Күлеке-ау, Бөкенді айқалатпай атқа мініңіз, ойбай!

Құлхан Жайпақбайға бір сәт шүйіліп өтіп, түңіліп кеткендей жүзін құз етекке аударды. Ұзақ селтиіп тұрып, ақыры атқа мінді. Қара торы атжақты жүзі ашаң тартып, пісте мұрны қусырыла түсіп, көз жетерлік жердің бәрін байыптап шолып шықты. Жанарына іркіле мөлтілдеген жас кенет түйдектеле ыршып-ыршып шықты. Жайпақбайға назарын тіктеп, баста дегендей болымсыз ым қақты.

Әлденеше ылдиға еңістеп, шығандаған тікті өрмелеген бұлар әбден титықтап, көліктері болдыруға айналды. Қалың қорысты қапталды қиялап келіп, бедірейген тас шоқылардың бір алаңқай тұсына ақыры ат басын тіреді. Саудыраған тасты таудың қуыс-қуысынан пана таппай ұйытқып соққан жел жаманаттың хабаршысындай тынымсыз уілдейді. Бірде солқылдап жылап, бас-көзін төмпештеп аласұрған адамдай, бірде ажалдың апан аузынан жан дәрмен құтылғысы келгендей ышқынып, ысқыра соғады. Бүгін сәскеден бері аспанды торлаған бұлт бір белгісіз бағытқа қарай жөңкіле көшумен болды. Түйежүн шекпенін қымтанып, тастың қалқасында бүктүсіп отырған Бөкенбайды «торуылшылар ізімді шалып қалмаса екен» деген ой-ак дегбірін алып бітті. Мына Ыстықкөл сағасындағы Ырбашы маңайының қырғыздары бұған әбден жауығып алды. «Бөкенбай басмашыны ұстаймыз» деп, Қыдырәлі тағы жар салса керек. Он шақты солдатты ертіп, мұның ізіне түскелі бері де бірнеше күн болды. «Құзғынды қолыма бір түсірсем, етінен ет қоймай тілгілеп, көзін ойып алар едім» дейді тістеніп. Бұл жерге аялдамау керек еді, амалы қайсы, жөнді көлік болмай дымы құрып отырған жоқ па. Желге қарсы қасқайып тұрған Құлханға көзі түсті. Осы катынға айбынын асырсын, асырмасын, құмартушылығы басылған емес. Бес биенің сабасындай Назым мұның өзін басыбайлы ғып алды. «Кедейдің кербезі» деп, Құлханға

қырғи қабақ танытып, ернін шүйіретін. Екі әйелдің күндестігі Бөкенбайдың қыбын қандыра түсетін секілді. Бірақ оған бола Құлхан түсін бұзып, тіс жармайтын. Ал онысы Бөкенбайдың шымбайына қатты бататын.

Құлхан Майтөбеден былай асқан соң-ақ қатулана түсті. Үміт пен тіршілікті тәрк қылып, қаныпезер күйеуінің айтқанына көніп, айдауымен болатын шақтың тұғанын білді. Қу жанын шүберекке түюді ойламады. Қайта ашынған сайын ашылатындай көкейіне кептеліп тұрған сөздерді сыртқа шығарғысы келеді. Өңменнен өтетін суық желге ұсқыны қашып, көкпенбек болып дірдектесе де қалтарыс іздемеді.

Аттардың тұсында құнжындап қимылдап жүрген Жайпақбай Бөкенбайға жақындаудан қашқақтайтын тәрізді.

— Жайпақ, ерді алма, қазір жүреміз. — Бөкенбайдың даусында бір мазасызданғандық бар. Реңі қаша ұрпип, Бөкенбайға ұрлана қарағыштап қояды. Әлдене айтпаққа оқталып барып, лебізін қайта жұтады. Арқасын желге беріп сылқ етіп отыра кеткенде өзегін қапқан ыстық жалын қолқасын түгел шарпып өткендей демі тарылып барады. «Маған бұл бір тажал болды ғой, тажал. Бұл мен тұрмақ әулиедей Мақышты алдап арбап пәнді қыла жаздап еді. Ол жарықтық ақыры өліп тынды. Ойпыр-ай, бұл бәлеге басым қайдан шатылып еді?» деді өзегі өртене. Бөкенбайға ұрлана қараған сайын әлпеті қуқыл тарта абыржи береді. «Кәпірдің тұрқы қандай жаман еді, көзіне қан толып кеткен бе, өзі? Бұрнағы жылы мына тау етегіндегі елдің бір белсендісін шырт ұйқыда жатқан жерінде қойша бауыздап кетті деп естіп еді, жайратып тастап жүре берсе қайтпекпін» деген ойдан тұла бойы қалтырап, бір отырып, бір тұрғанын сезбеді.

— Жайпақ, неге сонша мазаң кете қалды?!

— Жай, Бөке, — деді бұл аптыққан күйі.

Үздіксіз соққан жел арқылы тік шоқылардың омырауы ашылып-шашылып қалғандай сойдиған сүйір ұштарына дейін қаңсыған сұрғылт тастардың түсі жұтан.

Кенет гүрс етіп мылтық атылған сәтте жалма-жан атып тұрған Бөкенбай қайқаң кезеңнің қапталынан бері еңістеген атты кісілердің үлкен шоғырын көрді.

— Атанның аузын ұрайын сүмелек неме, әбден есіріп біттің.

— Әй, қорқау, қашқаныңмен құтылмайсың!

«Мынау Қыдырәлі құзғын ғой. Енді не істемек?» Жуан торы атқа ырғып мінді де, көлденең тұмсықты бетке алып шаба жөнелді. Бір жаманатты сезетіндей сұм жүрегі қатты қобалжулы. «Қал, әттеген-ай, түнделетіп жүріп кетпей, дымымның құри қалғанын қарашы» деген ой санасында қылаңытып өтті. Шыңылдап ұшқан оқтар тура құлағының түбінен зуылдап өтіп жатыр. «Мыналардың қолына түссем, қос шырағымды ағызып тастаудан тайынбайды-ау. Құдай жәрдем беріп, қас қарайса екен. Ең болмаса бой тасалап, бір жағына сытылып шығудың жөні келер ме еді?» Қуғыншылардың тасырлатып шапқандары тым жақыннан естіле бастады. Торыны бас-көзіне қанша тоқпақтап, тебінгенмен жүрісі өндімеуге айналды. Екі ара барған сайын қысқара түскенін білді. Сандықтастың тұсынан өте бере атынан қарғып түсіп, етпетінен жата қалды. Ат қалт тоқтай салысымен-ақ қамсыз-мұңсыз оттауға кіріскенін көргенде Бөкенбайдың зығырданы қайнады. Мынау опасыз жалғанда ат екеш атқа да өз қамы қымбат. Жан беріп, жан алысарда мұның арқа тұтып, сенетін кісісі болмағаны ма? Аман құтылатын күн бар ма, жоқ па? Құдайым-ау, мен өлемін бе, шынымен? Мына қара тобыр, өңкей парықсыз кедей-кепшік мені өлімге қайтып қимақ?» Осы бір ойға тиянақ тауып, серпілгендей болды. Беліндегі бесатарын қолына ала бергенде ту сыртынан атылған мылтықтан мұның есі ауғандай аңырып тұрды да қалды. Алақ-жұлақ етіп жан-жағын қарана бастағанда жаяу-жалпылап келе жатқан ақ қалпақты қырғыздарды көрді.

Дәл қазір өңменінен көздеп ататынын ойлағанда тұла бойы қалтырап, мінәжат ететіндей тізерлеп отыра қалып, қолын жайды. Дұға оқығандай аузы тынымсыз жыбырлауға көшті. Бір кезде маңдайын тасқа төсеп, солқылдап жылап жіберді. Қуғыншылар қиқулаған бойда улап-шулап келіп қалды.

— Мола торығыш, құзғын, нәлет! — деп келген Қыдырәлінің қамшысы мұның денесіне бірінші болып тиді. Жер бауырлай екі бүктетіліп түскен Бөкенбайдың басынан Қыдырәлі тағы бір осып өтті. Жүресінен иіріле отыра қалған ол басын қолымен көлегейлеуге көшті.

— Еми, мен де ұрғылап көргілейін, — деген біреуі қақ шекесінен тартып қалғанда шокпен қарығандай ышқына ыршып түсті. Көзі қарауыта бұлдырап, басы

шыр көбелек айналып, етпетінен құлап бара жатқанда қамшы тағы тиді. Аттарынан жапырлай түскендер әлсіз бұлқынған мұның бас-көзіне қарамай тепкілей жөнелді. Ес-тұсынан айрылар-айрылмас сәтте өмір бойы қорқып келген өлімінің өзінен оншалықты алыс емес, қан-жоса болған басында үйіріліп тұрғанын ойлады. Біреудің шаж-баж еткен даусын құлағы еміс-еміс шалды.

Бөкенбай есін жиғанда тұла бойы от болып күйіп-жанып жатыр екен. Басы-көзі көнектей боп ісініп, қанталаған айқыш-ұйқыш білем-білем ізді ұсқыны кісі шошырлық. Жақ сүйегі қирап қалғандай қимылдатуға келмейді. Қолын тас қып шандып байлап тастапты. «Қай жерде жатырмын?» деді. Шекесі шыңылдап, тамырлары солқылдап, бүкіл денесі тыртысып тұр. Кешегі сілейте соққан қырғыз-қазақ мұны бүгін де аямас. «Мандайыма жазылғаны бұл сияқты емес еді ғой. Аузыма су тамызатын ешкімнің қалмағаны ма?» Саутамтығы жоқ бетінің қабыршықтары шып-шып аққан қан. Кемсең-кемсең дыбыссыз жылағанда көзінен ыршып-ыршып шыққан жас төмен саулап, қан ұйыған сақалы дір-дір етеді. Сырттан тықыр естілгенде тыйыла қалып, түте-түтесі шыққан киіз үйдің шұрқ-шұрқ тесіктерінен тұңғыық түпсіз көкшіл аспанға қарады. Пенде баласының ешқандай меншігіне жатпайтын бұл жарықтықты кішкене саңлаудан көргеннің өзіне қара жанына мият табатындай. Бірақ жан-жүйесі босап, қобалжи береді. «Ақырым осы ма?» дегенге тірелген сайын қан-сөлсіз өні шүберектей бозарып, қуаң тарта түседі. Бүкіл астамшылдығының астан-кестені шығып, дөкей о жарлықтың тағы қандай қияпатына душар болар екем дегенде тынши алмады. Осы кезде еңгезердей орыс кіріп келді. «Енді бұл не нәубет?» деп қатты сескенді. Жүрегі аузына тығылып, демі жетпей барды. Тұздай көкпеңбек зәрлі көзімен мұның тұла бойын түгел тінтіп қараған ол:

— Да, басмач, как огурчик стал, — деді. Оның не дегенінде ісі жоқ еді. Әйтеуір бассалып тепкілемесе болғаны. «Өгіршік — не бәлесі?» Шатасқан бас сөз төркінін болжамақ қайда. Зәре-құты қалмай жүрегі лүпіл қаға тынышсыз соғады.

— Маржа, маржа, — деп, жаңағы сыртты нұсқағанда көкшіл көзі шарадай жанды. Іле-шала есіктің желдігі желп етіп, ар жақтан тіксіне кірген Күлханның

бітімін көрді. Шошынған сыңайда бұдан көз алмай телміріп тұрды. Кенет жаулығының ұшымен аузын басты да сыңсып жылады. Басын күшпен көтерген Бөкенбай әйеліне бір мезгіл сазара қарады. Бұл жалғанда әйел, бала болатынын тарс есінен шығарып жіберіпті. Қазір байқап үлгерді: Құлхан көп жыласа керек, көзі домбығып ісініпті. «Бәрібір мұның несі кетті. Қайбір қабырғасы қайысты дейсің». Бұл — Құлханды жақтырмады. Тіпті, ішкі өшпенділігі қозды. «Қыдырәлі сұмның істеп отырған айласы. Қор болғанымды көрсін дегені». Мұның көзінше бассалып тепкілемесе де, әуелі». Қып-қызыл қанталаған көзімен әйеліне ішіп-жеп қарады, басқа ләм демеді. «Неге жылайды, не білгені бар?» деді тек. Құлханға назарын қайтып бұрмай, ауырсына ыңырсып қойды. Осы кезде Қыдырәлі сөйлей кірді. Бөкенбайдың мазасыздана үрпие қалғанын Құлхан қалт жібермей байқады. «Дәл мұндайға тап болғанша оққа ұшып өлгенің-ақ жақсы еді ғой. Сорлы-ай, ендігі көрген күнің не болар екен?» деді іштей.

— Жәдігәй, сұм, ит, жіліктеп тастайын ба, осы?! — Қыдырәлі оқыс қимылға оңтайланғандай ыңғай танытқанда Құлхан шыдай алмай кетіп, сөзге килікті.

— Әй, сонша безбүйректеніп, ұрып-соққаның не? Ала алмай жүрген алты аласың болса да қойсаңшы енді! Білсең, атаң да болса бір жолдас емес пе? Сенің ақырынның қандай болатынын бір құдайдың өзі біледі. Бір кезек обалды неге ойламайсың? — деді шабаланып.

Қыдырәлінің жаңадан шыр біте бастаған жүзі күренітіп кетті. Жағындағы сирек қылтанақтарына дейін тікерейіп, көзі құтырына шақшиып, сәл іркіліп тұрды.

— Шараңнан асып төгілген кесірің бас жармады ма, керсайқал, — деп, Қыдырәлі төніп келгенде Құлхан міз бақпады.

Ол мынандай сөзді айтады деп күтпеген еді. «Бірақ бұл қайдағы кесірімді айтады. Жағдайыма өзі де қанық емес пе еді» деді.

Қыдырәлінің көзіне ұялаған құтырынған сәулелер тұла бойын тіксінтіп, тітірендірсе де Құлхан ойындағысын ірікпеді.

— Қасабалы қатыннан қай жерің артық екен, шіркін! Қол-аяғы байлаулы адамды бас-көзіне қарамай тепкілеп, қорғансыз жетім-жесірге әңгір таяқ ойнату ма сенікі?

Одан сайын түтiккен Қыдырәлі:

— Әй, салдақы, тіліңді тартып сөйле! Қанішер ал-бастыңның қашаннан бері обалы пайда болып еді? Қай жерде сені жетістіріп, қатынына балап еді бұл? — деді тістеніп.

Қол-аяғы байлаулы жатып екеуіне алма-кезек алақ-жұлақ қараған Бөкенбайға да, қайдағыны теріп-тізіп айтатын Қыдырәліге де жиреніші қозғандай тыжырына қараған Құлхан бір шарасыздыққа тап болды. Құдай қосқан қосағым деп білетін Бөкенбайды біреулердің соққыға жығуы мұның қабырғасына бататыны рас. «Бата тимесе де қата тиіп, жазым болып жүрер» деген. Осы сәтте қара басының ғана қамын ойлап, тынымсыз алақтаған Бөкенбай да, сөзден есе жібергісі келмей өршеленіп шыға келетін Қыдырәлі де бір қалыптан шыққандай көрініп кетті. Бөкенбай мен Қыдырәлінің арасында о баста-ақ бақастық бар тәрізді еді. Мұның білуінше, үстемдік ылғи Бөкенбай жағында болып келді. Бірақ соның өзінде Бөкенбай Қыдырәліге тізесін батырып, көпшіліктің көзінше айбынын асырып көрген емес. Сонда Қыдырәлінікі қай өшпенділік? Құлхан ойласа түбін ойлайды. Осынша жауығудың шегі бола ма, жоқ па? Біреуі өлмей бітпейтін қасастықтың ақыры таяу екен ойласа.

— Әй, сұм! — Қыдырәлінің сызданған даусынан Бөкенбайдың жүзі қуқыл тартып, көзінің шарасы үлкейіп кетті.— Мына қатының сенің обалың бар дейді.

Бөкенбайға еңкейіп, жақындай түскен сайын оның сау-тамтығы қалмаған ұсқынын тамашалап ішіп-жеп барады. Әлсін-әлі сескене шалқақтап дегбірсізденген ол төбесінен түйіле төнген Қыдырәліден үркектей береді.

— Ой, сенің обалыңды... Обал жоқ сенде. Саған иман айтуға да болмайды. Ол күнә.— Бөкенбай да бір кезде астамшылықпен өстіп сөйлейтін. Мына жазған қара құл енді соны өзіне қайталап жатқандай көрінді. Бұдан өткен қорлық бар ма?! Тіршіліктің қиын нұсқасы кесе-көлденендегенде түптен бермей көсемдігінен еш жаңылмайтын. Қемсендеп жылауға көшкен Бөкенбайдың көзінен ытқып-ытқып шыққан ірі тамшылар жұлым-жұлым өңіріне қарай тоқтаусыз домалап барады. Құлхан манағы орнынан тапжылмаған күйі состиып тұр.

— Жалмауызға да жан керек, жылайсың, ә? — Қы-

дырәлінің езуіне мысқыл күлкі үйіріліп, жөнделіп тұрғысы келіп оңтайланғаны сол еді, Бөкенбайдың матаулы денесі шоршып түсті.

— Сен қорқау, қорықпа, доңыздай ғып үйтіп, күлінді көкке шашқан сауап. — Сыртқа беттеп бара жатқан бойда Құлханға бұрылды. — Сенің денең мына сұммен харамданып біткен жоқ па? Қазір қол-аяғын шешіп қой, атқа теріс отырғызып, қырғыз ауылынан алып шығамыз.

Бөкенбай жаққа да назарын салмай Құлхан қалшып қатты да қалды.

— Бір шын жанашырдың болмағаны-ай, — деген күйеуінің күйзелген үніне еріксіз жалт бұрылды. Бөкенбайдың жирен сақалына сауыс-сауыс болып қатқан қан, күп болып ісінген денесі енді осылай біраз жатса іркілдеп бұзылып кететіндей. Қамшының қалай болса солай түскен іздерінің орны ұлғайып, құрым қызғылт түс біртіндеп жайылып келеді. Бөкенбай өзінің осындай күйге түсерін ойламапты. «Қыздай алған қатыны ғой мынау. Отымның алды, суымның тұнығы дейтін жөні бар. Ажалынан үш күн бұрын өлетін сағаты да алыс емес. Қайткенде мұның талқаны бұлай таусылмауы керек еді. Сүйекке түскен таңбаның кегін қуып, аталық ғұрыпты ту қып көтергені ме, бар жазығы. Әйтпесе бұл ешкімге қиянатын асырған жоқ! Осы бір ойға тірелген сайын қаражанына бір түрлі тыншу табатын. Бұл жолы бойын түсініксіз ашу биледі. Сонда мұның өлімі Қыдырәлі сияқты аш-жаланаштардың бодауына жүре ме. Тұзының жеңілденіп, қисынының қашқанын қарашы. Шәуілдек иттің шаужайға жармасып, қалыспайтыны түк емес екен. Екіжүзді кездігін қайта-қайта суырып алып, кеңірдекті орып жіберуге ұмтылғаны қорлық.

— Маған не айтасың? — деген Құлхан даусынан бұл шошынғандай басын жұлып алып, аң-таң күйде қарады. Қызылкүрең бояу бүкіл қанталаған пішініне жайылып, шеке тамырлары адырайып кетті. Қоңыр өткір көзінің қарашықтарын қанша тесірейткенмен, баяғыдай кісі ығатын айбын сезілмейді.

— Не айтайын, — деді Бөкенбай. — Екеуіңнің құдай тілектеріңді берді.

— Жау қолында жатырмын дегенің шығар бұл сөзің. Әйтпесе кімнің бұрын өлерін бір құдайдың өзі біледі. Менің тілегенім осы деп ойласаң асылық айтқа-

ның. Алдында бала, қасында байы болса ұрғашының одан артық ырысы жоқ. — Әлі айтпағы бар сияқты. Сөзінің жүйесін келтіре алмаған қиналысты пішінмен: — Ойлайтын шығарсың, қатын опасыз деп. Басым төмен, бағам жоқ әйел болсам да ақтығын айтам. Еркекке ындыным құрып көрген емес. Мен жөнінде күдік ойлап, қаның бұзылып жүрмесін, — деп Күлхан сыртқа шығып кетті.

Мал мен бақ кетіп, қолымен істегенін мойнымен көтеру зауалын тарту сәтінің қашық еместігін сезінген сайын дегбірі қашқан Бөкенбай есікке телміре қарағыштай берді. Осы кезде үш-төрт солдат асығыс кіріп, Бөкенбайды сыртқа алып шықты. Атқа отырғызып, шандып байлап теріскейге суыт алып жүрді.

Бөкенбайдың бекеттегі түрмеде жатқанына үш күн. Түнеугүнгі ауыр соққыдан әлі толық айығып кеткен жоқ. Көзінің ағына дейін қанталаған жүзінің сұсы қашып, бір пұшайман кейіпке енген. Күлімсі иісті қараңғы жерге өзін жеке қамаған. Анда-санда сыртқа шығарып, жалғыз серуендетеді. Саңылау-саңылаудан түскен сәулеге телміре төніп, сырт тіршілікке аңсары қатты ауады. Көңілі алып-ұшқанымен қайраны таусылып, сілесі қата бүктүсіп әрекетсіз сұлық жатады.

Соңғы кезде іші бұрап ауырып, сыртқа қайта-қайта сұранатынды шығарды. Түн баласы көз ілмейді. Түрмеде не үшін жатқанын бір ауық есінен шығарып жіберетіндей. Өмірі басынан кешіп көрмеген салғырттық бойын билейді.

Бүгін таңертеңгісін ешкінің асығындай шидиген күзетші сыртқа алып шықты. Дәретханаға жетіп қалғанда жазатайым сүрініп кетті. Жұмыр кесек тастың дәл аяғының астында жатқанын көргенде жүрегі жиі-жиі соғып, алқымына тығылды. Елеусіз кейіпте тасты бірекі адым сырғытып әкелді. Қайтадан бері беттегенде де жаңағы тас көзіне оттай басылды. Күзетшінің бұдан жүзін аудармай бақылап тұрғаны белгілі.

Іште де байыз таппай ерсілі-қарсылы жүрді де қойды. Үмітін біржола үзіп, өлімге мойын ұсыныпты-ау. Бақса, құдайдың жай тасы да бір қажетке жарайтындай. Енді сәл кешіксе бәрінен құр қалатындай көрінді. Жанұшыра есікті тарс-тұрс ұрды. Кішкене саңылаудан сығалап қараған күзетшіге дәретханаға апар дегенін ыммен білдірді. Көпе-көрнеу іші бұрап ауыр-

ғандай екі бүктеліп, қатты қиналған сыңай танытты. Анау бірдеме деп шаңқ-шаңқ етіп кетіп қалды. Бөкенбайдың амалы таусылғандай қабырғаға арқасын сүйеп жүрелеп отырды. Күңгірт көлеңкелі үйдің қуыс-қуысын тінте шолды. Кішкене жұмыр тас уысына бір түссе жаны жай табатындай. Жалма-жан атып тұрып есікті қирататындай ұрып-ұрып жіберді. Дабырласып келген екеу есікті шалқайта ашып:

— Ну, сволочь, басмач! — деп, жаңағы шидиген тұздай көзі шатынап, бұған ежірейе қарады. Абдыраған Бөкенбай сыртты қолмен нұсқады.

Таптаурын жолмен келе жатып тастың тура үстінен түсті. Бұл жолы аяғына іліп, еппен сырғыта дәретханаға қол созым жер қалдырып, ұзақ бөгелді. Күзетшінің жұқалтаң өнінен шыдамсызданғандық байқалатындай. Бірақ қасақана кідіріп, ананың қас-қабағын, бөгде қимылын бағып тұр. Күзетші бір кезде әлдене деп қатты айғайлап, мылтығын кезенді. Ұзыннан-ұзақ созылған дуал тамның батыс жағындағы алаңқайда бір-екі қарияның серуендеп жүргенін байқады. Олардың қасында мылтығын иығына асынған күзетші самарқау тұр. Бұл сыртқа шыққанда асықпай жүрді. Күзетшінің көзімен көзі түйісті. Тасқа жақындаған сайын кібіртіктей бастады. Кенет анау күзетші бірдеңе деп қарқ-қарқ күлді. Мұның қасындағы шидиген оған назарын жаймен бұрып, тіл қатқанда, бұл шұғыл еңкейіп барып тасты уысына жасырып үлгерді. Көз алды тұманданып, қаны басына шапты. Шеке тамырлары одырая шығып, жүрегі дүрс-дүрс соқты. Секемшіл көзқарасымен күзетші мұның тұла бойын түгел тінтіп шықты. Жатын орнына қарай бет ала бергенде ананың қаткыл айғайынан амалсыз қалт тоқтады. Қырсыққанда сыртта серуендейтін уақыт болып қалыпты. Бұл енді шапанының жеңіне қолын сүңгітіп жіберіп, бүріскен күйі жүрді де қойды. Сіркесі су көтермейтін кейістік пішінге енді. «Бүгінмен болса төртінші күн түнеймін. Бұлардың не ойластырып жатқанын кім білсін, не шірітіп өлтірер, не атып тастар. Құдай жар болса, бір жаққа тұз тағысындай ауып кеткенім жақсы» деді. Осы жолы қанша мүләйімсіп, қанша сынық кейіп танытқанымен ағына дейін қанталап кеткен көздері өткір ұшқын атады. Көңілінің өрекли бергенінен қуыстанып, сыр беріп алмасам екен деп ойлағанша, күзетші бұған әлдене деді. Қолындағыны таста дей

ме мынау деп үрейі ұшты. Сөйтсе ішке кір дегені екен. Үйреншікті орнына лып кіріп, түкпірдегі бұрышқа барып қалшынып тұрды да қалды. Мұның тосын қылығына күзетші таңырқай қарап, есікті тарс жапты. «Қауіп ойлап қалған жоқ па өзі?» Жеңінің түкпіріндегі тасты сырғытып әкеліп, еппен алақанына салып, жұдырығын жұмды. Жан жүйесі босап, егіліп жылағысы келіп кетті. Бір ащы дем кеудесін удай ашытып, өзегін өртеп өтіп, қолқасын жалын қапты. Осындай күйде қанша уақыт тұрғанын да білмеді. Әбден сарыла күтіп, бағанағыдай екпіні басылып қалғанда барып есік жақтан бір тықыр естілді. Ішке әуелі басып сұққан күзетші қыбыр етпей тұрған бұған қызықтаған сыңайда көз тастап, әлденеге артына бұрылып қарағаны сол еді, Бөкенбай дереу ыңғайланып алды. Екеуінің арасы бес-алты адымдай екенін ойша болжап, нықтала тұрып, оң иығына қарай оңтайлана түсті. Мұның жат тұрысынан секем алған күзетшінің көкшіл көзі шарасынан шыға атырылып, артқа сескене шегіншектеп кетті. Мылтығын кезенбекке оқтала бергенде, Бөкенбай қолындағы тасты бар пәрменімен сілтеп кеп жіберді. Қақ шекесіне тура тоңқ етіп тигенде ананың көзі ақылсанадан ауытқығандай алая теңселіп, шалқалап құлады. Бұл дереу мылтыққа жармаса да не істерін білмей бірер сәт сасқалақтап қалды. Ең сыртқы сықырлауық есікке барып, тысты шолды. Ерсілі-қарсылы жүрген күзетші Бөкенбай жатқан тұсқа жалтақ-жалтақ қарап қояды. Бөкенбай мұның әлі күдік ала қоймағанын сезсе де, бірақ көзін құртпай осы арадан шыға алмайтынын білді. Серігінің неге кешіккенін білгісі келіп, осы тұсқа бір соғатынын ойлағанша ананың бері қарай келе жатқанын көрді. Бөкенбай оң қапталындағы қабырғаға жабыса түсіп, күзетші есікті айқара ашқанда біраз бөгеліп тұрып ішке енген ол алакүнгірт орынға көзі үйренбей кібірткітеп, айналасына алақтай қарап, сақ басып келеді. Бөкенбай қолындағы мылтықты оңтайлы ұстап, сыбдырын шығармай барып көкжелкеден қойып қалды. Оқыс соққыдан теңселіп кеткен оның дереу алқымына жармаса кеткенде мұрнына қоланса иіс келді. Тумысында сезіп-білмеген иістен жаны түршіккендей тамағын шеңгелдеп езе түсті. Жан дәрмен қарсылық көрсете алмаған ол жанары шарасына сыймай атырылып, қорқырап, екі езуінен көбік аға бастады. Қарысқан қолын әрең жазып, сып

беріп тысқа шықты. Көлденең соғылған биік дуал қорғанға жан дәрмен жүгіріп, атқа мінгендегідей ыршығанда қолы ернеуге әрең ілікті. Жаңқа тастардың үшкір ұштары қолына кіріп сыздап ауырғанына қарамай тағы бір жұлқынып, арғы жаққа аунап түсті. Аяғының ауырғанын елемей, тік құламадағы ну қамысты өзенге домалай жөнелді. Шаң-шұң дыбыстарды шала естіді. Бір кезде тарс-тұрс мылтық атылды. Өз екпінін тоқтата алмай суға күмп берді де, жалма-жан атып тұрып, ақсандаған күйі қамысты қақырата жарып, төмен құлдилады. Екі жақтан бірдей іздейтіні белгілі, ал тауға қарай өрлесе осы сайдың тұйықталар тұсына тұмсық тірегенде-ақ қолға түседі. Шапанының етегі лайсаң қара суға малынып, шаужайына орала берді. Тұйық жағалы жейдесінің әдіптері қырқылып, алқам-салқам ашылып кетіпті. Мылтықты тас қып ұстап бүгжиген күйі қалт тоқтап, тың тыңдады. Тұс-тұстан шауып өтіп жатқан ат дүбірі естіледі. Төменгі сағадағы Құтырған өзеніне іліге алмайтынын ойлағанда бойын үрей билеп, аяғын қалт-құлт санап басады. Осы өзектің бір қылтаң тұсы барын білетін. Онда шоқ-шоқ болып өскен қамыстан қараң-құраң көзге анық шалынады. Еріксіз жыраның сүйір тұсымен жүрді. Әр жылғы су тасқынынан жер опырылып, құлама жар пайда болған. Жар жағалауында кісі бойы өскен қамыс құрағының жіңішке қияғына дейін селтең-селтең етеді. Оң қапталдан тым қашық емес сыбдырды естіп оқыс жалт бұрылды. Өз еншісіне түнеугүнгі соққыдан да ауыр, қорқынышты жаза бар. Қара жанына демеу болар еш нәрсенің септігі жоқ. Жүрегі манағыдай дүрсілдеп емес, сақ, тынышын кетіре жиі-жиі соғып, екі иығынан демін ала ентігіп, ақырын жер бауырлап жата кетті. Арагідік құлағына шалынған тысырдан сұлық тынып, сәл уақыттан кейін қайта жылжи бастады. Қозғалған сайын шалшық судың шолпылы үрейін алып, тағы да бүктүсе тың тыңдайды. Таяқ тастам аралықтан кенет қамыс үлпегі селтең еткенде, не атып тұрарын, не жер бауырлап жата қаларын білмей аңтарылды. Мылтық ұстаған он қолының қары талды. Артқа шегінгенде тобығына дейін сазға кіріп, қайтып суырып алу қиынға соқты. Біраз аралыққа дейін еңбектеп келді. Құмырсақаның илеуіндегі үйме-жүйме шымға келгенде көзге анық шалынатын тұста тұрғанын білді. Соры бетке шыққан үй орнындай қопалы жер-

Шымырлап ымырт қонақтады-ау, әйтеуір, бір кезде. Теріскейден соққан желмен қамыс атаулы сусылдай бастады. Бөкенбай жан-жағына сақ құлақ түріп, мылтықты салбырата ұстаған күйі жылдым адымдап келеді. «Бұлар енді Қыдырәлі сұмды ізіме салуы мүмкін, ойпыр-ай, ол кәдік-ау» деді. Аяқ астынан шыққан бақа құрылынан тұла бойы мұздап, іші-бауыры қалтырап кетті.

Өзекті жиектеп отырып, адырға шықты да жыражыраны бойлады. Кенет қарсы алдынан бір қарайғанды байқап, қалт тоқтады. Жерден бастарын жұлып-жұлып алып, құлақтарын қайшылай состия қалысқан жылқылардың текті де аңқау кейіптерін танығанда ет-жүрегі лүпілдеп соғып кетті. Айналасы бес-алты күннің ішінде бұл жарықтық жануарды жатырқай қалған әлдебір тосаң сезімнен көңілі құлазығандай. Бұларда түк ісі жоқ пендеше сол қиғаштап өте берді. Ойы — жылқылардың бойын осылай үйретіп алу. Ішіндегі біреусі ғана Бөкенбайды маңайына жуытқысы келмей басын қайта-қайта жыландай сумандатып, кегжие қалады. Жанадан қоң жинаған шаруа айғырдың әбігерге түсетін осындай қызғаншақ әдеті болушы еді, бұл сондайдың бірі емес пе екен деп ойлады. Ішіндегі жас тайы ма, бұдан шошынып, атырыла үріккенде барлығы да дүркірей шауып, біразырақ ұзаққырап кетті. Бөкенбай бас бағып, жылқылардың жусайтын мезгілін көздеп келеді. «Тек жаман сәурік бір жаққа қуып алып кетпесе екен» деді. Екіара қысқара түскен сайын дегбірі де қаша бастайды. Өйткені кездейсоқ адамның беймезгіл жүрісіне бәрі таңырқаса қарайды. Сәурік дегені бұған көлденендеп келіп қаздып тұра қалды. Көзге түртсе қараңғы түнде түр-түсін ажыратпаса да, оңаша саяқ тұрғанды биеге жорыды. Енді соған қарай орағытты. Құлаққа тым жағымды естілетін лық-лықтауға көшкенде жануар бұған одырая бір қарап, ту сыртын беріп тұрды. Шағын үйірдің естияр жануары осы деп ұйғарып, қолын сауырына апарғанда өне бойының дірілдеп өткенін сезді. Етін үйретіп, сауырын, содан барып жалын сипалап, ақырын тұсарлығына отырды. Қайтадан шапшаң көтеріліп, тұтасқан жалына қолын сүнгітті. Жүген кигізердегі қимылды жасап, шүйдесін қолтығының астына жіберіп көрді. Осы күйде алға жетектеп еді, тапжылмады. Содан артыққа бармастан қышап табандап тұрып алды. Басын

дұқыртқан күйі ол да сәл артқа шегіншектеді. Алақанымен жалына зілсіз ұрғылап, елеусіз кейіпте алға өзі аттағанда бие де жүріп берді. Біраз жер жүрген соң кілт тоқтап артына жалт бұрылғанда Бөкенбайдың қолтығыннан сусып шығып кете жаздады. Жуас жануар көлденең біреудің аяқ астынан иемдене қалғанына шамданбай бейғам кісінеп жіберді де, солығын баса алмай біраз оқыранып тұрды. Қалғандары ұрқырап-шұрқыраған бойда тасырлата шауып келеді. Бөкенбай биенің арқасынан біраз сипалап тұрып, бір кезде қарғып мінді. Алып жөнелетіндей адырандап, бірекі дүркін шыр көбелек айналды. Қақпайлап отырып жолға салғанда көлбедеп қарауытқан, тербеліп-теңселген тау мен мұңдалап шақырғандай болды.

Бөкенбай екі-үш күн Көктебе мен Майтөбенің арасында жүрді де қойды. Күпті көңілі де байыз таппады. Құла бие де ақыры болдырып тынды. Бүгін күз терең сайдың қалтарысына жылқыларды бекітіп қойып, өзі қайқы кезеңге шығып, жан-жақты көздеді. Үш күннен бері нәр сызбағандығы бар, оған ат соғып тастағандық қосылып, сәл қисайып жатып еді, қорылдап ұйқтап кетті. Себелеп жауған жаңбардың сытырлаған дыбысынан оянып, күннің қай мезгіл екенін ажырата алмай мәңгіріп көп отырды. Ешқандай сезік жоқ сияқты, көңілінің тынши қалғанына да қайран. Ал қолға түсердің алдында Жайпақбай мен Кұлханды тақ осы ардан күтіп алғаны есіне енді түсті. «Кұдай-ау, осынша есеңгірегенім қалай?» деді. Сергіп, серпіле алмай отырғанда тағы да соңынан түсіп, іздейтінін ойлағанда дегбірі қаша атып тұрды. Мұншалықты қамсыздығына қайран қалды. Қайқы кезеңге асып-сасып шыққанда сонау көз ұшындағы адырлы белес пен үйіріле дөңгеленген жазық күн шуағына еркінше шомылып тұр екен. Мұның жүрген жері ғана бұлт құрсанатын болған ба деген ой санасында қылаңытты.

Кенет дабыр-дұбырды құлағы шалып, үрейі ұшып кетті. Бесқоныс шоқысының күнгей қапталына қарай қараса — екі салт атты салып ұрып келеді. Бөктерген қоржындары тоқ. Құзшыңыраудағы жылқыларды көрді-ау, шамасы, біраз аялдап, сол жақтан көздерін алмай көп іркілді. Қалыптарында алаңсыздық басым, дауыстары да ап-анық естіле бастады.

— Анау құла бие Бекеттегі саудагер тараншынікі

емес пе, осы, — Бөкенбайға бұл сондай таныс дауыстай естілді.

— Жазғанның қан-сорпасы шығыпты ғой.

— Қой, тұра беріп қайтеміз, жүрелік, — деді екіншісі. «Сағын қарашы иттің» деп ойлаған бұл асыға қоймады. Тік еңіске құлдилағанда ғана:

— Тоқтаңдар! — деп, ақырып жіберді.

Аңтарыла жалт қарасқан жолаушылар жұлым-жұлымы шыққан біреудің мылтық кезеніп тұрғанын көрді. Жатаған жадау кескіндерінде үрей мен қоса таңырқаушылық та бар. Бөкенбай бер жақтағының Отынбай екенін таныды. Тоқпақты тоздырып, Әндіжанды аздырып жүр деп естіген. Сіріңке қара жүзі күреңіте шымырлап, кілмиген нұрсыз көзін кең ашқан Отынбай аттан домалап түсіп, Бөкенбайға тұра ұмтылды.

— Боздағым-ау, асылдың сынығы-ау, аманбысың, — дегенде үні жарықшақтанып шықты. Кезенген мылтықты да елейтін түрі жоқ. Бөкенбайдың арып-ашқан жүзіне бір ащы мысқыл үйірілді. Біреудің алдында құрдай жорғалаған сайын қиянат зорлығын асыра түскісі келетін ниеті жыртқыш құстың тоят іздеген сәтіне ұқсайды. Тарғылданған өңіндегі шалдыққандық, жүрегін жайлаған үмітсіздіктің бәрі ізім-ғайым жоғалып, айбаттанып алды.

— Тоқта! — Бұл жолғы жекіруінде кісіні амалсыз кідіртетін қатқылдық бар еді. Ошарыла тұрып қалған Отынбай ұзын кірпіктерін жиі-жиі қағып, көзі жау-тандап кетті.

— Сонша зарыққандай өңмендеп келе жатырсың ғой, түге, — деді Бөкенбай. Мына сөзден кейін Отынбай бір түрлі еркіндей бастады. Шоқша сақалын селтендетіп, серігіне бұрылды.

— Жұмағұл-ау, кел бері, — деді. Шашауы шыға селдір өскен ағы мол сақал-мұртты, таңқы мұрын біреу Отынбаймен қатарласып келіп, қолын төсіне апарып, амандасудың рәсімін жасады. Кісіге тік қарайтын қой көзінде уыт барын аңғарды.

— Қайдан келесіңдер?

— Қырғыз асып кеткен ағайындарға бардық. Айтпақшы, Бөке, сіздің үй-ішіңізді Жайпақ қырғызға алып кетіп еді, Кішікеміннен көрдік. Аман-есен, — деп, жақсылық хабарының өтеуі мұның жылы шырайымен қайтатындай өзімсіне қалды. Бөкенбай бұл хабарға кәдімгідей елеңдегенімен, сыр бермеген күйі бедірейіп тұр.

— Не, сен де кулық-сұмдықты үйренейін депсін. — Бөкенбай бір ілік табудың жолын іздеп бақты. Отынбай да ши шығып кетпесе екен дегендей сақ. Мұның қас-қабағына қарай төңкеріліп, өзін сондай кішік, сондай ізетті ұстайды.

— Енді қайтеміз, Бөке?! Заман болса мынау, баяғы дәурен жоқ. — Отынбай Бөкенбайдың осал тұсын дөп басқысы келіп, түрлі құйтұрқылыққа салынды-ақ.

— Әй, алдамшы қу дүние-ай, — деді Бөкенбай өзіне-өзі сөйлегендей. Содан соң көзін Отынбайға шатыпата қадады. — Сенің де басыңнан дәурен өткен екен ғой, алда жазған-ай, а! — Үні кекесінді шықты.

— Әйтеуір сізді қара тұтушы едік қой, — деп, Отынбай безілдей жөнелді. Бөкенбай күйіп кетті. Безбүйректің беті бұлк етпей айтып отырғанын қарашы. Жаңа бір мезетте іші жылығандай болған. Ертеңгі күні пұшайман күйге түспесіне кімнің көзі жетеді. Осы сияқты тексіздер мен құл-құтандар ғой, мұны аямай соққыға жыққан. Ендеше бұл да жау. Күні қараған соң амалы әшейін. Отынбай түсі бұзылып бара жатқан Бөкенбайдың ұсқынынан кәдік алайын деді. Тағы бірдене десе бәрін бүлдіретінін сезіп, жұмған аузын ашпай қойды.

— Сені атып тастасам, бәйбішенің бір баласы не кемір, не кемімес, — деп, Бөкенбай Отынбайға мылтығын тура кезеніп, шүріппені басып қалуға ыңғайлана бастады. Отынбай жүрелеп отыра кетті. Оның қалтырап-дірілдеген пошымын қызықтаған сыңайда іркіліп барып, қабағын керді де, қағаздай қуарған Отынбайға төніп келді.

— Іздер-сұрарым жоқ еді, Бөке, шиегтей бала-шағаның көз жасы үшін қиыңыз жанымды!

«Бұл сияқты бейшаралардың да сауабы болатын шығар?» Іркілген Бөкенбай екіұдай күй кешті.

— Екеуің бірдей Бесқоныстың етегіне еңбектеп түссейдер. Алда-жалда тұра қалсаңдар, айтпады демендер, әй-шайға қарамай атамын. Болындар! — деп, акырып жіберді.

Жалп-жалп құлаған олар құлдилаған тік құзға жер бауырлай еңбектей жөнелді. Жаңағы бір мезетте Бөкенбай осының өзінен ләззат алатындай сезінген. Бақса, бұл да алдамшы екен. Көңілінің түкпірінен сумаң қаққан суық ой жан-жүйесін жайлап ұлгерді. Аналардың біреуі әлденеден тайып кетті ме, бұдыры жоқ тік-

тен екпінін ұстай алмай домалаған күйі қорыс тікенің қалың жынысына қойды да, алаңқай тұстан шықты.

Бөкенбай қоржынды алып жерге қойды. Бір басы өрік, мейіз, науат, екінші басы кездеме екен. Қанжығадағы торсықта аздаған сусын қалыпты, төңкеріп салды да Отынбайдың қара атына мінді. Еңістегі жылқыларды сырғыта айдап, терең сайды қуалай жүрді.

Бөкенбай Кішікемінге келесі күннің ертесінде жетті. Сәурікті ұстап мініп, қалғандарын матастырып, жыралы терең сайға бекітіп қойды. Тас құрсанған таудың біраз жерін аралап шықты, күдікті ештеңені байқай алмады. Бекеттегі түрмеден қашып шыққалы бері құс ұйқылы. «Қапияда қолға түскенімше, өлгенім жақсы» дейді. Сайды сағалап отырып, екіаша кезеңге асатын жалғыз аяқ жолға кезікті. Сырт көзден тасалау жерге апарып, атын шалды. Қас қарайып, көз байланғанша осы жерде тұра тұруды ұйғарды. Осы кезде арғы беттен ойқастап шыққан үш-төрт кісі бір-біріне әлденелерді айтып, қарқ-қарқ күліп өтіп бара жатты. Ішкен бозалары бастарына шығып, еліріп алған қарашаруа қырғыздар екенін болжады. Мұның да осындай алаңсыз тіршілігі бар сияқты еді. Қымыздың желігінен кейін қыз-қырқынға қырғидай тиіп, кез келген жерде ұят пен ынсаптың бет-пердесін сыпырып тастайтын. Атты кісілерді көзімен ұзатып салып тұрып, бұл неге осы жайды ойлады, білмейді. Неге екені белгісіз, есіне Төкені түсе кетті. Оны да көрмегелі араға жыл салыпты-ау. Мұншалықты уақытта оны бір рет те ойына алмағаны қалай? Жүрегі езіліп кеткендей болды. Тек Назымның бітімі көз алдына келгенде қатайып алды. Шиыршық атып атқа отырды. Желе жортып, Шу өзенінің сағасына тақады. Жаңадан қоныс теуіп, ірге көтерген қырғыздың жатаған ауылының қатын-қалашы мен бала-шағасы бірлі-жарым малды жиыстырып жүр. Уыздай ұйыған тыныштық. «Мына ақжаулықтың бәрі түнге қарай бір-бір еркектің құшағына енеді-ау» деп ойлады. Ауылдың шетін ала қоныстанған үш-төрт киіз үй көзіне оттай басылды. Тынышы қашып, көңілі алабұрта берді. Күн ұясына тақаған сайын алакөлеңке қоюлана түсті. Жақпар тасты құлдилаған жадағай сайда қылтиған тал-дарақтар көңілін аулайды. Судың ақшылтым боз түсі ғана табиғаттан оқшау рең бар екенін еске салып өтетіндей.

Көз байланғанда ауылдың бір бүйірінен келіп кірді. Суды жағалай жүріп, арғы беткейге өтті. Өреленіп қойылған аттар анда-мұнда бір көзге шалынады. Ойсымал тұстың қылтаң беткейіне шығып, сәл аялдады. Ай қараңғысында жұлдыздар ерекше жымың-жымың етеді. Діттеген жеріне жақындаған сайын көңілі алып-ұшты. Қазір Құлхан да, Назым да отыруы мүмкін. Екеуін екі бұрышқа тықсырып, үрейін алса да еркі. Түнімен жортып жем іздеп, күндіз дамылдайтын таутастың аңына ұқсаса да, әйтеуір, көзі тіріде бұл екі әйелдің тағдыры өз уысында екенін ойлады. Жыны келсе екеуінің де қанын аспанға шашады.

Бір сәт андысын андып, киіз үйлердің сыртынан орағытып келді. Ептеп жылтыраған жарықты нысана етіп көп бөгелді. Осы кезде жоғарғы киіз үйдің жапсары көтеріліп, біреу теңселіп шықты. Қаперіне ештеңе де кірмейтін алаңсыз бітім, «Жайпақбай ма» деп бір ойлады. Анық естілетіндей, бірақ ешкімді дүрлік-тірмейтіндей:

— Жайпақ, — деп үн қатты. Анау сілейіп барып, әзірейілдей дауыстың қай тұстан шыққанын білмей жан-жағына алақ-жұлақ қарады. — Әй, бері кел! — Жаңағы түбіме осы жететін болды-ау дейтін салбыраңқы кейіпте келе жатып, көкейіне тосын қауіп оралғандай бір сәт ошарылып тұрып қалды. — Болсаңшы, ей, тірі әруақ деп тұрмысың? — деді Бөкенбай сабыр-шыдамы таусыла.

— О, құдай-ау, Бөкен екен ғой, — деп, шалғайына орала кетті. Таныс-біліс адамдардың қалбалақтауын жаратпайтын болғалы қашан. Қазір де Жайпақбайға іші жыли қоймады.

— Әлгі екі албасты қайда?

— Үйде, Бөке, — деді Жалпақбай үрейленіп.

— Тыныштық па?

— Кеше бір-екі адам Назым, Құлхан үшеуімізбен сөйлесті. Сіздің серіктеріңіз кім дей ме, тағы бірденелерді сұрайды.

Бөкенбай Жайпақбайдың сөзін құлықсыз тындады. Күні кеше мұның жылқысын баққан мынаның даусынан сәт сайын естілетін жәдігөй құйтырқы сарынға біраз алданып тұрды. Пенде шіркіндердің бір-біріне жасайтын жөн-жоралғының жалғандығына көзі жете түскендей еріксіз тосылды.

— Сен жаман жолдас екенсің. Түнеугүні бір тұсыма қорған болудың орнына...

— Ойбай, Бөке-ау, о не дегеніңіз, — деп, Жайпақбай шыр ете түсті. — Қыдырәлі иттің лаңынан әрең құтылдым.

— Жә, сылдырлама, — деді Бөкенбай оның сөзін шорт кесіп: — Төңіректі шолып тұр. Атты да оттат!

Бөкенбай есікті теуіп ашып кіріп келгенде, Құлхан да, Назым да мұны күтпеген кейіпте состыса қарасты. Май шамның өлімсіреген жарығы үй ішіндегіні ап-анық көрсетпесе де екі әйелінің өңіндегі құбылысты қалт жібермей байқады. Кеудесін ашу-ыза тырнап, көз алды қарауытып кетті. Әуелі лып көтерілген Құлхан екі қолын төсіне қойып, бір кішік қалпында Бөкенбайға жәудірей қарады. Қорыққандықтан ба, қараторы жүзі ашаң тартып, Назымның жанында үрпиіп тұрған Төкенді қолынан ұстап, алдына жақындата түсті.

— Төкентай, көкең келді.

— Шыққан жатыры жаман нәлетті тарт әрмен! — деп, Бөкенбай қатты жекіп тастады.

Төкен өзінің атына айтылған жаман сөзді сезді ме, сұсты адамның суық қарасынан әлде шошыды ма, бақырып жылап Назымның бауырына барып тығылды.

— Көкең ғой, жылама, — деді Назым да булығып.

Бөкенбайдың күтусіз өскен сақал-мұрты, теңбіл-теңбіл таңбалы жүзі, көптен ауыстырылмай алба-жұлба болып кеткен киімі осы үйге жұтандықты қоса алып келгендей. Кісі шыдамын тауысатын оның қазіргі сабырлы кейпі екі әйелдің де үрейін алып бітті. Бөкенбай бір кезде Назымға төніп келді. Бөкенбайдың әрбір қимылын көз жазбай бағып, Төкенді бауырына қыса түскен жазған әйел бір уыс болып бүрісе түсті. Ала-көлеңкедегі күйеуінің жабайы ұсқыны жат көрінгені сонша, Назым әлденені қарманғысы келгендей төрдегі жүкке қарай жамбастап жылжыса, шошынған Төкен шыңғырып жіберді.

— Сені осы жерде-ақ буындырып өлтірейін, — деп, алқымынан қос шеңгелдеп ұстай алды. Шектен тыс үрейленген Назымның көзі шарасына сыймай атырыла алайып кетті.

Осы кезде Құлхан Бөкенбайдың қарынан шап беріп ұстады. Әйелін мұндай батылдыққа барады деп тіпті ойламапты. Көз бен көз түйісті. Жасқа шыланған жанарынан бұл көріп білмеген наза мен ашынғандықтың барын сезді.

— Қасқыр да жолдасына қас қылмайды, баланың үрейін алдың ғой.

Бір мезет аңырып қалған Бөкенбай мына әйелінің дүлей ашудан тайсақтамайтын сыңайын таныды.

— Қысыр жылан! — деді тістеніп.

— Қысыр жылан болсам қысыр жылан шығармын. Сондықтан салт басты, сабау қамшылы мені-ақ қажә. Қай қияның болса да мен барайын, Төкен болса әлі жас.

Біреу үшін бая-шәя болатын мына әйелінің қылығы санасына сыймағандай Бөкенбай әуелі аң-таң қалды. Жөн-ақ екенін сезсе де осының ырқынан шыға алмай қалу қаупін ойлап, ежірейген күйі сәл іркіліп тұрды. Өре түргелген өзімшіл ашудан көз алды тұманданып кетті де, бүкіл денесімен бұрылып келіп Құлханды бас шекеден қойып-қойып жіберді. Жаңағыдай қарастан Бөкенбай қуыстанғанымен жан алқымға келіп тұрғанда ақжүректік сияқты бірдеңелерден әбден зықысы шыққандай ашуы қатты қозды. Соған бола Құлханды тепкілей жөнелгенде тек басын қолымен көлегейлеген ол қыңқ деп дыбыс бермеді. Әудем уақыттан кейін сап тыйылып, состиып тұрды да қойды. «Апырау, мен мынаны ұрып тепкілегенім қалай?» деді. Бақса, мұның Құлхан арқылы бойына жылу тарайтын бірдеңе бар екен, бірақ ол не екенін, кәне, білсе ше. Опынушылық сезім санасында қанша қылаңытқанымен көз қиығын Назымға салғанда... Жеңгедей қосылған әйелінің әлпетінен осы сұмдықтардың бәрінен қалай ғана құтылсам екен деген ниетті танығандай болды. Опасыз бұл жалғанда Назымның бұнысы етене жақын көрініп кеткені.

Үлкендердің аяқ астынан бүлінгені Төкен үшін жұмбақ. Ғайыптан пайда болған мына адамның жақсылық емес екенін болжады. Енді содан қаймығып, дыбыссыз жылай берді.

Бөкенбай біртіндеп сабасына түсейін деді, дыбыс атаулыны бір тажал жұтып қойғандай ауыр тыныштық орнады.

— Жайпақ!

— Әу, Бөке.

— Түйе бар ма?

— Неғылайын деп едіңіз?

— О, тексіз ит, мен бір сауға сұрап тұр деймісін! Алып келіп қомда, жық мына үйді, арт керектіні, — деп, ақырып жіберді. Тырп-тырп басқан Жайпақбай

біртіндеп алыстап бара жатты. Бөкенбай жиылған жүкті онды-солды лақтыра бастағанда май шам лап-лап етіп сөніп тынды. Манағы тұста Назым тапжылмай әлі отыр. Күлхан сүйретіліп тұрып, шығып кетті.

— Бөке, — деген Жайпақбайдың түннің бір уағындағы даусынан селт етті.

— О. не?

— Түйені таба алмай қойдым. — «Бұл ит те қулық-сұмдықты үйренейін депті-ау. Бұған не істемексің. Айтқаныңды қу жаны үшін ғана орындайды. Әйтеуір, ілдәлап жұмсай тұру ғой менікі».

— Жайпақ!

— Иә, Бөке.

— Таң атқанша сыртта жүр. Ертең мына албастылар күні бойы қамданады. Түнге қарай Ырбашыға шығатын тұмсықтан тосындар. Одан арғысын өзім айттам, түсіндің бе? — деді.

Бөкенбай таңертеңгісін аттанып кетті. Бекітіп қойған жылқыларға келіп ат ауыстырып мінді. Таудың терең қойнауын өрлеп, тік қияға жалдатып шықты. Құлдилаған құз етектен аңдыздаған шоқыға дейін қорым тас. Адыр-адыр мен қия-кезенді, сай-сайды, өзек-өзекті бойлады. Арналы өзеннің ағыны қатты жылғасынан өтіп, тасты шоқыларды қайта бетке алды. Жайылма судың қалың қорыс қамысына кірді. Сырт көзге түспеудің, әйтеуір, амалы бұл. Осы жер мен тау бір қауым аралық. Төмен сағалап отырып, тіке шапшыған қапталға тізгін бұрды. Кенет дабыр-дұбырды құлағы шалып, қалт тоқтады. Көлденең белдің арғы ойы ат шаптырым саздауыт. Өрге аяндап шыққанда бір топ адамның қарасын көрді. Көліктерін қаңтарып қойыпты. «Мыналарың қуғыншылардан сау ма өзі? Қарамды тез батырмасам болмас. Бұларға кезікпей Жайпақ көшіп үлгерсе жарады-ау» деді. Келген ізімен дереу кері қайтты.

Еңістегі қаңтарулы ат, шөгерілген түйе, кіршіксіз аппақ күндік ораған екі әйелдің бейуақыттағы қанненқаперсіз тұрыстары қашып-пысқандықтан аулақ, бейжай қамсыздықтарына Бөкенбайдың қаны қатты қарайды. «Тәңірдің тәлкегіне ұшыраған мен, бұлар жетектегі ит», — деп тістене сыбырлады. Тойға баратындай бүкіл жасауын тағынып, керім-кербез басқан анау Назым, қасындағы етжеңділеу әйел — Күлханға ұқсамайды. Олар да Бөкенбай жаққа состия қарасты.

Бұл шөгерілген түйенің тұсынан өтіп, екі әйелдің қарсы алдына кілт тоқтады. Назымның кескіні тіксіне қуарып кетті. Ал Жайпақбайдың әйелі Бөкенбайдың зілмауыт ұсқынынан сескене аңқайып, кейін шегінді.

— Әй, ана албастың қайда?

— Албастың кім? — деді Жайпақбайдың әйелі сасқалақтап. Өңінен қаймығудан да өткен, осының ақыры кәдік-ау дейтін уәйімнің табы білінді. Көңіліне орныға қалған жаман ойды сездірместен:

— Төкен мен Құлханды алып келуге кетті емес пе, — деді.

— Төкеннің көкесі-ау, ол жазған қара кешке дейін бір тыным таппады ғой, — деп, Назым сөзге қаймыға килікті. Әзірейілдей қатқыл суық ренді қайтсем жұмсартам деген үмітпен Бөкенбайға жаутаңдай қарады.

— Ой, ата-бабаңның... — деп, Бөкенбай шалт қимылға көшетіндей Назымға ақырын таяп келді. Маңдайының бес елі соры барына көзі жеткендей Назым төтеннен келген зауалды көнбістікпен тосты. Тек жас тұнған жанарын төңкере мөлтілдетіп, бұған үркектеп қарайды.

— Нәсілің жаман ғой, ит!

Назым таңырқаулы сыңайда Бөкенбайға назарын тіктеді. Сақал-мұрты қаудиып өсіп кеткен әменгерінің өніндегі жосықсыз ашудың неліктен өзіне бағышталғанын ұқпайтындай. Түптің-түбінде ештеңеден қайран жоқтығына күйзеле кемсендеп, жылап жіберді.

— Менің шыққан тегім жаман болса, менен туған бала қай жетісер дейсін. Керілген кербез қатыныңмен-ақ болмайсың ба?!

Қып-қызыл жүзі одан сайын күреніткен Бөкенбай жайлап аттан түсіп жатып, үрейі ұша состиа қалған Жайпақбайдың әйеліне қарады.

— Сен қаншық, ана шоқыға шығып, жан-жақты көзде. Біреу-міреудің қарасы көрінсе дыбыс бер.

Зып беріп жөнелген Жайпақбай әйелін көз қиығымен шығарып сала Назымға бұрылды. Назым әуелі мұның езуінен түсініксіз мысқылды байқағандай болды. Бірақ онысы лезде жоғалып, қату кейіпке көшті де, әйелінің абыржыған нышанын қызықтағандай сәл бөгелді. Қенет алқымына кешегідей қос шенгелін апарып, өндірішегін езіп жіберді. Жан дәрмен бұлқынған Назым қолын ербендеткеннен басқа әрекетке бара алмай сілесі қата бастады.

— Сорлы-ау, елден-жұрттан безіп, тентіреп кеткендігің осы ма?! Әне, үлкенін қылқындырып өлтіргелі жатыр. Асықпасаң, кезек саған да келер, — деп, оқыс шыққан Жайпақбай әйелінің даусынан қалт тынды. Қайқаң кезеңнен жалғыз құлдилап келе жатқан Жайпакты көріп, Назымды ары сілки итеріп жіберді.

— Қарамызды батырып, бір жағына жылыстайық дедім. Әруақтардан ұят деп безілдеп ең, көр енді. Көзіне қан толып кетіпті.

— Әй, қаншық, зарлама! — Ақырып тыйып тастаған Бөкенбай Жайпақбайдан: — Әлгілер қайда? — деп сұрады.

Қыртыс-қыртыс маңдайы жиырыла түсіп, жүрегі алып-ұшқандай деміл-деміл тұтыққан Жайпақбай:

— Бб... Бөке, то-торуылдаған солдаттар кетер емес. Бір-екі рет қырындап өттім. Баяғы өзіміздің қаракер айғыр көзіме шалынғандай болды. — «Өзіміздің қаракер айғыр дей ме, мына жазған». Бөкенбайдың қаны қаша сұрланған пішінінде түйткілді нәрсенің байыбына бара алмай тосылғандық бар. «Апырай, қаракер Қыдырәлі сұмның тақымына тиіп еді-ау».

— Туу, Жайпақ-ай, дүние өртеніп бара жатса да асықпайтының-ай, осы сенің!

— Міне, міне, Бөке. Торы ит болдырайын деген бе, баспайды, — деп, тізгінді қаққылай берді. Шаршап-шалдыққан Жайпақбайдың рені солғын. Жыртиған көздерінің нұры тайып, сағы сынған. Көнетоз барқыт шапанының ұзын шалғайын көлбендете сүйретіп келеді. «Менің шықпай жүрген жаным-ай, бел жазып отырмағалы қашан» деп ойлады Бөкенбай Жайпақбайды бастан-аяқ шола. Мұның тағы да шұғыл шешімге келгелі тұрғанын сезгендей Жайпақбай қипақтай бастады.

— Жайпақ, — деді Бөкенбай асығып-аптыққан қалпы. — Сен мына қаншықты қасына алып, арғы сайды өрлей бер. Алдыңнан тұйық кезігеді. Сонда бекітілген жылқыларды айдай-майдай күн шығысты бетке алындар. Тек тез!

Иіні түсіп, мойны салбырап кеткен Жайпақбай атына қарай құлықсыз аяндап барады. Жайпақбайдың әйелі дауыстамағанда бір кәдік болатынына еш күмәні қалмаған Назым Бөкенбайдың шеңгелінің уытын ауырсына тамағын сипалап әлі тұр. Тек қабағын жасқаса бітті — лыпып кетуге әзір қағылез қалпы бар.

— Әй, естідің бе, Жайпақбайдың сонынан түс! —

деп, әмірін қатқыл айтқан Бөкенбай шұғыл бұрылып, атына қарай аяндады. Ерге отырған соң да Назым жаққа көз қиығын тастады. Қоржынды иығына асып алған Назым ілби басып кетіп барады. Жайпақбайдың әйеліне қайыр-қош деп айтуға Бөкенбай қанша оқталғанымен, көңіліндегі комсынушылық дес бермеді. осы кезде Назымның жоқтау айтқандай сыңсыған даусын құлағы шалды.

— Тұрар-ау, қатар өсіп ек, құдай басқа салса амал не, Төкеніме көз қырынды сала жүр!

— Жазған-ау, түбінді сұра, — деп, Жайпақбайдың әйелі жыламсырап тіл қатты. — Ана біздің сорлы бірденеге ұрынып қалып жүрмесін, аман-есен қайтуына бір септігің тисін, Назым-ау!

Осы бір сұңқылдаған дауыстар Бөкенбайға жама-наттын хабаршысындай көрініп кетті. Артына қарауға да дәті жетпей атына қамшыны бастырмалатып сілтеп, шаба жөнелді.

Бұлар тұйық тұмсыққа ат басын тірегенде-ақ көз байланды. Ай туғанша дамылдауды ұйғарған Бөкенбай сәуірікті тас қып қантарып, шылбырын сүйрете жіберді де, өзі қиыршық тасты жерге жата кетті. Түн тастай қараңғы. Көңілі құлазып, елегізген Назым жан-жақты үрейлене шолады. Жылқылардың қасына қисайған Жайпақбай да қыбырсыз. Құс па, аң ба, арагідік сараң дыбыс береді. Әшейіндегі жадағай жалаңаш шоқылар қарауыта сұстанып, жақындай түсетіндей. «Терең қойнауға сіңіп кетіп, тентіреп өлсем бе екен?» деді Назым. Бөкенбайдың дәп мына қаперсіз жатысының өзінде әлдебір ашқарак, беймаза тіршіліктің салқын табы бардай. Шырқырап жылаған Төкеннің даусы құлағына талып жеткендей болды. «Құлыным, ендігі күнің не болар екен?» дегенде көз жасына не бола алмады.

Бір кезде зорайған шоқылардың қалтарысынан сынық сүйем ай қызғылт сәулеленіп көрінді. Жылқылардың пысқырғаны ма, алыстан шыққан тұз тағысының дыбысы ма, сезіктене басын көтеріп, тың тыңдаған Бөкенбай — қаңтарулы аттың шылбырына бірден жармасты. Жайпақбайды аяғының ұшымен нұқып оятты.

— Әй, ана ұзын қара атты ерттеп мініп, адырадырды асып жүре беріндер. Мен кезең арқылы өрлеймін, көз жазып қалмандар!

Айдың көмескілеу жарығында Бөкенбайдың күтүсіз

өскен жирен сақалы тұтасып көрінеді. Айналасына алақтай қарап, атқа қонды да, Жайпақбайдың сылбыр қимылын біраз бағып тұрды. Мұның содыр-сойқаны ақырында аярлыққа ұласатынын Жайпақбай өзінің ту бастағы шамалы ұғымымен пайымдайтын. Бөкенбайдың осы сәттегі ызғарлы қарасын сырт тұлғасымен сезінді. Осынша тоз-тозы шығып, құлақ кесті құлындай аянбаса да мынаның қаперіне кіріп шықпайтынына назалы. Құнжыңдаған Жайпақбайдың құлықсыз қимылынан Бөкенбайдың көңіліне төтен түйткіл келді. «Жайпақ екеш Жайпаққа дейін іштегі қыжылын сыртқа шығарады-ау, түбінде» деді. Қара тұтар тірі пенде қалмағаны санасында қылаңытқанымен, соны ойлауға жүрегі дауаламай тосылып барып, атын тебінді.

Бір өр, бір еңіс. Жыра-жыраға ұйысқан көлеңке ай сәулесінен бейілсіз ығысады. Қосамжарласа қалыспай ілесіп келе жатқан көлеңкесіне көзі түсті. Кейде жінішкере сорайған сұлбасының сыны жіптіктей таразыланса, бір тұста көлденеңінен жалпайып, әлдебір құбыжықтың тұрқы сияқтанып кетеді. Енді беткейде кетіп бара жатқандардың көлеңкелеріне қарады. Анда-мұнда ербендеген қозғалыстар мұны мазақтайтындай бір ұзарып, бір қысқарады. Мұншалықты бейілсіздікке Бөкенбай әуелі таң болды. Бойын түсініксіз ашу биледі. «Құдайым-ау, мен алтын басымды қатерге тіккенімде, бұлар кім соншалық?» Өңкей опасыздық жайлаған жерде жападан-жалғыз қалу қаупі тыншын қашыра түсті.

Жеме-жемге келгенде кім де болса жандалбасалайтыны белгілі. Мұның ойы, әйтеуір, қапысын тауып, сыналап құтылып кету. Жайпақбай мен Назымнан көз жазып қалатындай, қайта-қайта қарағыштайды. Ойында алаң бар. «Ойпыр-ай, Қыдырәлі сұмның ойындағысы не? Ізге де түспейді. Әлде Көкойрақтан тоспақшы ма?» Бөкенбайдың жүрегі осыған келгенде су ете түсті. Бет жүзін қызу леп шарпып өтті. «Ол сұм баяғыда-ақ Көкойраққа бекініп, жолымды тосып отырған шығар?» Сабыр-тағаты қалмай Жайпақбайлардың жақындағанын тықырши күтті. Ақыры шыдамай үздік-создық шұбатыла қаракорымданған көлеңке сұлбаларға қарсы шапты.

— Әй, дымдарың құрып қалды ма, желіп отырыңдар, желіп! — деп, қатты дауыстады. Бөкенбайдың

шаңқыл араласқан үні мамыражай тыныштыққа бөккен ауаның қат-қабатын жара күшті естілді.

Айдың шымқай қызыл қозы біртіндеп солғын тартты. Тұңғыық түпсіз аспанның қойнауына сып беріп сіңіп кететін жұлдыздардың қатары селдірей бастады. Түннің іргесі түріліп, бозала таң білінгенде, шымырлаған түйіршік сағым жібектей есіле жөнелді.

Ойпаңды тұста Бөкенбай тізгін тартып, Назым мен Жайпақбайдың кескіндеріне алма-кезек қарады. Жүзіндегі мұң қалындай түскен Назым Бөкенбайға тосыққай қарап, назарын тайқыта берді. Жайпақбайдың кейпіндегі кіріптарлықта бұған біржола мойынсұнғандыққа ұқсамайтын сыз жатыр. Бөкенбай соны сезді.

Жайпақбай келесі әмірін күткендей мелшиіп қимылсыз тұр. Мұның ызбарлы қарасынан назарын қашқақтатқанымен, елгезек қалпынан ажырағандай басалқалы. Назарын енді Назымға тіктеді. Бұл дүниеде ешкімге қатысы жоқтай мұның қарасынан бойын жиып алғанымен, ұялы көзін наразы тастайтын секілді.

— Қаужайтын бірдеңең болса әзірлеп жібер! — деп, жүріп кетті.

Тік шоқыға шығып жан-жақты сыпыра шолды. Құлдिलाған етекте көкпеңбек аспан түстеніп мұнартқан Ыстықкөл сәт сайын шарасынан төгіліп кететіндей өрекіп жатыр. Ғайыптан пайда бола кеткен таңғажайып жаратылысқа біраз алданып тұрды. «Бұл Қыдырәлі сұм абайсызда тағы да қауып түспек пе?» деді кенет. Жан-жағынан жау анталап тұрғандай дегбірі қашып, төбе құйқасы шымырлап кетті. Ас қамдап мұны күтіп отырған Жайпақбай мен Назым суыт келісінен секем ала аңтарылып қарасты.

— Дереву атқа мініңдер! — Бөкенбай бұларды таптап өтетіндей қастарына төніп келді. Көзі қып-қызыл болып от шашады. Сескене кері шегінген Назымға:

— Албастының апасы, неге селтиіп тұрсың, бол, биеге мін, өрге шыға бер! — деді. Орнынан сүйретіліп тұрған Назым алаңсыз жайылған жылқыларға қарай беттеді. Биенің тізгінін ұстаған күйі өзекке жетектеп түсті. Әлдене айтпаққа оқталған сыңайда Бөкенбайға көз қиығын жасқана тастады. Бірақ оның өзіне бағышталған уытты қарасына дәті шыдамай ерге қонып, тік өрді бетке алып жүріп кетті. Қалшиып қатып қалған Жайпақбайға назарын бұрған Бөкенбай оның емеурінін жазбай таныды. Атынан түсіп, ерін жөндеп, айы-

лын мықтап тартты. Жайпақбайға көз қиығын тастағанда сақалының ұшында діріл барын аңдады.

— Бөке, ұлықсағ етсеңіз, қайтайын, — дегенде даусын бұған әдейі сиқырсып, монтаны шығарғандай көрініп кетті. Қойнау-қойнауадағы көлеңкелер тау қалтарысынан аумағы үлкейіп келе жатқан күн көзінен шорт-шорт қырқылып қалса да, шырқымыз қашпаса екен дегендей бұйығы. Бөкенбай әлі селтиіп тұр. Атойлаған зіл-зала ашуы алқымына келіп тығылғандай, тынысы тарылып барады. Қисынын таппай қибыжықтаған Жайпақбайдың анда-санда басын көтеріп, жыртиған көзімен сүзіле қалатыны шымбайына бататындай сезінді. «Жок, бұл сонда елге қайтпақ. Жұрт ішіне іріткі салатын да, ұябұзар атанған да менмін ғой, бұларға. Қыдырәлі сұмның бодауына біреу кету керек емес пе». Бөкенбай осы ойға тиянақтағандай болды. Бұл артық қимылға барса, Жайпақбай құлап қалатындай тізелері қалтылдап кетті.

— Бөке, екі дүниеде жақсылығыңызды ұмытпайын. Бір атадан жалғыз ем. Артымда тұяқ жок. Қу жанымды қиыңыз. Төкеніңізге де колдан келген жақсылығымды аямаспын, — деп, маңдайының әжім-қатпарларын жиыра түсіп, жалбарына қарады.

— Е, қу кедей, соқ өтірікті! — деді Бөкенбай кеке-сінді мысқылмен. Кісі жүрегін күпті қылар тұрысынан танбады. Қызылкүрең жүзінің қаны қашқандай сұрлана түсті. Жанары шақшия атырылып кетіпті. Көзінен жасын парлата ағызған Жайпақбай кенет тізерлеп отыра қалды.

— Бөке, жалған айтсам мына атып келе жатқан таң ұрсын, — деді.

— Жок, сен бар, — деді Бөкенбай өзіне-өзі сөйлегендей. Кірпіктері жыпылықтап кеткен Жайпақбай бұған абдырап қарай қалды. — Адам баласы опасыз. Қалай ұмытпаймын дейсін, бәрін ұмытасын. — Бөкенбай сәл іркіліп барып, сөзін қайта сабақтады. — Отырсаң да, тұрсаң да, жүрсең де мені ылғи есіне алатын жасайын.

Бөкенбай иығынан мылтығын жұлып алып, асықпай кезенді. Жайпақбай әуелі бұған сеніңкіремегендей жайымен тұрған. Мылтық ұңғысы сәл жоғары көтеріліп барып, біртіндеп төмен түсе бастағанда-ақ, мұның әуселесі осы екен ғой дегендей өңіндегі ұстамдылық лезде ғайып болды. Жыртиған көздерінің аума-

ғы дөңгелене ұлғайып, не жолы бұл осындайға бара алады деген таңырқаулы да жалбарынулы әрі жабырқаулы кескінде ұзақ аңырды. Мұның зардабы санасына енді жеткендей кенет өкіріп-бақырып жерге құлап түсті. Бөкенбай қарасанынан төмендеу тұсты көздеп тұрып, шүріппені басып қалды. Шаңқ еткен дыбыс құлақ жаратындай күшті естілді. Баж етіп ширатыла шоршыған Жайпақбай бүктетіліп түсіп, қолымен әлденені ыңырси қарманғысы келді. «Малдың жуасы қой болса, адамның жуасы сен ең, Жайпақ, обалың Қыдырәліге» деп ойлады Бөкенбай сазарған қалпы. Жайпақбай тағы қандай зауалың бар дегендей сұраулы жүзбен басып ептеп көтерді. Бөкенбайдың безерген кескінінен аяушылықтың аздаған жұқанасын іздегендей сәл іркілді. Кенет жерді қойғылай өкіріп жылап жіберді. Бір уақытта талықсып кеткендей оң қырына қарай аударыла сұлық түсті. Тері шалбардың түймедей қарауыта үңірейіп қалған жерінен шып-шып шыққан қанның орны ұлғая жайылып барады. Қозғала қоймай селтиген Бөкенбай атына міне сала шаба жөнелді. Бір белді айналғанда беткейде биенің тізгінінен айрылып қалатындай тас боп жабысып, үрпиіп отырған Назымды көрді. Жандалбасалайтын қорғаншақ сыңайы сәл артық қимыл байқаса жылқының бауырына кіріп кететіндей. Мұның бірақ ешкімді аямайтынына көзі жетіп, не болса да тезірек бітсе екен деген шыдамсыздықпен:

— Қайда барсаң бір өлім, атып таста, ойбай! — деді.

— Сенен жалғыз оқты аяйды дейсің бе, — деп, Бөкенбай нығындағы мылтыққа жармаса бергенде, Назым орнынан ыршып тұрды. Қан-сөлі жоқ құп-қу өңінде шошынғаннан гөрі мені де өлтіруге дәті бара ма деген таңырқау басым. Назымның шарасынан төгілген моншақ-моншақ жас жосыла тізбектеліп барып, өңіріне тырс-тырс тамды.

— Төкенің үшін ки жанымды, құдай бізді тағы құр қалдырмас, — деді өксіп-өксіп жіберіп. «Қу жанды қолдан беру оңай емес қой, бәсе» деген Бөкенбай мылтығын жөндеп асып алды. Жайпақбайдың жаңағы қарасындағы өшпенділік атаулыдан түк жоқ, лажсыздықтың өкініші тәрізді ақылды ұшқын ту сыртынан кадалып тұрғандай дегбірі қашты.

— Жә, боздамай атына мін, — деді бір кезде.

Бұлар сай-сайды, жыра-жыраны бойлап дамылсыз жүріп отырды. Саудыраған тасты таулардың қаңсыған дыбысы мен құрғақ ауасы тамақты кептіріп жібереді. Бірте-бірте шоқ-шоқ қара тікен, тарбиған тобылғы көзге жиі ұшыраса бастады. Тас төбеде шаңқын тұрып алған күн бір сүйемге төмен құлапты. Ақыры қабак-кабаққа тұтаса өскен сүмбідей қарағайлар жамырап шыға келді. Көз ұшында қар жамылған шыршалы шыңдардың найзалы ұштарына үйірілген бұлт алтын жиектеніп көрінеді. Бір қапталдан келесі қапталға ойысқанда алдарынан сарқырап аққан өзен кезікті. Осы жерде біраз аялдап, Назымның алып шыққанымен жүрек жалғады. Аттарын ауыстырды. Әбден калжыраған Назым мына тұстың сұсынан жүрексігендей айналасын көңілсіз шолады. Қарағайлардың қара қошқыл түсіне астасып, шымырлап көз байланды. Өздерінің тиісті орындарына ыршып-ыршып шыға келген жұлдыздар жайраң қаға жымың-жымың етеді.

Бөкенбай жан-жағына жіті құлақ түріп келеді. Биенен көз жазып қалған жылқылар ұрқырап-шұрқырап келіп табысқанына тынышы қаша кідірді. Пенде баласы болып аяғы тимеген жердің ой-шұқыры кезіккен сайын көңілі қобалжиды. «Жақсылық пен жамандықтың арасында айырма бар ма өзі?» деді кенет. Қуғыншылар бұл үшін үйірлі қасқыр, олар үшін бұл бір саяқ көкжал. Әйтеуір, біреуінің ажалы жетуі керек. Көрдей қараңғылықта осы бір ой зердесіне жылт еткен ұшқын болып қонақтап, тұла бойын сергітіп өткендей болды. Әлденені ілдәлап таяныш көру емес, өндірте жүріп, қауіп-қатерден алыстаған сайын көңілі алып-ұшып, мият тұтатын бірдененің үміт қарасы қол созым жақындағандай сезіледі. Жылқылардың пысқырыған дыбысынан Назымды қалыспай келе жатқанға жорыды. «Түн жамылып отырып Көкойраққа бір іліксем, Қыдырәлі тұрмақ одан зорына қарамды көрсетпес едім-ау» дейді.

Күн шығыс жақтан көтерілген қызылқұрым толық айдың шеті асқар шыңның ұшына ілікті. Қою қараңғылық біртіндеп сейіліп, қараң-құраң көзге анық шалына бастады. Жеті түнде жүрген бұлар не қылған пенде дегендей жас шыршалардың сұлдері көңілсіз қарауытады. Арқан бойы көтеріліп үлгерген ай айналаға сұт сәулесін мол төкті. Аңсаған Көкойрағыма да

жеттім бе деп ойлағанша болған жоқ, абыр-дұбырды естіді. «Апыр-ай, бұл тегін емес-ау». Көп мылтық жамырасып, тарс-тұрс атыла жөнелгенде, жер-дүние жаңғырығып кетті. Еріксіз артына бұрылып қараса, еңіске қарай құлдилап түсе бастаған көп қаралы қуғыншыны көрді. Осындай қысылшанда Назымның үрей аралас даусы шықты.

— Төкеннің көкесі-ау, иманымды айт, иманымды айт!

Сыбай-сылтаң жылқылардың оқ бойы озып дүркіреп шапқанын, қуғыншылардың жапа-тармағай шыңға қарай өрмелегенін, қылаң жылқы мінген біреудің бірден суырылып шыққанын қас қағым сәтте байқап үлгерді. Осы кезде ышқына шыңғырып шыққан үнге жалт бұрылды. Шалқалап құлап бара жатқан Назымның тарқатылып кеткен аппақ күндігінің ұшы көлбеңдеп ағарандайды. Қанша жан ұшырса да ажалдың осындай жазатайым жалғыз оғынан кейін басын тауға да, тасқа да ұрғаны түкке тұрмайтынынан шошынды. Ойдым-ойдым өскен шыршаның шетіне іліге беріп, тізгінді тік өрге бұрды. Ат тығылып, кібіртіктей бастаған соң, тағы бір алаңқайға қиялай тартып, сәл жазықтау тұста құйындатып шапты. Аражікті осылай ұзатып алуды ұйғарды. Қар қымтанған шоқының шетіне іліккенде қалыспай келе жатқан жаңағы біреудің екпіні әлі қатты екенін байқады.

— Әй, сұм! Енді сенде не құн қалды, өлсең жөніңмен өл. Көк мұздың үстінде қу қаңқан рәсуа болма-сын десең! — Тарғылдана шыққан дауысқа амалсыз құлағын тосып: «Құдай-ау, Қыдырәлі ғой мынау, атады-ау, жазым болам-ау деп қорықпағаны ма, сонда?» деп ойлады. Бұл жолы да қу кедейдің дегені бола ма деген қауіп санасына жеткенде іші-бауыры қалтырап кетті. Шашауы шығып, селдірей түскен солдаттар басын құрап үлгеріпті. Бұл енді биік шоқыны жағалай қуалап отырып, жылтыраған аппақ ойна қарға кезікті. Ілгері баспай тартыншақтаған атты үсті-үстіне тебініп, тағы бір кезең асты. Жүрмей әлек еткен атты енді жетекке алып көрді. Болмаған соң қырғызөрім қамшымен сауырынан тартып-тартып жіберді. Сірескен сүр қардың үстінде жазған жануар аяғын санап басады. Қайтадан қарғып мініп, бас-көзіне тоқпақтап жатып, біраз жер тағы да ұзап кетті. Қаптал жонға шыға бергенде мұны біреусі байқап қалды-ау, шамасы,

әлдене деп айқайлағанын құлағы шалды. Бұл бұлт беріп, қалқаға бой жасырып кетті. Еңбектеп келіп құғыншыларды шолды. Қыдырәлінің аты ғана сұр қардың үстінде төпеп келеді. Қалғандары аттарын жетектеген күйі оның соңынан жаяу-жалпылап ілесіпті. «Обалы, мұның обалы жоқ» деген сөзі аяқ астынан ойына сап ете түсті. «Қазір, қазір, бұл иттің баласының жанын жаһаннамға жіберейін» деп, тістене сыбырлады. Мылтығын асықпай кезенді. Тұла бойы дуду шымырлап, солқ еткізіп тоқ ұрғандай сәт сайын діріл жүгіріп өтеді. «Жуындымды ішіп жан баққан құл, өлетін жерің осы» деп, қарауылға асықпай алып, шүріппеге саусағын тиянақтата басып қалды. Ауаны бұзып-жара қақыратып өткен дыбыс нысанадан аулақ көлбеу биіктікке сатыр-сұтыр етіп жұмсақ сіңіп барады. Абайсызда маңдайын тасқа ұрғандай Қыдырәлінің мол денесі бүлк ете түсіп, шалқалап барып жерге сылқ құлады. Қалғандары жер бауырлай жата-жата қалысты. Осы сәтте бір түсініксіз күйге тап болды. «Ажалың ақыры менен жетті ме?» деді әуелі айызы қана, содан соң солқылдап жылап жіберді. Дереу тыйылып, атқа қайта қонды. Шоқының ұшар басын алқымдаған шақта амалсыз кідірді. Қойнындағы қанжарын суырып алып, көк мұзды ары-бері осқылауға көшті. Біраз қашықтықтан шаң-шұң дыбыстар талып жетеді. Мұның сатылап текшелеген жеріне ат жоламай қойды. Бұл әрекетінен де түк шықпайтынына көзі жетті. Тізгінді шіреп тартқанымен тыртысып тұрып алды. «Бір күшенсең шығасың, иттің малы!» — деді. Бөкенбайдың сөзін құптамағандай аясы қып-қызыл болып кеткен көзін төңкере қадайды. Сауыс-сауыс қатқан тері сорланып, енеден жаңадан туғандай буынын бекіте алмай дірілдеп тұр. Аяғын емін-еркін орнығатындай бір-екі жерге шұңқыр жасап, ат басын тағы да күштеп тартты. Тапжылмастан тыртысып баққан ол басын кегжитіп, оқыс жұлқынып қалғанда қайыс тізгін шорт үзілді. Бойын бос салып, Бөкенбайдың сүйемеліне иек артқан жылқы шоңқия шөгіп барып, серен етіп құлады. Әуелі көк мұз бетімен, содан қар үстімен төмен қарай сырғып барады. Көзімен шығарып салып тұрған Бөкенбай мәңгіргендей бей-жай. Ат ойға барғанда екі аяғын алдына созып, тұруға ұмтылып бақты. Бірақ көтеріле алмай үйелеп, Бөкенбайға алара қарады.

Бөкенбай жанталасқан қимылға көшті. Өзі жасаған тепкішектермен тырмыса өрлеп, діттеген тұсына іліккенде арлы-берлі дүниені байыптап шолды. Ойлы-қырлы өңір ай сәулесі арқылы жібек перде тұтқандай ширатыла есіп жатыр. Аспан мен жердің астасқан тұсында тұрғандай көрді өзін. Мұз қымтанған шоқыға итшілеп отырып жетті-ау, ақыры. «Ел-жұрттан шынымен аласталғаным ба?» — деді кенет. «Қырғыз тұған топырағым болмаса да неге ыстық көрінеді сонша!»

Шырқау шыңның мына беткейінің құлдыраған етегіне дейін көкпеңбек мұз жалтырап жатыр. Ұзыннан-ұзақ шұбатылған жонның салмасынан тікке енді-енді өрмелеп келе жатқан солдаттарға қарады.

— Серкелеріңнен айрылып, иіріліп қалған екенсіңдер ғой, — деді кекесінмен.

Келесі қапталға ойыстай түсіп, біраз тұрып, ентигін басты. Екіұдай күйде іркіліп барып, тік құз-шыңның күнгеі бетімен сырғанай жөнелді. Таулар селтеңдеп, шыр көбелек айналып бара жатқандай көрінді. Зымырағаны сонша, екпінін тежеуге әлденеше рет ұмтылып бақты. Кенет бір бұдыр затқа соқтығып, етпетінен құлап түсті. Талықсып барып есін жиды. Сүйек-сүйегі зар қақсап, сыздап ауырғанын да елемеді.

— Құдай-ау, мынау рас па? Тірімін бе? — деді. Көзінен аққан ірі-ірі жас тамшылары тұзге тотыққан қызылкүрең жүзінен сорғалап барады. Сап тыйылып, сүйретіле көтерілді. Қалың ну шыршалы тұсқа беттеді. Шың басына солдаттар да шыққан шығар деп жаймен бұрылып қарағанмен ешкімнің сұлбасын көре алмады. Ыстық леп тұла бойын шарпып өткендей кескіні алабұрта нарттай қызарды. Өзегін жалын қауып, біреуге ме, өзіне ме, сұмдық өшпенділігі қозды. Қатты айғайлағысы келіп кетті.

— Әй, қараларың өшті ме, қайдасындар?!

Даусы өзіне шіңкілдеп шыққандай көрінді. Мұз құрсаңған алпауыт шындар рай бермей бедірейіп тұр. Салқын қабақты самарқау қариядай: «Құдай басына не салса, соны көресің» дейтін көсемдік кейіп танытады. Ілбіп басып, белгісіз жат өлкенің қойнауына біртіндеп еніп барады.

ӘҢГІМЕЛЕР

ҮЙ МЕН ТҮЗ

Есікпе-есік көрші отырған Азаматтың әйелі жайраңдап келіп кетсе-ақ, үй ішінің шырқы бұзылатынына Жарасбектің көзі жеткелі қашан. Әшейінде үйге бас сұқпайтын ол — күйеуі оралса бітті, Жадыраға жетіп келеді. Әр жол сапардан қоржыны тоқ қайта ма, Азамат дейтінің әйелі мен бала-шағасына базарлықты үйіп-төгіп тастайды. Бүгін үйіне немере інісі Ілдебай келіп отырғанда, көршісі сол командировкасында жүре тұрса екен деп тіледі. «Бұл әйел деген жарықтық, жылтырағанға неге сонша құмар?» деп бір ойлап қойды. Тамақ қамына кіріскен Жадыраның ыңылдап салған әні еміс-еміс естіледі. Бөлме ішінде әрі-бері сенделіп жүрген Жарасбек арагідік Ілдебайдың кескініне танымаған кісіше одырая қарайды. Кенет есіктің қонырауы тынымсыз безілдеді. Қалт тоқтаған Жарасбектің санасында «Дәу де болса бұл әлгі Азаматтың әйелі» деген ой қылаңытып өтті. Есікті ашуға тапырақтап жүгірген баласының соңынан аңырып қарап тұрып, көңілі кәдімгідей қоңылтақсыды. «Әке жүрегіндегі түйткілді бала деген өмір бойы түсінбей кететін шығар?» — деді.

— Арманчик, мамаң қайда? — деп Азаматтың әйелі қашанғы әдетінше баса-көктеп келді. Өзіне тосырқай қараған Жарасбекпен ернінің ұшымен ғана амандасып, ас бөлмеге сып беріп кіріп кетті. Екі әйел әуелі әлденеге сықылықтап күліп алды да, сыбырға көшті. Орында тапжылмай тұрып қалған Жарасбек «Бәлкім, Азамат әлі командировкасында жүрген шығар?» деп ойлады. Кенет бұған Жадыраның даусы ышқынып шыққандай естілді.

— Жібек-ау, саған қазір бере қоятын байғазым болмай тұр. Ертең тура өзім барып көремін.

Жарасбек ешкіммен ісі жоқ түксіп отырған інісі Ілдебайға көз қиығын еріксіз тастады. Ілдебай үйге келгіштегелі бері Жадыраның қабағында кірбің бар. Сол кірбіңнің түбі неге әкеліп соғарын кім білсін. «Әй, мен көрген Жадыра болса, бір сойқаны дайын тұрау» дейтін қаупі де жоқ емес. Өзіне салса, інісінің осы үйде тұрғанын қалайды. Алды-артын танығанша баскөз болып жүргенім дұрыс қой дейді. Осындай көлденең ой килігіп, ойланып тұрғанда Азаматтың әйелі қалай шығып кеткенін байқамапты. Есік қоңырауының тағы бір беймаза шырылынан селт етті. Қорқынышы Азаматтың әйелі еді, енді кім болса ол болсын деген сүлесоқтықпен Жарасбек орындыққа сылқ етіп отыра кетті. Тағы да тапырақтай жүгірген баласының есік ашуды өзінің міндетіне алғанын ойлағанда манағыдай қынжылыс емес, езуіне болымсыз күлкі үйірілді.

— Көгершінім әншейін, кісі ғой бұл, кісі, — деп жоғарғы қабатта тұратын Шырақбайдың әйелі маңдайынан сипап, сүйсінген райда Жарасбекке қабағын кере қарады. Біреулердің қандай көңіл күйде екенінде түк ісі жоқ, ешбір тосылып-тосырқамай емін-еркін сөйлесетін әдетіне бағып:

— Қайным, ағаларын ауылдан қой алып келіпті. Соның бас-сирағын асып жатырмын. Үй-ішіңмен түгел жүріндер, — деді.

Азаматтың командировкадан келуі мен мына кісілердің бас-сирақа шақыруының қабаттасқанын қарашы деген Жарасбек нышанында қынжылыс бар.

— Женгей, күнде сіздерден болғанша, бір күн біздерден болмай ма? — Ел аузында жүретін осы сөзді ойламаған жерден орайын келтіріп айтқанына Жарасбек қарқылдап күліп жіберді.

— Енді біздерге тамақ есептесу ғана қалған екен, — деді Шырақбайдың әйелі.

Әңгіме үстіне кірген Жадыраның бұған бағыштаған көз қиығынан: «Ой, шіркін, неменеңе мээ болып отырсын, ауаныңды қазір-ақ басып тастаймын ғой» дейтін астамшылықты аңғарды.

— Мына сенің күйеуің... — деп көрші әйел сөзін бастай бергенде, Жадыра дереу іліп алып кетті.

— Тәте, біздің күйеуіміз баяғы заманның мырзасы ғой, білмеуші ме едіңіз. Елдің бәрі мұны тамаққа шақыруы керек. Елдің бәрі мұның алдында құлдық

ұрып тұруы керек. Ал бұл ешкімді тамаққа шақырмайды.

Бір ілік тапса бітті, содан тас болып айрылмайтын Жадыраның қазіргі қалпындағы ұстамдылықты неге жорырын білмей Жарасбек дал болды. «Апыр-ай, мына Ілдебай бір келгенде осы тығырықтың таялғанын қарашы» деп ойлады. Бетінің ұштары сәл қызарып, танауы қусырылып бара жатқан Жадыраның әлпетін байқаған бұл бәрін басталдыға жорыды. Дүниенің мән-жайын терең түсінетін, тек затым әйел ғой, әйтпесе бар ғой дейтін шарасыздыққа ұрынатын Жадыраның жорта сынықтығы мұның қитығына тиіп жүргелі қашан. Ал, Шырақбайдың әйелі жаңағы өзімсіген райынан қайтып, әлденеден тосыла, біресе Жарасбекке, біресе Жадыраға таңырқай қарап:

— Ал, тез келе қойындар, — деп есікке қарай беттегенде, Жадыра:

— Жок, тәте, бара алмаймыз, рақмет! — деді.

Қалт тоқтаған Шырақбайдың әйелі:

— Қашан болса да өститіндерің не, осы сендердің! — деп, Жадыраға көзін төнкере қадады.

Жадыраның сыр бергісі келмей ішінен тынған қалпынан ұрлана қарап, осы бір қолайсыздықты әзіл-қалжыңмен жуып-шаюға тырысқан Жарасбек:

— Жеңеше, бізге кейінгі кезде жас сорпа жақпайтын болып жүр, — деді. Осы сәтте Жадыраның қабағын шытып, әлдебір нәрседен жерінгендей тыжырынғанын аңғарса да елемеуге тырысты. Бұдан арғы сөзге бармай Шырақбайдың әйелі шығып кетті. Жадыра столға шынтағын тіреп, көзін жерден алмай түксіп отырған Ілдебайға ұзақ барлай қарады. Қашан ас бөлмеге кеткенінше өзіне бір назар аударып қоймағанының астарын мұны қолма-қол кісілік санаттан шығарып тастағанға жорыды. «Қандай елдің баласы ың-дыңсыз тамағын ішіп, тыныш ұйқтайды екен» деп ойлады. Терезенің тұсына барып, сыртты шолды. Аландағы ойын балалары ұрқырап-шұрқырап жүгіріп жүр. Күн ұясына қып-қызыл боп батқан сәтте таң атар алдындағы алакөбең уақыттағыдай шымырлап ымырт қонақтады.

Ерлі-зайыпты екеудің серуенге шыққанын көрді. Бейуақытта жұптары жазылмай қалатын бұлар баяғы Мұрат пен Мәрзия ғой. Ертең немесе арғы күні бір жаққа аттанамыз дейтін қонақ тәрізді, шіркіндер. Күнделікті тіршіліктің де екеуіне еш қатысы жоқтай. «Осы

Мәрзияның не кереметі бар?» деп ойлады. Әйел болып бір иліксеші. Үй мен түз шаруасын тындыратын тек Мұрат. Әне, ол тағы да дедектеп келген бойда подъезге сып беріп кіріп, қайта шықты. Қолындағы жеңіл киімді Мәрзияның иығына апарып жапты. Кәдімгі қызын әлпештеп, еркелеткен қамқор әке сияқты. Өзін-өзі ұстай алмаған Жарасбек мырс етіп күліп жіберді. Сонысынан ыңғайсыздана артына жалт бұрыла бергенде Мәрзия мен Мұратты көз алмай бақылап тұрған Жадыраны көрді.

— Мырс-мырс еткеннен басқа не білуші ең? Мұраттай күйеуі бар әйелдің не арманы бар?!

— Арманыңның зоры-ай, — деді Жарасбек зілдене.

— Зор! — деп шаңқ етті. — Азамат бір жаққа барса әйелін елеп-ескеріп жүргені. Шырақбай балаларын қызылсыз қалдырмайды. Көзінді шел басса да көрмейсің бе, елдің еркегінің не істеп жүргенін?!

Ілдебайдан қатты қысылып барады. «Бала неме көңіліне әлденені түйіп қалмаса екен» дейді. Сонда да ләм демеді. Жадыраның опаланған бетінің бір қабат терісі сылынып түскендей бұрынғы өңін жоғалтыпты. Қалай байқамаған, тіксініп қалды.

— Неменеге бағжиясың, — деді Жадыра шатынаған күйі. — Біреуді аға, біреуді іні деп жалпандамайсың. Үйіңе үш кісінің басы қосылып көрген жоқ. Ұқым-тұқымыңмен бірқалыптан шыққансыңдар.

Әңгіменің қайда сайып бара жатқанын жақсы біледі. Қарсы тіл қатса, одан әрі өршеленіп кетері кәміл. Үстіңгі үй иесінің есімі ауызға тағы алынады. «Береген қолым алаған» дейді. Тышқан мұрнын қанатып көрмегенін бетіне салық қып басады. Ілдебай үйіне келіп жатқалы бері қайдағы бір туыстық сезім жанжүйесін босататын болды.

— Тамағымызды жөндеп ішкізші, — деді әйелін мәмілеге шақырғандай басыңқы үнмен.

— Қатықсыз қара көженді іше бер!

— Кел, Ілдебай, бұған дауа болмас! — деп дастарқан басына әуелі өзі жайғасты. Бір шетке сүйретіліп келіп Ілдебай отырды. Інісінің қалпындағы селт етпес бейғамдыққа Жарасбек кәдімгідей кобалжулы. Жадыраның қайткенде көңілін аулап, жылы-жылы сөйлесе ол да адам — жибиді. Кім не десе дүлей кейіптеніп, түйіле қарағаннан басқа ісі жоқ. Әйелінің ұрыншақ мінезіне іштей ашынады. Ақыл сарабына салған-

да кінәнің бір ұшы өзіне келіп тірелетінін де біледі. Сондықтан өзін арашалап ақтамайды. Жадыранікі жөн бе дейді. Құс екеш құс та шама-шарқынша шырылдайды ғой. Намысын қанша қоздырғанмен, бұл бәрібір басқа Жарасбек бола алмайды. Мына бейбақ осыны неге түсінбейді. Біртіндеп жайдарылыққа көшті. Оңашадағы көрікті ойлары аузынан шықса әрінен таяды. Жадыраның сарабалдығы да шамалы. Айтқан сөзің құмға сіңген судай зым-зия жоғалып жатқаны. Жадыра санасының қырық құбылуына не түрткі болды?

Тамақ батпады. Ақырын көтеріліп, сыртқа шықты. Ерсілі-қарсылы көп жүрді. Ойласа, бұрынғы-соңғының жөні деп ұстанар ештеңесі жоқ. «Осындай әлетке жеткенім бе?» деді. Әйелінің қас-қабағындағы манағы кірбің жазылған ба, бұған қарап, суық жымыды.

— Мына Ілдебай айтып отыр. Ағаңның қырық қойы бар екен.

Жарасбек күйіп кетті. Бұл дүниеде «қой, базарлық, елдің еркегі» дегеннен басқа сөз құрып қалған ба дей жаздап барып тыйылды.

— Шиеттей бала-шағалы, ырымдап-жырымдап жиған малы ғой.

Әйелінің өңі қайта қатуланды. Көкейіне не келсе соны ірікпейтін дағдысынша:

— Сенікі «байдың малын байғұс қызғанатынның» кері. Әйтпесе қалада тұрып жатыр, қызылсыраған шығар деп бір қойдың басын қиятын жөні емес пе, — деді.

Бұл Ілдебайға, Ілдебай жерге қарады. «Әкеңнің қойының санын айт деген кім саған?!» деп зекіп тастағысы келді. Әрең жүрген баланың берекесін алмайын деп тағы ойлады. Жаңағы бір мезетте шығып кеткен Жадыра қайта келді. Жүзіндегі жайдақтық па, жайдарылық па, айырып болмайды. Әйтеуір, салқын езу тартты.

— Дүние ақыры сатулы, әркімнің тілеуі өзінде екен. Ендеше бұл проходной двор емес, — дегенде Жадыраның даусына шаңқыл араласты. Жарасбекке мұныма не дейсің дегендей тесіле қарады. Жарасбектің шекесі оқыс дын етті. Көз алды қарауытып, өне бойы шымырлап барады.

— Туысқаннан, елден, жұрттан бездірмекші екенсің ғой енді, — деп ашу шақырды.

— Сенің туған-туысқаныңды көрсем көзім ағып түссін! — Жадыра бұл жолы шаптықпады, байсалды қалып ұстады.

— Ағып түссе ағып түссінші! — деп ақырып жіберді.

Дүниеде қызметке түзу барып, түзу келуден артық қызық жоқ деп білетін. Қараса, онысы түкке де тұрмайды екен. Түн баласы дөңбекшіп, көз ілмеді. Көңілінің күпті болатын не жөні бар? Бір орнында тапжылмай он бес жыл істеген қызметінде сен былайсың деген сөзді әлі ести қоймапты. Жаңсақ баспадым деп те айта алмайды. Кісі бәрін өз пиғылынан табады демеуші ме еді ауылдағы үлкендер. Көз жұмардан бұрын әкесінің өзімен бір оңаша сөйлескені есінде. «Тауда туған құлынның екі көзі таста, ашаршылықта туған баланың екі көзі аста» дейді екен бұрынғылар, балам. Мына Беделбай жаманшылық уақытта туып еді. Қарманып, қамданып қалғанынан қорқамын. Көзім тайған соң бет-бетіңе кетесіңдер-ау, шамасы. Үйдің дәулетін бір кісі ұстайды. Анау-мынау кісіге дүние құралмайды. Тоқ болып бара жатсаң, мұның аштығы бар деп ойла, жоқ болып бара жатсаң, бір тоқшылығы бар деп, шүкіршілік ет».

Айтылған сөзді сол күйінде ұстанып қалғанмен, Беделбайды да жамандыққа қимайды.

Таңертеңгісін асып-сасып жұмысқа жиналған Жарасбек пен Жадыраға Ілдебай алма-кезек таңырқай қарады. Кеше түні бұл бір ыңғайсыз әңгіме болмағандай аға мен жеңге қалыптарындағы тосаңдықтың жоқтығына таң. Ары-бері жайнаң қағып жүрген Жадыра кенет жаутаң-жаутаң етіп отырған Ілдебайға көз қиығын тастады.

— Ілдебай, біздің кешегі әңгімемізге таң қалып отырған шығарсың, — деді күлімсіреп.

Ілдебай ләм деп тіл қатпады. Немере інісінің бітімсіз болмысына, селт етпес тұйықтығына Жарасбек іштей тағы да қынжылып қойды.

— Ондай-ондай ханның қызында да болады, Ілдеке. Жадыра жеңгеннің өзінен-өзі ұрынатын шақтары бар, — деді. Қараторы жүзі ашаң тартып, қысыңқы қой көздерін қунақ жылтыратып, әйеліне назарын бұрды.

— Өзіне кір жуытқың келмейді-ау, Жарасбек, — деді Жадыра жайдары райда. — Елдің өзіндей еркегін қарасаң бәрін тындырады.

«Елдің еркегінен» басталатын сөз Жарасбектің шымбайына батып қана қоймайды. Жадыраның кеселіне айналып бара жатқан тәрізді көрінеді. Қолындағы кесесін шиыра төңкеріп, атып тұрды.

— Өлетін ауқат жоқ қой, зарламашы осы, — деді.

Әлдене деп тіл қатқан Жадыраны тыңдамастан апыл-ғұпыл киініп, сыртқа шықты. Тіршіліктің кейде жалғанға ұқсап кететін тұстары көп. Өзі ұнатyp, сүйіп қосылған әйелі анау.

Біраздан бері жүрегі сыздап ауыратынды шығарып еді. Қызметінде де тағат тауып отыра алмады. Басы солқылдап, асқазаны бүрді. Көзі қарауытты. Ауру әбден мендеген адамша әлі бітті. Ақыры болмай қойған соң үйіне келіп бүктүсіп жатып қалды. Ыстығы көтеріліп, тұла бойы күйіп-жанып барады. Санасынан шатаса бастады ма, ілік-шатыс бірдеңелер көз алдына келді. Университетте жүрген кезі ме дейді. Кішкене қартамыс кісі лекция оқып тұрғандай көрінді. «Мизантроп» деп аудиториядағы әрбір студентке шүйіле қарайтын сияқты. «Мизантроп» деп Жарасбек те әлденеше рет қайталады. Жүрегі алқымына тығылып, алқын-жұлқын соқты.

Дүние бір қарбаластыққа толып кеткендей. Әлдекім машинаның багажынан қойды маңырата түсіріп, үстінгі қабатқа сүйрелеп барады. Енді біреулер жасыл желек шыршаның бұтақтарын сындырып, жалаңаштап жатыр. Осындай жайсыз көріністерден құтылғысы келіп, үстіндегі жамылғыны әрі ысырып тастады. Маңдайы тершіп, қызуы сәл басылайын депті. Бір кезде үйге балалары мен әйелі келді.

— Енді қалған өнерің бейуақытта шалжиып жату екен ғой, — деді Жадыра қаперсіз.

— Ілдебай келген жоқ па? — деп Жарасбек талмаусырай үн қатты.

— Бауыр етің езіліп бара жатса келер қазір. Ауырып қалғанбысың? Құдай сақтасын, қанша қиналсақ та білдірмейміз ғой.

— Ұрсыспайықшы, — деп Жарасбек үздік-создық айтты.

Базыналыққа жорып, Жадыра асықпады. Ас үйдегі шаруаларды реттеп, Жарасбектің қасына қайта келді. Күйеуінің аласұрып жатқан кейпінен кәдімгідей шошынып:

— Скорый шақыртайын, — деп жүгіре жөнелді.

Жарасбектің ауруханаға түскеніне де екі апта. Әйелі мен бала-шағасынан басқа қызметтес жолдастары да келіп-кетіп жатыр. Бірақ құрғыр көңілі Ілдебайдың бет-жүзін көрмейінше орнықпайтын сияқты. Жадырадан сұраса «білмеймін» деген жауапты қысқа тұжырып қайырады. Беделбай естімеген ғой, естісе қайтіп шыдасын деп ойлады. Балаларын көргенде жүрегі езіліп кетеді. Үшеуі де момақан. «Өзім сияқты ұя бұзбас болып өседі ғой, аман болса» дейді. Сабақтарын қалай, қарындарын ашпай жүр ме дегенге дейін сұрайды.

— Ой, шіркін-ай, өзің барда төрт түлігіміз сай еді. Ойсырап қалдық, айтпайын десе де айтқызасың. Кеше ағана барып қайттым. Балаларға, саған да көже-қатық керек болған соң бардым. Ел құлағы елу — ауруханада жатқаныңды естіпті. Сорпалығы татитын мал жоқ деп қайнағамыз аузын қу шөппен сүртіп отыр. Ілдебай да шекенді қыздырмапты. «Бір Ілдебай үшін от жағып, бір Ілдебай үшін қазан көтермейсіндер, үйлеріңнің бір бұрышын қимағандарың ба» дейді. «Ағам бар деп аңқалаңдап барып, аузы аңқайып қайтты» дейді, кісінің жынын келтіріп. Әлі күнге дейін тышқак лағыңды қимаған Жарасбек те жетілумен келеді. «Қуыс үйге құр барма» деген, бір қойынды арқалатып жіберген үлкендігіңді көрген жоқпыз дедім.

Жадыраның өңіне қан жүгіре бастады. Келген заматта-ақ әйелінің әлденеден тығылып тұрғанын сезіп, неге жорырын білмей күдіктеніп еді.

— Жөн сөзді сен айтыпсың, — деді кекесінмен.

— Айтпағанда ше! — деп, Жадыра шап ете қалды.

Жарасбек одан әріге бармай палатасына беттеді. «Беделбайдың бауырмалдық ыңғайы осы ғана ма? Әйелге тоң-торыс өкпесін білдіргені несі?» Осы бір түйткілдің күрмеу түйінін жаза алмай дал болды. Жолы түсіп ауылға бара қалса, ағасының сызданған мінезін елемеуші еді. Көңілі нілдей бұзылды. «Жоқ болсаң бере алмайды, бар болсаң көре алмайды» дейтін қазақшылыққа жүгінер-жүгінбесін де білмеді. Шекке тамырлары білем-білем адырайып, ұясы тереңдеген көз жанары салқын тартты. Ілдебай мұның, бұл Ілдебайдың керін құшқаннан сау ма өзі? Аңқалақтаған екеуі де аңқау болып шықпаса қайтсін.

Шілдей боп тоз-тозы шығып бара жатқан ынтымақты ойлағанда жүрегі сыздап ауырып кетті.

Бірақ мұның мекен-тұрағында өмір сол қалпы еді.

Жарасбек ауруханаға жатқалы бері Шырақбай тағы бір қой сойды. Азамат кезекті командировкасына аттанды. Мұрат пен Мәрзия кешке серуендеуді әлі бір рет те қаза жіберген жоқ.

ҚОҢЫР

Немере інісі қайтыс болғалы қатты шөгіп-шөжіген Қанақожа бүкжиіп, бір уыс болып төрде отыр. Ынтазейіні құраққа ауған кемпірінің қалпындағы іш пыстырар бейғамдыққа таңырқағандай көзін ойнақшыта төнкергенде нұры қашқан қарашықтарының жиектеріне жалқындаған сәуле үйірілді. Адырайған шеке тамырынан қан зор қысыммен жүретіндей білеуленіп кетті. Сұраулы жүзбен бір сәт ежірейе қарап, әлденеден жерінгендей қабағын шытты. «Құрағыңмен қоса құрып кеткір» деп, айта жаздап барып тыйылды. «Жалғыз қызы Бағдаттың бірдеңесіне жаратам ба деген үміті шығар жазғанның. Бұл қатын деген шіркін қарап отыра алмайды екен ғой» деп бір қойды іштей. «Әлгі қыз қайда кетті? Төрт жұмадан бері мына тұрған каладан бір келіп кетпегені несі? Әй, жарығым Сейіткерім-ай! Кәрі қойдың жасындай жасым калғанда жер сипатып кеткенің болмады-ау!»

Қанақожаның алқымына ащы өксік тығылып, іш дүниесін жалын шарпығандай қызып ала жөнелді. Сейіткерімді бір ауық ойламай өзімен-өзі отырып есіне кенет сап ете түскенде «Бағанадан бері қалай шыдадым екен?» деп, өзінің дәтінің беріктігіне таң қалатын әдет тапты. «Көке-ау» деген Сейіткерімнің даусы құлағының түбінен естілгендей көрінді. Көз жанары ақилана жан-жағына алақ-жұлақ қарады. Ет жүрегіне ыстық тамшы тигендей шым ете түсті. Өзегін өрт шала аһ ұрып күрсінді. Өзіне жалт қараған кемпірінің көзі қызарып кеткенін байқады. «Жылаған ба антұрған?» деп ойлады. Шалының суық назарынан сескенгендей қашанғы монажтопай қалпы сынық тартып:

— Еншілестің күйігі жалғыз саған түсіп пәле болды ғой бұл. Түк болмағандай жүр ғой әне келінің жайраң қағып. Не көрінді сонша?! — деді шаруасын былай ысырып тастап. Көзін тік қадағанда жалпақ сары қоңды әлпеті шымырлап күреңітіп, қарашықтары көзінің

құйрығына тығылғанда аласы ұлғайып, әлденеден абыржып тосыла беретіндігін байқайды. Кемпірінің мысық тілеуінен түңіліп кеткендей ошарылып ұзақ отырды. «Мына мыстан не дейді? Сейіткерімнің күйігі маған түспегенде кімге түседі? Әкесі де, шешесі де мен емес пе ем, білсе?! Жайрандайтын келін жайрандай берсін». Тынысы тарылғандай жұтынып, отырған орнында бір-екі дүркін ырғала қозғалақтағанда иегіндегі аппақ шоқша сақалы шошандап кетті. «Мұның сонда Сейіткерім үшін қабырғасы қайыспағаны ма? Бұдан артық опасыздық бола ма? Әке-шешесі бірдей өлгеннен кейін бізді қара тұтқанын, жоқ, әлде білмей ме?» Шақшия қадалған көзінде ашу-ызбардың уыты жоқ, тек біржола түңілген бейілсіздік бар.

— Әй, менің соқа басым сопайып қалатын жөнім бе еді, Сейіткерімнің орнына мен кетуім керек еді ғой!

«Е, кетпеген өзіңнен көр, енді маған неғыл дейсің» деген сынайда кемпірі үнсіз қалды.

— Бәрін құдайдың жазуынан көр, кезек сенікі болса қайт дейсің маған, — деді бір кезде.

Қанақожа мізбақпай мелшиген күйі қалды. «Бұл сорлының ойында бір ғана қыз. Бір үрім-бұтақта алпамсадай еркектің айбыны болмаса, кісінің көріне дейін басқа шығып кетпей ме» деген ойынан өзі шошынғандай болды.

Манағы орнында тапжылмай сілейіп қатып қалған кемпіріне бұрылды. Ақсары кескіні қуқыл тартып, мұрны қусырылып кеткен жазғанның безерулі әлпетінен бір нәрсеге қуыстанатын түйткіл барын аңдайды. Діттеп қараған сайын жүзін бұрып әкететін қылығын неге жорырын білмей дал болды. «Мұның берекесі неге кашады сонша?» деді іштей.

Орнынан сүйретіле көтеріліп, есікке таман барып сәл іркілді, бүкіл денесімен бұрылып, кемпіріне аңтарыла қарады. Бір нүктеге тас болып қадалған қосағының қалшиған қалпы жат, суық. Қанақожа сыртқа шықты. Күн Суықтөбенің оң қапталын иектеп қалыпты. Бейуақытта үйде томырылып отыру денесін ұйытып тастаған ба, айналасын бей-жай шолды. Кемпірінің жаңағы кейпі жадына оралғанда: «Бұл бейшараның не білгені бар? Уәйімі сол қыз ғой, баяғы, басқа не дейсің?» — деді. Қанақожаның жүрегі кенет бұлқынып соқты. «Мені қойшы, бәріне көндігіп болдым. Бір ауық шешесін ойласа қайтеді!» Үй маңындағы сайда улап-

шулап ойнаған балалардың айқай-ұйқайына құлағын тосып, осылардың ішінде Сейіткерімнің балалары барын ойлады. «Әй, өңшең жетімектер, сендерге де ойын керек. Бұлар өсіп, алды-артып болжайтын кісі болғанша кім бар, кім жоқ. Әй, қайран Сейіткерім жарығым-ай!»— деді Қанақожа тағы. Тыныс алған сайын кеудесі тұтас ашып, жанарына жас кептелді.

Күздің салқын ауасынан бойы тоназыды. Батып бара жатқан күннің көзі сөнуге таяу қалған білте шамның әлсіз сәулесіндей солғын. Тек айналасындағы қызыл арайдың аумағы ұлғайып, ұзақ уақытқы күннің қызуынан албырай қозданады. Санасы сан-саққа жүгіріп, ақыры ештеңеден тиянақ таппаған соң, состиып тұра берді. Кенет жоғарғы көшеден осылай қарай беттеген біреудің қарасын байқады. Оған қанша шүйілгенімен бейілсіздік жайлаған көңілінде бұл кім дейтін қызығу жоқ. Тек іңір қараңғысы қонақтайтын мезгілде бөтен біреулердің бейсауат жүрмейтінін ойлап барып: «бұл, бәлкім, Бағдат шығар?» деді. Жүрегі алып-ұшып, көзін қолымен көлегейлеп тағы қарады. Мынаның ылдым-жылдым жүрісі Бағдаттікіне келмейтін сияқтанды. «Қартайғандықтың қорлығы көп дейтін бұрынғылардың сөзі рас екен-ау», — деп бір қойды. Бұл жалғанда одан да күйіктің жамандығы санасына қайта қосамжарласқанда сәл сергіген қалпынан бүтіндей айрылып, құлықсыздыққа бой алдырды. Бұдан арғы әрекетке ықыластанбай, шарбақтың тұсына орнатылған орындыққа отыра кетті. Көлденең ойлар қайта-қайта киіп, ақыры басы қаңғырып қалатын болғалы қысымның бәрі көзіне түсетіндей айналасы үздіксіз сыздап ауыратынды шығарып еді. Қазір де көзінің тамырлары жиі-жиі шаншып, алакөленке шектен тыс қарауытып кеткендей көрінді.

— Салаумалейкум! — деп саңқ етіп шыққан дауысқа басын еппен көтергенде қарсы алдында өзіне ежірейе қарап тұрған жас жігіттің көзімен көзі түйісті. Қарашықтары нұрлы екенін байқады. Шалдың қабағын таныған соң жүзіндегі қуақы күлкі ізім-ғайым жоғалып, өңі алабұртып кетті. Тағзым етуге әзір тұрған кішік қалпынан лыпыған шамдағайлық сезіледі.

— Иә, батыр, жол болсын? — деп, Қанақожа сазара қараған күйі самарқау тіл қатты. «Кейпі осындағылардың бірінің өрен-жаранына келеді. Есіме түспей

тұрғанын қарашы, қара басып» деп ойлады. Жас жігіт екі қолын тізесіне қойып, бұған сәл еңкейе түскенде манағы әнтек жымыс езуінде қайта пайда болғанын көрді.

— Ата, сіз көп күй біледі дейді, соны жазып алайын деп ем.— Шаруасын асығып-аптығып айтқан ол алға тағы ұмсына түсті.

Қанақожа: «Мынауың дұдық неме ме өзі?» деп, жас жігітке аңтарыла қарады. Ыңғайланып отырды. Мынаның езуіндегі кетпей қойған болар-болмас күлкі қитығына тиетіндей шарасына біртіндеп қылилық пайда болды, бүйрек беті болымсыз бүлк ете түсті. Мүкісі бар пендеше құлағына қолын апарып, көкейіне бір ой сап ете қалғандай сәл тосылды.

— Әй, сен осы кімнің баласысың, әуелі соны айтшы?

— Шәріпбай құрдасыңыздың баласымын ғой, ата.

«Е-е, бәсе, бағанадан бері кімге ұқсатамын деп ойлаймын. Шіркін, дүние-ай, бала деген шыр етіп жерге түскеннен кейін өлмесе, адам болып кетеді екен ғой». Шәріпбай басындағы игілікті еш қызғанған жоқ, жалғыздығы жадына еріксіз оралды. «Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіредінің кері емес пе, мынау Шәріпбай баласынікі» дегенде Қанақожаның ажары шұғыл күреңітіп:

— Шырағым, сенің күйің тұрмақ, бір басымды жерсуға сыйғыза алмай жүрмін, — деді.

Шәріпбай баласы әуелі өзімсігендей райда Қанақожаға таңырқап қараған сияқтанған. Бірақ мұның өңіндегі селқостықты байқап, бөгеліп барып бұрылып жүре берді. Сенсіз де таң атып, күн батар дейтіндей илікпейтін сырт кейпіне қадала қараған Қанақожаның кеудесі шым-шым сыздап, көңілі қоңылтақсып кетті. «Жотанды күжірейтпек тұрмақ, жерге емес, ылғи аспанға қарап жүрсең де өзің біл, қызталақ» деді ішінен. Жалғандағының бәрі қаңыраған қуыс, даңғыраған бірденедей. Осы дүниенің қожасындай маң-маң басып бара жатқан қос қарғаны кенет көзі шалды. Бір күнгі тіршілігін сондай бағалы санап, ештеңеден қам жемейтін тоқ нышандарына ойлана қарады. Біреуі әлденені шоқи қалса, екіншісі сұғанақтанып жетіп келеді. Сол мезетте алдыңғысы ондала қомданып, шоқаң етіп көтеріліп, кішкене аралыққа барып жалп етіп қонды. «Осы құзғын-қарға жүз жыл жасайтын көрінеді. Ырыздығын шоқып тауып жейтін бейшара-

лар, сонша уақытқа қалай шаршамайды екен?» — деді көз алмай қадалған қалпы.

Кемпірінің манағы отырған орнынан әлі қозғала қоймағанын байқады. Алдындағы шаруасын тартып есінен шығарып жіберіп, бір жайдың байыбына жете алмай ұзақ сарылып отырып қалғанынан ыңғайсыздана атып тұрды. «Мұның не білгені бар, жегі құрттай іштен жейтін бір пәле болды ғой» деді Қанақожа ашу-ызасы қозып. Құрақ қиқымдарын қолапайсыз еңкейіп жинауға кіріскен кемпіріне біраз уақыт тесірейе қарады. «Саған не болды?» деп жөн сұраудың да орайын таба алмайтын сияқты. Үй ішіндегі қараңғылықтан жанары талып, босаға жақтағы басқыш түймеге діңкесі құри телмірді.

— Мына молаға қамап қойғың келмесе, жақсаншы андағынды!

— Бұл мола жалғыз менің тұрып жатқан жерім емес шығар, — деп, кемпірі жүлқынып барып, түймені шарт еткізіп басып қалды. Бірден шақырайған жарық көзін қарықтырып жібергенмен көкірек сарайының саңлауынан себезгілеп сәуле құйылғандай іш дүниесі біртіндеп жыли бастады. Қабырғаға тұтылған түскініздің қызылды-жасылды ою-өрнегі қарақұрым матаға жан біте қалса қоңыртөбел тіршіліктің бірыңғай түсінен безінуге дайын тұрғандай зорайып көрінеді. Тұмсығынан шаншыла ілінген түлкінің жалтылдақ қылшығы болмаса ырсиыңқы қалпында наразылық бардай. Екі құлағы қалқайып, бір шетке қырын қараған домбыраның бүйірі бұлтия шыққан шанағы сыртынан шертіп-шертіп жіберсең жіктерінен шырт-шырт айрылатындай қаңсып тұр. Баяғыда осы ку ағашты Сейіткерім бір жақтан: «Сізге арнайы әкелдім, көке» деп дүниедей еткеніне бұл іштей ренжіген де. «Басқа бірдеңе құрып қалғандай мұнысы несі?» деген. Белінен жалғыз ғана қыз өргенін осыдан көретіннің қисыны ешкімге тіс жарып айтпайтын құпия сырына айналғалы қашан. «Андағынды зар еңіретпей көзін құртшы әрі» дейтін. Сейіткерімнің әкесі — өзінің ағасы Нұрберген. «Нұрберген сонда-ақ зар еңіреп қалатынымды білді ме екен?» деді. Қызыл қоңыр шанақты бейіл бұрып, тілін тапса сөйлеп кететін ақыл-есі бар бірдеңеге ұқсайтындай ұзақ шүйілді. Сейіткерімнің тілі байланар алдындағы: «Көке, Нәрікбайдың зарын тартыңызшы» деп үзіп-жұлып талмаусырай айтқан

сөзі жадына орала кетті. «Сандырақтап барады-ау, шамасы» деп топшылаған Қанақожа інісіне төніп келіп, үңірейіп кеткен көз ұясына көп қадалды. Сондағыдай дәл қазір де тұла бойын шымырлатқан діріл жүгіріп өтті. «Қаршадайынан Нәрікбайдың зарын жадына тоқытқан мен оңбаймын. Қолыма домбыра алсам бітті, Нұрберген бейшара китыға қалушы еді. «Әй, мұның ақыры жаман болады, тілеуің алдында, сабыр етсеңші» деген Нұрбергеннің ағалығы қайсы сонда?!

Баяғы жайбасар қимылымен кемпірі шай қамдап, дөңгелек үстелдің шетіне жайғаса бере, бұған алара бір қарап қойды. Жаңағы ілік-шатыс сөзді көңіліне дік алып қалған оның қабағы жуық арада жадырамайтынын біледі. Күнделікті тіршіліктің күйбеңінен жерініп қоймайтын бойында еш кінәздік жоқ кемпірінің көмбіс әрі сызданулы қалпына қанша еті үйреніп кетті дегенмен, Қанақожа ішінде бір қыжыл жатқандай. «Дастарқан басына келмейсің бе?» деген екі-ұштылау емеурінге селт етпеген күйі қалды. Мұның сүлесоқ сыңайынан сескенгендей қайта-қайта қарағыштай бергенін аңғарса да бүкіл кәрін өңіне жиып алып, қимылсыз отыра берді.

— Құдай-ау, келіп тамағынды ішпейсің бе, онысы несі?! — Кемпірінің даусы мәмлеге шақырғандай момақан шықты.

— Іш, өзін іш! — Көмейіне келіп қалған ащы сөздерді әрең тежеді. Кемпірінің жалпақ кескініндегі әлденеден ши шығып кете ме деген сақтық бар. Жаңағы бір мезетте «Қызынның шыққан жатыры жаман, әйтпесе бір келіп кететін жөні емес пе еді» деп айтуға оқталған райынан тез қайтты. «Жазғанды тұқыртып жер ете бергеннен маған келіп кететін не? Қыз деген шіркіннің ниеті баска жакта бола ма, кім білсін. Әйтпесе жаңағы Шәріпбайдың баласын көрмеймісін. Ол иттің домбыра тартып беріңізші дегені несі екен?» Қанақожа алдындағыдай ашуға ерік бермеді. «Сол баланың әуселесін қайтарып жібергенім дұрыс болмады-ау» деген түйткіл көңіліне дік болып орныққандай. «О баста Шәріпбай да, мен де бір адамнан тарағанымыз тараған, — деді кенет. — Кісілік нұсқаның кезегі менде емес пе еді. Апыр-ай, жаңағы баланың бетін қайтарып тастағаным жарамды-ау». Домбыраға назары тағы түсті. Жыпырлаған пернелі сағасының беті ары қарап, қылқиған ұзын жұмыр мойны құлдилап

келіп теңкіген шанаққа бітісетін қу ағашқа соншалықты телміргенінен қуыстанғандай кемпіріне бұрылды. Өзіне таңырқаулы пішінмен бағжиып қарап қалған кемпірінің назарын дереу тайқытып әкеткенін аңғарды.

— Әй, сенің ішінді жегі құрттай жеген не пәле, айтшы?! — Осы сөзді қанша ұстамды айтайын дегенмен даусына ащы шаңқыл араласты. Кемпірі бұған көзін төңкере тастап состып қалды. Кескіні қызыл күреңітіп, көзінің жиектерінен жас моншақтары ытқып-ытқып шықты. Қанақожа таңырқаулы сыңаймен тосыла ұзақ аңырды.

— Албасты, бала емес, шаға емес, мұнысы несі? — деп, шарасы таусылған кейіппен сәл іркіліп барып, сыртқа беттеді.

Шалқалап туған ай сынық сүйем. Қойнау-қойнауына көлеңкені молынан тықсырып, тау қарауытады. Мың-сан шоқ жұлдыздар шымырлаған теңіз бетінде өшпей жанып тұрғанына мез сияқты жымың-жымың етеді. Қанақожа күздің осынау жайлы түніне ықылас қоймағанмен, серпілтіп, сергітетін таза ауада көп бөгелді. Теріскейден соққан сары жел іштен шыққан жалынды басатындай салқын. «Кемпірдің бір ені ішінде, осы қыз бірдеңеге ұшырағаннан сау ма? Қап, жаңағы Шәріпбайдың баласынан көрдің бе деп сұрамағаным-ай» деді. Осылай жападан-жалғыз тұруының өзін әбес көріп, үйге кірді. Мұның төсегін салып, кемпірі әлдеқашан жатып қалыпты. Көзі ілінбей көп дөңбекшіді. Шәріпбайдың ұлының лыпып тұрған қағілез кейпі есіне түскенде: «Итің кіді ме, қалай? Кетіп бара жатып жақсы деп айтуға жарамады-ау» деді бір кезде. Майтөбеден бері асып, Бесқонысты жалдатып тік төмен келе жатыр екем дей ме-ау. Астында мейіздей қатқан қара айғыр. Сәл еркіне жіберсең, алып жөнелетіндей төпеп келеді. Жайлау тұнып тұр. Құлдилап отырып, көлденең тепсеңге түскенде алдынан аузы құбылаға қараған алтыаяқ кезікті. Төселген кілемнің үстінде сағағына үкі тағылған домбыраны көріп, тізгінді еріксіз тежеді. Бәрінен де үкісі әдемі екен деп ойлады. Аттан түсіп, алтыаяқтың алдына келгенде әлі алтықанатты киіз үйге айналып кетті. Өзіне-өзі сенбей аң-таң болып тұрғанда әлдеқайдан күйдің сазын құлағы шалды. Жаңағы үкілі домбыра қайда ұшып кетті деп таңырқаған бұл — киіз үйдің

ішін тінти шолды. Кілем дегені текемет, сырмақ көрінді. Ал домбыра ұшты-күйлі жоқ. Жаңағы бір саз кісінің діңкесін құртып, тағатын тауысатындай әуелеп-әуелеп барып кілт үзілді. «Ойпыр-ай, мынау үздіктірді-ау», — деп алға қарай ұмсынып жатып Қанақожа оянып кетті. Басын жұлып алып, жан-жағына алақ-жұлақ қарады. Терезеден түскен ай жарығынан үй ішінің алакөлеңке екенін аңдады. Қырынан ілінген домбыраның көлеңкесі сұлық қарауытады. Тумысында естіп көрмеген күйдің сарыны көкірегінде сайрап тұрған сияқтанды. «Түсте домбыра деген қайсыбір жақсылық дейсің. Үкісі несі? Қаракер айғыр ойға-қырға жүйткіген қарасанам шығар. Ал таудан төмен құлдилағаным құлдилаған ғой, енді не қалды дейсің». Жаңағы бір саз кенет көкейінде сол күйі жанғырығып өтті. «Апыр-ай, өлерімнің шағында бірдеңенің шалығы тимесе екен» деді. Ілгеріректе жасаған Әкішбай деген кісі ойына сап ете түскені. Үстіндегі боз шапаны ағарандап, басындағы қырғыз қалпағы қоқырайып, атқа тіп-тік қаздырып отыратын жарықтық мылтығын асынып, ерткен топ тазысымен ауылдың тұсынан қораздана қоқиып өтетін. Қырғыз қалпақ қанша қоқырайғанымен оңып кеткен. Ал түте-түтесі шыққан боз шапаннан ескен жұпынылықтан дәл қазір ет жүрегі сыздап ауырғандай болды. Ел біліп айта ма, жоқ, долбарлап соға сала ма, Қанақожа қайткен күнде де сол Әкішбайды ақылы ауысқан пендеге қимайды. Кезінде өзі де: «Сонша тазыны қайтеді, мылтық асынғанына не жорық» деп ойлаған. Енді Қанақожа: «Пенде шіркіннің сонына бір із қалдыру әуелгі арманы емес пе. Әйтпесе жарықтықтың серілігі тасып, саяткерлігі артып тұрған ештенесі жоқ еді ғой» деді. Ары-бері аунап, тыныш таппаған Қанақожа: «Шәріпбайдың ұлы маған пәле болып жабыспаса не қылсын» деп, ойын басқа жаққа бөлуді көздеді.

Қаннен-қаперсіз ұйқтаған кемпірінің пысылдаған дыбысынан қашқақтап, теріс қарап жатты. Әр-әр тұста салбыраған көлеңкелер қиығының ара-арасынан ай сәулесі белдеу сызықтанып барып, терезенің тұсына қарай жалпайып кетеді. «Құдайым-ау, бұл не? Алжыын дедім бе? Біресе түс көрдім, біресе атам заманда сүйегі қурап қалған Әкішбайды ойладым. Өстіп саржамбастанып жатқанша ататын таң тезірек атса екен» деді. Санасы сан-саққа сарсылып, кірпігі, әйтеуір, ай-

қасып кетіпті. Ояна келсе үй іші жап-жарық, тыр еткен бөгде дыбыс білінбейді. Шай қамдап жүрген кемпірі бұған көз қиығын ұрлана тастап қояды. Кескінінен уәйім табы сейілмеген тәрізді. «Бағдат қыз болмай ұл болғанда үйге келін-кепшік түсіп, қоқыр-соқыр бірдеңелер жүгіріп жүрер ме еді» деді ішінен. Осы бір сумандаған ой сыртқа ашып-жарып айтпайтын жанды жарасының аузын тырнап өтетіндей көңілін құлазытып, құлықсыздыққа ұрындырды. Кенет назары домбыраға тұрақтады. «Мұны да ұстамағалы қай заман. Түндегі түске не жорық?»

— Әй, Қанақожа, ауырып қалғанбысың? — деген кемпірінің даусы шырқын бұзғандай қабағын шытты. Қосағының нобайындағы мазасыздықты аңдап: «Менің бұл жатысым қай жатыс?» деді.

Киініп жатып та көз қиығын домбыраға еріксіз тастады. Әлденені есіне түсіре алмай бөгеліп тұрып, кемпірінің тосырқаған қарасынан қымсынған реңіне қан жүгіріп өтті. «Шәріпбайдың баласының келгеніне бола сонша әуектегенім не?» Кемпірі құрғырдың да бірдеңеден секемі бар ма, мұның әр қимылын қалт жібермей бағады.

— Ой, құдай, не көрінді саған?!

«Шынында маған не көрінді?» деген түйткіл көкейінен саңлау таппай санасында шарқ ұрды. Көңілін құлазудың суық лебі қарып, жүрегі шым-шым сыздайды.

Бесконыстың шошақ шоқысының қағаберіс қия-қапталына машина шыға алмайтын болған соң, қойшықолаң жеңіл-желпі көшетін әдеті бар еді. Күнгедегі жегжат-жұраттарды аралап қайтуды ұйғарып, Майтөбеге асып бара жатқан. Сонда бір алтыаяққа кезіккені қазір есіне сап ете түсті. Түндегі түсінің қисынға келетініне қазір қатты таң қалды. Бірақ сондағы алты-аяқ ешқандай киіз үйге айналмады. Қілем де төселінбеген. Ұқыпсыз түйдектеліп жинала салынған көрпе-жастық, іргеде ашық-шашық жатқан ыдыс-аяқ — бәрі меймандостықтан ада-күде құлазушылықтан өзге ештеңені сезіндірмейтін. Тек қолдан шабылған домбыраның ашты күнге қаңқая қаңсып жатқанына дәті шыдамай аттан түсіп, көлеңкеге қойғаны бар-ды. Кейіннен сұрастырып білсе, сол алтыаяқ Шәріпбайдыкі болып шықты. Сондағы елеусіз бірдеңе қазір аяулы қимас шағындай етжүрегі елжіреп, босаң күй кешті.

— Әй, неғып тұрсың? Ерте күнді кеш қылатын болдың ғой.

Ту сыртынан үн қатқан кемпіріне: «бұл да маған пәле болды ғой» деді. Бір кезде апыл-ғұпыл жүріп, үйге кірді. Есіктің көзінде аңырып тұрып қалған кемпіріне де бөгелмеді. Не істемекші болып едім дегендей қақ ортада селтиіп тұрып барып, домбыраға қол созды. Ілгектен шығара алмай әлектеніп жатқанда:

— Оны не істейсің? — деген кемпіріне одырая қарады.

— Не істеуші едім, Нәрікбайдың зарын тартамын!

— Нәрікбай дегенің кім тағы?

— Менмін, — деп, айғайлап жіберді.

Кемпірі кенет домбыраны жұлып алып, қолына ұстатты да, «Ал тартшы, тартқыш болсаң» дегендей арқасын қабырғаға сүйеп тұрып қалды. Қанақожа әлденеден қолайсызданғанымен: «Осының түлей шалыстанған тұрысы-ай» деп қынжылып та қойды. «Бәрі құрып кетсінші» деді де аттап-пұттап барып төрге жайғасып, домбырасын оңтайлап ұстады. Дың-дың дыбыстарға елітіп, ырғалып тербеле құлақ күйін ұзақ келтірді. Кемпірін көзінің астымен бір сүзіп өтіп, шіркіннің мұндай кездегі санасыздау пошымына ашуы келгендей шанақты үсті-үстіне қағып-қағып жіберді. Енді болмаса шанақ шытынап қақ айрылып кететіндей ашы саз домбыраның жоғарғы сағағында бебеу қақты. Саусақтары пернені қуалай келіп, төменгі тұста маймаңдай жорғалағанда шыңылдаған нәзік әуен қоңыр қою дыбысқа біртіндеп ұласты. Қанақожаның бидай өнді ажары ашаң тартып, қоңыр көзінің қарашықтары дегбірсіз ойнақшып, арагідік бір нүктеге кәдік қадалатындай. Оң жағына шынтақтай жайғасқан ол әр түрлі саздың ырқымен бір еңкейіп, бір шалқайғанда иегіндегі шоқша сақалынан болымсыз діріл білінеді. Анда-санда көзін кең ашқанда қызыл жиектенген шарасында кісі дәт қылып қарай алмайтын айбын бар. Санасында ілік-шатыс бірдеңелердің сұлбасы бір көрініп, бір ғайып болады. Кенет биік шоқының құлдилаған еңісі, күз шыңырауда ирелендеп аққан бұлақ, самал желге қоғадай жапырылған көгорай шалғын, обадай шошайған алтыаяқ, елтірі бөрікті қисайта киіп қалғып-мүлгіп кетіп бара жатқан әлдекім, бәрінің кө-

ші-қоны түзуленіп, көз алдынан тізбектеле өте бастады. Екпінді қоңыр сазды мезетінде байсалды байыпқа көшіріп, байырқамастан баяу шертті. Сәт сайын қосамжарласқан шіңкілдек дыбыс жүйкесін жұлқып-жұлқып өтетіндей Қанақожаның денесі солқ-солқ етеді. Домбыраның қылша мойнын дедектетіп, секектетпей тыңнан тағы бір әуез іздеген Қанақожа көзін тарс жұмып алды. Осы жерден қайыру керек деген ішкі тоқтамына көнбеген шымырлаған үн бастапқы қоңыр сазға құйылыс тауып барып тынды.

Қанақожа бүктүскен қалпында ұзақ отырды. Бір кезде басын еппен көтергенде, жаулығының ұшымен көзін басып, тұншыға жылап отырған кемпірін көрді. «О, тоба, менің тартқан шалдыр-шатпағымның күші кемпірді жылатуға жеткені ме? Осыны әлгі Шәріпбайдың әртіс баласы көрсе онды-ақ болар еді-ау» деді. «Сейіткерім жарығым-ау, Нәрікбайдың зарын емес, өзімнің зарымды тартып отырмын саған» деді. Кемпірі жаққа көз қиығын тастап: «Жыла, жылай түс. Қатын деген халық кеуліндегісін жыласа да сыртқа шығара алады. Еркек жазған жылайын десе қатын емес, жыламайын десе күйік жеп барады» деп ойлады. Кемпірінің әлдене айтпаққа оқталған райын таныды. Жүзінен мұң-наладан гөрі ашу-ыза бұрқ етіп шығып, көзіне баяғыдан таныс зәрлі уыт ұялаған. «Мына бейбақ қайтеді?» деді іштей сескеніп.

— Әй, әлгі қураған қу қаншық байға кетіп қалыпты. Кісі иісі жоқ жерге бармаса, бір айдан бері алдымыздан өтпей албасты басып жатыр деймісің.

Мынау не сандалып отыр дегендей Қанақожа аңтаң күйде. Кемпірінің өңіндегі манағы зіл-нала ізім-ғайым жоғалып, назары үркектеп жуаси қалғанына ашуы қатты қозды. «Қап, мына мыстан дымымды құртты-ау! Айтқан соң айта түспей ме, ақыры». Сөйлеуге демі жетпейтіндей көкірек тұсы қызынып барады. Әлдене деп тіл қатайын десе алқымына таскесек тығылғандай булығып, шарасы бітті. Қыздың жатжұрттық екені бесенеден белгілі. Алатаудай ағасы өліп жатқанда байға тиді дегені несі?! «Артынан бірдеңе ілесе ме деп атын әулиедей ғып Бағдат қойып едім».

— Саған тартқан опасыз болмаса ойламас па еді. — Сөздің жүйесі санасына енді жеткендей кемпірінің кө-

зінен ытқып-ытқып шыққан жас тарам-тарам саулады. Солығын баса алмай өксіп-өксіп жылады.

— Жалғыз деп әздектетіп, әуектеткен де, қатарынан қалмасын деп қалаға оқуға жөнелткен де, бір айдан бері өлтірісін әкелдірмей ел-жұртқа қарабет қыл деген де мен бе? — деді.

Кәдік қарасынан танбай бөгелген Қанақожа кемпірінің сөзін салғырт тыңдаған күйі қабағын шытты. «Жә, жетті, зарламашы» деп қолын бір жасқап тастады. Іш дүниесінің қоңылтақсып құлази қаңырап, өзегі өртеніп барады. Домбыраны бір шетке енді қажеті жоқ заттай ықылассыз қоя салды. Тумысында басынан кешіп көрмеген тығырыққа таянып, енді одан шығудың жолын таппағандай сазарып отырды да қойды. Кемпірінің күнделікті қу күйбеңіне түк болмағандай кірісіп кеткеніне де бір жағы таң. Жаңа ғана ағыл-тегіл жылаған адамға ұқсамайды. Лезде байыз табудың мұншалықты жосықсыздығына қайран қалды. «Сейіткерімнің өлімін қырқы өтпей жатып ұмытып, ана келін құсап жайтаң қақса, Бағдат тәрізді күйеуге шығып кетіп жатса, сонда не болғанымыз? Пайғамбардың жасынан асқан мынаған не жорық? Әй, Сейіткерім жарығым-ай, Нәрікбайдың зарынан да күшті зар болып кетпесе неғылсын бұл». Пенде шіркіндердің көрген-баққаны бір бұл емес, ештеңе жоқ, бәрі ұмытылады дейтін өзімшілдіктің атамзаманғы сұрқай нобайын қосағының қазіргі қалпынан анық байқағандай Қанақожа үнсіз томырылды.

— Оразаңды ашпаушы ма ең? — деген кемпірінің немкеттілеу үнінен басын жұлып алды. Сыңайындағы дәл қазіргі өзгерісті Бағдаттың күйеуге шыққанын осынша жасырып келіп, ақыры жөнін тауып айтып тынып, арқасынан бір жүк сыпырылып түскен жеңілденуге жорыды. Мынау қу жалғанда артыма тастаған тұлдыр жоқ-ау деген ой көкейіне қапелімде келді. Мұның шәлкем-шалыс қылиланған кәдік қарасынан тіксінгендей одырая қалған кемпірінің пішінінен баяғы түйсіксіздікті аңдағандай шарасы бітіп, дымы құрығандай ауыр күрсінді. Әлденеден секемі бардай кемпірі өзін состиып бағып тұрғанын байқады. Шарасының жиектерінен жалқынданған қызыл тап білінеді. «Айтпақшы, мына жазған жылаған сияқты еді-ау» деді кекесінмен.

— Әй, шал, кешке дейін сазарып отырғанша, ана

ғой, — деп, жазған кемпір көңілі бордай егіліп, боздай жөнеледі. — Осыған дейін жан баласына тіс жарып, жақ ашпай келген құпия сырды қазір сыртқа шығаратынынан қолайсызданғандай жүзі аяқ астынан түтіге күреңітті. Көңіл күйінің ауанына қарай төңкеріле құбылған сәтте опырайған аузы аңқая ашылып, иегінің еркіне көнбей салбырап қалғаны анық байқалады.

Манадан бүрісіп отырған бір уыс шақшақай шал басын көтеріп алды да, кемпіріне сазарып ұзақ телмірді. Бір болымсыз жайды ары ойлап, бері ойлап, ақыры есіне түсіре алмаған соң түңіліп кеткендей бияжат кейіпке көшті. Бір кезде көзіне қуақы ұшқын ұялай қалған шал кеңкілдеп күліп жіберді.

— Қызымыздың тілді ұмытып қалмай өстіп хат жазып тұрғанының өзін тәубе де.

Тосыла аңқайған кемпір қабағын күйзеле шытынып, жүзін бұрып әкетті. Көрнеу жақтырмай қалғанын байқаған шал:

— Судан жеріген сиырша тұмсығынды неге шүйіресің, ей, сені! — деді.

— Ой, жерге кіргір қақбас, — деп, кемпір естілер естілместей күңк етті де, кенет дүрсе қойып, ұрса жөнелді. — Өз тілін ұмытып оған бірдене көрініп пе?! Қартайғанда сөйлемей тыныш қана отыра берсе қайтеді екен осы. Әй, шіркін, бұрынғының кісілері-ай! Қарап тұрсаң шеттерінен әулие екен ғой.

Бәкісінің қуысын сіреңке шиімен тазалауға көшкен шалдың бір уыс жүзінде ызбар атаулыдан түк жоқ, шұқылап шығарып жатқан шәйір тәрізді әлденеге бүкіл ықыласын аударған қалпынан байыпты жайбарақаттық аңғарылады.

— Әулие болса әулие шығар. Қырымың мен Қиыр Шығысы дегенінді білмей-ақ өтті ғой. Мәндібай деген кісі баяғыда мына тұрған Суықтөбеге барып: «Ойпырм-ой, жүре берсең жер бітпейді екен» депті. Қыздың арқасында көз көрмеген, құлақ естімеген жер мен суды көрдік. Ұлдың арқасында тоғыз қабат үйдің төбесіне шықтық. Соғысқа бара жатып баяғыда Наубайсібірдің бағзалындай бағзал көрген жоқ дегенімнің бәрі бекер екен.

— Әй, жарықтық-ай, а, жер таусылмайды екен ғой дегенін қарашы, әулие ғой. — Осы әзірде ғана болған ренішті мүлде есінен тарс шығарып жіберген кемпір

сөзге емен-жарқын араласты. Ал шал бұған бірден еліп ете түспеді.

— Соның бәрін көріп-біліп отырып, енді қалай сөйлемессің?!

Кемпірдің қаракүрең реңіне лыпып қан жүгірді. Етжеңді денесін ары-бері жеңіл қозғап, ұзақ-сонар әңгіме айтатындай бейілді шырайға көшті.

— Мына Балымның әкесі де әулие кісі еді ғой, жарықтық!

Шал әлденеден қалт тынды. Бір нүктеге шақшия қадалып қалған оның жат әлпетінен шошына состиган кемпір аныра қарап қалыпты.

— Ыбырайымның сол Балымы да күйеуге алысқа кетпеп пе еді?

«Бар айтпағың осы ма еді» дегендей түңіле күйініп кетті.

— Ой, жерге кіргір қақбас, — деді тағы да естілерестілместей ғып.

— Саған бірдене көрінгелі отыр ма! — деді шал кенет даусын қатты шығарып.

— Біреудің қызының алысқа кеткенінде нең бар сенің?! Қартайған кісі ештеңемен ісі жоқ отырмаушы ма еді.

— Шіркін, қазір алдымда ыстық шай болып бетіңе шашып кеп жіберсе, қалың бетің шым етер ме еді, егпес пе еді, — деді шал сазара қараған күйі.

Ыстық шай бетіне шынымен-ақ шашылатындай кемпірдің өңі қашып, қараторы жүзі шұғыл ашандана бозарып кетті. Бұдан арғы әңгімеге құлқы шаппай қалған шал бір жамбастап қисая жатты. Осы кезде сыртқы есік шиқылдап ашылып, әлдекімдер дүсірлете кіріп келді. Кемпір тіктеле жөнделіп отырды. Шал жаққа көз қиығын тастағанда оның лезде пысылдап ұйқтап кеткенін көріп: «Осының-ақ ұйқысы бітпейді екен» деді.

— Амансыз ба, апа, амансыз ба, ата, — деп санқылдап шыққан дауысқа ернін бейілсіз ғана жыбырлатты. Шал да басын жұлып алды. Есіктің көзінде селтиіп тұрған үлкен келініне қызарған көзімен ұзақ қарады. Шешесінің бауырына кіре түсіп тосырқап қалған немересін көргенде өңі жылып сала берді.

— Далдидған тұрысыннан садағаң кетейін, бері келші!

— Иди, с дедушкой поздоровайся, — деп шешесі

иығынан болымсыз итергенде ғана кішкене бала қолын қақшита ұсынған күйі атасына тұра ұмтылды. Құшағына қатты қысып, маңдайынан, шашынан мейірлене иіскеген шал:

— Өй, Сәдуақастікіндей салпиған дорба аузыңнан, Оташ сияқты алайып қарайтын көзіңнен айналайын, — деді.

— Қайдағыны қайдан шығарасың осы, Сәдуақасың да, Оташың да өзімен кетсін, — деді кемпірі.

Шал езуіне қуақы күлкі үйірген қалпы немересінің басынан құшырлана иіскеп:

— Аузы он жерден салписа да Сәдуақас бір үйлі жанды асырап отыр де, анау алақөз Оташқа дейін бригадир болып ел басқарғалы қашан. Осы оқымысты болмай-ақ, салпыауыз Сәдуақасқа ұқсап бір үйдің иесі болсам жетіп жатыр деп айт, жүгір! — деді.

Кемпір бұл жолы шал жаққа бейілдене қарап саңқылдап күліп жіберді. Содан соң етженді денесімен ұмсына түсіп:

— Әй, кел бері, сақалы сасық жаман шалға бетінді сүйгізгенше, әуелі маған келмейсің бе, — деп, өзіне қарай тартып, бауырына қысты. Содан кейін маңдайынан құшырлана иіскеп, бетінен шөпілдетіп сүйіп-сүйіп алды. Әжесінің ерні тиген тұсты немересінің алақанымен қайта-қайта ысқылай бергенін манадан бағып отырған шал кеңкілдеп күліп жіберді.

— Далдам-ау, қу кемпір өзінді тістеп алғаннан сау ма?

Өңі аяқ астынан кәдікшалыстанып күреңітіп кеткен кемпір зәбір-жапаны жөнсіз шеккендей ұсқыны қашып, көз жасына ерік берді.

— Мен өлмей қор қыламын ғой, өліп кетсем екен, сонда бәрін көрер ем.

Әлдебір нәрсені қарманғысы келгендей шал жан-жағын сипаланып алды.

— Өлген соң көрдің не, көрмедің не, — деді. Даусы бір түрлі бәсең. Нұры тая қоймаған қоңыр көзінің сұғын қосағының өңменіне ұзақ қадаған қалпынан осы әзірде ғана мүләйімси мүсәпірсіген кескіннің дереу катуланып ала қойғанына таңырқай абдырағандық сезіледі.

— Сен бұларға бір күн тұрмақ бір сағат та сыймайсың, — кемпірдің аяқ астынан шыққан даусына зор келгендей қарлығып қалды.

— О, тоба-ай, десенші, жаңа ғана сап-сау сияқты еді, енді бірдененің шалығы тигендей өстетіні бар, — деді шал түңіліп кеткендей басын шайқап. Бір кезде бойын ашу-ыза буын, сарайы сәл кешіксе тымырсықтанып бітеліп қалатындай күшене айғайлап жіберді. — Өлем, өлем дегеннен басқа сен не білесің, өлме-сең өмірем қап! — Содан жұлқынып тұрғанымен, бүгілген белін әрең жазды. Кілт еткен ауырсынғандықты сездіре қабағын кіржите шытып, сыртқа беттеді. Осы бір жайсыз әңгімеге өзін қатысты сезінген әлпетпен үлкен шешесінің тұсында басын салбырата жіберіп, сәлпиіп тұрған ұлына жетіп келген келін үйіріле төніп түсті.

— Жаным, жаным! — Көп айдан бері қауышпай сағынышы асқынған кісіше ұлын ыстық құшағына алды. — Қорқып қалдың ба, жаным? Сейчас с дедушкой на коне будешь кататься, парное молоко будешь пить.

Қанша уатып серпілтейін дегенмен ойын баласына лайықсыз берекеті қаша сүмпиіе бүріскен немересін сырттай бақылаған кемпір кенет мұның нағашы атасының аузынан түскендей аумай қалғанына қатты таңырқады. «Оңашада не десе о десін, мына келінсымақтың көзінше тепсініп кеткені-ай, ана қақбастың» дегенде қаны басына шапты. Томырылған қалпынан шұғыл серпіліп, бойын жиып алды. Дүниені арғы-бергіден болжап, байыптайтын сарабалд кейіпке көшті. «Арғы тегіне тартпай қоймайды дегеннің түк өтірігі жоқ екен ғой» деді немересіне қарап отырған күйі. Көкейіндегісін оқып, тоқып тұрғандай бала әжесіне қарады. Ондайда аузы салпыып ашылып, екі иығы қушия бүрісіп кетеді екен. Әбден теперіш көріп, көкірегі шерге толған құдды қамкөңіл баладай кенет өксіп-өксіп жылап жіберді.

— Арманчик, жаным, жылама, қазір сүт пісіріп беремін, қандай вкуснятина, — деп, шешесі ас бөлмеге қарай тұра жүгірді де, онда ұзақ бөгелместен қайта келді. — Апа, ыдыс атауылының бәрі кір екен, тазаларын қайда қоюшы едіңіз?

Қескіні қуқыл тартқан енесі бірден жауап қатпады. Келініне сазара қараған сайын ішкі діттеген ойының шүбәсіз растығына көзі жете түсіп, қаракүрең шырайына бұрқ етіп қан тепті.

— Мен ыдыс тұрмақ қу жанымды әрең алып жүрмін. Осылай ербиіп тұрған соң бәрі әшейін деп ойлайтын шығарсындар. Осының алдында ғана үш күн бойы нәр сызбай жатып қалдым. Мына көрші байғұстар болмаса, тіпті күн көретін түрім жоқ. Мына келінің көсегесі көгеретін-ақ жан. Бейшара-ай, десеңші. Жұмыстан келді болды, сиырды да сауады, шайды да қайнатады. Бір жағынан мені мына қақбас та өлтіруге айналды. Қайдағы-жайдағыны айтып сөйлей береді, сөйлей береді. «Сенің тапқан балаларың» дей ме, кешке дейін айтатыны ана біреу салпыауыз Сәдуақас пен алакөз Оташ. — Сөзін кілт доғарған кемпір келініне қараған күйі: — Әлгі қайда? — деді. «Әлгісі» кім тағы дегендей таң-тамаша болған келіні енесіне абдырай қарады. Содан соң ғана ұлын сұрап тұрғанын ұғып:

— Автобустан түскен бетте-ақ, жолдастары күтіп тұр екен, солар ілестіріп әкетті, — деді.

— Құдай мені пенде ғып жаратпаған екен, бала таппаппын, тас тауыппын ғой мен, тас! — Кемпір күтпеген жерден айғайлап жіберді де, көзінің жасын сығып-сығып алды. Боркеміктене жасып шыққан даусы біртіндеп қатая бастады. — Тоғыз ай, тоғыз күн көтеріп, толғатқан есіл еңбегім-ай, әшейін! «Апа, халің қалай болып жатыр?» деп сұрағанды бір білмейді. Шалдың сұры болса анау, алжыды. Құдайдың осының бәрін көрсетпей-ақ, алып-ақ кеткені жақсы еді! Әлгі Жасұланды көріп тұрасың ба, оның қатыны доғдырға қаралып жүр деп еді, бірдеңе көтеретін түрі бар ма?

— Білмеймін, біз оларға бармаймыз, олар бізге келмейді.

Кемпір қалт тынды. Бағанадан жаулығын сыпырып, ақ шашын жайып тастап зар еңіреп жылағанынан түк шықпағанына орынғандай келініне қабағын шытып, оқты көзін қадады.

— Айналайын, ыдыс дегенді білмеймін. Сүтті де шайға қататынын қалдырып, қалғанын ана келін алып кетіп жүр. Енді қайтсін, шиеттей бала-шағалы, тұс-тұсынан аузын ашқан балапандай есін алып жібереді. Сиырды өзі сауып, өзі пісірген соң, «алма» деп айта алмайды екенсің.

— Жүр, жаным, дәу апаның үйінен барып сүт ішіп келейік, — деген шешесінің соңынан бала томпаңдап ілесе жөнелді.

Қатқан қара келінінің қайқайып алып, бұрала басып бара жатқанына таңырқаулы кейіпте аңыра қараған кемпір әлдене айтпақ болған райынан тез қайтты. «Әй, бұл текке тартпай қоймайды дегеннің өтірігі жоқ екен-ау» дегенді ойлап ішінен тынды.

Сырттағы уақ малды жайғап, шал үйге кірді. Босағаға таман аяғын созып жіберіп жатқан кемпірінің тұсынан іркіліп барып аттап, төрге озды да малдасын құра бүгжиіп отырды. Әуелі тиянақ таппай жан-жағын алақ-жұлақ қаранды. Көкейіне тыңнан бір ой қонақтағандай бір нүктеге сазарып ұзақ қадалды. Ақыры одан да жалығып, бір қырына қарай қисайып жатты да мызғып кетті. Бір кезде елегзи оянып, көңілі алабұрта бастады. Назарын еріксіз кемпіріне тоқтата:

— Жаңағы келін бір жаққа кеткен бе? — деп сұрады. Еш дыбыс болмаған соң томырылып отырды да қойды. Арбиған ағаш шкафқа көзі түскенде: «Нәсілі басқа болса да Степан бейшара көршілікке жақсы-ақ еді». Баяғыда бұлардың балалары тұрмай өле берген соң Степан: «Бастарың жерге жеткен кәрі емессіндер, басқа жаққа қоныс аударып көрсендерші» деген. Амалы қайсы, оған да барды. Бәлкім, соның да бір себі тиген шығар, әйтеуір, қарайып мыналар көрінді. Содан бұлар тіл-көзден аман болсын деп сыртта бес-алты жыл жүріп қалды. Қайтып көшіп келген жылы Степан ұзамай өлетінін білді ме, «көзімдей көріп жүр» деп осы шкафты жасап берген еді. Шалдың көкірек тұсы әлденеден түсініксіз сыздап өтті. Бір қызу от шарпып өткендей өзегі шым ете қалды. Сол шым ете қалған жердің орны ұлғая жайылып, әл-дәрмені бітіп бара жатқандай тұла бойы сүлесоқ тартты. Кемпірінің нақ осы сәтте көкірегін қарс айыра терең күрсінгенінен селк ете түсті де, арқасын қабырғаға бере шалқалап отырды. Балаларының баяғыда мектепте оқып жүргенде жаратқан кітаптарына қайта-қайта назары түсе берді. Ақыры бірін суырып алды да, құлықсыз парақтап, аударыстыра бастады. Ірі ғаріптерді бір кезде ежіктеп оқып, «омыртқалы» деген сөзді әрең құрастырып шықты. Әр парақты абайлап ашқан шал ұшырасқан суретке кідірістей берді.

— Сұмдық-ау, мынау не қылған қаптап кеткен жылан, — дегенде даусының шәлкем-шалыс шығып кеткенін өзі де сезбеді.

Басын оқыс жұлып алған кемпір қаннен-қаперсіз отырған шалға бірауық сүзіле қарады. «Жылан» деген пәлені қайдан ғана шығарып отыр дегендей. Кемпірінің бұл әлпетін шал сезбеді. Осының алдында ғана қоңылтақ күй кешкенін есінен мүлде шығарып та жіберді.

— Мынау баяғыда Белғактан көп ұшырасатын көк-бас-ау, а. Қаратастың сарыбас, қызылбастарына дейін әкеліп қойыпты ғой. Шал өзімен-өзі сөйлеп, даусын камсыз созады. — Ойпырым, мынау білезіктей бір-ақ қарысы баяғы жылан патшасы Шахмаранның өзі болып жүрмесін. Әке мен шешеден жүрдай айрылып, тұлдыр жетім қалған әлгі Жамсап деген бала өзінің кебін құшқан бір-екі құрбысымен тезек теріп жүрмей ме...

Кемпір басын көтеріңкіреп, жайланып жатты. Шартта жүгініп, кітапқа шұқшиған шал алдындағы парақтан керемет құпия сыр аулағандай сол төніп отырған калпынан бір өзгермеді.

— Бір күні сол бала жай жатқан қойтасты аударып қалса астынан бал шығады. Соны базарға апарып сатып, күндерін көре бастайды. Күн сайын ала берген соң тамтығы қала ма, әлгі жер екі кісінің бойынан асатын шұңқырға айналады. Қалған-құтқан балды алып шығу үшін әлгілер Жамсапты түсіреді. Ол жазған шелекке сыпырып-сиырып салып береді де, арқанды жөнелтеді. Содан аналар жөндеріне тайып тұрады. Әрі айғайлап, бері айғайлап Жамсап қалады. Жалынып, жалбарынғанмен не пайда, жаман жолдас деген сол. Бір күн жатады, екі күн жатады, еш қайран жоқ. Бір кезде қараса саңылау пайда болып, панның жарығындай от көрінеді. Не қылған от, не қылған жарық, оны бала қайдан білсін, қайткен күнде содан көз жазып қалмауды ойлайды. Жолдың қайдан пайда бола кеткенін де білмейді, әйтеуір, сол жарықтан қалмай жүреді де отырады. Бір кезде қараса, қаптаған айдаһардың, ысқырған жыланның тура үстінен шығады. Нөкерлері бәрі бәтуаласып келіп, жаңағы Жамсапты өздерінің патшасына ертіп апарады. Неше түрлі ноян айдаһар, жалмауыздарына қарағанда бұлардың патшасы бір-ақ тұтам бірдене екен.

— Ойпырмай, а, жарықтық, — деп, кемпір еріксіз дауыстап қалды.

— Е, ажалым, жеткен екенсің-ау, а, — депті сонда әлгі. — Иә, адамзат баласы, қайдан жүрсің? Жөнінді айт, — дегенде Жамсап бейшарада жан қала ма, осылай деп бәрін қалдырмай баяндап беріпті. Содан Жамсап, не керек, жылан патшасы Шахмаранмен жеті жыл жолдас болыпты, жеті жыл жердің астында жүріпті. «Адамзат баласына қайтайын деп қыңқылдап болмаған соң, Шахмардан Жамсапты ақыры жіберіпті. Мұнда келсе сол баяғы өзі көрген тіршілігі екен. Кімнің қайда болып, не істеп, не қоятынын біле беретін заман ба ол. Жамсап та келе салып, күн көрістің қамына кірісіп кетеді. Күндердің күні болғанда осы елдің ханы қатерлі дертке ұшырайды. Дүниедегі әулие дейтін емші, домшы, тәуіптердің түгін қоймай қаратқанмен, ештеңе шықпайды. Сонда біреу: «хан жылан патшасы Шахмаранның сорпасын ішкенде ғана жазылады» дейді. «Оны қайдан табамыз?» демей ме сонда. «Шахмаранды көрген адамның кеудесі жыландікіндей шұбарала болады» депті. Содан еңбектеген баладан бастап, еңкейген шалға дейін қарап шықпай ма. Ешкімнің кеудесі ондай емес. «Біреу-міреу ескерусіз қалған шығар, ойлап көріндерші» дейді. Сонда біреу қарап тұрмай: «Әлгі отыншы Жамсап қайда кеткен?» демесі бар ма. Айтқанындай, бәрі жетіп келіп қараса, Жамсапкеңнің кеудесі жыландікіндей шұбарала екен. «Жөнінді айт, әйтпесе басыңды аламыз» дейді. Қу жаннан өткен тәтті не бар, ештеңесін қалдырмай айтып береді. Сөйтіп Шахмаранға түскен жонға бәрін бастап алып келеді. Сонда бір сиқыршы бір күн оқып арбайды, екі күн оқып арбайды, үшінші күн дегенде алтын табаққа салынып Шахмаран шығады. Адамзат баласының арасынан баяғы Жамсапты бірден тани кетеді.

— О, батырекесі, ешкімге айтпаймын деген уәден қайда? — дейді Шахмаран. Жамсап жылап-еңіреп болған жайды баяндап береді. Адамзат баласы опасыз демеп пе ем, сонда-ақ ажалым сенен, біржола өлтіріп кет дегенім қайда!» деп дүрсе қойған Шахаң: «онда бопты» дейді ғой. «Бірінші сорпамды сиқыршыға бер, екіншісін өзің іш, үшіншісін ханға бер» депті. Айтқанын бұлжытпай орындайды. Сиқыршы да, хан да сеспей қатады. Ал бұл Шахмаранның екінші сорпасын ішкенде аяқ астынан шөптің де, судың да, оттың, жан-жануардың — бәрінің тілін білетін болып шыға келеді.

— Алда жарықтық-ай, өткендердің бәрі шеттерінен әулие болған ғой, — деді кемпір бір түрлі тұщынбай қалғандай тамсана түсіп.

...Баяғы өткен заманда шал мен кемпір болыпты. Олардың әлпештеп өсірген екі ұл, екі қызы бар екен. Екі ұлы Алматы дейтін үлкен шаһарда тұрыпты. Ал қызының үлкені Қиыр Шығысқа, кішісі Қырым жаққа күйеуге шығыпты. Қиыр Шығыстағы қыздары көзінің жасын көлдетіп отырып, әкесі мен шешесіне үзіліп түсердей үздігіп жазатын хатын әлі доғармаған көрінеді.

ЖЕРГЕ ОРНАЛАСТЫРУШЫ

Ауаткомның жерге орналастырушы бөлімінің бастығы Шормақов дембелше, жүріс-тұрысы ылдым-жылдым, кимылы ширақ, мінезі шалт кісі. Жарықшақтанған даусы үнемі қатқыл, нығыз шығады. Ұшқын атып тұратын өткір қой көзін тік қадайды. Шолақтау мұрны делдиіңкі, қараторы дөңгелек жүзі төтенше ойдың әсерінен күреңітіп тұратын секілді. Азан шақырып қойған аты — Мұхамеджан, ал оны жұрт біле ме, білмей ме, шаруасы жоқ. Шореке десе де, Мұқа десе де бәрібір. Тіпті қатын-қалашқа дейін мұны қолымен жаратып алғандай Шормақов, Шормақов деп тақ-тақ еткеніне морт кетіп, шарт сынып жатқан және бұл жоқ. Ағайын-туғанның, жора-жолдас, дос-жаранның кей-кейде Шормақов дейтіндеріне не жорық.

Совет өкіметі орнағалы қай заман. Бірақ мына колхоз, совхоздың арасындағы жер дауы кейде баяғының қыз дауынан да жаман. Мұның бәріне көндігіп, еті өліп кетті деген күнде де, бұл жолғының беталысынан көңілі әжептеуір қобалжулы. Бірнеше күннен бері «Октябрь» совхозының директоры мұны орағытып, тікелей ауаткомның председателіне барып жүргенін біледі. Ал өзі туып өскен колхоздың председателі Кенес қана жоғары жаққа бармастан тура мұның алдына келді. Мал ашуы — жан ашуы дегенге сайды ма, Кенес сөзді құйқылжытпай бірден бастады.

— Мұхамеджан, осы қызметте ес біліп, етегіңді жапқалы бері отырсың. Содан бергі уақытта ауылға бір жақаттығың тиіп көрді ме, айтшы! Төсте «Октябрь-

ден» көресіні көрсек, төменде «Қырық жылдығың» мен «Көкөзегің» қыстауымыздың өрісін түк қоймай жеп бітеді. Бәрі сенің қаламыңның ұшында тұрған жоқ па, ал енді ол бір мезгіл неге бізге қарай қисаймайды, осы?

Кеңес сөйлегенде бір тәтті тағамды лебімен үйіретіндей ауызын шүйіре қоятын әдеті еді, бұл жолы ерні дүрдіңкі. Қунақ жылтырайтын қоныр көзінен уытты ұшқын ойнақшып, қазанның түп күйесіндей қара қошқыл өңі түтігіп кетті.

— Мемлекеттің жеріне қалам ұшы жүрмейді, Кеңес, оны өзің менен де жақсы білесің. Жер оның үстіне атамзаманда кесіліп, шекара белгіленіп қойған.

— Өзін туып өскен колхозына бүйрегің бұрмай-ақ қойсын, мейлің. Бірақ «Октябрьдегі» қойың, «Қырық жылдықтағы» снырың бізде де бар. Кішкене жан ашу деген бола ма, болмай ма өзі? Жоқ, «өзі болған қыз төркінін танымай кететіннің» кері ме мынауын?

Кеңес дес бермей үстемелетіп барады. Әлденеге тамсанғандай аузын әнтек шүйіре бастағанын да аңғарды. Шормақов сасып-салбырап, құты қашқандай сезінді.

— Мұндай мәселеге ағайыншылық жүрмейді. Жақын күндерде арнайы комиссия шықпақ, сонда аныққанығын айтады, — басқа қосып-алатын ештеңем жоқ дегендей алдындағы қағаздарына шұқшия қалды. Бірақ ойы сан-сақты шарлап үлгерді. Он комиссия шықса да «Көкөзек» колхозына еш үлес тимейтінін біліп-ақ отыр. Соғыстан біраз бұрын әр шаруашылыққа жер кесіліп беріліп еді. Кейіннен «Көкөзектен» басқа колхоздың бәрі іріленіп, совхозға айналды, сөйтіп аумағын әжептеуір кеңейтіп алған-ды. Сондықтан бәрібір заң «Октябрь» жағында.

Алдында отырған Кеңестің амалы таусылды-ау шамасы, мұның үстелінің жақтауына қолымен сүйеніп, тұралап көтерілгенде, түкті борбиған саусақтарынан тіксініп қалған Шормақов адырая қарады. Әлдене айтпаққа оқталған райынан тез қайтып, Шормақовтан біржола түніліп кеткендей қабағын шыта сыртқа шығып кетті.

Шормақовтың бүйрегі «Көкөзекке» бұрмайды емес, бұрады. Көңілінде бәрі сайрап тұрса да, «бір нәрсені ескермей қалған шығармын» деген үмітпен архив до-

кументтерін алдырып, қарастырып көрді. Коллективтендіруге дейін Серектасты осындағы бір азын-аулақ ел қоныстапты. Кейіннен оның бір жағы Октябрьге, бір жағы Ерназарға беріліпті. Сондағы Ерназары қазіргі «Көкөзек». «Осыны Кеңес білмейді емес, біледі. Әшейін қараниеттілікке салынып отыр» деді.

Бір жаққа жолаушы жүретіндей бүгін қызметіне алып-ұшып келді. Орнына отырар-отырмастан суыр-маларды бір-бір ақтарып шықты. Бір шетке қаттап жиып қойған кешегі архив документтеріне абайсызда көзі түскенде бейтаныс біреу ту сыртынан қадалып тұрғандай тұла бойы тіксіне шымырлап өтті. Сесті азаматтың порымы емес, сыны келісімсіз Кеңес секілді біреудің қыр көрсеткеніне қатты ұқсайды. «Адамның ойына не болса сол келе береді екен ғой» деп еріксіз мырс етіп күліп жіберді. «Бүгінге өзі не белгілеп қойды екем?» деп іс қағаздарын аударыстырып көрді. Ынтымақ пен Бірлік дейтін ауылдың Қырықжылдық-тың құрамына кіргелі қашан, бірақ соның ар жақ, бер жақтарына көрші шаруашылықтар көз алартатын көрінеді. Шормақовқа адам, жер, шаруашылық бір-бірінен ажырамайтын біртұтас ұғымға айналып кеткендей. Тек бір қоңылтақсыған сезім көңіліне оңдырмай сызат түсіріп, түсініксіз қамығатын күйге ұрындырып жүр. Осы кезде сол жақ бұрыштағы екі құлағы қалқайыңқы, трубкасы кешегі Кеңестің қолдарындай борбиған қара телефон шошып оянған нәрестедей шар ете қалды. «Антұрған сонша неге толып кеткен?» деп ойлап үлгерді. Жалма-жан құлағына апарып, «алло» дегенді асығып-аптығып айтты. «Шормақович» деген салмақты да сызданған дауысты бірден таныды.

— Иә, Валентин Григорьевич, тыңдап тұрмын.

— «Көкөзек» пен «Октябрьдің» арасындағы жер дауын қашан шешейін деп отырсыз? Арнайы комиссия жасақтауды ұйғарған сияқты едік.

— Валентин Григорьевич, — дегенді Шормақов күшеніп айтты ма, жоқ, ішкі ойын сыртқа шығарар кезде толқыды ма, өңі тұтас күреңітіп кетті. — Бір дауға бола сонша адамды жұмысынан қол үздіргенде не шығады. Ол жердің кімдікі екенін, қай кезде қалай болғанын мен жақсы білемін. Егер ұлықсат етсеңіз, ертең барып реттеп келейін.

— Мейліңіз, — деп, ауатком председателі трубканы қоя салды.

Шормақов ісіне қызу кірісіп кетті. «Сонымен Бірлік пен Ынтымақ. Так...» деп ойлағанша болған жоқ, жылмиған біреу монтаңсып имене кірді. Сопақтау пішінінде көз тиянақтайтын бір бұдыр жоқ, жып-жылтыр. Тек салбыраңқы қап-қара мұрты қияпатына салмақтылық беріп тұрғандай. Кісіге діттеп қарағанда көз аясынан қызғылт нұр жылт-жылт білінеді екен.

— Шореке, мен мына Октябрьдің қой фермасының менгерушісімін. Жаңа Әлекең сізді бір топ кісімен ертең шығады деп айтты. Жер шалғай, жол бойындағы Қопаға бір үйді дайындаймыз. Асықпай түстенесіздер ғой, — деп әнтек езу тартты.

Мынаның Шореке дегені Шормақовтың қаперіне кіріп те шықпады. Тек жымысқы жымысынан секем ала аңырған сыңайда сәл бөгелді де қабағын шытты.

— Ешқандай комиссия бармайды, менің өзім реттейтін болдым. Так что, ештеңеге әуре болудың қажеті жоқ.

Ферма менгерушісі түкке түсінсем бұйырмасын дегендей қас-қабағын таңырқай керді. Есіктің тұтқасынан ұстап барып, қолын қайта тартып алды. Әлдене айтпаққа оқталғанмен санда бар, санатта жоқ жер бөлушінің дәл қазір дәурені жүріп тұрғаны, әйтпесе бүйтіп шолжаңдатар ма едім деген кейіпте сыртқа шығып кетті.

«Газ — 69» машинасының ұрмалы-соқпалы жүрісін елең қылмай шайқатылған Шормақовтың көзі тарс жұмулы, бірақ ойы шартарапты шарлап шарқ ұруда. Туған ауылының ісі өрге бір баспай қойды. Бастық та құтаймады. Осы Кеңес барғанда бір қуанған кісі Шормақов еді. Бәрін бірдей дөңгелентіп әкетпесе де елді ауыз бірлікке шақырар деген. Бұл адам о баста ақпейіл болмаған соң қиын екен. Дүниенің бәрі Серектаста тұрғандай ал кеп дауласты. Одан да шөбін шауып, мол жинап алмай ма, қыстау-қыстаудағы қорасын жөндемей ме. Мұны айтсаң шалқасынан түсер. Сені де біздің ауылдың азаматы деп аузымызды алты қарыс кереміз ғой, қайтейік дер. Шормақов жөнделе жиналып отырды. Енді қазір Кеңестің өзі бастап, ел қостап мұны ортаға алып шыжғырады ғой. Шормақов шын сасайын деді. Кеңет соғыстың алдында Серектасты Қызылсайына дейін жаяу шарлағанын есіне алды. Төбе-төбеге өз қолымен орнатқан обаларын ойша са-

нап шықты. Жаман Антон атанып кеткен көмекшісі екеуі осы төңіректе шарламаған жері жоқ. Апырай, сол Антон, ұмытпасам, Серектастағы орнатқан обаға бос шөлмекті бірге көміп еді. Сонда бірдеңе айтқан, онысы есте қалмапты. Қырық жылдан кейін түкке тұрмайтын бос шөлмекті Шормақов далба тұтқанына еш қорынбады, қайта Антон бейшараның әруағына қатты разы болып келеді.

Жол-жөнекей Қопа станциясының асханасынан шофер екеуі тамақ ішті. Тағы да ет пісірім уақытта жүріп отырып, Қызылсайға тақады. Қаптаған шилі өзекті таспадай тілген қасқа жолда кезіккен әр дөң, белеске қайта-қайта алданып, көз мөрімен мөлшерлеген нысанасынан жаңылып қала береді. Қамшылар жағындағы тізілген шоқыларды омыраулай бекінген қызғылт сұр жақпар тастардың саудырай қаңсыған құрғақ түстерінен Шормақовтың кенезесі кеуіп, көңілі елегізгендей болды. Күнгей қапталдың жыра-жырала-рындағы арагідік көзге шалынатын жыпырлаған қорым тастардың мұншалықты көптігіне таңырқай қарайды. Қенет жүрек тұсы әлденеден шым ете түсті. Мынау күз мезгіліндегі сұрқай өңірде сәл шыдап бақса бір қимас нәрсесімен қайта ұшырасатындай алып-ұшты. Соғысқа дейін де, одан оралып, қайта қызметке кіріскенде де, жарықтық Қызылсай ойласа бір өзгеріп қоймапты. Енді оны біреу келіп «Октябрьдікі», біреу «Көкөзектікі» дейді. Осы кезде шилі өзектің артында үйіріліп қалып бара жатқанын байқады. Бойын дереу жнып ала қойып, тас түйін отырды. Қарсы алдындағы дөңнен асса, ар жағы — Серектас. Айтқанындай, көз ұшындағы шоқының басына баяғыда Антон екеуі орнатқан оба, баурайындағы Қөкбастау көзіне оттай басылды. Сол маңайға жиылған адамдардың мол қарасын көргенде Шормақовтың жүрегі жиі-жиі сокты.

Елді көрсе елірме жыны бар ма, жоқ, қойшылардың қыр-сырын жақсы біле ме, шофер машинасын зуылдатқаннан зуылдатып отырып, топырлаған жұрттың қастарына келіп бір-ақ тоқтады. Малшы қауымның қазақы момақан нышандарында келген дөкейін осы ма дейтін сыншыл байыптылық бардай. Андап қараса, өз ауылдастары түгел бір жағына іріктеліп шығыпты. Ал Октябрьдің бірқатар адамдары бұған жүзтаным екен. Бұлардың тек ата қаздай қоқиып шеткерірек

тұрған директорының сынайын суқаны сүймей қалды. Амандасудың реті осы дегендей ерніп болымсыз жыбырлатты да қойды. Көп нәрсені ерен санап бермейтін Шормақов бұған әжептеуір қитықты. Тек кешегі ферма меңгерушісімін деген мұрттының әлденеден десі қайтқан ба, директорының жанында төменшіктеген күйі құр солбырайып қана тұр. Қазанның түп күйесіндей Кеңес өңінің күреңіте сұрланып алғанын Шормақов тіпті елемеді. Елмен жағалата қол беріп амандасып шықты. Мына қаба сақалды шұбар бет қария жамаағайын, ұсқынынан жас кезінен бері бір жылылық сезбейтін. Қазір де мұны бір түрлі сыртымен бағып тұрғандай суық. Қайнылары ақ жеңеше деп атап кеткен сом бітімді қартаң әйел баяғы бір еркіндігіне салынып, базынасын жеткізіп үлгерді.

— Бәлшебек қайным-ау, сенің төбең көрінгеннен-ақ куанып жатырмыз. Мына жоғарғы ауыл жерімізден кумақшы. Әйтеуір, азамат біздікі, бір жағына шығарар деген дәмеміз де жоқ емес, оны несіне жасырайық.

Шормақов ақ жеңешесін бір түрлі жатырқап қалғандай қадалды. Октябрьліктерге көз қиығын амалсыз тастады. Олардың да ақсақал, көксақалына дейін өзін бағатынын байқады. Қырғыз қалпақты, шоқша сақалды қағылез қария осылардың сұрқылтайы-ау, шамасы, қамшысын екі бүктей шарта жүгіне жөткірінді.

— Әй, қатын! — деді. Шаңқылдаған жіңішке даусы сондай ащы екен. — «Қанына тартпағанның қары сынсын» дегенің бе, бұл. Шормақовтан да жоғары өкімет бар шығар. Жоқ, Көкөзекке еркегі тұрып, қатыны сөйлейтін заман туған ба?

— Әй, теке сақал неме, өліп кетсең де Шормақов біздің адам, — ақ жеңгесі бүйірін таяна сала шаптығып барып, сап басылды. Бұған көз қиығын қадап, қолымен бетін жыртты. — Ойбуу, ана біреуге сөйлеймін деп жүріп, жәкемнің атын атап қойыппын ғой, — деп, жорта қымсынып, қалың топтың арасына қарай қойып кетті. Бірақ бұған селт етіп, ешкім езу тартпады. Бәрі Шормақовты анталай қараған күйі тұр. Қандай даудамай болсын, ел-елдігін істемей қоймаушы ма еді, бірін-бірі қағытып, қажайтын құрдастық та, көне көздердің алыс-жақынды болжайтын әңгімесі де — бәрі пышақкесті тыйылыпты. Сөздің төркіні қайда ауып бара жатқанын қалт жібермей сезіп, әлденедей күн ту-

са өре тұруға сақадай-сай өңкей тас-түйін кейіп. Шормақов шын састы, бірақ сыр бермеуге тырысып:

— Ау, ағайын, — деді. — Бұл жерді соғыстың алдында бөлгенде бір мүшесі мына мен болғам. Оған құр арам тер болып қайтесіндер, одан да жөнге көшелік те. — Шормақовтың танауы делділі, шеке тамырлары адырая дөңгелек жүзі күп-күрең тартты. — Жер Октябрьдікі, одан басқа мен ештеңе білмеймін, — деп сөзін шорт қайырды.

— Ой, азаматтың қошқары! — деп, октябрліктер қопандаса қауқылдасып қалды.

Көкөзектіктер күжілдесіп барып, сілтідей тынды. Мынауың не әлемет дегендей жүздерінде таңырқау да, абыржу да бар. Бір орнында тапжылмай қалшып тұрған Кеңес кенет Шормақовтың алдына жетіп келді. Қазанның түп күйесіндей қап-қара кескіні отқа қақталғандай:

— Әй, безбилет, ана Рахымжанов аузыңды майлап қойған ғой, сенің. Әйтпесе, — дей беріп тұтығып қалды.

— Мұны Ботағараның әруағы ұрайын деп жүр екен, — деп, шұбар бет қария сөзге араласты.

— Шормақов, Шормақов деп аспан-сайбақ қылғандағыларың осы ма! — деп, тағы біреу дауыстап қалды.

Басы шыңылдап кеткен Шормақовтың анау шетте миығынан күліп тұрған Октябрь совхозының директорына көзі ерексіз түсті. «Жұртым-ау, түбіртекте солай» деп түсіндіріп жатуға уақыты жоқтай асығып-аптығып кетті де, Кеңеске:

— Мен емес, сен — безбилет. Мен өліп кетсем де нанымды адал тауып жеймін, — деп, жұдырығымен төсін қойғылап жіберді.

Мынау қайтеді дегендей Кеңес аныра тосылып қалды. Қалған көкөзектіктер де шырылдаған Шормақовтың қалпынан бір нәрсенің жай-жапсарын байыптап, не де болса ақырын күтуге бекінген ұстамдылыққа көшті.

Шормақов та сабасына түскендей көрінгенімен, айналасына алақ-жұлақ қарап, тиянақ таппай Кеңеске назарын қайта тікті.

— Маған сенбесеңдер, анау обаның астында осыдан қырық жыл бұрын көмілген бөтелке бар, егер ол табылмаса маған сын болсын, — деп, шұғыл бұрылды да машинаға келіп отырды. Өзіне таңырқай қараған шо-

ферға жүр деп ым қақты. Жуырманда ымыраға келе қоймайтын адамдардың түксиген-түксиген суық кейіптері анау, бұлардан ат-тонын ала қашқандай болғак Шормақов мынау, біріне де түсінбеген шофер таң-тамаша. Ал оның не ойлағанында еш шаруасы жоқ Шормақов көзін тарс жұмып алып, орындықта шалқая ыргатылып отыр. Бір жаққа жолаушылап шығып, иесі ақыры тізгінді еркіне қоя берген аттай машина аудан орталығына тоқтаусыз заулады. Тек бір рет қана Шормақов артына жаймен бұрылып қарады. Сөйтсе, жаңағы топ әлі тарқамапты. «Дәу де болса жаңағы өзі айтқан бөтелкеге жүгінген екен ғой» деп түйді.

Шормақов ұзақ жолдан шаршап-шалдығып үйіне түнде бір-ақ жетті. Жуынып-шайынып тамағын ішті. Кішкене серуендеп қайтқан соң төсегіне құлағаны сол еді, ештеңенің ретімен санаспайтын кенже ұлы мұның үстіне баса-көктеп кірді.

— Көке, сізді сыртта бір кісі шақырып тұр, — деді де, тапырақтап жүгіріп шығып кетті. Ол не қылған кісі деп сұрап та үлгермеді. «Тағы не пәле болып қалды» деп ойлады киініп жатып. «Сол Кеңес-ақ, басқа кім дейсің, елді, жерді айтып бір тұқыртып алғысы келген шығар».

Есіктің алдына келіп тұрған жүк машинасының кабинасынан екі адам қарғып-қарғып түсті.

— Оу, Мұқа, Серектастан ай-шайға қарамай тіке тартып отырдыңыз. Жұрт сіздің айтқан бөтелкенізді тауып алып, жағаларын ұстап жатыр. Сіздің соңыңызды ала біз де шығып ек, оны-мұны шаруаларды тындырғанша кешігіп қалдық. Әлекең балаларыңызға көже-қатық болсын деп бір-екі қой, сатып ішкенше деп бір мөшек ұн беріп жіберді.— Лыпыл қағып тұрғанды кешегі қой фермасының меңгерушісіне жорыды.

Шормақов состиып тұрып қалды. Кенет мынаның өзін анықтап қарап алайыншы дегендей ферма меңгерушісіне еңкейіп:

— Немене, қой мен ұн Рахымжановтың әкесінің қазынасынан ба екен? Көзіме көрінбей қаранды өшір қазір! — деп, Шормақов қатты айғайлап жіберді. Сасып-салбырап қипақтаған ананың аузына «енді-енді» дегеннен басқа сөз түспеді. Шормақовтың ашулы кейпінен шошынғандай ферма меңгерушісі машина есігінің тұтқасын қармана бергені сол еді: — Әй, сен бері

келші, — деген жерге орналастырушының өктем даусынан қалт тоқтады. — Сен ана Рахымжановқа, «Шормақов өмірін адал өткізуді ұйғарған екен, солай болады» деп айтып бар! Өзіңнің де ол есінде болсын, білдің бе!

— Мақұл, Мұқа, мақұл! — дегенді анау да әлденеден жазып қалатындай асығыс айтты.

— Олай болса, бар! — деп, Шормақов қолын шошаң еткізе сілтеп қалды.

Үйдің ауласынан машина бұрынды-соңды осылай шұғыл бұрылмайтын. Үлкен жолға қосылғанша ұяттан өртеніп кете жаздағандай артқы фары үздіксіз жылт-жылт етіп барады. Ал Шормақов машина көзден тайғанша тапжылмай тұрды, тек көрінбей кеткен соң ғана үйіне беттеді.

МАЗМҰНЫ

ПОВЕСТЕР

ЖАЛА МЕН НАЛА	4
ШАЛ МЕН ЖЫЛКЫ	140
ҚҰРАЛАЙДЫҢ САЛҚЫНЫ	140
АСПАҢҚОРА	179
ҰЯБҰЗАР	214

ӘҢГІМЕЛЕР

ҮЙ МЕН ТҮЗ	256
ҚОҢЫР	264
ӨМІР ЕРТЕГІСІ	276
ЖЕРГЕ ОРНАЛАСТЫРУШЫ	285

Литературно-художественное издание

ЖУМАБАЙ ШАШТАЙУЛЫ

НАВЕТ И ОБИДА

Повести и рассказы

(На казахском языке)

Редакторы *Ж. Кенебаев*
Суретшісі *А. Садуақасов*
Көркемдеуші редакторы *Ө. Тілеулиев*
Техникалық редакторы *Р. Винокурова*
Корректоры *Л. Асенова*

ИБ № 4300

Теруге 4.10.89 жіберілді. Басуға 23.02.90 қол қойылды.
УГ 15038. Форматы 84×108¹/₃₂. Қағазы тип. № 2. Қарп
түрі «эдеби». Шығыңқы басылыс. Шартты баспа та-
бағы 15,54. Есептік басылу табағы 16,5. Шартты бояу
көлемі 16,32. Тиражы 20000 дана. Заказ № 2240.
Бағасы 1 с. 30 тиын.

Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комите-
тінің «Жалын» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай
проспекті, 143-үй.

Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комите-
тіне қарасты «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары
өндірістік бірлестігінің Полиграфкомбинаты, 480002,
Алматы қаласы, Пастер көшесі, 41-үй.

Шаштайұлы Ж.

Ш 32 Жала мен нала: Повестер мен әңгімелер. — Алматы: Жалын, 1990.—296 бет.

ISBN 5—610—00606—6

Жұмабай Шаштайұлы жаңа шығармаларында ел тарихындағы «ақтаңдақтарға» бүгінгі замандастарымыздың көзімен қарайды, ұрпақ жалғастығын тілге тиек етеді. Бір кездегі бұрмаланған шындықтарды автор өзіндік шеберлікпен бейнелі жеткізуге тырысқан.

Ш $\frac{4702250201-65}{408(05)90}$ 18—90

ББК 84 Қаз7—44

ISBN 5-610-00606-6

l c. 80 1.